

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Юридичні науки

Том 36 (75) № 2 2025

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Головний редактор:

Міловська Надія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, завідувач відділу дослідження проблем правотворчості та адаптації законодавства України до права ЄС Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України

Члени редакційної колегії:

Бортняк Катерина Василівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Бортняк Валерій Анатолійович – доктор юридичних наук, професор, ректор Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Губарєв Сергій Володимирович – кандидат юридичних наук, доцент, директор Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Добрянська Наталія Валеріївна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Недюха Микола Петрович – доктор філософських наук, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Державного некомерційного підприємства «Державний університет «Київський авіаційний інститут»

Петков Сергій Валерійович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри державно-правових і гуманітарних наук Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Тімуш Ірина Сергіївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри господарського, повітряного та космічного права Державного некомерційного підприємства «Державний університет «Київський авіаційний інститут»

Шабалін Андрій Валерійович – кандидат юридичних наук, старший дослідник, завідувач відділу питань захисту прав інтелектуальної власності Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності Національної академії правових наук України

Шемчук Віктор Вікторович – кандидат юридичних наук, заслужений юрист України

Сабіна Грабовська – доктор габлітований, професор кафедри державної теорії, права і політики Жешувського університету (Жешув, Польща)

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 9 від 16 травня 2025 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки» зареєстрований друкованим медіа (рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1136 від 11.04.2024 року). Ідентифікатор медіа – R30-04003.

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського (просп. Берестейський, 10, м. Київ, 01135, e-mail: crimea.tnu@gmail.com. Тел.: +38 (044) 529-05-16).

Періодичність – 6 разів на рік.

Мови видання: українська, англійська, польська, німецька, французька, словацька, румунська.

Журнал включений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») у галузі юридичних наук (спеціальності D8 Право, D9 Міжнародне право, K9 Правоохоронна діяльність) відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України № 1643 від 28.12.2019 р. (додаток 4)

Журнал включений до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.juris.vernadskyjournals.in.ua

ISSN 2707-0581 (print)
ISSN 2707-059X (online)

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2025

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Горєлова В.Ю.

ПАРТИКУЛЯРНИЙ ЗМІСТ МОРАЛІ В РІШЕННЯХ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ..... 1

Зайцев О.М., Польова А.В.

ВІД ЗВИЧАЮ ДО ЗАКОНУ: «РУСЬКА ПРАВДА» В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.....13

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Ваолевська Л.А., Мишак І.М.

ПЛАНУВАННЯ ЗАКОНОДАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ:
СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ 21

Щекун О.А., Горєлова В.Ю.

АВТОНОМІЯ ЯК МЕХАНІЗМ САМОВИЗНАЧЕННЯ КОРИННИХ НАРОДІВ:
МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ..... 30

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Адамчук Н.В.

КАСАЦІЙНІ ФІЛЬТРИ ЯК ІНСТРУМЕНТ БАГАТОВИМІРНОГО КОНТРОЛЮ
В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ..... 35

Бровченко Т.І., Білоус Д.Є.

ДЕЦЕНТРАЛІЗОВАНА АВТОНОМНА ОРГАНІЗАЦІЯ:
ПРАВОВІ АСПЕКТИ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД..... 44

Клипа О.П.

ПРИНЦИП ЗМАГАЛЬНОСТІ СТОРІН: ТЕОРІЯ ТА СУДОВА ПРАКТИКА..... 51

Луценко Д.С.

ГЕНЕЗА ІНСТИТУТУ МАЙНОВИХ ОЧІКУВАНЬ
У ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ СВІТУ..... 56

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Озадівський І.Л.

УПОРЯДКУВАННЯ ЗДІЙСНЕННЯ ГОСПОДАРСЬКИМИ СУДАМИ
ДИСКРЕЦІЙНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ..... 64

Шабалін А.В.

ЗАХИСТ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ
В ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ..... 73

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Кушнір Я.В., Селезньова О.М.

ПРАВО ВЛАСНОСТІ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО У КОНТЕКСТІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН:
РЕГУЛЮВАННЯ, АНАЛІЗ, СУДОВА ПРАКТИКА..... 79

Уберман В.І., Васьковець Л.А.

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКИДІВ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ
У ПОВЕРХНЕВІ ВОДИ – СТРУКТУРНІ ТА ПОНЯТІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ..... 86

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Добрянська Н.В.

ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ ДО ЄДИНОГО ЦИФРОВОГО РИНКУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ:
ПИТАННЯ АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА..... 95

Черкунов О.В.

ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ПОСАДОВИХ ОСІБ МИТНИХ ОРГАНІВ
ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПУБЛІЧНОГО СЛУЖБОВЦЯ:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....101

Шевчук М.І.

ОБСЯГ МАТЕРІАЛІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ,
ЯКІ ПОВИННА ВІДКРИВАТИ СТОРОНА ОБВИНУВАЧЕННЯ
НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЙОГО ЕТАПІ: АНАЛІЗ ПРАКТИКИ ККС ВС ТА ЄСПЛ.....107

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Riabykh N.V.

EUROPEAN TRANSPORT SAFETY STANDARDS:
IMPLEMENTATION EXPERIENCE IN UKRAINE.....117

Пушкар О.А.

АНТИКОРУПЦІЙНІ ПОЛОЖЕННЯ В УГОДІ ПРО АСОЦІАЦІЮ УКРАЇНА – ЄС:
ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ І ВИКОНАННЯ.....124

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Антонюк А.О., Давиденко С.В.

ЕЛЕКТРОННІ ДОКАЗИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ:
ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА СУДОВОЇ ОЦІНКИ.....130

Горєлова В.Ю., Горелкіна К.Г.

КОРУПЦІЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ:
ДЕФОРМАЦІЯ ПРАВОСУДДЯ ТА ШЛЯХИ ВІДНОВЛЕННЯ ДОВІРИ.....138

Карпець Ю.В.

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ
ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ В УКРАЇНІ.....146

Ціпотан Ю.П.

ДЕЯКІ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ
(РОЗШУКОВИХ) ТА НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ
ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ КОРУПЦІЙНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ,
ВЧИНЕНИХ СУДДЯМИ.....151

Шевчук О.М., Карпенко М.В.

ДОКАЗИ ТА ДОКАЗУВАННЯ В АДМІНІСТРАТИВНИХ СПРАВАХ
У СФЕРІ ПРОТИДІЇ НАРКОЗЛОЧИННОСТІ157

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОНАВСТВО

Гавриленко В.В.

ПРОСТОРОВА СФЕРА ДІЇ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА
НА ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ СУДОВИХ
ТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ.....163

Дручек О.В., Волуйко О.М. МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО ЯК ГАЛУЗЬ ПРАВА: ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДМЕТУ, ПРИНЦИПІВ ТА СФЕРИ ДІЇ	169
Замула А.Ю., Дульська В.В. ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЖІНОК ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ ТА ВОЄННИХ ДІЙ.....	176
Марченко Д.В. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ КОЛІЗІЙНИХ НОРМ У МІЖНАРОДНОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ ЯК МЕХАНІЗМ РЕГУЛЮВАННЯ ДОГОВОРУ	183
Осіпов В.І. ЗБІР ДОКАЗІВ У МІЖНАРОДНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	188
Polezhaka K.O. FEATURES OF THE MECHANISM FOR IMPLEMENTATION OF ADVISORY POWERS IN ACCORDANCE WITH ADDITIONAL PROTOCOL NO. 16.....	193
Стрельцова О.В., Верещак М.В. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ACQUIS ЕС ЯК КЛЮЧОВА УМОВА НАБУТТЯ ЧЛЕНСТВА В ЕС.....	201
Фасій А.В. РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ДО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА НА ОХОРОНУ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я.....	208
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	215
ВІДГУК НА НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ ДОНЕЦЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ «ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК ПРАВА ТА ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ».....	217

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW; THE HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL STUDIES

Horielova V.Yu.

PARTICULAR CONTENT OF MORALITY IN THE DECISIONS
OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS.....1

Zaitsev O.M., Polyova A.V.

FROM CUSTOMS TO LAW: “RUSSKA PRAVDA” IN THE HISTORY OF UKRAINE.....13

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Vaolevska L.A., Myshchak I.M.

PLANNING THE LEGISLATIVE ACTIVITY OF THE VERKHOVNA RADA OF UKRAINE:
CURRENT STATUS AND PROSPECTS.....21

Shchekun O.A., Horielova V.Yu.

AUTONOMY AS A MECHANISM
FOR THE SELF-DETERMINATION OF INDIGENOUS PEOPLES:
INTERNATIONAL EXPERIENCE AND CHALLENGES FOR UKRAINE.....30

CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Adamchuk N.V.

CASATION FILTERS AS AN INSTRUMENT OF MULTIDIMENSIONAL CONTROL
IN THE CIVIL PROCEDURE OF UKRAINE.....35

Brovchenko T.I., Bilous D.Ye.

DECENTRALIZED AUTONOMOUS ORGANIZATION:
LEGAL ASPECTS AND INTERNATIONAL EXPERIENCE.....44

Klypa O.P.

PRINCIPLE OF COMPETITION OF THE PARTIES:
THEORY AND JUDICIAL PRACTICE ASPECT.....51

Lutsenko D.S.

GENESIS OF THE INSTITUTE OF PROPERTY EXPECTATIONS
IN LEGAL SYSTEMS WORLDWIDE.....56

COMMERCIAL LAW, ECONOMIC-PROCEDURAL LAW

Ozadovskyi I.L.

STRUCTURING THE EXERCISE OF DISCRETIONARY POWERS
BY COMMERCIAL COURTS.....64

Shabalin A.V.

PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS
IN COMMERCIAL JUDICIAL PROCEEDINGS.....73

LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

Kushnir Ya.V., Selezniova O.M.

OWNERSHIP RIGHTS TO REAL ESTATE IN THE CONTEXT OF LAND RELATIONS:
REGULATION, ANALYSIS, JUDICIAL PRACTICE.....79

Uberman V.I., Vaskovets L.A.

LEGISLATIVE REGULATION OF INDUSTRIAL EMISSIONS INTO SURFACE
WATERS – STRUCTURAL AND CONCEPTUAL FEATURES.....86

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCE LAW; INFORMATION LAW

Dobrianska N.V.

INTEGRATION OF UKRAINE INTO THE SINGLE DIGITAL MARKET
OF THE EUROPEAN UNION: ISSUES OF ADAPTATION OF LEGISLATION.....95

Cherkunov O.V.

RIGHTS AND OBLIGATIONS OF OFFICIALS OF CUSTOMS AUTHORITIES
AS AN ELEMENT OF THE LEGAL STATUS OF A PUBLIC SERVANT:
A THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS.....101

Shevchuk M.I.

THE VOLUME OF PRE-TRIAL INVESTIGATION MATERIALS
THAT MUST BE DISCLOSED BY THE PROSECUTION AT ITS FINAL STAGE:
ANALYSIS OF THE PRACTICE OF THE SUPREME COURT AND THE ECJ.....107

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; CRIMINAL ENFORCEMENT LAW

Riabykh N.V.

EUROPEAN TRANSPORT SAFETY STANDARDS:
IMPLEMENTATION EXPERIENCE IN UKRAINE.....117

Pushkar O.A.

ANTI-CORRUPTION PROVISIONS IN THE EU-UKRAINE ASSOCIATION AGREEMENT:
LEGAL ANALYSIS AND IMPLEMENTATION.....124

CRIMINAL PROCEEDINGS AND CRIMINALISTICS; FORENSIC EXAMINATION; OPERATIONAL SEARCH ACTIVITY

Antoniuk A.O., Davydenko S.V.

ELECTRONIC EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS:
PROSPECTS FOR LEGAL REGULATION AND JUDICIAL EVALUATION.....130

Horielova V.Yu., Gorelkina K.H.

CORRUPTION IN CRIMINAL PROCEEDINGS: DEFORMATION
OF JUSTICE AND WAYS TO RESTORE TRUST.....138

Karpets Yu.V.

PROCEDURAL FEATURES OF THE APPOINTMENT
OF FORENSIC EXPERTISE IN THE INVESTIGATION OF WAR CRIMES IN UKRAINE.....146

Tsipotan Yu.P.

SOME ORGANIZATIONAL AND TACTICAL PRINCIPLES OF CONDUCTING CERTAIN
INVESTIGATIVE (DETECTIVE) AND COVERT INVESTIGATIVE (DETECTIVE) ACTIONS
IN THE INVESTIGATION OF CRIMINAL CORRUPTION
OFFENSES COMMITTED BY JUDGES.....151

Shevchuk O.M., Karpenko M.V.

EVIDENCE AND SUBSTANTIATION IN ADMINISTRATIVE CASES
IN THE FIELD OF COMBATING DRUG.....157

INTERNATIONAL LAW. COMPARATIVE LAW

Gavrylenko V.V.

SPATIAL SCOPE OF INTERNATIONAL LAW EFFECT ON THE ACTIVITIES
OF NATIONAL JUDICIAL AND LAW ENFORCEMENT BODIES.....163

Druchek O.V., Voluiko O.M.

INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW AS A FIELD OF LAW:
FEATURES OF THE SUBJECT, PRINCIPLES AND SCOPE OF ACTION.....169

Zamula A.Yu., Dul'ska V.V. PROBLEMS OF PROTECTING WOMEN'S RIGHTS DURING ARMED CONFLICTS AND HOSTILITIES.....	176
Marchenko D.V. THEORETICAL ANALYSIS OF COLLISION NORMS IN INTERNATIONAL PRIVATE LAW AS A MECHANISM OF CONTRACT REGULATION.....	183
Osipov V.I. COLLECTION OF EVIDENCE IN INTERNATIONAL CRIMINAL PROCEEDINGS.....	188
Polezhaka K.O. FEATURES OF THE MECHANISM FOR IMPLEMENTATION OF ADVISORY POWERS IN ACCORDANCE WITH ADDITIONAL PROTOCOL NO. 16.....	193
Strieltsova O.V., Vereshchak M.V. FEATURES OF THE PROCESS OF ADAPTING UKRAINIAN LEGISLATION TO THE EU ACQUIS AS A KEY CONDITION FOR EU MEMBERSHIP.....	201
Fasii A.V. RETROSPECTIVE ANALYSIS OF APPROACHES TO LEGAL REGULATION OF THE RIGHT TO MENTAL HEALTH PROTECTION.....	208
INFORMATION ABOUT AUTHORS.....	215
REVIEW OF A SCHOLARLY JOURNAL OF DONETSK STATE UNIVERSITY OF INTERNAL AFFAIRS «CENTRAL UKRAINIAN JOURNAL OF LAW AND PUBLIC MANAGEMENT».....	217

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.12:341.231.14:17.022.1

DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.2/01>

Горелова В.Ю.

Таврійський національний університет імені В.І.Вернадського

ПАРТИКУЛЯРНИЙ ЗМІСТ МОРАЛІ В РІШЕННЯХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

У статті здійснено аналіз поняття партикулярного змісту моралі в контексті рішень Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Авторка доводить, що сучасне розуміння моралі в межах застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод не є універсальним, а базується на врахуванні національних соціокультурних контекстів, історичних традицій та релігійних особливостей держав-учасниць. З огляду на це, ЄСПЛ формує підхід, який забезпечує правову рівновагу між потребами демократичного суспільства та свободами окремої особи, використовуючи доктрину «межі оціночного розсуду». Такий підхід уможливорює варіативне тлумачення норм Конвенції з урахуванням морально-етичних уявлень конкретного суспільства. У центрі дослідження – прецедентні справи, що ілюструють, як ЄСПЛ визнає легітимність різних форм морального регулювання, зокрема в питаннях свободи вираження поглядів, репродуктивної етики, права на приватне життя та свободи релігії. У статті аргументовано, що партикулярний зміст моралі не суперечить загальноєвропейським правам, а навпаки, сприяє їхній гнучкій імплементації в умовах правового плюралізму.

Також у статті акцентується увага на динамічному характері моралі, який визнається Європейським судом з прав людини як чинник, що вимагає постійного оновлення правових підходів. Моральні уявлення змінюються відповідно до трансформацій соціокультурного середовища, що зумовлює необхідність гнучкого тлумачення положень Конвенції. ЄСПЛ застосовує доктрину «живого інструменту», відповідно до якої норми Конвенції повинні тлумачитися у світлі сучасних умов, а не статично. Це дозволяє враховувати зміну уявлень про такі складові, як сексуальна орієнтація, гендерна ідентичність, репродуктивні права, біоетичні питання тощо. Таким чином, партикулярний зміст моралі не фіксується як незмінна категорія, а розглядається як результат постійного переосмислення суспільних норм. Такий підхід сприяє легітимації судових рішень у межах мультикультурної Європи, забезпечуючи баланс між правами особи та етичними уявленнями окремих національних спільнот.

Ключові слова: партикулярний зміст моралі, права людини, рішення ЄСПЛ, моральні норми, моральні стандарти.

Постановка проблеми. Актуальність питання захисту моралі в контексті правової системи є беззаперечною, оскільки будь-яке правопорушення, злочин чи дія, що завдає шкоди іншим, є аморальним явищем. Захист моралі, таким чином, спрямований на запобігання незаконним діям та злочинним проявам у майбутньому. Така мета, що впливає з гуманістичних тенденцій та соціально-правового прогресу, знаходить своє відображення у рішеннях Європейського Суду з прав людини (надалі – ЄСПЛ).

Злочин чи інше шкідливе діяння є аморальним явищем, яке суперечить усталеним уявленням про добро. Аморальність породжує антисоціальну поведінку, що не відповідає моральним і правовим нормам, і передбачає застосування відповідних заходів юридичної відповідальності. Захист моралі, таким чином, є превентивним механізмом, спрямованим на запобігання незаконним діям у майбутньому. Ця мета відповідає принципам соціально-правового прогресу та гуманістичним тенденціям, які лежать в основі європейського

законодавства і спрямовані на морально-правовий захист особи.

Однак, на жаль, захист суспільної моралі в рамках чинного законодавства України не в повній мірі відповідає цій меті. Недостатнє врахування моральних аспектів у правовій системі призводить не лише до правового безладдя, але й до деградації особистості, оскільки мораль є фундаментальним елементом суспільства, що визначає сутність людської природи на противагу тваринному світові.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Практика ЄСПЛ досліджується в багатьох роботах вітчизняних науковців. На рівні дисертаційних робіт слід зазначити наступні здобутки вчених: Ю.О. Коваленко «Захист персональних даних у практиці Європейського суду з прав людини та Суду Європейського Союзу: порівняльний аналіз» (2024) [1]; М.Ю.Череватий «Реформування судової системи України на засадах принципів європейського судівництва» (2024) [2]; Є.С. Калюжна «Забезпечення прав людини в Україні за матеріалами практики Європейського суду з прав людини» (2024) [3]; Т. Ю. Шукюров «Вплив практики Європейського суду з прав людини на здійснення національного судочинства європейських держав» (2024) [4]; У.Х. Гулям «Застосування рішень Європейського суду з прав людини у судах першої інстанції в Україні» (2023) [5] тощо.

Виділення не вирішеної раніше частини загальної проблеми. Особливістю рішень ЄСПЛ є врахування партикулярного змісту моралі, тобто специфічних моральних стандартів, що існують у різних державах-учасниках, що відображається у визнанні права держав на певну «межу оцінки» у питаннях, пов'язаних із мораллю. Дане питання раніше не розглядалося у наукових джерелах.

Постановка завдання. Метою статті є виявлення поняття та основні аспекти партикулярного змісту моралі у рішеннях ЄСПЛ

Виклад основного матеріалу. Зв'язок між правом і мораллю є невід'ємним, оскільки злочини не можуть бути морально виправданими. Суспільна мораль, як система етичних норм і правил поведінки, формується на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість і справедливість. Питання щодо того, чи всі члени суспільства розуміють значення таких категорій, як честь, гідність, справедливість, добро і зло, залишається відкритим. Мораль не формується миттєво, а є результатом історичного нагромадження поглядів і уявлень, які трансфор-

муються в норми, що регулюють поведінку людей у суспільстві. Мораль визначає напрями виховання, підтримує традиції та є засобом соціального впливу через переконання.

Аналіз практики ЄСПЛ дозволяє стверджувати, що пошук справедливості в європейському співтоваристві здійснюється через поєднання інтересів суспільства та потреб окремої особи. Приналежно, практика ЄСПЛ значною мірою пов'язана з питаннями моралі та відшкодування моральної шкоди. ЄСПЛ, застосовуючи норми Європейської конвенції «Про захист прав людини і основоположних свобод» (надалі - Конвенція) [6], як норми прямої дії, виносить рішення, які відображають сутність і зміст цієї Конвенції. Таким чином, існує взаємозв'язок між Конвенцією та її інтерпретацією ЄСПЛ: Конвенція не може бути ефективною без тлумачення ЄСПЛ, а ЄСПЛ здійснює свою діяльність на основі положень Конвенції [6]. Цей симбіоз забезпечує динамічний розвиток морально-правових стандартів, які враховують як національні особливості, так і загальноєвропейські цінності.

Досліджуючи питання правового захисту моралі не можливо обійти практику ЄСПЛ, моральний зміст якої можна умовно поділити на дві площини: 1) особиста мораль людини та інтереси суспільства; 2) мораль, яка визнана в певному суспільстві і діє на даний час.

Стосовно першої площини, ЄСПЛ розкриває зміст моралі крізь призму пріоритетів особистого та суспільного, намічаючи шлях справедливого розмежування вимог суспільства та потреб окремої особи в рамках захисту основних прав та свобод людини і громадянина. Так моральним ЄСПЛ визнає:

– можливість втручання в особисте життя особи, якщо воно відповідає нагальній необхідності і соціальній потребі, і, зокрема, є пропорційним до поставленої законної мети (справи «Кутцнер проти Німеччини» [7], «Савіни проти України» [8], «Johansen v. Norway» [9] тощо). Під «необхідністю втручання» ЄСПЛ має на увазі, що втручання повинно відповідати нагальній соціальній потребі, зокрема коли таке втручання є пропорційним до поставленої законної мети. Втручання в особисте життя особи також буде визнаватися морально-виправданим, якщо воно передбачене законом в сенсі ст. 8 Конвенції «Про захист прав людини і основоположних свобод» [6].

– можливість втручання в особисте життя при умові «необхідності такого втручання у демократичному суспільстві» згідно до контексту п. 2

ст.8 Конвенції [6] (справи «Hokkanen v. Finland» [10], «K. and T. v. Finland» [11], «P., C. and S. v. the United Kingdom» [12], «Курочкін проти України» [13], тощо). Так, Суд наголошує, що для того щоб визначити, чи були певні заходи «необхідними в демократичному суспільстві», треба оцінити, чи були мотиви, наведені на виправдання таких заходів, належними і достатніми для цілей п. 2 ст. 8 Конвенції [6] (справа «Раду против Республики Молдова» [14], «Кэмпбелл проти Великої Британії» [15], «Калоджеро Диана проти Італії» [16], тощо).

– можливість втручання в особисте життя при умові прямої на це «передбаченості у законі» (справи «Хэлфорд проти Великобританії» [17], «Доменикини проти Італії» [18]). При цьому, формулювання «передбачено законом» тлумачиться як така оспорювана міра, яка повинна мати певне підґрунтя в національному законодавстві та обов'язково відповідати принципу верховенства права (справа «Хэлфорд проти Великобританії» [17]). Окрім того, в рамках даного питання ЄСПЛ робить наголос на тому, що відповідна категорія «передбаченість у законі» повинна бути: в належній мірі доступною та передбачуваною для обізнаності суспільства; зрозумілою, щоб кожна людина мала змогу при необхідності та з належною допомогою погоджувати свою поведінку та задовольняти вимогам закону; забезпечена належним правовим захистом від свавілля і відповідно має встановлювати з достатньою ясністю межі повноважень правоохоронних органів та органів влади (справа «Доменикини проти Італії» [18]).

Майже у всіх справах наголошується на тому, що метою Конвенції [6] при цьому є пошук справедливості та рівноваги між інтересами суспільства і потребами окремої людини. Наголошується на необхідності досягнення в державі такого стану, коли загальні інтереси знайдуть рівновагу з інтересами кожної особи (наприклад, справа «B. v. France» [19], «I. проти сполученого королівства» [20], «Stjerna v. Finland» [21], «Johansson v. Finland» [22] тощо). У будь-якому разі, ЄСПЛ Суд намагається знайти справедливість у приведенні суспільства та особи до морального консенсусу. Такі рішення знаходять своє відображення у світлі ст. 8 Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [6], в якій поняття особистої автономії є важливим принципом, завдяки якому забезпечується захист особистої сфери кожної особи як окремої людської істоти.

Щодо другої моральної площини, можна назвати два моменти: моральні уявлення, що

панують в певній державі та погляди на мораль Європейської спільноти. ЄСПЛ визначає, мораль, яка визнана в певному суспільстві в певний час з урахуванням певних історичних та релігійних уявлень не повинна зазнавати серйозного втручання в приватне життя певної особи з тим, щоб занурити її у таке ненормальне становище, в якому особа буде відчувати уразливість, приниження і депресію. Важливим питанням на сьогодні є принцип захисту персональних даних людини, а тому аморальним визнається невтручання в особисте життя, у зв'язку з незаконною обробкою персональних даних людини. ЄСПЛ у своїх рішеннях на тому, що втручання в особисте життя особи з ціллю зберігання її персональних даних повинно бути співрозмірним із ціллю такого збирання, та повинно передбачити обмежені строки зберігання даних персональних даних людини («Z v. Finland» [23], «C. і Марпер проти Сполученого Королівства» [24], Panteleyenko v. Ukraine [25]). На сьогоднішній день на міжнародному рівні та, зокрема, між державами-членами Ради Європи досягнуто певної узгодженості щодо основоположних принципів захисту даних і відповідних основних процесуальних гарантій, які необхідно включити до національних законодавств з метою обґрунтування необхідності будь-якого можливого втручання. Моральний зміст тут простежується в тому, що всі існуючі системи обробки даних «створені для служіння людині» незалежно від національності чи місця проживання фізичних осіб, і сприяти економічному і соціальному прогресу, розширенню торгівлі і добробуту людей (п.2) [3]. ЄСПЛ неодноразово приходять до висновку, що незаконними та аморальними визнаються наступні дії:

– систематичне зберігання та використання державними органами влади інформації про приватне життя особи (справи «Rotaru v. Romania» [26], «S. and Marper v. the United Kingdom» [24]);

– використання інформації, яка стосується далекого минулого особи (справи «Rotaru v. Romania» [26], «M.M. v. the United Kingdom» [27]);

– обробка інформації що стосується «дуже особистої» та конфіденційної категорії інформації, наприклад інформація про стан фізичного або психічного здоров'я особи чи інформація про зміну статі (справи «Z. v. Finland» [23], «I. v. Finland» [28], «P. and S. v. Poland» [29], «L.H. v. Latvia» [30]).

Аналізуючи рішення ЄСПЛ можна сказати, що пошук справедливості та рівноваги в суспільстві Європейське співтовариство здійснює шляхом

поєднання інтересів суспільства і потреб окремої людини. Моральним та справедливим Суд визнає втручання в особисте життя особи, якщо таке втручання: відповідає нагальній необхідності і соціальній потребі; відповідає умові «необхідності такого втручання у демократичному суспільстві»; є пропорційним до поставленої законної мети; прямо передбачено законом в сенсі ст. 8 Конвенції [6]. Таким чином, захист моралі в практиці ЄСПЛ є важливим елементом, який забезпечує баланс між інтересами особистості та суспільства, а також сприяє розвитку морально-правових стандартів, що відповідають сучасним викликам.

Разом з тим особливість рішень ЄСПЛ є врахування партикулярного змісту моралі, тобто специфічних моральних стандартів, що існують у різних державах-учасниках. Це відображається у визнанні права держав на певну «межу оцінки» у питаннях, пов'язаних із мораллю. У таких справах, що стосуються свободи вираження поглядів, релігійних свобод або приватного життя, ЄСПЛ часто звертає увагу на національний контекст та моральні норми, що панують у конкретному суспільстві, що підкреслює важливість врахування культурного та історичного фону при вирішенні морально-правових питань.

Партикулярний зміст моралі визначається як сукупність моральних норм і цінностей, які існують у межах окремих соціальних груп, культур або професійних спільнот. Це явище відображає специфічні моральні принципи, що формуються під впливом історичних, соціальних, релігійних та професійних чинників.

Основними аспектами партикулярного змісту моралі можливо зазначити наступні: 1. Культурна та соціальна зумовленість – моральні норми різних спільнот можуть суттєво відрізнятися залежно від традицій, історичних умов та світоглядних установок; 2. Професійна етика – специфічні моральні стандарти існують у професійних сферах, таких як медицина, правоохоронна та адвокатська діяльність, журналістика, тощо визначаючи допустимі межі поведінки представників таких галузей; 3. Релігійні та етнічні особливості – у різних релігійних традиціях можуть існувати унікальні моральні засади, які не завжди збігаються з загальноприйнятими нормами світового суспільства.

Відповідно, вплив окремих моральних традицій на законодавство відображається у формуванні спеціальних етичних кодексів та правових норм, що регулюють діяльність певних груп. Таким чином, з одного боку, партикулярний зміст

моралі сприяє різноманіттю культурних та професійних цінностей, а з іншого – може вступати в конфлікт із загальноприйнятими моральними та правовими принципами. З наведеного, вбачається важливим завданням правової системи – це гармонізація спірних аспектів для забезпечення рівноваги між повагою до локальних традицій і дотриманням загальнолюдських цінностей.

У своїй практиці ЄСПЛ постійно балансує між двома ключовими елементами: інтереси суспільства (що включають захист суспільної моралі, громадського порядку та прав інших людей) та права і потреби окремої особи (наприклад, право на приватне життя, свободу вираження поглядів, свободу релігії тощо). Даний баланс досягається через врахування партикулярного змісту моралі. ЄСПЛ визнає, що моральні норми в кожній державі можуть бути різними, і тому рішення мають враховувати національний контекст. Однак при цьому ЄСПЛ забезпечує, щоб обмеження прав людини, пов'язані із захистом моралі, були пропорційними та необхідними у демократичному суспільстві.

Слід зазначити, що у багатьох справах ЄСПЛ демонструє, як поєднуються інтереси суспільства та індивіда з урахуванням партикулярного змісту моралі. Так, у справі «Handyside v. the United Kingdom» (1976) [31] ЄСПЛ визнав, що обмеження свободи вираження поглядів (стаття 10 Конвенції) [6] для захисту моралі було обґрунтованим, враховуючи національний контекст Великобританії. При цьому ЄСПЛ підкреслив, що такі обмеження мають бути пропорційними. В іншій справі «Otto-Preminger-Institut v. Austria» (1994) [32] ЄСПЛ визнав, що заборона фільму, який ображав релігійні почуття, була обґрунтованою для захисту суспільної моралі та релігійних цінностей австрійського суспільства. При цьому ЄСПЛ врахував, що такі обмеження не повинні надмірно порушувати права окремих осіб.

У справі «Lautsi v. Italy» (2011) [33] ЄСПЛ визнав, що наявність релігійних символів (хрестів) у державних школах Італії не порушує права на свободу релігії, враховуючи культурний і моральний контекст Італії. Це рішення підкреслило важливість врахування національних моральних стандартів.

Таким чином, можливо підкреслити, що партикулярний зміст моралі в практиці ЄСПЛ проявляється через врахування національного контексту. В цих та інших рішеннях ЄСПЛ визнає, що моральні норми в кожній державі формуються під впливом історичних, культурних і релігійних

факторів і, відповідно, держави мають право на певну свободу у визначенні моральних стандартів, хоча така свобода і повинна бути обмежена принципами Конвенції «Про захист прав людини і основоположних свобод» [6]. Тобто має зберігатися пропорційність: обмеження прав людини для захисту моралі мають бути обґрунтованими та не надмірними.

Таким чином, пошук справедливості через поєднання інтересів суспільства та індивіда в практиці ЄСПЛ ґрунтується на врахуванні партикулярного змісту моралі. Це означає, що ЄСПЛ визнає різноманітність моральних стандартів у Європі, але при цьому забезпечує, щоб обмеження прав людини були пропорційними та відповідали принципам демократичного суспільства.

Партикулярний зміст моралі є важливим елементом суспільного життя, що формує специфічні моральні орієнтири різних груп. Його правове закріплення у формі професійних кодексів та законодавчих норм сприяє регулюванню моральної поведінки у суспільно значущих сферах. При цьому важливо зберігати баланс між автономією партикулярних моральних систем та загальноприйнятими етичними стандартами, що забезпечують стабільність і правопорядок у демократичному суспільстві.

Партикулярний зміст моралі в рішеннях ЄСПЛ відображає конкретні моральні стандарти, які впливають із суспільної моралі держав-учасниць Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Ці стандарти можуть впливати на тлумачення прав, гарантованих Конвенцією [6], зокрема статті 8 (право на повагу до приватного та сімейного життя), статті 9 (свобода думки, совісті та релігії), статті 10 (свобода вираження поглядів) та інших [6].

Варто зазначити ознаки партикулярного змісту моралі в рішеннях ЄСПЛ: врахування національних моральних стандартів; динамічний характер моралі; баланс між інтересами особистості та суспільства; врахування національних моральних стандартів; повага до культурного різноманіття; обмеження прав заради захисту моралі; врахування релігійних аспектів; етичні аспекти у біоетиці; врахування суспільного консенсусу; захист традиційних цінностей; превентивний захист моралі.

Щодо врахування національних моральних стандартів, то ЄСПЛ визнає, що моральні стандарти можуть відрізнятися в різних країнах, і враховує це при винесенні рішень. Наприклад, у справі «S.H. and Others v. Austria» (2011)

[34], що стосувалася заборони на використання донорських гамет для штучного запліднення в Австрії. Заявники стверджували, що це порушує їхнє право на повагу до приватного і сімейного життя (стаття 8). Однак ЄСПЛ визнав, що заборона була обґрунтованою, враховуючи моральні та етичні стандарти австрійського суспільства. В даній справі ЄСПЛ підкреслив, що держави мають право на певну «межу оцінки» у питаннях, пов'язаних із мораллю. Дана справа показує, що ЄСПЛ враховує моральні та етичні стандарти країни при вирішенні складних медичних і сімейних питань. У справі «Müller v. Switzerland» (1988) [35] питання стосувалася конфіскації картин, які вважалися непристойними у Швейцарії. Заявник стверджував, що така конфіскація порушує його право на свободу вираження поглядів (стаття 10). Однак, ЄСПЛ визнав, що конфіскація була обґрунтованою з метою захисту моралі, враховуючи національний контекст Швейцарії. В даній справі було підкреслено, що держави мають право захищати моральні стандарти своїх громадян. Ця справа підкреслила важливість врахування національних моральних стандартів при вирішенні питань, пов'язаних із мистецтвом і свободою вираження поглядів.

У справі «A, B, and C v. Ireland» (2010) [36] на момент розгляду справи аборти в Ірландії були заборонені Конституцією, за винятком випадків, коли життя жінки перебувало під загрозою. Ця заборона була пов'язана з сильним впливом католицької церкви та традиційними моральними цінностями ірландського суспільства. Заявниці (три жінки) стверджували, що заборона на аборти примусила їх поїхати до іншої країни (до Великобританії) для проведення абортів, що порушило їхні права на приватне життя, здоров'я та свободу від жорстокого поводження. Уряд Ірландії стверджував, що заборона на аборти відображає моральні та релігійні цінності більшості населення Ірландії і є пропорційним засобом для захисту права на життя ненародженої дитини. В даній справі ЄСПЛ виніс рішення, яке частково підтримало заявниць, але в цілому визнало, що заборона на аборти в Ірландії не порушує Конвенцію [6]. Щодо двох заявниць ЄСПЛ визнав, що їхні права за ст. 8 Конвенції (право на повагу до приватного життя) не були порушені. ЄСПЛ врахував, що жінки мали можливість поїхати до іншої країни для проведення абортів, і це не створило надмірного тягара для них. Щодо третьої заявниці ЄСПЛ визнав, що її права за статтею 8 були порушені, оскільки ця заявниця перебувала у складній медичній ситуації

(ризик раку), і невизначеність щодо того, чи мала вона право на аборт в Ірландії, створила для неї психологічний стрес. ЄСПЛ зазначив, що Ірландія не забезпечила чіткого механізму для визначення, чи підпадає її випадок під виняток із заборони на аборти.

Важливим аспектом в даній справі вбачається те, що ЄСПЛ визнав, що Ірландія має право на «межу оцінки» у питаннях, пов'язаних із мораллю та захистом права на життя ненародженої дитини та врахував, що моральні стандарти в Ірландії формуються під впливом релігійних і культурних традицій. Однак ЄСПЛ підкреслив, що держава повинна забезпечити чіткі процедури для визначення, чи підпадає жінка під виняток із заборони на аборти. Дана справа демонструє, як ЄСПЛ враховує моральні та релігійні стандарти країни при вирішенні складних соціальних питань.

Таким чином, ЄСПЛ при вирішенні справ: враховує національний контекст а моральні та релігійні цінності визнає важливими факторами, які мають враховуватися при вирішенні питань; визнає право держав на певну свободу у визначенні моральних стандартів, але ця свобода обмежена обов'язком дотримуватися прав людини; враховує національні моральні стандарти, водночас забезпечуючи захист прав окремих осіб.

Щодо стосується етичних аспектів у біоетиці, то варто зазначити справу «Parrillo v. Italy» (2015) [37] в якій ЄСПЛ розглядав питання, пов'язане із використанням ембріонів, зачатих шляхом штучного запліднення, для наукових досліджень. Заявниця, яка зберігала ембріони після розлучення, хотіла передати їх для наукових досліджень, але італійське законодавство забороняло таке використання. Вона стверджувала, що це порушує її право на повагу до приватного життя (стаття 8 Конвенції), адже заборона на використання ембріонів для наукових цілей порушує її право розпоряджатися своїми ембріонами, які були створені за її згодою під час шлюбу. Італійське законодавство забороняло використання ембріонів для наукових досліджень, враховуючи моральні та етичні стандарти, які випливають із католицької традиції та захисту права на життя з моменту зачаття. Уряд Італії стверджував, що заборона є пропорційним засобом для захисту моральних та етичних стандартів італійського суспільства, які ґрунтуються на захисті життя з моменту зачаття. ЄСПЛ виніс рішення на користь Італії, визнавши, що заборона на використання ембріонів для наукових досліджень не порушує Конвенцію. І хоча ЄСПЛ визнав, що питання, пов'язані з ембріо-

нами, можуть охоплюватися поняттям «приватне життя», однак ЄСПЛ зазначив, що право заявниці на розпорядження ембріонами не є абсолютним і може бути обмежене з метою захисту моральних та етичних стандартів. ЄСПЛ визнав, що Італія має право на «межу оцінки» у питаннях, пов'язаних із мораллю та етикою, зокрема щодо захисту ембріонів. Суд врахував, що заборона на використання ембріонів для наукових досліджень є пропорційним засобом для досягнення мети – захисту моральних та етичних стандартів італійського суспільства. Важливим аспектом в даній варто зазначити відсутність європейського консенсусу: адже в Європі немає єдиного підходу до питання використання ембріонів для наукових досліджень. Саме це дозволило Італії мати більшу свободу у визначенні своїх моральних стандартів. Відповідно, ЄСПЛ підтвердив, що держави мають право на певну свободу у визначенні моральних стандартів, особливо у питаннях, де немає європейського консенсусу. Дана справа демонструє, як ЄСПЛ враховує специфіку моральних норм у різних країнах, забезпечуючи при цьому дотримання принципів демократії та верховенства права.

Отже, наведені справи демонструють, що партикулярний зміст моралі в практиці ЄСПЛ проявляється через врахування національного контексту, культурних, релігійних і моральних стандартів кожної держави. Суд визнає, що моральні норми можуть відрізнятися в різних країнах, і надає державам певну «межу оцінки» для їх захисту. Однак при цьому ЄСПЛ забезпечує, щоб обмеження прав людини були пропорційними та відповідали принципам демократичного суспільства. Ці справи мають важливе значення для дослідження партикулярного змісту моралі, оскільки вони показують, як ЄСПЛ балансує між захистом прав людини та повагою до національних моральних стандартів.

Наступною ознакою партикулярного змісту моралі варто зазначити динамічний характер моралі. У своїх справах ЄСПЛ підкреслює, що моральні стандарти є динамічними і можуть змінюватися з часом, що відображається в еволюційному тлумаченні Конвенції. Це означає, що Суд враховує зміни в суспільних цінностях і моральних нормах при винесенні рішень.

Так, справа «Dudgeon v. the United Kingdom» (1981) [38] стосувалася криміналізації гомосексуальних відносин між дорослими за згодою в Північній Ірландії. ЄСПЛ визнав, що криміналізація порушує право на приватне життя (стаття 8 Конвенції) та підкреслив, що моральні стандарти

щодо гомосексуальності змінилися, і суспільство більше не вважає такі відносини аморальними. Динамічний характер моралі тут підкреслюється тією обставиною, що моральні норми щодо сексуальної орієнтації еволюціонували, і це вплинуло на рішення ЄСПЛ. Дана справа стала важливим кроком у визнанні прав ЛГБТ-спільноти в Європі.

В іншій справі «Christine Goodwin v. the United Kingdom» (2002) [39], що стосувалася прав трансгендерної особи, яка не могла офіційно змінити стать у документах після операції зі зміни статі, ЄСПЛ визнав, що відмова визнати зміну статі порушує право на приватне життя (стаття 8). Суд зазначив, що суспільство стало більш толерантним до трансгендерних осіб, і це вплинуло на його рішення. Таким чином, динамічний характер моралі визначає врахування змін в суспільних поглядах на гендерну ідентичність, що відобразилося в еволюційному тлумаченні Конвенції.

У справі «Oliari and Others v. Italy» (2015) [40] ЄСПЛ визнав, що відсутність правового визнання одностатевих партнерств порушує право на приватне життя (стаття 8) з тих підстав, що більшість європейських країн вже визнали одностатеві партнерства, що свідчить про зміну моральних стандартів.

Справа «Bayatyan v. Armenia» (2011) [41] стосувалася відмови від військової служби за переконаваннями совісті. Заявник, який був свідком Єгови, відмовився служити в армії через релігійні переконавання. В даному випадку ЄСПЛ визнав, що кримінальне переслідування за відмову від військової служби порушує право на свободу думки, совісті та релігії (стаття 9) та зазначив, що моральні стандарти щодо свободи совісті змінилися і тому ЄСПЛ врахував еволюцію поглядів на свободу совісті та право на відмову від військової служби.

У справі «Hämäläinen v. Finland» (2014) [42] щодо визнання шлюбу між трансгендерною особою та її партнеркою після зміни статі ЄСПЛ визнав, що вимога розлучення для визнання зміни статі не порушує Конвенцію. Однак ЄСПЛ зазначив, що моральні стандарти щодо трансгендерних осіб продовжують еволюціонувати, і це може вплинути на майбутні рішення. Тобто ЄСПЛ зважає інтереси окремої особи проти інтересів суспільства, зокрема в питаннях, пов'язаних із мораллю, визнає важливість культурного різноманіття і враховує його при винесенні рішень, пов'язаних із моральними питаннями.

Обмеження прав окремої людини заради захисту моралі ЄСПЛ може визнати обґрунтованими, якщо таке обмеження корисне для суспіль-

ства. Так, у справі «Otto-Preminger-Institut проти Австрії» (1994 рік) [32] зазначається, що кінотеатр планував показати фільм, який містив образливі для релігійних почуттів сцени. ЄСПЛ у своєму рішенні підтримав позицію влади Австрії, яка конфіскувала фільм, щоб уникнути порушення моральних норм суспільства, визнаючи, що обмеження свободи вираження поглядів було виправданим, оскільки фільм міг образити релігійні почуття більшості населення.

У дещо схожій справі «Wingrove проти Великобританії» (1996 рік) [43] заявник створив фільм, який містив образливі для християн сцени, на підставі чого влада Великобританії відмовила йому в ліцензії на показ фільму. Дане обмеження прав людини на творчість та самовираження було виправданим ЄСПЛ, оскільки фільм міг порушити релігійні почуття інших громадян та завдати моральної шкоди суспільству. В цьому контексті слід також навести суть справи «Müller та інші проти Швейцарії» (1988 рік) [44] в якій художники були засуджені за виставку картин, які містили непристойні зображення. Влада Швейцарії вказувала на те, що такі дії порушує моральні норми з чим погодився ЄСПЛ, визнаючи, що обмеження свободи мистецтва було виправданим заради захисту моралі, оскільки держава має право регулювати такі питання, враховуючи культурний контекст.

Приналежно, у справі «Norwood v. the United Kingdom» (2004) [45] щодо заборони на демонстрацію образливого плаката, спрямованого проти ісламу, ЄСПЛ враховував національні моральні стандарти, культурний контекст та інтереси суспільства та визнав, що обмеження свободи вираження поглядів (ст. 10 Конвенції) [6] було обґрунтованим з метою захисту релігійних почуттів і суспільної моралі, що підкреслює важливість балансу між свободою вираження та захистом моралі.

Іншим прикладом є справа «Handyside проти Великобританії» (1976 рік) [31] в якій заявник поскаржився, що влада конфіскувала книгу для підлітків, яка містила сексуально відвертий матеріал, вважаючи її «шкідливою для моралі». ЄСПЛ визнав, що обмеження свободи слова було виправданим заради захисту моралі, оскільки держава має право вживати заходів для захисту суспільних цінностей, особливо коли йдеться про захист неповнолітніх.

Тобто, на думку ЄСПЛ держава може обмежувати свободу мистецтва та свободу слова якщо це необхідно для захисту релігійних і моральних

цінностей суспільства, наголошуючи при цьому, що такі обмеження повинні бути пропорційними та обґрунтованими. Можливо зробити наступний висновок: обмеження прав заради захисту моралі допустимі, але вони повинні бути пропорційними та обґрунтованими; держава має право регулювати сфери мистецтва, медіа та інших форм вираження, якщо це необхідно для захисту суспільних цінностей; баланс між свободою вираження поглядів і захистом моралі є ключовим (обмеження не повинні бути надмірними або дискримінаційними); культурний та релігійний контекст грає важливу роль у визначенні допустимих обмежень.

Так само обмеження прав окремої групи людей заради захисту моралі ЄСПЛ може визнати обґрунтованими, якщо таке обмеження корисне для суспільства. К прикладу, у справі «*Charman v. the United Kingdom* (2001) [46].

Повага до культурного різноманіття підкреслена у рішеннях ЄСПЛ, та неодноразово наголошено, що європейські країни мають різні культурні традиції, які впливають на формування моральних норм. К прикладу, у справі «*Lautsi v. Italy*» (2011) [33] щодо питання наявності релігійних символів (хрестів) у державних школах Італії ЄСПЛ визнав, що наявність хрестів у школах не порушує права на свободу релігії (ст. 9 Конвенції) [6] або право на освіту (ст. 2 Протоколу 1) адже врахував культурний і моральний контекст Італії, де хрести є частиною національної ідентичності, а наявність релігійних символів у школах відповідає культурному контексту Італії.

Інший приклад – справа «*Eweida and Others v. the United Kingdom*» (2013) [47] в якій заявники стверджували, що їхні права на свободу релігії (ст. 9 Конвенції) [6] були порушені через обмеження, пов'язані з їхніми релігійними переконаннями на робочому місці. Одна з заявників, Надія Евейда, працювала стюардесою в авіакомпанії «*British Airways*» де відмовилася приховувати нагрудний хрестик під формою, що суперечило внутрішнім правилам компанії. Інші заявники також пов'язували свої вимоги з релігійними символами або практиками, які конфліктували з трудовими правилами. Не зважаючи на позицію судів Великобританії стосовно того, що обмеження права носити хрестик було виправданим, оскільки це відповідало політиці компанії щодо нейтрального зовнішнього вигляду працівників та вважалось важливим для захисту корпоративного іміджу та інтересів бізнесу, ЄСПЛ визнав, що право на свободу релігії включає право демон-

струвати свої релігійні переконання через одяг або символи, а обмеження права носити хрестик було непропорційним. Окрім того, компанія «*British Airways*» так і не змогла продемонструвати, що носіння хрестика завдало шкоди її бізнесу або іміджу. У даній справі ЄСПЛ підкреслив, що моральні норми можуть мати партикулярний (особливий) зміст, який залежить від контексту конкретної держави або організації. Справа «*Eweida and Others v. the United Kingdom*» [47] показує, що моральні норми, пов'язані з корпоративним іміджем, не були достатньо переконливими для обґрунтування обмеження релігійних свобод людини. Таким чином, партикулярний зміст моралі полягає у визнанні того, що моральні норми можуть відрізнятися залежно від контексту, але їх застосування має бути пропорційним і не порушувати основні права людини без достатніх підстав.

З іншого боку, у справі «*S.A.S. v. France*» (2014) [48] питання стосувалася французького закону 2010 року, який забороняв носіння одягу, що закриває обличчя (зокрема, нікаби та бурки) у громадських місцях. Заявниця у даній справі – жінка-мусульманка, яка носила нікаб, стверджувала, що ця заборона порушує її права на свободу релігії (ст. 9 Конвенції) та право на приватне життя (ст. 8 Конвенції) [6], оскільки носіння нікабу є виразом її релігійних переконань. Французький уряд, однак, заперечував, що іслам не вимагає від жінок закривати обличчя, і що заборона не порушує свободу релігії. Франція обґрунтовувала заборону трьома основними причинами: підтримання безпеки (необхідність ідентифікації осіб у громадських місцях), статеву рівність (захист прав жінок, які можуть бути примушені носити нікаб), вимоги співіснування у суспільстві (збереження принципів взаємодії між людьми в суспільстві, де обличчя відіграє ключову роль у соціальній комунікації). ЄСПЛ визнав, що заборона є обмеженням прав заявниці, але це обмеження може бути виправданим у демократичному суспільстві та звернув увагу на те, що Франція має широкий ступінь свободи у визначенні моральних норм і принципів суспільного життя. Відповідно, ЄСПЛ зазначив, що принцип «життя в суспільстві» є законною метою, яка може обґрунтовувати обмеження прав окремих людей, адже цей принцип передбачає, що відкритість і взаємодія між людьми є важливими для соціальної згуртованості. Тим самим ЄСПЛ визнав, що заборона носіння нікабу не порушує ст. 9 Конвенції [6], оскільки вона є пропорційною і спрямована на захист законних цілей, зокрема

принципу «життя в суспільстві», разом з тим вказуючи на те, що подібні обмеження повинні ретельно оцінюватися, щоб уникнути надмірного втручання у права людини.

Таким чином, у цій справі ЄСПЛ визнав, що моральні норми можуть мати партикулярний (національний) зміст, який залежить від культурного та соціального контексту конкретної країни. Але обмеження повинні бути обґрунтованими, пропорційними і не повинні призводити до надмірного втручання у права людини. Партикулярний зміст моралі у цій справі полягає у визнанні того, що моральні норми можуть відрізнятися залежно від культурного контексту, але їх застосування має бути обережним, щоб не порушувати основні права людини без достатніх підстав.

Основною різницею між справами «S.A.S. v. France» (2014) [48] та «Eweida and Others v. the United Kingdom» (2013) [47] у контексті партикулярного змісту моралі є те, що хоча обидві справи і стосуються обмеження прав людини заради захисту моралі, але вони демонструють різні підходи до визначення партикулярного змісту моралі та його впливу на права людини. Основною відмінністю тут постає контекст моралі. Так, у справі «S.A.S. v. France» (2014) [48] мораль має колективний характер і спрямована на захист суспільних цінностей, таких як рівність статей, безпека та соціальна гармонія, тоді як у справі «Eweida and Others v. the United Kingdom» (2013) [47] мораль має індивідуальний та інституційний характер, оскільки стосується прав окремих осіб та інтересів бізнесу. Партикулярний зміст моралі у справі «S.A.S. v. France» (2014) [48] тісно пов'язаний із національною ідентичністю та принципами світськості, які є фундаментальними для французького суспільства та спрямовані на захист колективних цінностей, таких як соціальна згуртованість і рівність. ЄСПЛ визнав, що такі норми можуть обмежувати індивідуальні права, якщо вони пропорційні та обґрунтовані та підкреслив, що принцип «життя в суспільстві» є законною метою, яка може обґрунтовувати обмеження прав.

У справі «Eweida and Others v. the United Kingdom» (2013) [47] партикулярний зміст моралі є більш індивідуалістичним (враховував права окремих осіб, таких як право на свободу релігії та вираження своїх переконань). ЄСПЛ підкреслив, що обмеження прав повинні бути обережними та пропорційними і не повинні надмірно обмежувати індивідуальні свободи.

Таким чином, у обох справах ЄСПЛ визнав право держав на захист моралі, але підкреслив,

що такі обмеження повинні бути пропорційними та обґрунтованими. У Франції ЄСПЛ більше враховував національний контекст, тоді як у Великобританії акцент був зроблений на індивідуальних правах. Партикулярний зміст моралі у цих справах демонструє, що моральні норми можуть мати різний характер залежно від культурного, соціального та національного контексту, але їх застосування має бути обережним, щоб не порушувати основні права людини.

Слід зазначити, що ЄСПЛ визнає, що захист моралі може мати превентивний характер, тобто спрямований на запобігання аморальним діям у майбутньому. Дане питання особливо важливо у справах, пов'язаних із захистом дітей та вразливих груп населення. Окрім того, превентивний характер захисту моралі може бути пов'язаний з завданням потенційної шкоди для навколишнього середовища та порушити плани місцевого розвитку. Так, у справі «Chapman v. the United Kingdom» (2001) [46] представниця ромів оскаржувала відмову британської влади дозволити їй проживати на своїй землі в трейлері та стверджувала, що це порушує її право на повагу до приватного та сімейного життя (ст. 8 Конвенції) [6], а відмова дозволити їй проживати на своїй землі заважає її традиційному способу життя як представниці громади ромів. Британська влада, однак, вважала, що її дії були спрямовані на захист навколишнього середовища та інтересів місцевої громади. У даній справі ЄСПЛ визнав, що обмеження права заявниці було виправданим, оскільки воно мало превентивну мету – запобігти потенційній шкоді для навколишнього середовища та інтересів місцевої громади та підкреслив, що держава має право вживати превентивних заходів для захисту навколишнього середовища та соціальних інтересів, навіть якщо конкретна шкода ще не сталася, адже держава має широкий ступінь свободи у визначенні того, як балансувати інтереси окремих осіб і суспільства. У своєму рішенні ЄСПЛ визнав, що обмеження права заявниці не порушує ст. 8 Конвенції [6], оскільки воно було виправданим і пропорційним, що демонструє, що захист моралі та інтересів суспільства може бути спрямований не лише на реагування на вже існуючі проблеми, але й на запобігання їх виникненню, а держави мають широкий ступінь свободи у визначенні того, як балансувати інтереси окремих осіб і суспільства з урахуванням національного контексту та специфіки кожного випадку.

Висновки. Наведені вище справи демонструють, як ЄСПЛ враховує партикулярний зміст

моралі, зважаючи на національний контекст, культурні традиції та еволюцію суспільних норм. Суд часто наголошує на важливості балансу між інтересами особистості та суспільства, а також на динамічному характері моральних стандартів.

Ознаки партикулярного змісту моралі в рішеннях ЄСПЛ включають не лише врахування національних моральних стандартів, динамічний характер моралі та баланс між інтересами особистості та суспільства, але й такі аспекти, як повага до культурного різноманіття, врахування релігійних та етичних аспектів, суспільний консенсус, захист традиційних цінностей та превентивний захист моралі. Ці ознаки демонструють, як ЄСПЛ враховує специфіку моральних норм у різних країнах, забезпечуючи при цьому дотримання принципів демократії та верховенства права. Приналежно, ЄСПЛ: визнає, що моральні норми можуть відрізнятися в різних країнах через історичні, культурні, релігійні та соціальні особливості; надає державам «межу оцінки», що дозволяє їм враховувати свої національні моральні стандарти при врегулюванні суперечок; підкреслює, що моральні стандарти є динамічними і можуть змінюватися з часом під впливом суспільного прогресу; враховує еволюцію моральних норм у своїх рішеннях, що відображає еволюційний підхід до тлумачення Конвенції [6]; постійно балансує між захистом прав окремої особи та інтересами суспільства, зокрема у питаннях, пов'язаних із мораллю; наголошує на можливості обмеження прав людини, якщо такі обмеження є пропорційними та необхідними у демократичному суспільстві; застерігає, що обмеження прав людини повинні бути обґрунтованими, якщо вони спрямовані на захист моралі

та мають бути пропорційними та не надмірними; враховує релігійні аспекти при вирішенні питань, пов'язаних із мораллю, оскільки релігія є важливим чинником у формуванні моральних норм; визнає право держав захищати релігійні почуття своїх громадян; враховує етичні аспекти у справах, пов'язаних із біоетикою, зокрема щодо штучного запліднення, використання ембріонів тощо та акцентує увагу на тому, що держави повинні встановлювати моральні та етичні стандарти у таких питаннях; звертає увагу на суспільний консенсус щодо певних моральних питань у країнах-учасниках; визнає важливість традиційних цінностей у формуванні моральних норм та вказує, що традиційні цінності можуть відігравати ключову роль у визначенні моральних стандартів; враховує, що захист моралі та інтересів суспільства може включати превентивні заходи, спрямовані на запобігання потенційній шкоді, але такі заходи повинні бути пропорційними та обґрунтованими та не повинні надмірно обмежувати права людини. Окрім того держави мають право враховувати національний контекст та специфіку кожного випадку при вжитті превентивних заходів.

У контексті партикулярного змісту моралі пошук справедливості в практиці ЄСПЛ полягає у врахуванні національних моральних стандартів при одночасному забезпеченні прав і свобод окремої особи. Це дозволяє знаходити баланс між інтересами суспільства та індивіда, враховуючи культурну та моральну різноманітність Європи. Таким чином, ЄСПЛ забезпечує, щоб захист моралі не перетворювався на надмірне обмеження прав людини, а відповідав принципам демократії та верховенства права.

Список літератури:

1. Коваленко Ю.О. Захист персональних даних у практиці Європейського суду з прав людини та Суду Європейського Союзу: порівняльний аналіз: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Київ, 2024. 215
2. Череватий М.Ю. Реформування судової системи України на засадах принципів європейського судівництва: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Київ, 2024. 198 с.
3. Калюжна Є.С. Забезпечення прав людини в Україні за матеріалами практики Європейського суду з прав людини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Київ, 2024. 180 с.
4. Шукюров Т.Ю. Вплив практики Європейського суду з прав людини на здійснення національного судочинства європейських держав: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Київ, 2024. 225 с.
5. Гулям У.Х. Застосування рішень Європейського суду з прав людини у судах першої інстанції в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Київ, 2023. 190 с.
6. Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
7. Kutzner v. Germany: рішення ЄСПЛ від 26 лютого 2002 року, заявка № 46544/99. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-60163> (дата звернення: 10.02.2025).
8. Saviny v. Ukraine: рішення ЄСПЛ від 18 грудня 2008 року, заявка № 39948/06. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-90360> (дата звернення: 10.02.2025).
9. Johansen v. Norway: рішення ЄСПЛ від 7 серпня 1996 року, заявка № 17383/90. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-58059> / (дата звернення: 10.02.2025).

10. Hokkanen v. Finland: рішення ЄСПЛ від 23 вересня 1994 року, заявка № 19823/92. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-57911> (дата звернення: 15.02.2025).
11. K. and T. v. Finland: рішення ЄСПЛ від 12 липня 2001 року, заявка № 25702/94. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-59587> (дата звернення: 15.02.2025).
12. P., C. and S. v. the United Kingdom: рішення ЄСПЛ від 16 липня 2002 року, заявка № 56547/00. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-60610> (дата звернення: 05.03.2025).
13. Kurochkin v. Ukraine: рішення ЄСПЛ від 19 лютого 2013 року, заявка № 42276/08. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-98825> (дата звернення: 05.03.2025).
14. Radu v. Republic of Moldova: рішення ЄСПЛ від 6 квітня 2010 року, заявка № 50073/07. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-142398> (дата звернення: 20.03.2025).
15. Campbell v. the United Kingdom: рішення ЄСПЛ від 25 березня 1992 року, заявка № 13590/88. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-57771> (дата звернення: 20.03.2025).
16. Calogero Diana v. Italy: рішення ЄСПЛ від 15 листопада 1996 року, заявка № 15211/89. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-58072> (дата звернення: 20.03.2025).
17. Halford v. the United Kingdom: рішення ЄСПЛ від 25 червня 1997 року, заявка № 20605/92. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-58039> (дата звернення: 20.03.2025).
18. Domenichini v. Italy: рішення ЄСПЛ від 15 листопада 1996 року, заявка № 15943/90. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-58073> (дата звернення: 28.03.2025).
19. B. v. France: рішення ЄСПЛ від 25 березня 1992 року, заявка № 13343/87. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-57770> (дата звернення: 28.03.2025).
20. I. v. the United Kingdom: рішення ЄСПЛ від 11 липня 2002 року, заявка № 25680/94. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-60595> (дата звернення: 29.03.2025).
21. Stjerna v. Finland: рішення ЄСПЛ від 25 листопада 1994 року, заявка № 18131/91. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-57912> (дата звернення: 29.03.2025).
22. Johansson v. Finland: рішення ЄСПЛ від 6 вересня 2007 року, заявка № 10163/02. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-82198> (дата звернення: 01.04.2025).
23. Z v. Finland: рішення ЄСПЛ від 25 лютого 1997 року, заявка № 22009/93. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-58033> (дата звернення: 01.04.2025).
24. S. and Marper v. the United Kingdom: рішення ЄСПЛ від 4 грудня 2008 року, заявки № 30562/04 та 30566/04. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-90051> (дата звернення: 01.04.2025).
25. Panteleyenko v. Ukraine: рішення ЄСПЛ від 29 липня 2010 року, заявка № 11901/02. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr/?i=001-76114> (дата звернення: 01.04.2025).
26. Rotaru v. Romania: рішення ЄСПЛ від 4 травня 2000 року, заявка № 28341/95. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-58586> (дата звернення: 02.04.2025).
27. M.M. v. the United Kingdom: рішення ЄСПЛ від 13 листопада 2012 року, заявка № 24029/07. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-114517> (дата звернення: 02.04.2025).
28. I. v. Finland: рішення ЄСПЛ від 17 липня 2008 року, заявка № 20511/03. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-87510> (дата звернення: 02.04.2025).
29. P. and S. v. Poland: рішення ЄСПЛ від 30 жовтня 2012 року, заявка № 57375/08. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-114098> (дата звернення: 02.04.2025).
30. L.H. v. Latvia: рішення ЄСПЛ від 29 квітня 2014 року, заявка № 52019/07. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-142673> (дата звернення: 03.04.2025).
31. Handyside v. the United Kingdom: рішення ЄСПЛ від 7 грудня 1976 року, заявка № 5493/72. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-57499> (дата звернення: 03.04.2025).
32. Otto-Preminger-Institut v. Austria: рішення ЄСПЛ від 20 вересня 1994 року, заявка № 13470/87. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-57897> (дата звернення: 03.04.2025).
33. Lautsi v. Italy: рішення Великої Палати ЄСПЛ від 18 березня 2011 року, заявка № 30814/06. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-95589> (дата звернення: 03.04.2025).
34. S.H. and Others v. Austria: рішення ЄСПЛ від 3 листопада 2011 року, заявка № 57813/00. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-107325> (дата звернення: 03.04.2025).
35. Müller v. Switzerland: рішення ЄСПЛ від 24 травня 1988 року, заявка № 10737/84. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-60715> (дата звернення: 04.04.2025).
36. A, B, and C v. Ireland: рішення ЄСПЛ від 16 грудня 2010 року, заявка № 25579/05. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-102332> (дата звернення: 04.04.2025).
37. Parrillo v. Italy: рішення Великої Палати ЄСПЛ від 27 серпня 2015 року, заявка № 46470/11. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-157263> (дата звернення: 04.04.2025).
38. Dudgeon v. the United Kingdom: рішення ЄСПЛ від 22 жовтня 1981 року, заявка № 7525/76. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-57473> (дата звернення: 04.04.2025).

39. Christine Goodwin v. the United Kingdom: рішення ЄСПЛ від 11 липня 2002 року, заявка № 28957/95. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-60596> (дата звернення: 04.04.2025).
40. Oliari and Others v. Italy: рішення ЄСПЛ від 21 липня 2015 року, заявки № 18766/11 та 36030/11. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-156265> (дата звернення: 04.04.2025).
41. Bayatyan v. Armenia: рішення Великої Палати ЄСПЛ від 7 липня 2011 року, заявка № 23459/03. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-105611> (дата звернення: 04.04.2025).
42. Hämäläinen v. Finland: рішення Великої Палати ЄСПЛ від 16 липня 2014 року, заявка № 37359/09. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-145768> (дата звернення: 05.04.2025).
43. Wingrove v. the United Kingdom: рішення ЄСПЛ від 25 листопада 1996 року, заявка № 17419/90. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-58080> (дата звернення: 05.04.2025).
44. Müller and Others v. Switzerland : рішення ЄСПЛ від 24 травня 1988 року, заявка № 10737/84. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-57487> (дата звернення: 05.04.2025).
45. Norwood v. the United Kingdom: рішення ЄСПЛ від 16 листопада 2004 року, заявка № 23131/03. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67632> (дата звернення: 05.04.2025).
46. Chapman v. the United Kingdom: рішення ЄСПЛ від 18 січня 2001 року, заявка № 27238/95. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-59154> (дата звернення: 08.04.2025).
47. Eweida and Others v. the United Kingdom: рішення ЄСПЛ від 15 січня 2013 року, заявки № 48420/10, 59842/10, 51671/10 та 36516/10. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-115881> (дата звернення: 08.04.2025).
48. S.A.S. v. France : рішення Великої Палати ЄСПЛ від 1 липня 2014 року, заявка № 43835/11. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-145240> (дата звернення: 08.04.2025).

Horielova V.Yu. PARTICULAR CONTENT OF MORALITY IN THE DECISIONS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

The article analyses the concept of particular content of morality in the context of judgments of the European Court of Human Rights (ECHR). The author proves that the modern understanding of morality within the framework of the application of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms is not universal, but is based on the consideration of national socio-cultural contexts, historical traditions and religious peculiarities of the participating States. In view of this, the ECtHR is developing an approach that ensures a legal balance between the needs of a democratic society and the freedoms of an individual, using the doctrine of the 'margin of appreciation'. This approach makes it possible to interpret the provisions of the Convention in different ways, taking into account the moral and ethical views of a particular society. The study focuses on case law illustrating how the ECtHR recognises the legitimacy of various forms of moral regulation, including freedom of expression, reproductive ethics, the right to privacy and freedom of religion. The article argues that the particular content of morality does not contradict the European rights, but, on the contrary, contributes to their flexible implementation in the context of legal pluralism.

The article also focuses on the dynamic nature of morality, which is recognised by the European Court of Human Rights as a factor requiring constant updating of legal approaches. Moral perceptions change in line with the transformations of the socio-cultural environment, which necessitates a flexible interpretation of the Convention's provisions. The ECtHR applies the doctrine of a 'living instrument', according to which the provisions of the Convention should be interpreted in the light of current conditions, and not static. This allows us to take into account changing perceptions of such components as sexual orientation, gender identity, reproductive rights, bioethical issues, etc. Thus, the particular content of morality is not fixed as an unchanging category, but is seen as the result of a constant rethinking of social norms. This approach contributes to the legitimization of judicial decisions within a multicultural Europe, ensuring a balance between individual rights and the ethical views of individual national communities.

Key words: *particular content of morality, human rights, ECHR judgments, moral norms, moral standards.*

Зайцев О.М.

Черкаська філія ПВНЗ «Європейський університет»

Польова А.В.

Черкаська філія ПВНЗ «Європейський університет»

ВІД ЗВИЧАЮ ДО ЗАКОНУ: «РУСЬКА ПРАВДА» В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена ґрунтовному аналізу «Руської Правди» – однієї з найвизначніших пам'яток права Київської Русі, яка стала першим письмовим збірником правил і норм, що закріплювали правопорядок на території давньоукраїнських земель. У центрі дослідження знаходиться еволюція правової системи від усних звичаєвих норм, що передавалися з покоління в покоління, до кодифікованого права, необхідність якого була зумовлена глибокими суспільними трансформаціями. Серед основних чинників, що стимулювали правову модернізацію, виділяються поширення християнства, активні культурні й політичні контакти з Візантією, а також зростання соціальної складності у зв'язку з розвитком торгівлі, міст та князівської адміністрації.

Детально розглядається, як «Руська Правда» реагувала на нові юридичні виклики, які виникали перед судовою системою XI століття, коли традиційні усні звичаї вже не могли адекватно регулювати розгалужену й динамічну систему суспільних відносин. Звертається увага на поступове розмежування правових норм щодо власності, відповідальності, покарань, а також на регламентацію процесуальних аспектів судочинства. У статті підкреслюється унікальність «Руської Правди» як правового документа, який не лише систематизував чинні правові уявлення, а й уміло адаптував їх до нових реалій тогочасного життя, гармонійно поєднуючи давньоруські звичаї із християнськими моральними засадами.

Окремий акцент зроблено на функціональній ролі «Руської Правди» як практичного юридичного посібника, що полегшував діяльність суддів, забезпечував правову передбачуваність та сприяв формуванню первинної правосвідомості населення. Пам'ятка розглядається не лише як історичний документ, але й як жива система норм, яка виконувала роль регулятора економічних, соціальних та навіть культурних відносин у давньоруському суспільстві.

У підсумку наголошується на збереженні значущості «Руської Правди» у сучасному правознавстві – як фундаментального джерела для вивчення витоків української правової думки, так і як символу тягlosti української правової традиції. Документ репрезентує ранні спроби створення національної моделі права, що ґрунтувалася на поєднанні внутрішнього досвіду та зовнішніх впливів, і тим самим становить важливу частину формування української правової ідентичності.

Ключові слова: історія України, Руська Правда, правова система, звичаї, кодифікація, християнство, суд, правова ідентичність.

Постановка проблеми. Руська Правда є одним із найвизначніших правових документів в історії України, що відображає правові, соціальні та економічні відносини Русі-України. Цей документ, створений у XI–XII століттях, став не лише основою правової системи тогочасного суспільства, але й важливим джерелом для вивчення ранньої української державності.

Назва «Руська Правда» вирізняється на тлі європейських правових традицій, де подібні збірники норм зазвичай отримували суто юридичні позначення, такі як «закон» чи «кодекс». Натомість на Русі, попри існування понять «закон»,

«статут» чи «звичай», які активно використовувалися в тогочасному суспільстві, для найвизначнішого правового кодексу було обрано термін «Правда». Ця назва виходить за межі суто юридичного контексту, поєднуючи в собі правові, моральні та навіть філософські аспекти.

Вибір слова «Правда» не був випадковим. У культурі Русі-України воно мало глибоке значення, асоціюючись не лише з юридичною справедливістю, а й із вищими моральними принципами, божественною правдою та суспільним благом. Такий підхід відображає особливості світогляду того часу, коли право сприймалося

не лише як набір норм, а як спосіб гармонізації суспільних відносин на основі етичних ідеалів. У цьому сенсі «Правда» стала не просто назвою документа, а символом правової культури, що поєднувала закон і мораль.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження окремих аспектів значення Руської Правди для історії української держави і права, а також її вплив на розвиток української правової традиції, стали предметом наукових праць таких вчених, як І. Бойко [1], В. Гончаренко, І. Гриценко, М. Грушевський [2, с. 235], Г. Демиденко [4, с. 56], В. Єрмолаєв [5, с. 112], П. Захарченко, С. Кудін [7], В. Кульчицький, Б. Тищик, І. Усенко, О. Шевченко, О. Щодра [11, с. 97] та ін.

Постановка завдання. Метою статті є визначення функціональної ролі «Руської Правди» як практичного юридичного посібника, що полегшував діяльність суддів, забезпечував правову передбачуваність та сприяв формуванню первинної правосвідомості населення.

Виклад основного матеріалу. На відміну від європейських аналогів, де назви правових кодексів часто підкреслювали їхню формальну строгість, «Руська Правда» своїм іменем апелювала до ширшої аудиторії. Вона не лише регулювала відносини між різними верствами населення – від князів до смердів, – а й уособлювала ідею справедливості, доступну для розуміння кожному члену суспільства. Це робило документ не лише юридичним, а й суспільно значущим, адже його назва резонувала з цінностями, які були близькими людям того часу.

«Руська Правда», як ключовий правовий документ Русі-України, традиційно поділяється на три основні редакції, що вирізняються за хронологічними рамками та змістовим наповненням: Коротка Правда (КП), Велика Правда (ВП) і Скорочена Правда (СП). Кожна з них відображає етапи розвитку правової системи, адаптуючись до потреб суспільства в різні періоди історії Русі. У цьому тексті ми зосередимося на Короткій Правді, зокрема на її складових частинах – Правді Ярослава та Правді Ярославичів, а також розглянемо історичний контекст їхнього виникнення.

Коротка Правда є найдавнішою редакцією «Руської Правди» й охоплює дві основні частини: Правду Ярослава (відому також як Найдавніша Правда) і Правду Ярославичів – правові норми, приписувані синам Ярослава Мудрого. Ця редакція, що складається з 43 статей, відображає ранній етап формування письмового права на Русі та слугує цінним джерелом для розуміння правової культури XI століття [8].

Правда Ярослава становить перші 18 статей Короткої Правди і зосереджена виключно на нормах кримінального права. Вона регулювала такі питання, як відповідальність за вбивства, тілесні ушкодження та інші злочини, пропонуючи систему штрафів (вир) і компенсацій замість архаїчної кровної помсти. Виникнення цього документа дослідники пов'язують із подіями 1015–1019 років, коли Ярослав Мудрий боровся за київський престол зі своїм братом Святополком. У цей період Ярослав, спираючись на підтримку новгородців і найманої варязької дружини, зіткнувся з напруженими відносинами між варягами та місцевим населенням. Конфлікти, що супроводжувалися вбивствами та насильством, вимагали негайного врегулювання, щоб зберегти лояльність новгородців – ключових союзників Ярослава.

Згідно з Новгородським літописом, Ярослав, прагнучи стабілізувати ситуацію, «задобрив» новгородців, «дав им Правду, и устав списав», закликавши їх жити за цими нормами. Саме за цими словами літописець подає текст Найдавнішої Правди, що став основою для Короткої редакції. Цей документ не лише врегулював конфлікти, але й закріпив принципи справедливості, що відповідали тогочасним уявленням про правовий порядок. Наприклад, замість помсти за вбивство вводилися штрафи, розмір яких залежав від соціального статусу потерпілого, що свідчить про прагнення до гармонізації суспільних відносин.

Правда Ярославичів, що охоплює статті 19–43 Короткої Правди за Академічним списком, є важливою складовою Руської Правди, яка відображає розвиток правової системи Русі-України після правління Ярослава Мудрого. Цей розділ, створений за участі його синів – Ізяслава, Святослава та Всеволода, – не лише доповнює попередню Правду Ярослава, а й свідчить про ускладнення соціальних і правових відносин у другій половині XI століття. У науково-публіцистичному стилі розглянемо особливості цього документа, його створення та значення в контексті правової історії України.

У заголовку Правди Ярославичів зазначено, що її уклали три сини Ярослава Мудрого разом із боярами та приближеними до князів, що свідчить про колективний характер правотворчості. Така участь представників еліти забезпечувала легітимність документа і враховувала інтереси різних соціальних груп, важливих для стабільності держави після смерті Ярослава.

Хронологічно Правда Ярославичів була створена між 1054 і 1072 роками – після смерті

Ярослава і до смерті Ізяслава. Цей період характеризувався спільним правлінням Ярославичів і прагненням зміцнити правові засади держави.

Руська Правда як ключовий правовий документ пройшла кілька етапів розвитку: від Короткої Правди, що закладала основи письмового права, до Великої та Скороченої редакцій, які відображали зміну соціально-економічних умов.

Починаючи з другої половини XI століття, на Русі почала формуватися Велика Правда – розширена редакція «Руської Правди», яка остаточно склалася в XII столітті. За Троїцьким списком вона налічує 121 статтю, що робить її одним із найгрантовніших правових пам'яток раннього середньовіччя. Велика Правда вирізняється високим рівнем розвитку правових інститутів і охоплює широкий спектр суспільних відносин, відображаючи зрілість правової культури Русі-України.

Цей документ не лише увібрав норми Короткої Правди, адаптувавши та розширивши їх, а й запровадив нові положення, що відповідали ускладненню соціально-економічного життя. Велика Правда структурована як сукупність груп статей, об'єднаних спільною тематикою. Вона детально регулює кримінальне право, зокрема покарання за злочини проти особи та майна, а також спадкове право, що визначало порядок передачі власності. Особливу увагу приділено правовому статусу різних верств населення – від вільних людей до холопів, що свідчить про чітку соціальну ієрархію та прагнення держави врегулювати відносини між ними.

Велика Правда асоціюється з правлінням Володимира Мономаха (1113–1125), хоча її формування розпочалося раніше. Документ поділяється на дві основні частини: Суд Ярослава (статті 1–52), що зберігав традиції попередніх редакцій, і Статут (або Повчання) Володимира Мономаха (статті 53–121), який відображав нові реалії. Статут Мономаха, зокрема, містив норми про регулювання боргових відносин, торгівлі та захисту найуразливіших верств населення, що демонструє гуманістичний підхід до правотворчості. Наприклад, обмеження лихварства та захист боржників від надмірного тиску кредиторів стали важливими нововведеннями, спрямованими на соціальну стабільність [9, с. 96].

У середині XV століття з'являється Скорочена Правда – компактна редакція «Руської Правди», створена на основі переробки Великої Правди. Цей документ, адаптований до умов пізнього

середньовіччя, відображає прагнення зберегти правові традиції Русі-України в епоху роздробленості, коли локальні громади потребували простіших і практичніших норм. Скорочена Правда не лише увібрала ключові положення своєї попередниці, а й стала своєрідним містком між величною правовою спадщиною Русі та новими реаліями, демонструючи гнучкість української правової культури.

Джерелами кодифікації «Руської Правди» слугували норми звичаєвого права та князівська судова практика, які формували її унікальний характер. Звичаєве право, що базувалося на традиціях дохристиянської Русі, представлене такими інститутами, як кровна помста (стаття 1 Короткої Правди) та кругова порука (стаття 19 Короткої Правди). Законодавець по-різному ставився до цих звичаїв: кровну помсту він намагався обмежити, дозволяючи її лише найближчим родичам, або й зовсім замінити грошовим штрафом – виурою, що свідчить про гуманізацію права та перехід до регульованих форм покарання. Натомість кругова порука зберігалася як ефективний механізм соціального контролю: якщо злочинець ухилявся від сплати вири, так звана «дика вира» накладалася на всю громаду, що зміцнювало колективну відповідальність і сприяло стабільності суспільства.

Значну роль у формуванні «Руської Правди» відіграла князівська судова практика, яка додавала документу гнучкості та актуальності. Багато норм пов'язані з іменами видатних правителів – Ярослава Мудрого, його синів (Ярославичів) та Володимира Мономаха. Наприклад, рішення Ярослава врегулювали конфлікти в Новгороді, а Мономах запровадив норми захисту боржників, що відображали нові економічні реалії. Ці князівські ініціативи не лише систематизували право, а й підкреслювали роль князя як верховного судді, що поєднував владу з ідеалом справедливості [7].

Важливим джерелом «Руської Правди стало» візантійське канонічне право, яке проникло на Русь після хрещення 988 року. Воно вплинуло на регулювання сімейних відносин, захист церковної власності та покарання за моральні злочини, гармонійно поєднуючись із місцевими традиціями. Цей синтез християнських і слов'янських елементів зробив «Руську Правду» унікальним явищем у європейському контексті, де право стало не лише юридичним, а й моральним орієнтиром.

«Руська Правда» – один із найважливіших правових документів Русі-України – містить норми, що регулюють становище різних верств населення, від князів до залежних селян. Соці-

альна структура того часу була гнучкою, тому документ не завжди чітко поділяє суспільство на класи, натомість фіксує поступові градації прав і обов'язків залежно від ролі особи в державі.

Привілейовані верстви виокремлювалися двома основними юридичними критеріями: підвищеною вирою за вбивство представника еліти (ст. 1 Великої Правди) та особливим порядком спадкування землі (ст. 91). Ці норми закріплювали економічну та соціальну перевагу правлячого класу.

У тексті згадуються князі, бояри, тіуни, огнищани – особи, чії привілеї базувалися на наближеності до влади, а не лише на становому поділі. Основна частина населення поділялася на вільних і залежних, серед яких були посадові особи, смерди-общинники, міські ремісники й купці. Кожна група мала визначені права та обов'язки, що відображали її місце в державному та економічному житті.

У «Руській Правді» згадуються різні категорії смердів, які поділялися на вільних і залежних, що свідчить про складність їхнього правового статусу. Залежні смерди перебували в підпорядкуванні феодалів, тоді як вільні володіли майном, могли передавати його у спадок, несли особисту відповідальність і виступали в судах. Особливу категорію становили закупи – особи, що потрапляли в тимчасову залежність через борги. Хоча в короткій редакції «Руської Правди» вони не згадуються, у Великій їм присвячено окремих «Статут про закупів».

Закуп працював у господарстві феодала, відпрацьовуючи борг, отриманий у формі «купи» – матеріальної позики. Його статус був перехідним між свободою і залежністю. Умови праці визначав кредитор, і борг міг стати фактично безстроковим. Після повстання 1113 року ситуацію частково врегулював «Статут Володимира Мономаха», що обмежував відсотки за позиками [12].

Право Русі передбачало базовий захист особистості та майна закупа, забороняючи свавілля з боку феодала. Таким чином, навіть у межах залежності, закон намагався регулювати відносини між кредитором і боржником.

У разі правопорушення, вчиненого закупом, правова відповідальність була подвійною: матеріальні претензії відшкодував його пан, але сам закуп міг бути виданий головою – тобто втрачав залишки особистої свободи та перетворювався на повного холопа. Такий механізм передбачав різке зниження правового статусу, що посилювало особисту залежність і перетворювало тимчасову

боргову кабалу на довічне рабство. Аналогічно, спроба втекти, не повернувши борг, також призводила до остаточного переходу в стан холопства.

Юридична суб'єктність закупа була обмеженою і в судовому процесі: він міг виступати свідком лише у другорядних справах або за відсутності інших очевидців. Це свідчить про те, що, попри формальні гарантії, закуп залишався правосуб'єктом нижчого рівня, чия думка мала вагу лише в особливих випадках.

У фігурі закупа яскраво проявляється соціально-економічна трансформація Русі-України, пов'язана з процесом феодалізації – поступовим обмеженням свободи та закріпаченням колишніх вільних селян-общинників. Закуп уособлює проміжний стан між вільною людиною і повним невільником, відображаючи перехідний характер епохи, коли економічна залежність поступово перетворювалася на правову несвободу.

У свою чергу, холоп – це приклад найнижчого щабля соціальної ієрархії, фактично повністю позбавленого правового статусу. Усі речі, якими він користувався або володів, вважалися власністю його пана, а сам холоп розглядався як жива річ. Договори чи зобов'язання, що їх холоп укладав з дозволу господаря, юридично стосувалися лише останнього [1].

Закон практично не визнавав холопа як самостійну особу: у разі його вбивства стягувалася не кара за позбавлення життя, а вервна компенсація, подібна до вартості знищеного майна. У деяких випадках в якості заміни навіть міг передаватися інший холоп, що додатково підкреслює майновий – а не особистісний – характер правового статусу невільника.

У феодальному праві Русі-України холоп майже не мав юридичної суб'єктності. За злочин він не ніс персональної відповідальності – його видавали потерпілому, а матеріальні збитки відшкодував пан. У ранні часи дозволялося навіть убити холопа без суду. У суді холоп не міг бути стороною чи свідком, а його свідчення знецінювалися як «слова холопа», що підкреслювало його правову ізоляцію.

Потрапляння в холопство могло бути добровільним (самопродаж, шлюб із невільником, служба без застережень) чи примусовим (покарання, втеча закупа, банкрутство). Найпоширенішим джерелом холопства був полон, хоч прямо й не згаданий у «Руській Правді».

«Руська Правда» демонструє традиційне уявлення про право як систему, що регулює стосунки між фізичними особами. У ній відсутнє поняття

юридичної особи та злочинів проти держави. Навіть князь виступає не як публічний носій влади, а як привілейована особа, а правопорушення проти нього вважаються особистим посяганням [2, с. 326].

Поняття власності також мали прикладний і конкретизований характер: вони прив'язувалися не до універсальної ідеї «права власності», а до конкретного суб'єкта та типу майна. Загальні правові категорії – такі як «власність», «володіння» чи «злочин» – ще не були сформульовані в абстрактній формі. Структура самого кодексу була казуальною: замість узагальнення, законодавець прагнув охопити широкий спектр реальних життєвих ситуацій і надати для них конкретні правові рішення.

Юридичні особливості «Руської Правди» пов'язані зі звичаєвим правом, що виникло в аграрному суспільстві, де правосуб'єктність визнавалася лише за фізичними особами, а всі учасники правових відносин вважалися рівними. Звідси – відсутність поняття юридичної особи.

Водночас князівська судова практика вводила суб'єктивне тлумачення права, надаючи переваги особам, близьким до князівського двору. Це стало початком формування статусного права, що порушувало первинну правову рівність і сприяло соціальній стратифікації.

«Руська Правда» відіграла ключову роль у становленні приватного права, зокрема у регулюванні спадкування, договірних зобов'язань і відповідальності. Зобов'язання виникали як із договорів, так і з правопорушень, а їх невиконання тягло майнову або особисту відповідальність.

Договори укладалися переважно усно, за участю свідків або митників у публічних місцях. У «Руській Правді» згадуються різні типи договорів: купівля-продаж (у тому числі людей), позика, кредит, найм, збереження майна та доручення.

Приватноправова природа давньоруського законодавства виразно проявлялася і в сфері кримінального права. У «Руській Правді» злочин тлумачився не як порушення закону чи посягання на авторитет князівської влади, а радше як «образ» – завдання матеріальної або моральної шкоди конкретній особі чи групі осіб. Такий підхід зумовлював тісний зв'язок між кримінальними та цивільно-правовими нормами: ці два правові поля фактично не розмежовувалися.

Об'єктами злочинного діяння визнавалися особа та майно, що свідчить про індивідуалізований характер правового захисту. У законі простежується диференціація стадій правопорушення:

вже сам замах на злочин, як-от оголення меча без фактичного удару, розглядався як карана дія. Це вказує на прагнення законодавця попереджати правопорушення ще до їх повного здійснення.

Також у «Руській Правді» фіксується зародження уявлень про співучасть у злочині, зокрема в контексті розбійного нападу, що здійснювався «скупкою» (групою осіб). Проте поняття ролей серед співучасників (як-от підбурювач, виконавець чи пособник) ще не було чітко визначено, що свідчить про ранню стадію розвитку кримінального права як окремої галузі.

У «Руській Правді» простежується початок системного розуміння злочину та його кваліфікації. Вже фіксується поняття перевищення меж необхідної оборони, а також виділяються пом'якшувальні (сп'яніння) й обтяжуючі (корисливий умисел, рецидив) обставини, що свідчить про формування індивідуалізованої кримінальної відповідальності.

Суб'єктом злочину могла бути будь-яка фізична особа, зокрема холоп, хоча вікові межі не встановлювалися. Закон враховував як умисел, так і необережність, відрізняючи, наприклад, вбивство в афекті від умисного розбійного вбивства.

Особливо тяжким злочином вважались каліцтва, проте публічні образи дією (удари предметами) часто каралися суворіше через посягання на честь.

Майнові злочини охоплювали крадіжки, підпал, пошкодження меж, викрадення людей, худоби, холопів тощо. Крадіжка розглядалася в різних формах, із детальним описом способів її вчинення.

Характерною рисою давньоруського кримінального права було визнання можливості безкарного вбивства крадія на місці злочину, що тлумачилося як форма необхідної оборони. Це положення відображає акцент на самозахисті як легітимному механізмі охорони власності в умовах недостатньо розвиненої державної каральної системи.

Кримінально-правова система, зафіксована у «Руській Правді», вирізняється своєю простотою й прагматичністю. Хоча страта формально не згадується в тексті кодексу, немає сумніву, що в реальній практиці вона все ж застосовувалася. Ігнорування цього виду покарання у правовому документі може пояснюватися прагненням законодавця поступово витіснити кривну помсту, а також значним впливом християнської церкви, яка виступала проти смертної кари з морально-етичних міркувань [3].

Найсуровішим покаранням у правовій системі «Руської Правди» залишалося так зване «потік і розгарбування». Воно застосовувалося у виняткових випадках – за розбійне вбивство, підпал або конокрадство. Санкція передбачала не лише конфіскацію всього майна злочинця, але й передачу його самого, разом із родиною, у рабство. Таким чином, покарання мало комплексний характер: воно водночас виконувало функції залякування, помсти та соціального відчуження порушника з громади.

Наступною за суворістю після покарання у формі «потіку і розгарбування» в «Руській Правді» була «вира» – грошовий штраф, що признавався виключно за вбивство. Величина вири залежала від соціального статусу жертви: за вбивство звичайної вільної людини сплачувалася одинарна вира, а за вбивство представника привілейованого стану – подвійна, що сягала 80 гривень. Цікаво, що сама вира надходила до князівської скарбниці, тоді як родичам загиблого виплачувалося «головництво» в аналогічному розмірі.

Особливою формою цього штрафу була так звана «дика» або «повальна» вира, яка накладалася на всю громаду в разі, якщо вона не змогла або не захотіла видати вбивцю, чи не змогла переконливо відвести підозру. Такий механізм покарання діяв лише за умови, що вбивство було скоєне не під час розбою. Інститут «дикої» вири мав характер превентивної поліцейської міри, забезпечуючи колективну відповідальність і взаємний контроль у межах громади.

У системі правосуддя, закладеній у «Руській Правді», за заподіяння тяжких тілесних ушкоджень або каліцтв передбачалася «напіввира» – грошовий штраф у розмірі 20 гривень. Усі інші порушення, як проти особистості, так і майнового характеру, каралися штрафами під назвою «продаж», розмір яких варіювався відповідно до тяжкості проступку – від 1 до 12 гривень. У цьому механізмі розмежовувалися інтереси держави і потерпілого: «продаж» надходив до князівської скарбниці, тоді як постраждала сторона отримувала «урок» – грошове відшкодування за заподіяні збитки.

Хоча в кодексі ще зберігаються архаїчні риси звичаєвого права, зокрема принцип таліона («око за око, зуб за зуб») у контексті кривної помсти, пріоритет поступово надається ідеї матеріальної компенсації. Це свідчить про еволюцію у напрямку раціоналізації покарання та посилення ролі права як засобу відновлення соціальної справедливості [4, с. 135].

Судовий процес у «Руській Правді» мав чітко виражений змагальний характер і починався виключно з ініціативи позивача. Обидві сторони – позивач і відповідач – перебували в рівноправному становищі, а сам процес був публічним та усним. Значну роль у доведенні правоти відігравали архаїчні форми доказів: ордалії (так звані «суд божий»), присяга та жереб. Ці елементи, типові для раннього феодального права, свідчать про поєднання юридичних норм і релігійно-магічного мислення.

Судовий процес поділявся на кілька послідовних стадій, з яких першою був так званий «заклик». Він полягав у публічному оголошенні про злочин чи зникнення майна, і здійснювався на людному місці – зазвичай «на торгу». Предмет, що зник, мав мати чіткі індивідуальні ознаки. Якщо річ знаходили після триденного строку з моменту оголошення, особа, в якій вона була, автоматично визнавалася відповідачем.

Другою стадією судового процесу за «Руською Правдою» був «звід» – процедура, що за своєю суттю нагадує очну ставку. Вона могла розпочатися як до «заклику», так і в межах трьох днів після нього. Суть зводу полягала у встановленні ланцюга володіння зниклою річчю: кожна особа, в якій її знаходили, повинна була вказати, у кого саме придбала цю річ. Процедура тривала доти, доки не доходили до особи, яка не могла пояснити походження майна – саме вона визнавалася злочинцем («татем»). У разі, якщо ланцюг простягався за межі місцевості, де сталася крадіжка, третя особа зобов'язувалася відшкодувати власнику вартість речі, з правом самостійно продовжити пошук винного.

Третьою формою, або стадією процесу, було «гоніння сліду» – активний пошук злочинця та доказів. У контексті відсутності в державі спеціалізованих слідчих органів, ця функція покладалася на самих потерпілих, їхніх родичів, членів громади або охочих добровольців.

Система доказів у судовій практиці за «Руською Правдою» була багатокомпонентною та спиралася як на раціональні, так і на архаїчні засоби встановлення істини. До основних засобів належали свідчення очевидців – так званих «видоків», а також «послухи» – свідки доброї слави або поручителі, які підтверджували моральні якості сторони у справі. Значну роль відігравали речові докази, або «поличное», – безпосередні матеріальні свідчення злочину.

Важливе місце посідали ордалії – випробування вогнем, водою або розпеченим залізом,

що розглядалися як прояв «суду Божого» і використовувалися для вирішення складних чи спірних випадків. Присяга також входила до числа визнаних доказів і мала не лише юридичну, а й сакральну силу. Окрім цього, в практиці існував судовий двобій, який, хоч і не згадувався в самому тексті «Руської Правди», застосовувався як крайній засіб вирішення суперечок. Цікаво, що документ не містив положень про власне визнання вини чи письмові докази, що свідчить про переважання усної та обрядової традиції в правовій культурі того часу.

Зародки правової системи в Київській державі можна простежити ще за часів князювання Олега та Ігоря, про що свідчать договори з Візантією. Проте з розвитком економічних та соціальних відносин виникла потреба у новій, більш систематизованій правовій базі. Особливо актуальним стало унормування відносин у сфері приватної власності, зокрема щодо князівських земель: необхідно було чітко окреслити права власників і визначити обов'язки залежного населення [6].

У цьому контексті «Руська Правда» виступає не лише важливим джерелом права, а й цінним свідченням еволюції державної організації Русі-України. Вона фіксує прагнення до правового впорядкування господарських процесів та закладає підвалини для подальшого розвитку правової системи на слов'янських теренах. Через призму цього документу можна простежити, як право починає активно регулювати соціально-економічні відносини, що раніше здебільшого спиралося на звичаї.

«Руська Правда» постала як результат законодавчої ініціативи князівської влади, але водночас зберегла риси приватного юридичного збірника. Вона набула обов'язкової сили, насамперед у тій частині суспільства, на яку поширювалася церковна юрисдикція у справах, що не мали безпосередньо релігійного характеру. Таким чином, саме церковне середовище стало першою інституцією, де «Руська Правда» функціонувала як фактичний кодекс світського права, визнаний і санкціонований князівською владою.

Втім, правдоподібно, що з плином часу норми «Руської Правди» вийшли за межі церковної компетенції та стали основою ширшої судово-правової практики у Київській державі. Це свідчить

про поступову універсалізацію її норм і зростання значення правового регулювання в загальнодержавному масштабі.

До середини XI століття князівські суди на Русі успішно функціонували, спираючись на давні усні звичаї, без потреби в писаних законах. Проте поява християнської Церкви, яка принесла з собою візантійське право та нові юридичні поняття, суттєво ускладнила застосування традиційних норм. Судді дедалі частіше стикалися з питаннями, на які давній звичай не давав чітких відповідей, що вимагало складного тлумачення або пошуку нових правових підходів [10, с. 26]. Це породило потребу в письмовому зводі законів, який би відповідав новим реаліям. «Руська Правда» стала відповіддю на ці виклики, пропонуючи розв'язання нових правових питань та адаптацію до змінених суспільних відносин. Хоча цей документ мав обов'язкову силу переважно в церковній юрисдикції, він, імовірно, використовувався князівськими суддями як юридичний довідник, що полегшував тлумачення чинного права. Таким чином, «Руська Правда» стала важливим кроком у формуванні правової культури Русі-України, поєднуючи традиції з новими юридичними реаліями.

Висновки. Отже, «Руська Правда» є не лише визначною пам'яткою права Русі-України, а й унікальним свідченням еволюції юридичної думки на українських землях. Цей документ, що виник у відповідь на нові суспільні виклики, зокрема вплив християнства та візантійського права, став першим письмовим зводом законів, який систематизував і адаптував традиційні звичаї до змінених реалій. «Руська Правда» не тільки полегшувала роботу суддів, надаючи відповіді на складні правові питання, але й заклала підґрунтя для розвитку правової культури в Україні. Її значення виходить за межі суто юридичного посібника – вона є відображенням суспільних відносин, економічного укладу та моральних засад того часу. Як видатна правова пам'ятка, «Руська Правда» підкреслює високий рівень правосвідомості наших предків і залишається важливим джерелом для вивчення історії права в Україні, демонструючи тяглість правових традицій на шляху до формування національної правової ідентичності.

Список літератури:

1. Бойко І. Руська Правда та її вплив на становлення і розвиток української правової традиції. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2022. Вип. 75. С. 3–16.
2. Грушевський М.С. *Історія України-Русі*: в 11 т. / за ред. П. С. Сохань. Київ: Наукова думка, 1993. Т. 1. 648 с.

3. Ілляшенко Ю.Ю., Головка Л.В. Окремі аспекти регулювання правовідносин у Київській Державі на основі юридичних норм «Руської правди». *Гуманітарний дискурс суспільних проблем: минуле, сучасне, майбутнє*: матеріали Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю. (Черкаси, 23 квітня 2020 р.). Черкаси: ЧПБ імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2020. С 223-224.
4. Демиденко Г. Г. Ярослав Мудрий і його час. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посібник. Харків: Право, 2014. С. 294.
5. Єрмолаєв В. М. Принципи «Руської Правди» продовжують жити в правовій системі сучасної України. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі : навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв ; вступ. сл. В. Я. Тацій. Харків, 2014. С. 294.
6. Крисюк Ю. Деякі аспекти злочину й покарання доби Київської Русі. *Історико-правовий часопис: журнал*. 2013. № 2. С. 34–37.
7. Кудін С. В. Дослідження кримінального права Київської Русі у працях С.В. Юшкова (до 1946 р.). *Вісник Академії адвокатури України*. 2008. № 1. С. 5–11.
8. Нестерович В. Ф. Поняття «державотворення в Україні» та його сутнісні риси. *Право і суспільство*. 2020. № 1. С. 83–91.
9. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посібник / уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тацій. Харків: Право, 2014. 344 с.
10. Скакун О. Ф. Правова система України на правовій карті світу. Харків: Еспада, 2014. 96 с.
11. Щодра О. Історична географія України від найдавніших часів до кінця XVIII століття: навч. посіб. Львів: Львів. нац. ун-т ім. Ів. Франка, 2016. 297 с.
12. Яремова І. В. Розвиток законодавства та наукової думки про виникнення права власності на українських землях до першої половини XVII століття. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 227–232.

Zaitsev O.M., Polyova A.V. FROM CUSTOMS TO LAW: “RUSKA PRAVDA” IN THE HISTORY OF UKRAINE

The article is devoted to a thorough analysis of “Ruska Pravda” – one of the most significant monuments of the law of Kyivan Rus, which became the first written set of rules and norms that consolidated the legal order on the territory of ancient Ukrainian lands. The focus of the study is the evolution of the legal system from oral customary norms, passed down from generation to generation, to codified law, the necessity of which was due to profound social transformations. Among the main factors that stimulated legal modernization, the spread of Christianity, active cultural and political contacts with Byzantium, as well as the growth of social complexity in connection with the development of trade, cities and princely administration stand out.

It examines in detail how “Ruska Pravda” responded to new legal challenges that arose before the judicial system of the 11th century, when traditional oral customs could no longer adequately regulate the extensive and dynamic system of social relations. Attention is drawn to the gradual differentiation of legal norms regarding property, liability, punishments, as well as to the regulation of procedural aspects of judicial proceedings. The article emphasizes the uniqueness of “Ruska Pravda” as a legal document that not only systematized existing legal concepts, but also skillfully adapted them to the new realities of contemporary life, harmoniously combining ancient Russian customs with Christian moral principles.

Special emphasis is placed on the functional role of “Ruska Pravda” as a practical legal manual that facilitated the activities of judges, ensured legal predictability, and contributed to the formation of the population's primary legal consciousness. The monument is considered not only as a historical document, but also as a living system of norms that played the role of a regulator of economic, social and even cultural relations in ancient Russian society.

In conclusion, the preservation of the significance of “Ruska Pravda” in modern jurisprudence is emphasized – as a fundamental source for studying the origins of Ukrainian legal thought, and as a symbol of the continuity of the Ukrainian legal tradition. The document represents early attempts to create a national model of law, which was based on a combination of internal experience and external influences, and thus constitutes an important part of the formation of Ukrainian legal identity.

Key words: *history of Ukraine, Ruska Pravda, legal system, customs, codification, Christianity, court, legal identity.*

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.2/03>**Ваолевська Л.А.**

Дослідницька служба Верховної Ради України

Мищак І.М.

Дослідницька служба Верховної Ради України

ПЛАНУВАННЯ ЗАКОНОДАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ

У статті розглянуто зміни підходів до планування законодавчої діяльності парламенту за роки незалежності України. Відзначено, що перші спроби планування законодавчої діяльності Верховної Ради України були зроблені одразу після проголошення незалежності нашої держави. Ці плани були сформовані без чіткого бачення довгострокових перспектив розбудови національної державності. У Секретаріаті парламенту не було й підрозділу, який би міг на фаховому рівні займатися плануванням законодавчої діяльності. Лише зі створенням у 1994 році Інституту законодавства Верховної Ради України як базової установи науково-правового забезпечення законодавчої діяльності парламенту посилилася робота щодо планування законодавчої діяльності, разом із Секретаріатом Верховної Ради України підготовлено методологію планування законодавчої діяльності та Концепцію розвитку законодавства України. Відзначено, що на основі цих напрацювань було розроблено та затверджено Верховною Радою України Загальний план законодавчих робіт на 1997 рік, Загальний план законодавчих робіт на 1999 рік, Державну програму розвитку законодавства України до 2002 року, Перспективний план законодавчих робіт Верховної Ради України п'ятого скликання. Вказано на системний характер Плану законодавчого забезпечення реформ в Україні, схваленого Постановою Верховної Ради України від 4 червня 2015 р., оскільки під час його підготовки було опрацьовано та враховано положення низки стратегічних документів, у тому числі й Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Обґрунтовано істотний вплив на удосконалення планування законодавчої діяльності Верховної Ради України рекомендацій міжнародних партнерів, зокрема Доповіді та дорожньої карти щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України, підготовлених Місією Європейського Парламенту з оцінки потреб під головуванням Пета Кокса, та ін. Зроблено висновок про те, що за результатами комплексної роботи щодо удосконалення планування законодавчої діяльності Верховною Радою України IX скликання внесено відповідні зміни до Регламенту Верховної Ради України, прийнято Закон України «Про правотворчу діяльність» та низку інших законодавчих норм, завдяки яким планування законодавчої діяльності парламенту набуває системного та прогнозованого характеру.

Ключові слова: Верховна Рада України, парламент, законодавча діяльність, планування, Регламент Верховної Ради України, План законопроектної роботи Верховної Ради України.

Постановка проблеми. За роки незалежності України національна система законодавства, окрім значного кількісного зростання, зазнає постійних якісних змін. Ці зміни зумовлені необхідністю законодавчого забезпечення прав і свобод людини та громадянина, урегулювання діяльності публіч-

них інституцій, заповнення законодавчих прогалин й усунення колізій, реагування на розвиток суспільних відносин у цілому тощо. Водночас величезна кількість законопроектів, що вносяться на розгляд парламенту суб'єктами права законодавчої ініціативи, часте дублювання законопроектів,

тів зі схожим предметом правового регулювання, неможливість оперативно розглянути всі внесені законодавчі ініціативи парламентом свідчать про потребу чіткого планування законодавчої діяльності Верховної Ради України як єдиного законодавчого органу нашої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання планування законодавчої діяльності парламенту вже тривалий час перебувають у сфері уваги фахівців-конституціоналістів та управлінців. Окремим питанням цієї проблематики присвячено праці таких дослідників, як Т. М. Барабаш та О. В. Муза [1], О. В. Богачова [2; 3], О. Л. Копиленко [4; 5], Л. М. Легін [6], І. М. Мишак [7; 8], З. О. Погорелова [9], Ю. В. Ясенчук [10] та ін.

Як справедливо відзначив О. Л. Копиленко, проблема планування законодавчої діяльності має важливе значення не лише для організації роботи парламенту, а й для забезпечення стабільності правової системи, належної якості та передбачуваності національного законодавства, ефективності взаємовідносин суспільства та органів державної влади, їх збалансованості [4, с. 12]. Крім того, планування законотворення: «дає можливість раціонально вибудувувати систему законодавства за рахунок пріоритетної підготовки та розгляду базових, системоутворювальних законопроектів; підготовлює та розглядає схожі за предметом регулювання проекти законів; допомагає оптимально організувати підготовку законопроектів, скоординувати цю діяльність, усунути її дублювання, посилити контроль за якістю та термінами підготовки, підвищити дисциплінованість виконавців, обмежити вузькогалузеве лобювання у певних сферах; забезпечує широкомасштабні роботи з оновлення та систематизації законодавства, заповнення прогалин у законодавчому регулюванні, ліквідацію множинності законів, скасування застарілих норм» [11].

У цілому йдеться про системний підхід до здійснення законодавчої діяльності парламенту. Водночас перехід до системності має бути забезпечений плануванням законодавчої діяльності. Тож слушною є думка про те, що слід відходити від практики внесення на розгляд Верховної Ради України законопроектів з різних сфер суспільного життя без їх узгодження між собою, урахування їх пріоритетності [3, с. 8].

Ще одним важливим аспектом у контексті планування законодавчої діяльності є спільне бачення такої діяльності парламентом та урядом як ключовими суб'єктами вироблення й реалізації державної політики. Роль Кабінету Міністрів України, як

ключового суб'єкта, що розробляє і вносить на затвердження Верховної Ради України проекти загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку, охорони довкілля та з інших питань [12], полягає у чіткій координації роботи з парламентом. Оскільки Уряд України підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України, а Програма діяльності Кабінету Міністрів України базується на узгоджених політичних позиціях та програмних завданнях коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, то саме Уряду України відводиться важлива роль у плануванні законодавчої діяльності в цілому. І така практика притаманна не лише нашій державі. Загалом пріоритетність уряду у плануванні законодавчої діяльності властива як державам англосаксонської правової сім'ї (Велика Британія, Канада, Австралія, Нова Зеландія), де законодавча програма уряду оголошується в парламенті монархом чи його представниками і визначає законодавчі пріоритети на кожен парламентську сесію, так і державам романо-германської правової сім'ї (Франція, ФРН, Австрія тощо) [11].

Водночас зміни у підходах до планування законодавчої діяльності, пов'язані із виконанням міжнародних зобов'язань нашої держави, врахуванням пропозицій закордонних партнерів та експертів тощо, зумовлюють необхідність переосмислення положень і висновків науковців, а також визначення перспектив щодо планування законодавчої діяльності Верховної Ради України.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз зміни підходів до планування законодавчої діяльності Верховної Ради України за роки незалежності нашої держави, а також перспективи його удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Питання необхідності планування законодавчої діяльності Верховної Ради України постало на порядку денному вже під час проголошення державної незалежності України й активізації роботи щодо формування законодавчого поля держави. Однак законодавча діяльність парламенту України упродовж 1990–1992 років потребувала якнайшвидшого ухвалення першочергових законів, спрямованих на забезпечення спочатку суверенітету, а далі – життєдіяльності держави, визначення правових засад захисту прав людини та громадянина, безперебійної діяльності державних та суспільних інституцій. До питання планування діяльності парламентарі звернулися в 1992 р. Так, за словами

Ю. В. Ясенчука, перший план роботи Верховної Ради України було затверджено постановою Верховної Ради України на період листопад – грудень 1992 р., а наступний – на березень – червень 1993 р. Ці плани розраховувалися на короткострокову перспективу та містили лише перелік законопроектів, які пропонувалося розглянути на пленарних засіданнях парламенту [10, с. 22].

Високий темп законодавчої діяльності перших років незалежності України не давав можливості більш чітко та послідовно її планувати. Водночас проблема неналежного планування законодавчої роботи вже тоді проявлялася дуже гостро. Зокрема, Постановою Президії Верховної Ради України від 31 жовтня 1994 р. було констатовано відсутність плановості в законотворчій діяльності [5, с. 8]. У Верховній Раді України на той час був відсутній і підрозділ, який би міг на фаховому рівні займатися плануванням законодавчої діяльності. З метою вирішення цієї проблеми в 1994 р. було створено Інститут законодавства Верховної Ради України як базову установу науково-правового забезпечення законодавчої діяльності парламенту. Серед іншого, на Інститут були покладені завдання з підготовки пропозицій щодо стратегії державної правової політики Верховної Ради України, розробки наукових концепцій розвитку національного законодавства й підготовки проектів перспективних та поточних державних програм законопроектних робіт Верховної Ради України. А вже в 1995 р. Інститут законодавства Верховної Ради України разом із Секретаріатом Верховної Ради України підготували методологію планування законодавчої діяльності та почали працювати над планом законодавчих робіт.

Новий етап в удосконаленні планування законодавчої діяльності в Україні розпочався в другій половині 1990-х років, коли в Інституті законодавства Верховної Ради України вдалося налагодити системну роботу, підготовлено Концепцію розвитку законодавства України, проведено низку науково-практичних конференцій та експертних обговорень з цієї проблематики і визначено основні положення цієї Концепції [13]. У той час із метою упорядкування законопроектних робіт і формування порядку денного сьомої – восьмої сесій Верховної Ради України з урахуванням потреби послідовного розвитку та систематизації законодавства України на довгострокову перспективу, а також координації законопроектних робіт суб'єктів права законодавчої ініціативи (на той час суб'єктами права законодавчої ініціативи були народні депутати України, Президент України,

Кабінет Міністрів України та Національний банк України) Апаратом Верховної Ради України за участю Інституту законодавства Верховної Ради України був розроблений Загальний план законодавчих робіт на 1997 рік, схвалений постановою Верховної Ради України від 20 лютого 1997 р. № 98/97-ВР [14]. Цей План включав 104 законопроекти, які, на думку парламентарів, були вкрай необхідними для забезпечення основ національної державності та приведення законодавства у відповідність до норм Конституції України. До речі, деякі закони, передбачені ще цим планом, зокрема про адміністративно-територіальний устрій України, про статус міста Севастополя тощо, не прийняті парламентом і досі.

Розвиток суспільних відносин диктував потребу подальшого чіткого планування законодавчої діяльності парламенту. З урахуванням тогочасних пріоритетів Апаратом Верховної Ради України за участю Інституту законодавства Верховної Ради України було підготовлено Загальний план законодавчих робіт на 1999 рік, схвалений Постановою Верховної Ради України від 14 травня 1999 р. № 658-XIV [15]. Цей План включав 76 законопроектів, які мали бути розроблені та прийняті упродовж року, однак він також не був реалізований в повному обсязі.

Водночас набутий за той час досвід планування законодавчої діяльності парламенту засвідчив потребу переходу до системного планування, принаймні на середньострокову перспективу. Першою спробою реалізації такого підходу стала Державна програма розвитку законодавства України до 2002 року, схвалена Постановою Верховної Ради України від 15 липня 1999 р. № 976-XIV [16], зі змінами, внесеними згідно із Законом № 2171-III від 21 грудня 2000 р. Програма включала 233 найменування законодавчих актів, які мали бути розроблені та прийняті або схвалені парламентом. І хоча ця Програма також не була реалізована в повному обсязі, вона продемонструвала правильність підходів до тривалого планування законодавчої діяльності.

Першою спробою упорядкувати й систематизувати законодавчу діяльність парламенту у межах відповідного скликання стала підготовка Перспективного плану законодавчих робіт Верховної Ради України п'ятого скликання, який був затверджений Постановою Верховної Ради України від 30 листопада 2006 р. № 397-V [17]. Цей План передбачав розроблення та прийняття парламентом упродовж каденції 268 законів. Проте вже 5 червня 2007 р. Верховна Рада України V скли-

кання була розпущена указом Президента України через порушення конституційних норм щодо формування коаліції депутатських фракцій, тож реалізації Перспективного плану законодавчих робіт Верховної Ради України п'ятого скликання завадили вже об'єктивні обставини. Стан виконання Плану на момент розпуску парламенту було проаналізовано в окремій публікації [7].

Нові спроби підготовки й затвердження плану законодавчої діяльності парламенту на чергове скликання не були реалізовані у точу числі й через дискусії щодо доцільності такого підходу та пропозиції планувати законодавчу діяльність незалежно від каденцій роботи Верховної Ради України. Проте потреба системної законодавчої роботи була зумовлена необхідністю реалізації ключових реформ у державі й адаптації національного законодавства до права ЄС. З урахуванням цих пріоритетів було розроблено План законодавчого забезпечення реформ в Україні, схвалений Постановою Верховної Ради України від 4 червня 2015 р. № 509-VIII [18]. План носив комплексний характер, оскільки під час його підготовки було опрацьовано та враховано положення низки стратегічних документів (Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, Указу Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015 «Про Стратегію сталого розвитку "Україна – 2020"», Позачергового послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України» від 27 листопада 2014 р., Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Постановою Верховної Ради України від 11 грудня 2014 р. № 26-VIII, Угоди про Коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна» у Верховній Раді України восьмого скликання). Зважаючи на його стратегічний характер та як зазначалося в його меті «визначення пріоритетних напрямів удосконалення правового регулювання суспільних відносин на засадах системності та взаємоузгодженості, забезпечення ефективності реформування», План включав 488 найменувань законодавчих актів, які мали бути підготовлені й розглянуті Верховною Радою України упродовж 2015–2017 рр.

Демонстрація Україною чітких намірів щодо набуття членства в ЄС призвела до активізації співпраці парламенту нашої держави з європейськими інституціями, зокрема Європейським Парламентом. Результатом цього стало підписання

3 липня 2015 р. Меморандуму про взаєморозуміння між Верховною Радою України та Європейським Парламентом про спільні рамки парламентської підтримки та підвищення інституційної спроможності [19]. Відповідні домовленості розширили можливості щодо забезпечення ефективного виконання конституційних функцій Верховної Ради України й підвищення прозорості, передбачуваності, ефективності та відкритості процесу роботи Верховної Ради України. Крім того, Меморандумом було обумовлено діяльність в Україні «Місії з оцінки потреб» Верховної Ради України.

Місія Європейського Парламенту з оцінки потреб під головуванням Пета Кокса, яка працювала в Україні в 2015–2016 роках, за результатами своєї роботи підготувала Доповідь та дорожню карту щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України. Окремі рекомендації Місії стосувалися й удосконалення законодавчої діяльності парламенту. Зокрема, йшлося про те, що «у багатьох демократичних країнах розробці комплексного законодавства передують обговорення «концепцій», що лягають в основу такого законодавства. У деяких правових системах це набуло формату завчасної підготовки урядом так званої «Зеленої книги», яка потім направляється відповідному комітету парламенту для обговорення» [20]. Зазначені положення були сприйняті парламентом України та включені до Рекомендацій щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України, визнаних як основа для внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України (Додаток до Постанови Верховної Ради України від 17 березня 2016 р. № 1035-VIII) [21]. Так, згідно з п. 2 Рекомендацій «офіційному внесенню Урядом до Верховної Ради України будь-якого важливого законопроекту має передувати подання до профільного комітету Верховної Ради України так званої «Білої Книги» – документа, що пояснює політичні цілі запропонованого законопроекту та заходи, які пропонується здійснити. За результатами обговорення «Білої Книги» на засіданні профільного комітету ухвалюється висновок». Важливою у контексті планування законодавчої діяльності парламенту є й рекомендація 31, відповідно до якої «з метою кращого упорядкування законодавчого процесу Верховна Рада України, зокрема Комітет Верховної Ради України з питань європейської інтеграції, повинні розробляти та схвалювати щорічні плани роботи з питань наближення законодавства (у тісній співпраці з Кабіне-

том Міністрів України та народними депутатами України)» [20].

Пропозиції щодо удосконалення законодавчої діяльності Верховної Ради України, у тому числі щодо її планування, були висловлені й іншими міжнародними організаціями та експертами. Так, у Керівництві з демократичного законотворення для вдосконалення законодавства Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ зазначалося, що «уряд і парламент мають гарантувати належне завчасне планування політичних та законодавчих ініціатив, щоб підтримувати розумне робоче навантаження на уряд і парламент та забезпечити реалістичне планування і бюджет. Для належної координації законодавчі плани та стратегії уряду й парламенту мають бути узгоджені. При плануванні слід уникати ситуацій, коли час, відведений для консультацій і обговорень, необґрунтовано скорочений. Водночас програми законопроектної роботи мають передбачати запас часу для незапланованих подій, таких як термінові законопроекти, які можуть виникнути упродовж законодавчого року» [22].

Своєю чергою, на думку фахівців Центру політико-правових реформ, необхідно передбачити у законодавстві такі запобіжники, які унеможливятимуть роботу Уряду без схвалення парламентом Програми діяльності Кабінету Міністрів України, оскільки, враховуючи Програму діяльності Кабінету Міністрів України, Уряд має визначати стратегію розвитку відповідних сфер, необхідність проведення реформ і шлях їхньої реалізації, у тому числі й через законопроектну роботу [23]. Відповідна пропозиція актуальна й сьогодні, адже підготовлена й затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 12 червня 2020 р. № 471 Програма діяльності Кабінету Міністрів України [24] так і не була затверджена Верховною Радою України.

Разом із тим Верховна Рада України IX скликання врахувала низку пропозицій і рекомендацій міжнародних організацій та експертів щодо удосконалення планування законодавчої діяльності парламенту. Передусім варто відзначити зміни до Регламенту Верховної Ради України [25] (далі – Регламент). Так, із метою удосконалення планування законодавчої діяльності парламенту Законом № 162-IX від 3 жовтня 2019 р. [26] Регламент [25] було доповнено статтею 19-1 «План законопроектної роботи Верховної Ради». Згідно з частиною першою цієї статті парламент щорічно на початку чергової сесії за поданням Голови Верховної Ради України затверджує план законо-

проектної роботи Верховної Ради України (далі – План). Відповідний документ включає пропозиції парламентських комітетів, оскільки їх підготовка та внесення є важливою складовою законопроектної функції комітетів згідно зі статтею 12 Закону України «Про комітети Верховної Ради України» від 4 квітня 1995 р. № 116/95-ВР [27]. Враховуючи зазначені зміни, починаючи з 2020 р. щороку за пропозиціями Кабінету Міністрів України та парламентських комітетів готується План законопроектної роботи Верховної Ради України на відповідний рік, який затверджується постановою Верховної Ради України. Крім того, передбачено підготовку щорічного звіту за результатами виконання Плану законопроектної роботи Верховної Ради України з метою удосконалення планування законодавчої діяльності.

Істотні зміни в частині планування законодавчої діяльності парламенту передбачені нормами Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX [28] (далі – Закон). Відповідно до частини першої статті 24 Закону планування правотворчої діяльності здійснюється з метою забезпечення прогнозованого розвитку публічної політики, єдності, безперервності процесу підготовки та прийняття (видання) нормативно-правових актів, узгодженої правотворчої діяльності суб'єктів правотворчої діяльності. Планування правотворчої діяльності забезпечується шляхом прийняття документів: 1) поточного планування (строком до одного року); 2) перспективного планування (строком понад один рік). Згідно з частиною другою цієї статті планування правотворчої діяльності здійснюється з урахуванням: 1) міжнародно-правових зобов'язань України, а також напрямів, пріоритетів та цілей, визначених програмними документами; 2) документів публічної політики.

Новелою Закону в контексті систематизації та планування законодавчої діяльності стало запровадження документів публічної політики (стаття 20 Закону). Призначення цих документів – визначення проблем, що існують у суспільних відносинах, оптимальних способів їх вирішення, а також прогнозування перспективного розвитку правового регулювання суспільних відносин. До документів публічної політики частиною другою статті 20 Закону віднесено: 1) аналітичні документи публічної політики (зелена книга, оцінка впливу, біла книга, концепція проекту нормативно-правового акта); 2) прогнозні документи публічної політики; 3) програмні документи публічної політики [28].

І хоча Закон ще не вступив у дію, відповідними суб'єктами прийнято низку законодавчих і підзаконних актів на виконання його положень. Так, внесено зміни до Регламенту Верховної Ради України, Закону України «Про комітети Верховної Ради України», прийнято Закон України «Про публічні консультації» та ін. Крім того, суб'єкти права законодавчої ініціативи вже враховують положення Закону України «Про правотворчу діяльність» під час підготовки проектів нормативно-правових актів, зокрема започатковано підготовку концепцій окремих законодавчих актів, запущено сервіс «Громадське обговорення законопроектів» на вебсайті Верховної Ради України тощо.

У контексті перспективного планування законодавчої діяльності слід відзначити передбачене статтею 22 Закону розроблення Наукової концепції розвитку законодавства України (далі – Концепція). Концепція відповідно до Закону розробляється один раз на п'ять років Національною академією наук України й надсилається до Кабінету Міністрів України для її врахування під час планування правотворчої діяльності [28]. Отже, на законодавчому рівні вперше визначено не лише необхідність підготовки науково обґрунтованої Наукової концепції розвитку законодавства України, а й залучення до цього процесу вчених та фахівців-практиків. Ще одним вагомим чинником потенційного врахування наукових пропозицій і рекомендацій у правотворчій діяльності є положення частини п'ятої статті 22 Закону, згідно з якими міністерство, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах освіти і науки, наукової, науково-технічної діяльності, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, повинно здійснювати моніторинг наукових результатів у захищених дисертаціях на здобуття ступеня або наукового ступеня у сфері права та передавати такі результати до міністерства, що забезпечує формування державної правової політики, для врахування їх у правотворчій діяльності [28].

З урахуванням положень Закону відбуваються зміни і в діяльності суб'єктів забезпечення законодавчої діяльності. Так, Дослідницька служба Верховної Ради України, яка була створена розпорядженням Голови Верховної Ради України від 11 серпня 2022 р. № 438 [29] на виконання частини шостої статті 7 Регламенту Верховної Ради України [25], відповідно до підпункту 1 пункту 10 Положення про Дослідницьку службу Верховної Ради України «розробляє наукові концепції розви-

тку законодавчого регулювання суспільних відносин за зверненням Голови Верховної Ради України, комітету Верховної Ради України» [30]. До завдань Дослідницької служби Верховної Ради України відповідно до підпункту 7 пункту 10 Положення про Дослідницьку службу Верховної Ради України віднесено також «консультативну участь у процесі розроблення проекту Плану законопроектної роботи Верховної Ради України, здійснення правового моніторингу його реалізації за зверненням Голови Верховної Ради України, комітету Верховної Ради України» [30]. Отже, зміни в частині планування законодавчої діяльності Верховної Ради України відбуваються як на законодавчому, так й інституційному рівні.

Висновки. Перші спроби планування законодавчої діяльності парламенту були зроблені вже в 1992 р., що отримало практичну реалізацію в підготовці короткострокових планів роботи Верховної Ради України на листопад – грудень 1992 р. та березень – червень 1993 р. Ці плани були затверджені постановами Верховної Ради України. Водночас послідовна робота щодо планування законодавчої роботи парламенту розпочалася після створення в 1994 р. Інституту законодавства Верховної Ради України, працівниками якого разом із Секретаріатом Верховної Ради України було розроблено методологію планування законодавчої діяльності та Концепцію розвитку законодавства України. Із врахуванням цих методологічних напрацювань було підготовлено та затверджено Верховною Радою України Загальний план законодавчих робіт на 1997 рік, Загальний план законодавчих робіт на 1999 рік, Державну програму розвитку законодавства України до 2002 року, Перспективний план законодавчих робіт Верховної Ради України п'ятого скликання.

Подальша потреба системного планування законодавчої роботи була зумовлена необхідністю реалізації ключових реформ в Україні й адаптації національного законодавства до права ЄС. З урахуванням цих пріоритетів було розроблено План законодавчого забезпечення реформ в Україні, схвалений Постановою Верховної Ради України від 4 червня 2015 р., який враховував положення основних стратегічних документів та міжнародні зобов'язання нашої держави. Вплив на планування законодавчої діяльності парламенту мали й рекомендації закордонних партнерів та експертів, зокрема Доповідь та дорожня карта щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України, підготовлені Місією Європейського Парламенту

з оцінки потреб під головуванням Пета Кокса, положення яких були включені до Рекомендацій щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України 2016 р.

Перспективи удосконалення законодавчої діяльності парламенту були визначені низкою законодавчих положень, прийнятих Верховною Радою України IX скликання, зокрема доповненням Регламенту Верховної Ради України в 2019 р. статтею 19-1, відповідно до якої з 2020 р. Верховна Рада України за пропозиціями Кабінету Міністрів України та парламентських комітетів готує й затверджує щорічний план законопроектної роботи Верховної Ради України, а також із метою удосконалення планування законодавчої діяльності готує та розглядає щорічний звіт за результатами виконання відповідного плану. Закон України «Про правотворчу діяльність»

від 24 серпня 2023 р., який вступить у дію вже після скасування правового режиму воєнного стану, передбачає подальші кроки щодо удосконалення законодавчої діяльності парламенту: здійснення поточного (строком до одного року) та перспективного планування (строком понад один рік); запровадження документів публічної політики; розроблення Національною академією наук України Наукової концепції розвитку законодавства України на 5 років тощо. Серед інституційних змін варто відзначити посилення ролі суб'єктів забезпечення законодавчої діяльності в плануванні законодавчої діяльності парламенту, зокрема відповідних підрозділів Апарату Верховної Ради України та Дослідницької служби Верховної Ради України. Це дасть змогу істотно посилити планування законодавчої діяльності Верховної Ради України, зробити його системним та прогнозованим.

Список літератури:

1. Барабаш Т. М., Муза О. В. Питання взаємодії органів державної влади у ході виконання Плану законодавчого забезпечення реформ (на прикладі діяльності Кабінету Міністрів України). *План законодавчого забезпечення реформ в Україні: актуальні питання реалізації*. К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2016. С. 28–33.
2. Богачова О. В. Законотворчий процес в Україні: проблеми вдосконалення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2006. 233 с.
3. Копиленко О. Л., Богачова О. В. Законотворчий процес: стан і шляхи вдосконалення. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2010. № 1. С. 5–14.
4. Копиленко О. Л. Актуальні проблеми розвитку держави і суспільства та формування перспективного законодавства. *Актуальні проблеми перспективного планування законодавчої діяльності парламенту*. К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2013. С. 10–14.
5. Копиленко О. Л. Реалізація реформ в Україні в контексті планування законодавчої діяльності парламенту. *Законодавча діяльність Верховної Ради України: стратегія планування в умовах європейської інтеграції*. К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2015. С. 8–11.
6. Легін Л. М. Принципи законодавчого процесу: теоретичний аспект. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2011. № 8. С. 72–82.
7. Мишак І. М. Деякі підсумки законодавчої діяльності Верховної Ради України 5-го скликання щодо виконання Перспективного плану законодавчих робіт. *Право України*. 2008. № 3. С. 7–11.
8. Мишак І. М. Конституційно-правові аспекти реалізації народними депутатами України права законодавчої ініціативи. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2011. № 3(6). С. 56–61.
9. Погорелова З. О. Законодавчий процес в Україні: проблеми теорії і практики : дис. ... канд. юрид. наук. К., 2004. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0404U001739>
10. Ясенчук Ю. В. Формування перспективного плану законодавчої роботи Верховної Ради України. *Законодавча діяльність Верховної Ради України: стратегія планування в умовах європейської інтеграції*. К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2015. С. 20–26.
11. Планування, як констатуючий фактор законотворення. Шляхи вдосконалення в контексті рецепції зарубіжного досвіду / Центр законопроектних студій. URL: <http://lawdrafting.org/planning/>
12. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27 лютого 2014 р. № 794-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text>
13. Концепція розвитку законодавства України : матеріали наук.-практ. конф., травень 1996 р., Київ / Інститут законодавства Верховної Ради України ; ред. В. Ф. Опришко [та ін.]. К., 1996. 510 с.
14. Загальний план законодавчих робіт на 1997 рік : Схвалений постановою Верховної Ради України від 20 лютого 1997 р. № 98/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/98/97-%D0%92%D0%A0#Text>

15. Загальний план законодавчих робіт на 1999 рік : Схвалено Постановою Верховної Ради України від 14 травня 1999 року № 658-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/658-XIV#Text>
16. Державна програма розвитку законодавства України до 2002 року : Схвалена Постановою Верховної Ради України від 15 липня 1999 р. № 976-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-14#Text>
17. Перспективний план законодавчих робіт Верховної Ради України п'ятого скликання : Затверджений Постановою Верховної Ради України від 30 листопада 2006 р. № 397-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/397-16#Text>
18. План законодавчого забезпечення реформ в Україні : Схвалений Постановою Верховної Ради України від 4 червня 2015 року № 509-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-19#Text>
19. Меморандум про взаєморозуміння між Верховною Радою України та Європейським Парламентом про спільні рамки парламентської підтримки та підвищення інституційної спроможності : Міжнародний документ від 03.07.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002001-15#Text>
20. Доповідь та дорожня карта щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України. Підготовлена Місією Європейського парламенту з оцінки потреб під головуванням Пета Кокса, Президента Європейського парламенту 2002-2004 Вересень 2015 – Лютий 2016. URL: <https://surl.li/wbqbsq>
21. Рекомендації щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України. Додаток до Постанови Верховної Ради України від 17 березня 2016 року № 1035-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1035-19#Text>
22. Керівництво з демократичного законотворення для вдосконалення законодавства / Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ (БДІПЛ). 2024. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/1/d/570906.pdf>
23. Біла книга законодавчого процесу / Центр політико-правових реформ; ГО «Інтерньюз-Україна». К., 2023. URL: <https://surl.cc/yfepsp>
24. Програма діяльності Кабінету Міністрів України : Затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 12 червня 2020 р. № 471. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/471-2020-%D0%BF#Text>
25. Регламент Верховної Ради України : Затверджений Законом України від 10 лютого 2010 р. № 1861-VI. URL: <https://surl.lu/rfecjk>
26. Про внесення зміни до Регламенту Верховної Ради України щодо планування та системності законотворчої діяльності Верховної Ради України : Закон України від 3 жовтня 2019 р. № 162-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/162-20#n5>
27. Про комітети Верховної Ради України : Закон України від 4 квітня 1995 р. № 116/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116/95-%E2%F0#Text>
28. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>
29. Про Дослідницьку службу Верховної Ради України : Розпорядження Голови Верховної Ради України від 11 серпня 2022 р. № 438. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/438/22-%D1%80%D0%B3#Text>
30. Положення про Дослідницьку службу Верховної Ради України : Затверджене розпорядженням Голови Верховної Ради України від 11 серпня 2022 р. № 438 (у редакції розпорядження Голови Верховної Ради України від 03 травня 2024 р. № 420. URL: <https://surl.li/mlenvt>

Vaolevska L.A., Myshchak I.M. PLANNING THE LEGISLATIVE ACTIVITY OF THE VERKHOVNA RADA OF UKRAINE: CURRENT STATUS AND PROSPECTS

The article examines changes in approaches to planning the legislative activity of the Parliament over the years of Ukraine's independence. It is noted that the first attempts to plan the legislative activity of the Verkhovna Rada of Ukraine were made immediately after the declaration of independence of our State. These plans were formed without a clear vision of the long-term prospects for the development of national statehood. The Secretariat of the Parliament did not have a unit that could deal with legislative planning professionally. It was only with the establishment of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine in 1994 as the basic institution for scientific and legal support of the Parliament's legislative activity that the work on legislative planning intensified, and a methodology for legislative planning and the Concept of Legislative Development of Ukraine were prepared together with the Secretariat of the Verkhovna Rada of Ukraine. It is noted that based on these developments, the Verkhovna Rada of Ukraine developed and approved the General Plan of Legislative Work for 1997, the General Plan of Legislative Work for 1999, the State Programme for the Development of Legislation of Ukraine until 2002, and the Prospective Plan of Legislative Work of the Verkhovna Rada of Ukraine of the fifth convocation. The author points to the systemic nature of the Plan for Legislative Support of Reforms in Ukraine approved by the Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine

of 4 June 2015, as during its preparation a number of strategic documents were considered and taken into account, including the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand. The author substantiates the significant impact on the improvement of legislative planning of the Verkhovna Rada of Ukraine of the international partners' recommendations, in particular; the Report and Roadmap on Internal Reform and Institutional Capacity Building of the Verkhovna Rada of Ukraine prepared by the European Parliament Needs Assessment Mission chaired by Pat Cox and others. The author concludes that as a result of comprehensive work on improving the legislative activities planning, the Verkhovna Rada of Ukraine of the ninth convocation introduced relevant amendments to the Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine, adopted the Law of Ukraine 'On Lawmaking' and a number of other legislative provisions, which make the Parliament's legislative activities planning systematic and predictable.

Key words: *the Verkhovna Rada of Ukraine, parliament, legislative activity, planning, Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine, Plan of Legislative Work of the Verkhovna Rada of Ukraine.*

Щекун О.А.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

Горелова В.Ю.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

АВТОНОМІЯ ЯК МЕХАНІЗМ САМОВИЗНАЧЕННЯ КОРИННИХ НАРОДІВ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Дана стаття аналізує концепцію автономії, як елементу права на самовизначення, її міжнародно-правове регулювання, світовий досвід створення автономій та можливості їх реалізації в Україні. Право на самовизначення є одним із ключових принципів міжнародного права, який передбачає можливість народів самостійно визначати свій політичний статус та напрямки розвитку. Одним із механізмів реалізації цього права для корінних народів є автономія. Водночас міжнародне право прагне гармонізувати принципи територіальної цілісності держав із правом народів на самовизначення, що є актуальним питанням у сучасних політичних реаліях. Роль автономних утворень, як елементу децентралізації, зростає у зв'язку зі змінами, які відбуваються у політичних, етнічних та адміністративних структурах багатьох країн. Для України з її розмаїттям регіонів, які відрізняються природними умовами, рівнем урбанізації, структурою регіональної економіки, мовними, історичними, релігійними уподобаннями, етнічним складом, збалансована державна регіональна політика є не менш значимою, ніж для Європейського Союзу. Важливим в українському контексті, зокрема Кримського півострова, є вивчення питань створення автономій, як однієї із можливих форм реалізації права на самовизначення етнічних спільнот, їх класифікація, позитивні та негативні наслідки утворення останніх на прикладі досвіду іноземних країн для використання його у майбутньому. З огляду на історичний контекст, анексію Криму та необхідність захисту прав корінних народів, це питання має особливу вагу. Так, Автономна Республіка Крим за юридичною природою є автономним утворенням. Вона має спеціальний статус у складі України, що визначено Конституцією України та Конституцією Автономної Республіки Крим. Актуальність питання автономії Кримського півострову підтверджується і тим, що зараз в суспільстві існує дискусія щодо статусу Автономної Республіки Крим після деокупації, ключовими варіантами є: скасування статусу автономії та створення Кримської області, створення національно-територіальної автономії кримськотатарського народу або автономії корінних народів, залишити без змін.

Ключові слова: автономія, право на самовизначення, корінні народи, культурна автономія, територіальна цілісність.

Постановка проблеми. Роль автономних утворень як елементу децентралізації набуває особливого значення у зв'язку зі змінами в політичних, етнічних та адміністративних структурах різних країн. Для України це питання є особливо важливим, оскільки її регіони відрізняються за природними умовами, рівнем урбанізації, економічною структурою, мовними, історичними, релігійними уподобаннями та етнічним складом. Особливої ваги набуває питання автономії у контексті Кримського півострова, його історичного статусу та анексії, що порушила права, зокрема, корінних народів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання автономії корінних народів, зокрема

кримськотатарського, є предметом численних наукових досліджень та публікацій. У монографії «Корінні народи: міжнародне право та законодавство України» автор О.В. Кресін аналізує формування елементів визначення корінних народів у міжнародному праві та його доктрині. Він також досліджує становлення регулювання прав корінних народів у міжнародному праві та їх співвідношення з правами народів.

У статті «Захист прав корінних народів: міжнародні стандарти та досвід України» Ю.В. Капарулін та О.В. Задорожня вивчають формування законодавчої бази України щодо захисту прав корінних народів з урахуванням сучасних підходів у міжнародному праві.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз концепції автономії як елементу права на самовизначення, конституційного та міжнародно-правового регулювання цього питання, світового досвіду створення автономій та можливостей їх реалізації в Україні. Окрема увага приділяється статусу Автономної Республіки Крим.

Виклад основного матеріалу. Серед багатьох теоретичних проблем сучасного державотворення, що потребують глибокого дослідження й узагальнення, важливе місце посідає комплексна проблема правового статусу автономних утворень. Підставою для такого висновку служить проведений порівняльний аналіз майже 100 держав світу, які мають у своєму складі автономні утворення. Його результати свідчать про принаймні дві характерні риси: по-перше, про надзвичайну багатоманітність форм автономій, яка особливо зросла в кінці ХХ століття; по-друге, про їх плінність і мінливість у процесі державотворення [1].

Ключовими документами у сфері міжнародного права, що закріплюють права корінних народів на землю, природні ресурси, культуру, освіту та встановлюють засади для реалізації права на самовизначення, автономію або самоуправління, є Декларація ООН про права корінних народів від 13 вересня 2007 року № 61/295 та Конвенція Міжнародної організації праці щодо корінних народів і народів, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах, ухвалена 27 червня 1989 року № 169.

Декларація ООН про права корінних народів від 13 вересня 2007 року № 61/295 передбачає право народів вільно обирати політичний статус та здійснювати економічний, соціальний і культурний розвиток [2, ст. 3]. Корінні народи, реалізуючи це право, можуть створювати автономні або самоврядні структури у питаннях, що стосуються їхніх внутрішніх та місцевих справ, а також щодо шляхів фінансування їхніх автономних функцій [2, ст. 4]. Однак це право не є необмеженим, адже воно залежить від дотримання територіальної цілісності держав, які гарантують рівноправність народів і поважають їхнє право на самовизначення в межах власних кордонів [2, ст. 46].

Таким чином, міжнародне право встановлює певні обмеження щодо реалізації права на самовизначення. Його можна здійснювати в рамках існуючої держави через створення автономних структур управління, що підтверджується Декларацією ООН.

Принцип рівноправності та самовизначення народів пов'язаний із принципами територіальної цілісності, суверенної рівності, непорушності кордонів, незастосування сили або загрози її застосування, невтручання, а також іншими ключовими принципами та нормами міжнародного права [3, с. 695].

Міжнародне право не надає права на сепаратизм народам, які можуть реалізувати свої права в межах держави. Це підтверджує позиція Конституційного Суду України, що визнав «референдум» у Криму неконституційним (абзац 1 пп. 3.3 п. 3 рішення від 20.03.2014 № 1-15/2014).

Самі автономні утворення можна поділити на кілька категорій: Персональна автономія – стосується груп, що розкидані по всій території держави. Наприклад, культурні чи мовні автономії, які діють через спеціалізовані органи самоврядування. Корпоративна автономія – характерна для етнічних груп, що мають значну чисельність у певних регіонах, передбачає гарантоване представництво у місцевих органах влади. Територіальна автономія – застосовується до регіонів із компактним проживанням певної етнічної чи мовної спільноти. Вона може мати як адміністративний, так і політичний характер.

Розглядаючи історію виникнення сучасних автономій, як зазначає Бориславська О. М., виокремлюють чотири передумови їх формування:

По-перше, коли сама держава зазнала загальної трансформації, як це відбулося в Іспанії після закінчення режиму Франко 1975 року, в Молдові та Україні після розпаду Радянського Союзу 1991 року, в Італії та Португалії, коли диктаторські та автократичні режими в 1948 та 1974 роках були замінені демократичними.

По-друге, надання автономії в процесі деколонізації, коли з тих чи інших причин колишні колонії не формували суверенної держави (Гренландія, Нідерландські Антверпські острови до 2010 року, Нова Каледонія і Французька Полінезія).

По-третє, автономія була надана в результаті порозуміння між державою та відповідним регіоном у поєднанні з тиском з боку іншої держави (Південний Тіроль, Аландські острови, Автономна Республіка Крим).

По-четверте, внаслідок жорстких суперечок і конфліктів, що іноді переростали в насильницькі: Країна Басків (900 жертв протягом 1969–2003 років), Північна Ірландія (близько 3 тис. жертв з 1972 по 2005 роки), Корсика, де з 1970-х років продовжується насильство [4].

Досвід різних країн демонструє, що автономія є дієвим механізмом для стабілізації міжетнічних відносин та розвитку регіонів. До прикладу, автономія Аландських островів у Фінляндії забезпечує культурну самобутність та економічний розвиток регіону.

Однак існують і ризики. Каталонія та Країна Басків в Іспанії демонструють, що розширення автономних прав може призвести до сепаратистських настроїв. Це свідчить про необхідність встановлення чітких правових меж для автономії, що дозволяють забезпечити баланс між самоврядуванням і національною єдністю.

У свою чергу, автономія сприяє кращому представленню інтересів територіальних спільнот та врахуванню їхніх потреб у процесі державотворення. За певних обставин вона також може забезпечити задоволення основних національно-культурних запитів етнічної спільноти [4].

Так, автономія надає корінним народам можливість управляти власними справами в межах держави та є одним із дієвих механізмів реалізації права на самовизначення та збереження їхніх традицій. Вона сприяє інтеграції корінних народів у державні структури без втрати їхньої самобутності.

В Україні питання автономії є надзвичайно чутливим, особливо у зв'язку з ситуацією в Криму та викликами територіальної цілісності. Наразі існує законодавча база для захисту прав корінних народів, таких як кримські татари, караїми, однак необхідна подальша розробка механізмів реалізації автономії в межах унітарної держави.

Щодо національного законодавства України, то Закон України «Про корінні народи» визначає кримських татар, караїмів та кримчаків як корінні народи України [5, ст. 1]. Вони мають право на самовизначення у складі України, встановлюють свій політичний статус відповідно до Конституції та законів України, а також здійснюють економічний, соціальний та культурний розвиток. Корінні народи, реалізуючи своє право на самовизначення, можуть створювати органи самоврядування, які формуються та діють у межах законодавства України [5, ст. 2]. Держава застосовує спеціальні заходи для підтримки корінних народів, спрямовані на усунення негативних соціальних, правових чи культурних наслідків шляхом створення спеціальних механізмів реалізації їхніх прав [5, ст. 3].

Вказаний закон відповідає міжнародним стандартам, зокрема Декларації ООН про права корінних народів, яка наголошує на їхньому праві

на автономію у питаннях, що стосуються їхніх внутрішніх справ. Однак важливим завданням залишається розробка механізмів фінансування та самоврядування корінних народів, що відповідатимуть їхнім національно-культурним запитам. Культурна автономія як один із можливих варіантів таких утворень може стати ефективним засобом інтеграції корінних народів у державне управління, зменшуючи потенційні конфлікти та зміцнюючи державний суверенітет.

Як зазначалось, одним із різновидів автономії є культурна автономія, яка забезпечує захист і розвиток мови, релігії та освітніх систем корінних народів, що є основою збереження їхньої унікальної ідентичності, ця форма автономії сприяє стабільному розвитку культури корінних народів.

До прикладів успішного впровадження культурної автономії можна віднести культурні ради та мовні школи у скандинавських країнах. У Норвегії, Швеції та Фінляндії функціонують саамські парламенти, які опікуються питаннями захисту культурних, мовних і економічних прав саамів. Ці органи виконують консультативну роль та надають урядам рекомендації щодо законодавчих ініціатив, що стосуються саамського населення.

Такий досвід свідчить про необхідність ефективного контролю за дотриманням гарантій прав корінних народів. Участь представників корінних народів у законодавчому процесі є важливим механізмом захисту їхніх прав та інтересів.

Водночас реалізація автономії стикається з низкою викликів, серед яких політичні, правові, економічні та соціальні чинники, що можуть обмежувати можливості самовизначення корінних народів.

Серед основних викликів варто відзначити недостатню політичну волю, суперечки щодо розподілу ресурсів, а також ризик сепаратизму. Автономія буде ефективною лише за умови чіткого визначення її меж і повноважень у конституційних та законодавчих актах держав.

При цьому важливо зберігати баланс між автономією корінних народів та територіальною цілісністю держави. Право на самовизначення не повинно реалізовуватися у спосіб, що загрожує суверенітету, національній безпеці чи політичній стабільності держави або порушує єдність її громадян (частина перша статті 46 Декларації ООН № 61/295).

Світовий досвід доводить, що універсального підходу до моделі автономних утворень не існує.

Наприклад, в Іспанії Каталонія має значну культурну автономію, однак її відносини з цен-

тральною владою супроводжуються періодичними конфліктами, що часом переростають у масові протести та заворушення. У Канаді інуїтські автономії дозволяють поєднувати самоврядування з державними програмами розвитку, що забезпечує стабільність і співпрацю.

Водночас слід зазначити, що право корінних народів на самовизначення є можливістю, а не обов'язком. Його реалізація не повинна суперечити територіальній цілісності, національній безпеці чи політичній єдності держави, а також загальній згуртованості її громадян. Право на самовизначення не обов'язково означає створення автономії, а передбачає можливість формування органів самоврядування, що сприятимуть розвитку корінних народів за підтримки держави та міжнародної спільноти.

Безсумнівним є те, що корінні народи України мають право на самовизначення у межах України, встановлювати свій політичний статус відповідно до Конституції та законів України, а також вільно здійснювати соціальний та культурний розвиток.

Таким чином, принцип рівноправності та самовизначення народів не передбачає сецесію як обов'язковий механізм самовизначення, а навпаки, встановлює її обмеження у виняткових випадках, зокрема у процесах деколонізації, боротьби з окупацією чи расистським режимом. Пріоритет при реалізації права на самовизначення надається територіальній цілісності держави. У цьому контексті очевидно, що населення АР Крим, окремих районів Донецької та Луганської областей не відповідає критеріям колоніальних, пригноблених чи репресованих народів [6, с. 447].

Висновки. Отже, дотримання балансу між принципами самовизначення народів та територіальної цілісності є важливим для України. Необхідно розробити ефективні правові механізми, які забезпечать самоврядування корінних народів у межах держави. Україна має використовувати досвід інших країн, адаптуючи його до власного контексту. Інтеграція міжнародних стандартів, що

захищають права корінних народів, у національне законодавство може стати запорукою збереження державної єдності та дотримання прав корінних народів.

У свою чергу, позитивний міжнародний досвід варто адаптувати до українських реалій, а потенційні ризики враховувати для уникнення можливих помилок у процесі впровадження автономії та захисту прав корінних народів, зберігаючи при цьому територіальну цілісність та національну безпеку. Це сприятиме створенню ефективної моделі, що відповідатиме як інтересам корінних народів, так і держави загалом.

В Україні права корінних народів – кримських татар, караїмів і кримчаків – регулює Закон України «Про корінні народи України». Водночас національне законодавство потребує подальшого вдосконалення, зокрема розробки підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення їхнього права на самовизначення. Це включає розвиток культурної автономії та створення органу самоврядування корінних народів, який за підтримки держави та міжнародної спільноти сприятиме їхньому розвитку, забезпеченню ресурсами та збереженню культурної спадщини.

Визнання прав корінних народів також посилює міжнародний імідж держави. Україна може використовувати механізми автономії корінних народів у межах стратегії деокупації Криму та інтеграції до європейських структур.

Таким чином, право корінних народів на самовизначення не обов'язково передбачає створення автономії, натомість воно може реалізовуватися через інші механізми, що відповідають їхнім потребам та не суперечать територіальній цілісності держави. Це може включати створення органів самоврядування, культурних інституцій та спеціальних програм, спрямованих на підтримку мови, культури та традицій корінних народів. Важливо, щоб ці механізми запроваджувалися у співпраці з державою та міжнародною спільнотою, що сприятиме гармонійному розвитку корінних народів у межах суверенної держави.

Список літератури:

1. Мяловицька Н. А. Теоретичні проблеми правового статусу автономних утворень у сучасних державах світу. *Наукові записки НаУКМА*. 2003. Т. 21 : Юридичні науки. С. 20–23.
2. Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів: Резолюція № 61/295, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 13 вересня 2007 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_156 (дата звернення: 21.03.2025).
3. Короткий Т. Р., Мережко О. О., Плешко Е. А. Проголошення «ДНР» і «ЛНР» і право народів на самовизначення: ілюзорний суверенітет чи суверенітет ілюзій. Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право. Київ, 2014. 1016 с.

4. Бориславська О. М. Територіальна автономія, регіоналізація та проблеми політичної сецесії в Європі. Конституційний процес в Україні та світі: електрон. наук. вид. 2017. URL: <https://www.constjournal.com/pub/4-2017/terytorialna-avtonomiia-rehionalizatsiia-problemy-politychnoi-setsesii-yevropi/> (дата звернення: 21.03.2025).

5. Закон України «Про корінні народи України»: Закон України від 01.07.2021 № 1616-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text> (дата звернення: 21.03.2025).

6. Клименко К. О. Співвідношення принципів територіальної цілісності держав і самовизначення народів у міжнародному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. Вип. 69. 480 с. URL: <https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/254985> (дата звернення: 21.03.2025).

Shchekun O.A., Horielova V.Yu. AUTONOMY AS A MECHANISM FOR THE SELF-DETERMINATION OF INDIGENOUS PEOPLES: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND CHALLENGES FOR UKRAINE

This article analyzes the concept of autonomy as an element of the right to self-determination, its international legal regulation, global experiences in creating autonomies, and the possibilities for their implementation in Ukraine. The right to self-determination is one of the fundamental principles of international law. It ensures that peoples have the ability to independently determine their political status, as well as their economic, social, and cultural development. In the case of indigenous peoples, one of the mechanisms for exercising this right is autonomy. The contemporary development of international law is characterized by a striving for the harmonization of the principles of territorial integrity of states and the right of peoples to self-determination. Achieving such a balance is a current issue in international law. The role of autonomous entities, as an element of decentralization, is growing in connection with the changes occurring in the political, ethnic, and administrative structures of many countries. For Ukraine, with its diversity of regions that differ in natural conditions, urbanization levels, regional economic structure, linguistic, historical, and religious preferences, as well as ethnic composition, a balanced state regional policy is just as important as it is for the European Union. In the Ukrainian context, particularly with regard to the Crimean Peninsula, an important issue is the study of the creation of autonomies as one of the possible forms of exercising the right to self-determination for ethnic communities, their classification, and the positive and negative consequences of their creation, drawing on the experience of foreign countries for future use. Given the historical context, the annexation of Crimea, and the need to protect the rights of indigenous peoples, this issue is of particular significance. The Autonomous Republic of Crimea, by its legal nature, is an autonomous entity. It holds a special status within Ukraine, as defined by the Constitution of Ukraine and the Constitution of the Autonomous Republic of Crimea. The relevance of the issue of the autonomy of the Crimean Peninsula is further confirmed by the ongoing societal debate regarding the status of the Autonomous Republic of Crimea after de-occupation. The key options being discussed include: the abolition of its autonomous status and the creation of the Crimean region, the creation of a national-territorial autonomy for the Crimean Tatar people or the autonomy of indigenous peoples, or leaving the status unchanged.

Key words: *autonomy, right to self-determination, indigenous peoples, cultural autonomy, territorial integrity.*

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.962+340.12

DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.2/05>

Адамчук Н.В.

ПВНЗ «Європейський університет»

КАСАЦІЙНІ ФІЛЬТРИ ЯК ІНСТРУМЕНТ БАГАТОВИМІРНОГО КОНТРОЛЮ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

У статті здійснено комплексне дослідження феномену касаційних фільтрів як складової процесуального механізму багатовимірного контролю у сфері цивільного судочинства України. Незважаючи на нормативну регламентацію касаційного провадження в чинному процесуальному законодавстві, його практичне застосування виявляється непередбачуваним та викликає значну кількість наукових і практичних дискусій. Це зумовлює необхідність ґрунтовного теоретико-методологічного осмислення поняття «процесуального (касаційного) фільтра» як доктринального та юрисдикційного конструкту. **Мета розвідки.** Метою дослідження було визначено ідентифікацію методологічних підходів до визначення правової природи процесуального (касаційного) фільтра, систематизацію його функціонального призначення та типологізацію наявних підходів до розуміння цього феномену у вітчизняній юридичній науці. **Методологія дослідження.** Застосовано комплекс загальнонаукових і спеціально-юридичних методів, зокрема: діалектичного, системно-структурного, порівняльно-правового, а також методів логічного аналізу й синтезу, що дозволило забезпечити багаторівневе охоплення предмета дослідження. **Основні висновки.** У процесі аналізу встановлено, що термін «касаційний фільтр» або «процесуальний фільтр» набув поширення в доктринальній площині, однак відсутній у позитивному праві. Його зміст оприявнюється через поєднання нормативного регулювання та практики дискреційного тлумачення Касаційного цивільного суду Верховного Суду. Виявлено кілька моделей фільтрації, які варіюються від формально-процедурних (наприклад, обов'язковість проходження апеляційної інстанції) до змістовних (оцінка суспільної значущості, наявність правової невизначеності, новизна правових питань тощо). У результаті типологізовано п'ять основних наукових підходів до визначення сутності касаційних фільтрів: 1) функціонально-процесуальний (розгляд фільтрів як формального інструменту судового контролю та селекції); 2) категоріально-понятійний (аналіз терміно-поняття фільтра крізь призму правової дефініції); 3) порівняльно-правовий (вивчення іноземного досвіду щодо обмеження касаційного перегляду); 4) критико-аналітичний (оцінка ефективності, доцільності та потенційних ризиків касаційного фільтрування); 5) аксіологічний (фокус на ціннісно-орієнтованих критеріях – справедливості, доступ до правосуддя, баланс інтересів). **Перспективи подальших досліджень.** Зроблено висновок про необхідність подальшого теоретичного та практико-орієнтованого розвитку класифікації касаційних фільтрів із метою формулювання цілісної дефініції цього явища як інструменту селективного доступу до касаційного перегляду в умовах функціонування судової системи на принципах ефективності, правової визначеності та процесуальної справедливості. Дослідження сприяє формуванню цілісної теоретичної основи для розуміння касаційних фільтрів як невід'ємного елементу процесуальної справедливості та правової передбачуваності в цивільному судочинстві.

Ключові слова: касаційні фільтри, цивільне процесуальне право, наукова доктрина, Верховний Суд, процесуальні бар'єри.

Постановка проблеми. Узагальнений аналіз ухвал про відкриття провадження Касаційного цивільного суду Верховного Суду свідчить, що рішення про відкриття касаційного провадження

частіше ухвалюються у справах, які стосуються соціально значущих правовідносин, а саме: стягнення заробітної плати та інших трудових виплат, відшкодування шкоди внаслідок дорож-

ньо-транспортних пригод, стягнення аліментів, виплати одноразової грошової допомоги, а також стягнення заборгованості перед банківськими чи державними установами. Втім, навіть звернення до Суду у таких категоріях справ не означає, що справа буде прийнята до розгляду.

Попри загальну тенденцію до відкриття касаційного провадження у названих та інших справах, що мають соціальну або індивідуальну значущість, сам факт звернення до Верховного Суду не є гарантією прийняття справи до розгляду. Суд щоразу здійснює оцінку дотримання фільтрів допуску, передбачених процесуальним законом, зокрема – чи порушує касаційна скарга питання права, яке має фундаментальне значення для формування єдиної правозастосовної практики, або ж чи має справа виняткове значення для заявника. Як свідчить аналіз, посилення скаргників на вказані критерії часто визнаються судом формальними або декларативними. Показовим прикладом є взаємопротилежні висновки Верховного Суду щодо відкриття касаційного провадження у справах, пов'язаних з неналежним виконанням зобов'язань за кредитними договорами, в яких заявники (зокрема банки) обґрунтовують виняткове значення справи тим, що невиконання відповідачем зобов'язань перешкоджає стабільній роботі установи, обмежує її права та порушує

майнові інтереси. У ряді справ така мотивація розцінюється Судом як проста незгода з рішеннями судів попередніх інстанцій, а у інших випадках – як наявність підстав для перегляду справи у касаційному порядку [1; 2].

Зазначене свідчить про існування жорсткої системи касаційних фільтрів, запровадження яких обумовлено як необхідністю ефективного використання судового ресурсу, так і прагненням до забезпечення єдності правозастосовної практики. Водночас помилковим є уявлення про те, що проблематика касаційних фільтрів вичерпується виключно їх нормативною фіксацією у положеннях Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України). Зокрема, стаття 389 ЦПК України, яка визначає підстави касаційного оскарження, хоч і містить вичерпний перелік формальних критеріїв допуску скарги до розгляду, однак їхнє практичне застосування здійснюється з урахуванням тлумачень, напрацьованих Верховним Судом, насамперед щодо змістовного наповнення оціночних понять, таких як «фундаментальне значення», «виняткове значення» чи «значний суспільний інтерес». До того ж, положення статті 389 ЦПК України застосовуються не ізольовано, а у взаємозв'язку з іншими процесуальними нормами, що регулюють доступ до касаційного перегляду, – зокрема, нормами щодо малознач-

Рік	Загальна кількість ухвал	Відмов у відкритті	Відсоток відмов (%)
2018–2019	3851	3400	88,28%
2019–2020	6209	5624	90,58%
2020–2021	7313	6775	92,65%
2021–2022	6550	6134	93,65%
2022–2023	5850	5526	94,45%
2023–2024	6785	6386	94,12%
2024–2025 (станом на 06.04.2025)	4942	4628	93,63%

Рис. 1. Аналітика статистичних даних щодо відкриття касаційного провадження Касаційним цивільним судом Верховного Суду (2018–2025) (Середній відсоток відмов у відкритті провадження за весь досліджуваний період склав 92,76%.)¹

¹ Пошуку ЄДРСР здійснювався за наступними ключовими словами: «має фундаментальне значення для формування єдиної правозастосовної практики» NOT «Виправити в ухвалі Верховного Суду» NOT «призначити до судового розгляду» NOT «Відкрити касаційне провадження». До уваги бралися лише ухвали Касаційного цивільного суду Верховного Суду (01.01.2018–06.04.2025).

ності справ, процесуального інтересу, забезпечення ефективного судового захисту, а також сутності касаційної інстанції як «суду права» тощо. Незважаючи на законодавче унормування касаційного провадження, механізм його «запуску» залишається складним для прогнозування, що зумовлює потребу в науковому осмисленні поняття «касаційного фільтра» як доктринальної та судової категорії. Повноцінне розкриття цього терміно-поняття можливе, зокрема, за умови аналізу типологізації, запропонованої у науковій літературі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У межах цивільного судочинства проблематика касаційних фільтрів набула значного науково-практичного інтересу. Дослідженням цього інституту приділено увагу в наукових працях Д. Луспенника, С. Щербака та С. Мирославського а також у публікаціях, в яких систематизовано й проаналізовано предметні повноваження Верховного Суду (зокрема авторства Д. Гудими, К. Гусарова, В. Комарова, В. Кройтора, М. Шумило, С. Яковлева). Важливість обраної тематики підсилюється тим, що теоретичне осмислення фільтраційного механізму здебільшого здійснюється практикуючими суддями Верховного Суду, які безпосередньо беруть участь у його формуванні та застосуванні на практиці. Судді Верховного Суду, зокрема В. Крат, В. Пророк, С. Погрібний, О. Ступак, І. Литвиненко та О. Ситнік, у своїх процесуальних документах надають мотивацію щодо прийняття чи відмови у відкритті касаційного провадження. Завдяки цьому навіть умовно формальні документи, такі як ухвали, набувають глибшого змістового наповнення та слугують важливим джерелом для розуміння критеріїв застосування згаданих фільтрів.

Постановка завдання. Метою цього дослідження є вивчення наукових підходів до концептуального наповнення поняття «процесуального (касаційного) фільтра» та систематизація доктринальних типологізаційних критеріїв, що визначають його сутність і функціональне призначення.

Виклад основного матеріалу. Актуальність дослідження касаційних фільтрів зумовлена трансформацією цивільного процесуального законодавства, зокрема змінами 2018 року, які розширили дискреційні повноваження Верховного Суду в касаційному провадженні та підсилили значення його правових висновків. Триваюче формування інституту касації, його концептуальне відмежування від апеляційного перегляду, а також адаптація до сучасних соціально-полі-

тичних реалій спричиняють постійне оновлення підходів до визначення сутності та переліку касаційних фільтрів. Наразі чинна система обмежень щодо прийнятності касаційної скарги є складною, фрагментарною та недостатньо впорядкованою, що ускладнює її практичне застосування. Додаткових труднощів завдає широке використання оціночних понять, тлумачення і наповнення яких значною мірою покладено на сторону скажника, що потребує високого рівня правової аргументації вже на етапі подання касаційної скарги.

Саме поняття фільтрів є неновим для процесуальної доктрини, однак не отримало своє відображення у законодавстві [3, с. 85]. За визначенням А. Аленіна, кожна галузь процесуального права повинна передбачати наявність попереднього – фільтраційного або перевірного – етапу, який передує основному розгляду справи [4, с. 202]. Ще у 2009 році С. Глушенко застосувала термін «процесуальний фільтр» для позначення запровадженого у 2002 році механізму обов'язкового перегляду справи апеляційною інстанцією як передумови звернення до Верховного Суду України (надалі також – ВСУ) [5, с. 92]. У подальшому, у 2012 році, дослідниця у співавторстві з О. Ткачуком розширили зміст цього поняття, ототожнивши його з процесуальними підставами для подання касаційної скарги та запропонувавши їх систематизований перелік [6]. Подібний підхід зустрічаємо і у В. Комарова, який вбачав за необхідне існування двох касаційних фільтрів: 1) необхідності попереднього апеляційного оскарження та 2) попереднього розгляду касаційної скарги колегією суддів [7, с. 600].

У наукових позиціях О. Шутенко, І. Ємельянової та В. Кройтора простежується альтернативний підхід до визначення меж касаційного перегляду. Дослідники акцентують на доцільності збереження процесуальної можливості оскарження в касаційному порядку не лише рішень судів першої інстанції, а й випадків бездіяльності апеляційного суду, якщо той, відповідно до вимог закону, був зобов'язаний вчинити певні дії [8; 9; 10, с. 12; 11, с. 200-202].

Водночас М. Гарієвська використала це терміно-поняття в іншому контексті – для позначення процесу судової оцінки доказів на предмет їх належності [12]. К. Гусаров, оцінюючи законодавче положення, за яким вирішення питання про допуск справи до перегляду Верховним Судом України віднесено до повноважень Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ, звернув увагу на важливість

цього аспекту для забезпечення права на доступ до суду. Він використав відповідну термінологію і визначив колегію Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ як касаційний фільтр [13, 14, с. 185, 15].

Науковий інтерес становить також підхід, запропонований Г. Ахмач, яка у своїй публікації 2015 року розглядає мотивацію Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ як один із проявів процесуального фільтра. На думку дослідниці, саме аргументація цього суду при вирішенні питання про недопущення справи до касаційного перегляду Верховним Судом України виступає не лише інструментом попереднього процесуального контролю, але й свідчить про певну автономність суду касаційної інстанції у реалізації дискреційних повноважень. Такий підхід дозволяє трактувати процесуальний фільтр не лише як формальну передумову допуску справи до касаційного перегляду, але й як змістовний, подекуди суб'єктивний, механізм [16, с. 203-204]. У публікації 2017 року, присвяченій реформі переходу від чотириланкової до триланкової судової системи, дослідниця акцентує на проблемах застосування процесуальних фільтрів, зокрема через невизначеність суддівського розсуду при вирішенні питань про поновлення строків касаційного оскарження та класифікації справ як малозначних [17, с.70].

К. Гусаров також звертає увагу на складність взаємозв'язку між процесуальними фільтрами та дискреційними повноваженнями касаційного суду. Зокрема, у процесі допуску справ до перегляду у касаційному порядку Верховний Суд може реалізовувати дискрецію з урахуванням значущості справи для забезпечення єдності судової практики. Найбільшу доктринальну складність становить визначення меж і критеріїв такої дискреції, яка, на думку цього автора, має формуватися з урахуванням підходів Європейського суду з прав людини [13, с. 271]. О. Рогач, у свою чергу, пов'язує судову дискрецію з аксіологічною складовою правосуддя, наголошуючи на обов'язку судді не лише уникати свавілля та раціонально обґрунтовувати рішення, а й урахувати загальносуспільні цінності, імпліцитно закладені в конституційно-правову систему [18, с. 367].

Подібно до позиції Г. Ахмач, С. Торбас у своїй праці (2020) проводить аналогію із поняттям фільтра касаційного суду перед ВСУ, розглядаючи інститут керівника органу досудового розслідування в контексті КПК України 2012 року. Автор зазначає, що керівник виступає своєрідним філь-

труючим елементом щодо діяльності слідчого, здійснюючи процесуальний контроль за прийнятими рішеннями, ініціативами та процесуальними діями [19, с. 13].

На думку Н. Сакари, ефективне функціонування судової влади неможливе без нормативного структурування меж її реалізації. Поняття «фільтр» у цьому контексті використовується як синонім до процесуальних механізмів, що обмежують можливість порушення справи у суді у випадках, коли спір не належить до сфери судової діяльності або не стосується юрисдикції конкретного суду. Такий підхід впливає з розуміння судової юрисдикції як міжгалузевого інституту, що визначає обсяг і межі повноважень суду в цивільному, кримінальному, господарському чи адміністративному провадженні [20, с. 97, 100].

На етапі обговорення проекту нової редакції Цивільного процесуального кодексу України у 2017 році Д. Луспеник обґрунтовано наголошував на доцільності запровадження системи касаційних фільтрів, зважаючи на винятковий характер касаційного перегляду. На його думку, звернення до касаційної інстанції можливе лише за дотримання двох ключових умов: по-перше, забезпечення принципу інстанційності шляхом попереднього розгляду справи та ухвалення остаточного рішення судами нижчих інстанцій; по-друге, наявності обставин, які прямо стосуються функції касаційного суду як гаранта захисту публічних або приватних інтересів у правозастосуванні [21].

Окремі науковці, визнаючи важливість запровадження процесуальних фільтрів як елементу оптимізації касаційного провадження, водночас звертали увагу на проблемні аспекти їх реалізації, насамперед у контексті забезпечення ефективного доступу до правосуддя [22, с. 7-9]. Уваги заслуговують міркування О. Борисової, К. Гусарова та К. Рутвяна, викладені у 2005, 2020 та 2019 роках відповідно, щодо організаційної структури суду та необхідної кількості суддів у контексті впровадження чіткої системи касаційної фільтрації. На думку К. Гусарова, запровадження ефективного механізму допуску касаційних скарг – незалежно від обраної моделі (французької, німецької, або ж більш жорстких британської чи американської) – сприятиме оптимізації навантаження на Верховний Суд [23, с. 72, 81; 24, с. 384-385].

С. Кравченко та О. Яновська у контексті аналізу механізму перегляду судових рішень національними судами України у разі встановлення міжнародною судовою установою порушення міжнародних зобов'язань держави зазначають,

що поняття «процесуальний фільтр» включає комплекс елементів: нормативно закріплені критерії допустимості повторного розгляду справи, процесуальні обмеження, які запобігають зловживанню правом на перегляд, а також селекційний механізм, що дає змогу виокремити ті справи, в яких повторний розгляд дійсно необхідний для забезпечення *restitutio in integrum* відповідно до вимог Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [25].

Ця термінологія активно використовувалася також у процесуальній доктрині інших галузей (публікації Л. Лобойко 2005, Г. Глобенко 2006, А. Аленіна 2012-2013, Д. Шиловой 2014, І. Канюка 2016, Є. Лазоренко 2021 з тематики кримінального процесу, М. Борисевича 2019, М. Бояринцевої 2019, К. Владовської 2020 та Рогача О. 2023 адміністративне судочинство, конституційні провадження (Д. Гараджаєв 2017)).

С. Щербак та С. Мирославський у публікації 2022 року наводять наступне визначення касаційних фільтрів: «це встановлені законом обмеження в доступі до касаційного суду, що унеможливають право на подачу касаційної скарги та право на касаційний розгляд» [3, с. 86].

К. Білоус (2023) надає визначення процесуальним (касаційним) фільтрам як «структурно-морфологічній та функціонально цілісній системі послідовно організованих процесуально-правових засобів за допомогою яких, по-перше, забезпечується рестрикція інстанційного перегляду судових рішень, а по-друге, регулюються обсяги та межі оскарження» [26, с. 167].

Дослідниця Н. Сакара розглядає таку організацію судової влади, яка з одного боку гарантує кожній особі право на звернення до суду, а з іншого – містить внутрішню систему обмежень (фільтрів), спрямованих на попередження зловживання доступом до правосуддя. Вона пропонує поділ фільтрів на дві основні групи: – ті, що взагалі унеможливають звернення до суду (зокрема у разі відсутності предмета судового захисту), – та ті, які унеможливають звернення до конкретного суду через неправильне визначення юрисдикції [20, с. 97, 100].

У праці С. Щербак та С. Мирославського пропонується поділ касаційних фільтрів на дві основні категорії: безумовні та умовні. До першої групи належать імперативні обмеження доступу до касаційного перегляду, за наявності яких право на подання касаційної скарги повністю виключається. Прикладом такого обмеження є розгляд справи за правилами спрощеного позовного про-

вадження. Натомість умовні касаційні фільтри передбачають можливість допуску скарги до розгляду, проте за дотриманням певних встановлених законом критеріїв [3, с. 86].

З аналізу змісту запропонованої статті вбачається можливим виокремити ще три типологізаційні критерії для класифікації касаційних фільтрів: I. за ступенем суб'єктного впливу на вирішення питання прийнятності скарги; II. за характером (видом) обмеження та III. за ступенем юридичної складності їх застосування (*пункт III – власне доповнення – Н. А.*).

I. Щодо першого із названих критеріїв, слід зазначити, що згадані дослідники звертають увагу на вагому роль скаржника (або його представника) у процесі формулювання й належного обґрунтування підстав для відкриття касаційного провадження. Разом з тим, не менш важливим є і функціональний вплив суддів касаційної інстанції, які здійснюють оцінку зазначених доводів та ухвалюють рішення щодо прийнятності скарги на їх основі. Отже, прийнятність касаційної скарги визначається в результаті складної взаємодії між сторонами процесу та судом, а також з урахуванням імперативних вказівок закону.

У контексті зазначеного варто уваги є позиція К. Білоуса, який у дисертаційному дослідженні 2023 року розглядає малозначність справ як касаційний фільтр. Автор не лише звертає увагу на те, що малозначною справа може бути визнана як в силу закону, так і за результатом такої її оцінки Судом касаційної інстанції (наприклад у немайнових спорах, які в силу закону прямо не віднесені до малозначних, а також у випадку покликання заявника на порушене у скарзі питання, яке має фундаментальне чи виняткове значення або ж на значний суспільний інтерес у вирішенні справи) [26]. Подібні міркування знаходимо у напрацюваннях О. Колісника [27, с. 48].

Критерій «за співвідношенням загального та спеціального» у системі касаційних фільтрів базується на діалектичному розмежуванні категорій загального (універсального) та одиничного (спеціального), яке було концептуалізовано К. Білоусом у межах аналізу інституту касаційного оскарження. Зазначений підхід передбачає виокремлення двох типів підстав:

А. Універсальні підстави – це загальні умови допустимості касаційного перегляду, які є релевантними для усіх категорій цивільних справ.

Б. Спеціальні підстави – це умови, специфічні для окремих категорій справ, передусім – малозначних, які визначаються у відповідності до час-

тини третьої статті 389 ЦПК України (наприклад, виняткове значення для заявника та інші).

II. Другий критерій – за видом обмеження – передбачає диференціацію фільтрів за об'єктивно-правовими параметрами, до яких можна віднести:

(1) обмеження щодо категорій судових актів, які можуть бути предметом касаційного оскарження;

(2) обмеження за вартісними критеріями (наприклад, у справах незначної складності чи малозначних справах) [3, с. 86];

(3) обмеження щодо кола суб'єктів, які мають право ініціювати касаційне провадження.

Подібний поділ зустрічаємо у Н. Бететто, яка зазначає, що існуюча практика касаційного суду сама по собі (*ipso facto*) виступає дієвим інструментом фільтрації звернень. Водночас у правовій доктрині широко обговорюється концепція диференційованого доступу до касаційного перегляду, що реалізується через запровадження специфічних критеріїв прийнятності скарг. Серед найбільш поширених підстав для допуску справ до касаційного розгляду дослідниця виокремлює:

<1> вартісні порогові показники предмета спору, які функціонують як обмеження у справах цивільної юрисдикції, коли йдеться про допуск виключно за наявності питання права;

<2> ступінь порушення прав, що виражається у формулюваннях на кшталт «очевидна помилка», «грубе порушення», «серйозне відхилення від правозастосовних стандартів», «неправильне застосування закону» або «порушення конституційно закріплених прав і свобод»;

<3> правова значущість справи, яка оцінюється з точки зору потенційного внеску у формування сталого судової практики або забезпечення єдності її застосування [28, с. 35-36].

Слід зауважити, що наведене розмежування сформульоване авторкою на основі зіставлення підходів до прийнятності касаційної скарги з практикою Європейського суду з прав людини (далі також – ЄСПЛ) щодо критеріїв неприйнятності індивідуальних заяв.

III. Третім критерієм може слугувати ступінь юридичної складності застосування фільтра. У межах цього критерію доцільно розрізняти:

[1] прості касаційні фільтри, зміст яких чітко та вичерпно визначено процесуальним законом (наприклад, пропуск строку на касаційне оскарження без клопотання про його поновлення);

[2] складні (або складені) фільтри, які вимагають здійснення судом додаткового правового аналізу, врахування оціночних понять, судової

практики, рівня обґрунтування доводів заявника, змісту правових позицій Верховного Суду тощо.

Цей критерій перегукується з запропонованим С. Щербаком та С. Мирославським поділом фільтрів на умовні та безумовні. Водночас зазначена нами диференціація акцентує не стільки на наявності або відсутності додаткових умов, скільки на глибині правового аналізу, необхідного для встановлення відповідності касаційної скарги вимогам процесуального закону.

У контексті висвітлених аспектів особливу увагу заслуговує позиція Н. Бондаренко-Зелінської щодо специфіки застосування процесуального фільтра у вигляді класифікації справ як малозначних. Дослідниця обґрунтовано аналізує підстави, які можуть бути покладені в основу визнання справи малозначною, звертаючи при цьому увагу на дефіцит чітких та об'єктивних критеріїв. На її думку, чинний підхід створює ризики порушення принципу пропорційності, оскільки нерідко спостерігається відсутність належного балансу між обмеженням процесуальних прав та метою, яка переслідується запровадженням відповідного фільтра. Така ситуація може мати наслідком істотне звуження доступу до правосуддя у справах, що хоча й формально визнаються малозначними, однак для сторін мають важливе юридичне або фактичне значення [29, с. 176-177].

У рамках поглибленого аналізу процедури касаційного оскарження доцільно виокремити ще один типологізаційний критерій – за функціональним призначенням касації. Такий підхід ґрунтується, зокрема, на позиції Д. Луспеника, який акцентує увагу на потребі раціоналізації касаційного провадження шляхом упровадження системи фільтрів і встановлення процедури допуску касаційної скарги. Вихідним положенням такого критерію є розуміння касаційного перегляду як виняткового механізму, застосування якого є обґрунтованим лише за дотримання таких умов: (1) реалізація принципу повної інстанційності, тобто попереднє вирішення справи судами нижчих інстанцій з ухваленням остаточного рішення; (2) наявність обставин, що вказують на потребу забезпечення єдності судової практики або захисту значущих публічних чи приватних інтересів, що виходять за межі конкретного спору.

Досліджуючи підходи Європейського суду з прав людини до реалізації права на доступ до правосуддя, Е. Борхард (E. Borchard, 1915) виокремлює декілька ключових категорій обмежень, які виникають на етапі відкриття провадження у справі. Зокрема, йдеться про: (а) економічні

бар'єри, зумовлені надмірним фінансовим навантаженням на заявника (зокрема, значними судовими витратами або високою вартістю правової допомоги); (б) юридичні перепони, що охоплюють, наприклад, надто обмежені строки звернення до суду, надмірно формалізовані процедурні вимоги або обмеження щодо предметної юрисдикції [30].

Висновки. Підсумовуючи вищенаведене можемо вести мову про наступні типи підходів науковців до розуміння поняття «касаційного фільтра»:

1) за функціонально-процесуальним (інструментальним) підходом касаційні фільтри розглядаються як передбачений процесуальним законодавством механізми обмеження доступу до касаційного оскарження (С. Фурса). Фільтр розглядається як практичний засіб зменшення навантаження на касаційний суд, через недопуск справ без «касаційного інтересу».

2) за категоріально-понятійним підходом процесуальні фільтри розглядаються як категорія доктрини, категорія законодавства або судової

практики, яка не завжди має чітке нормативне закріплення (О. Світлична);

3) за порівняльно-правовим підходом поняття фільтра розкривається призму досвіду зарубіжних країн;

4) критико-аналітичний підхід. Він характерний для більшості науковців та пов'язаний з аналізом проблем застосування касаційних фільтрів;

5) за аксіологічним підходом. У цьому підході допуск до касаційного перегляду розглядається не лише з формально-юридичних позицій, а передусім з огляду на ціннісні (аксіологічні) орієнтири – як для особи, так і для суспільства.

Наявність такого широкого переліку підходів науковців щодо поняття та змістовного наповнення терміно-поняття «касаційний (процесуальний) фільтр» створює неоднозначність у його розумінні. Вказане зумовлює необхідність подальших наукових пошуків, які, на наше переконання, повинні бути здійснені у напрямку розроблення повноцінної класифікацій або типологізації фільтрів та формування уже на цій основі повноцінної дефініції.

Список літератури:

1. Ухвала Верховного Суду у складі судді Касаційного цивільного суду у справі від 31 серпня 2018 року № 610/619/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76349735>
2. Ухвала Верховного Суду у складі судді Касаційного цивільного суду у справі від 27 травня 2019 року № 465/5360/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82246917>
3. Щербак С., Мирославський С. Касаційні фільтри в цивільному судочинстві. *Copernicus Political and Legal Studies*. 2022. Вип. 1 (3). С. 82-93. DOI: 10.15804/CPLS.20223.10
4. Аленін Ю. П. Початок досудового розслідування за КПК України 2012 року. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 198-203.
5. Глущенко С. В. Окремі питання касаційної перевірки судових рішень у цивільних справах. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 3. С. 91-95.
6. Ткачук О.С., Глущенко С.В. Сучасне реформування судової системи України в аспекті єдності суду касаційної інстанції. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2012. №1(4). С. 95-106.
7. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : монографія; за заг. ред. В. В. Комарова. Х. : Харків юрид., 2008. 928 с.
8. Ємельянова І. Апеляційний і касаційний перегляд судових рішень в цивільному судочинстві: теоретичні та практичні аспекти. *Право України*. 2004. № 2. С. 16-21.
9. Ємельянова І. І. Теоретичні та практичні аспекти апеляційного і касаційного перегляду судових рішень у цивільному судочинстві. *Офіційний вебсайт Міністерства юстиції України*. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_1699 (дата доступу: 11.04.2025).
10. Кройтор В. А. Принцип забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду. *Право і Безпека*. 2009. № 1. С. 198-205.
11. Шутенко, О. В. Проблеми диспозитивності в цивільному судочинстві : автореф. дис. ... к.ю.н.: 12.00.03. Х. : Нац. юрид. акад. України, 2003. 21 с.
12. Гарієвська М.Б. До питання про дискреційні повноваження суду у процесі доказування. *Університетські наукові записки*. 2017. № 3. С. 117-129.
13. Гусаров К. В. Інстанційний перегляд судових рішень у цивільному судочинстві : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків, 2011. 431 с.
14. Гусаров К. Допуск до оскарження судових рішень як процесуальний фільтр у цивільному процесі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Право. 2013. № 1082, Вип. 16. С. 183-186.

15. Гусаров К. В. До питання визначення суду касаційної інстанції у цивільному судочинстві. Університетські наукові записки: *Часопис Хмельницького університету управління та права*. 2008. Вип. 3. С. 82-86.
16. Ахмач Г.М. Доступність правосуддя у цивільному судочинстві: проблемні питання на стадії відкриття касаційного провадження. *The global systemic crisis: new milestone in development or an impasse? : The International Scientific and Practical Congress of Economists and Jurists*. ed.dep.: Geneva (Switzerland), Minsk (Republic of Belarus), Odessa (Ukraine), 2015. С. 201-204.
17. Ахмач Г. М. Застосування процесуальних «фільтрів» під час перегляду судових рішень у касаційній інстанції. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 4. С. 68-71.
18. Рогач О. Проблеми застосування окремих процесуальних фільтрів в адміністративному судочинстві та їхня відповідність принципу домірності. *Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії та практики. Соціальні права. Виклики воєнного часу* : зб. тез доп. Шостої Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 6 лип. 2023 р.). Харків : Право, 2023. С. 367-371.
19. Торбас О. О. Порядок оскарження слідчим відмови прокурора у погодженні окремих клопотань згідно з КПК України. *Sciences of Europe*. 2020. № 57(3). С. 12-14.
20. Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : монографія. Х. : Право, 2010. 256 с.
21. Луспеник Д. Не слід боятися нового, або П'ять безпідставних пересторог щодо запропонованих змін до процесуальних кодексів. *Закон і бізнес*. №23 (1321) 10.06-16.06.2017. URL: https://zib.com.ua/ua/print/129038-pyat_bezpidstavnih_perestorog_schodo_zaproponovanih_zmin_do_.html (дата доступу: 08.04.2025).
22. Актуальні питання цивільного судочинства у світлі судової реформи в Україні : монографія / С. В. Ківалов, Н. Ю. Голубєва, І. В. Андронов та ін.; за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої ; НУ ОЮА.Одеса : Юридична література, 2017. 212 с.
23. Гусаров К. В. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядках : монографія. Х. : Право, 2010. 352 с.
24. Рутвян К. Компетенція найвищого суду у порівняльно-правовому аспекті. *Молодий вчений*. 2019. № 11(2). С. 381-386.
25. Кравченко С., Яновська О. Перегляд судових рішень у кримінальному процесі України як реалізація принципу *restitutio in integrum*. *Право України*. 2018. № 8. С. 123-138.
26. Білоус К. В. Малозначні справи у цивільному судочинстві: дис. ... докт. філософії в галузі знань 08 «Право»; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, М-во освіти і науки України. Харків, 2023. 235 с.
27. Колісник О. В. Проблеми визначення критеріїв малозначності справ. *Малозначні спори: європейський та український досвід вирішення*: збірник наукових праць учасників Міжнародної науково-практичної конференції (23-24 листопада 2018 року), Київ, Україна / за заг. ред. І. Ізарової, Р. Флейшара, Р. Ханік-Посполітак. Київ : Дакор, 2018. С. 46-51.
28. Берето Н. Доступ до суду касаційної інстанції та касаційні фільтри в світлі стандартів Ради Європи. *Слово національної школи суддів України*. Спеціальний випуск. 2020. С. 25-49. DOI 10.37566/2707-6849-2020-5
29. Бондаренко-Зелінська Н. Інститут малозначності справ в цивільному судочинстві України як перешкода для ефективної реалізації принципів верховенства права та доступності правосуддя. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 172-178.
30. Borchard E. *The Diplomatic Protection of Citizens Abroad: Or, the Law of International Claims*. Banks Law Publishing Company. 1915. 988 с.

Adamchuk N.V. CASSATION FILTERS AS AN INSTRUMENT OF MULTIDIMENSIONAL CONTROL IN THE CIVIL PROCEDURE OF UKRAINE

*The article presents a comprehensive study of the phenomenon of cassation filters as a key element of the procedural mechanism of multidimensional control in the civil justice system of Ukraine. Despite the legislative regulation of cassation proceedings in the current procedural law, their practical application remains unpredictable and has sparked considerable scholarly and practical debate. This necessitates a thorough theoretical and methodological reflection on the concept of a «procedural (cassation) filter» as both a doctrinal and jurisdictional construct. Purpose of the Study. The main objective of the research is to identify methodological approaches to defining the legal nature of the procedural (cassation) filter, to systematize its functional purpose, and to classify existing approaches to understanding this phenomenon within Ukrainian legal scholarship. **Research Methodology.** The study applies a combination of general scientific and special legal methods, including the dialectical, systemic-structural, comparative legal methods, as well as methods of logical analysis and synthesis. This approach ensures a multi-level understanding of the subject matter.*

Key Findings. *The analysis reveals that the term «cassation filter» or «procedural filter» is widely used in legal doctrine, yet it lacks a clear definition in positive law. Its meaning is revealed through a combination of legislative design and the discretionary interpretative practices of the Civil Cassation Court of the Supreme Court. The study identifies several models of filtering, ranging from formal-procedural (e.g., the requirement to exhaust appellate remedies) to substantive (e.g., public interest, legal uncertainty, novelty of legal issues). Five main scholarly approaches to defining cassation filters are typologized: (1) functional-procedural (viewing filters as a tool of judicial control and case selection); (2) conceptual-definition based (analyzing the term through legal definitions); (3) comparative legal (exploring foreign models of limited cassation review); (4) critical-analytical (assessing effectiveness, rationale, and risks of filtering mechanisms); (5) axiological (focusing on values such as justice, access to court, and balancing of interests).* **Research Outlook.** *The study concludes that further theoretical and practice-oriented development of the classification of cassation filters is essential in order to formulate a coherent definition of this phenomenon as a tool of selective access to cassation review under principles of judicial efficiency, legal certainty, and procedural fairness. This research contributes to the formation of a comprehensive theoretical foundation for understanding cassation filters as an integral component of procedural justice and legal predictability in civil litigation.*

Key words: *cassation filters, civil procedural law, legal doctrine, Supreme Court, procedural barriers.*

Бровченко Т.І.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Білоус Д.Є.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ДЕЦЕНТРАЛІЗОВАНА АВТОНОМНА ОРГАНІЗАЦІЯ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

У статті здійснено комплексне дослідження децентралізованих автономних організацій (DAO) як інноваційної форми організації спільної діяльності в межах розвитку технологій Web 3.0 та блокчейн-середовища. Встановлено, що сучасний стан правового регулювання DAO в Україні характеризується системною невизначеністю, що перешкоджає ефективній інтеграції таких організацій у національну правову систему та стримує розвиток цифрової економіки.

У межах дослідження розкрито правову природу децентралізованих автономних організацій, визначено їх основні ознаки: відсутність централізованого управління, саморегулювання на основі смарт-контрактів, відкритість і прозорість процесів управління, використання токенів для ухвалення рішень. Проаналізовано функціональні характеристики DAO, включно з механізмами децентралізованого голосування, участю власників токенів у прийнятті рішень та можливостями економічного стимулювання учасників.

Розглянуто особливості функціонування DAO на прикладі реальних проєктів, таких як FriesDAO, UkraineDAO та ConstitutionDAO. На основі аналізу продемонстровано різноманітність сфер застосування DAO: від благодійної діяльності до колективного володіння активами та підтримки суспільних ініціатив.

Окреслено основні переваги DAO: висока прозорість діяльності, демократичність процесів управління, зниження витрат на адміністрування, можливість залучення глобальної спільноти учасників. Водночас акцентовано увагу на потенційних ризиках, серед яких – технічні вразливості смарт-контрактів, складність юридичної відповідальності учасників, відсутність ефективних механізмів захисту прав і законних інтересів членів DAO у разі виникнення спорів.

Досліджено міжнародний досвід нормативного регулювання DAO, зокрема аналізовано підходи Швейцарії, Маршаллових Островів, Сінгапуру та інноваційну практику штату Вайомінг (США), де запроваджено спеціальні правові форми для DAO – Wyoming DAO LLC та DUNA.

На основі проведеного аналізу зроблено висновок про доцільність впровадження в Україні спеціального правового режиму для децентралізованих автономних організацій. Запровадження відповідного законодавчого регулювання сприятиме розвитку цифрових технологій, залученню інвестицій та утвердженню України як прогресивної юрисдикції у сфері Web 3.0.

Ключові слова: децентралізовані автономні організації (DAO), блокчейн, Web 3.0, Wyoming DAO LLC, смарт-контракти, DUNA.

Постановка проблеми. Концепція Web 3.0, заснована на принципах децентралізації та технологіях блокчейну, відкриває суспільству нові можливості для розвитку цифрової взаємодії, де користувачі можуть колективно управляти спільними ресурсами без централізованого контролю. Децентралізовані автономні організації стали не лише технологічною, а й соціальною інновацією. Нові організації пропонують альтернативу усталеним ієрархічним структурам управління.

Відсутність чіткого правового врегулювання децентралізованих автономних організацій у національному праві становлять вагомий теоретичний і практичний інтерес для подальшого розвитку цивільного права в умовах цифрової трансформації. На цьому тлі надзвичайно важливим є вивчення правової природи децентралізованих автономних організацій, міжнародного досвіду врегулювання нового явища та розробки відповідних законодавчих

механізмів для їх ефективної інтеграції у правове поле.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження проблеми децентралізованих автономних організацій належить зарубіжним науковцям, серед яких представники Гарвардської школи з корпоративного управління: Гейл Вайнштейн, Стівен Лофчі, Джейсон Шварц та інші. У своїй праці «A Primer on DAOs» науковці проаналізували ключові правові та регуляторні питання, з якими стикаються DAO, переваги та недоліки DAO тощо [1]. Джастін Гольбейн у статті «Wyoming’s DUNA Law – A Legal Framework for Non-Profit DAOs and Open-Source Blockchain Networks» проаналізував розвиток правового визнання децентралізованих автономних організацій у США [2]. Нестор Дубневич у статті «The Most Popular Entities and Countries for DAO Registration» дослідив найпопулярніші організації та юрисдикції для DAO у 2025 році [3]. Серед українських науковців: Сержанов В.В., Андришин В.П., Кочан Я.Л. у своїй науковій роботі «Децентралізовані автономні організації (ДАО), як блокчейн допомагає людям працювати над спільною метою та інвестувати, не довіряючи один одному» розглянули сутність децентралізованих автономних організацій [4]. Птащенко О. у науковій статті «Особливості функціонування децентралізованих автономних організацій» проаналізувала загальний розвиток децентралізованих автономних організацій в умовах цифрової економіки [5]. Віровець Д. В. Обушний С. М. у статті «Децентралізовані автономні організації як інноваційна форма економічної співпраці в цифровому суспільстві» визначили можливості використання децентралізованих автономних організацій як інноваційної форми економічної співпраці в цифровому суспільстві [6]. Кулик О. Гудіма Т. Сошников А. у науковій роботі «Децентралізована автономна організація: переосмислення правової парадигми» виявили особливості правових аспектів функціонування децентралізованих автономних організацій, визначили їхні ознаки та правовий статус [7]. Незважаючи на зростаючий інтерес до інноваційної форми організаційної структури, низка ключових питань залишаються відкритими. Це зумовлює актуалізацію подальших досліджень у цій сфері та потребу у глибшому науковому осмисленні даного феномену.

Постановка завдання. Метою статті є комплексне дослідження децентралізованих автономних організацій у контексті цифровізації суспільних відносин.

Відповідно до поставленої мети визначено такі основні завдання:

- дослідити особливості правового статусу децентралізованих автономних організацій;
- розкрити сутність DAO, їх функціональні характеристики, переваги та потенційні ризики;
- проаналізувати міжнародний досвід нормативно-правового регулювання DAO.

Виклад основного матеріалу. Децентралізована автономна організація (далі – decentralized autonomous organization або DAO) представляє собою інноваційну форму організаційної структури, яка функціонує на базі блокчейн-технологій, що дозволяє алгоритмічно керувати організацією (повністю або частково) за допомогою смарт-контрактів, які автоматично виконуються комп’ютерними системами [1]. DAO є прозорими, автономними та децентралізованими у своєму управлінні та процесі прийняття рішень. На відміну від традиційних організацій із вертикальною ієрархією, DAO більше схожі на децентралізовані мережі, де кожен учасник може впливати на функціонування системи.

Сучасний стан правового регулювання децентралізованих автономних організацій в Україні характеризується системною невизначеністю. Згідно з ч. 1 ст. 80 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) юридичною особою визнається організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку [8]. Без відповідної державної реєстрації DAO не наділена цивільною правоздатністю та дієздатністю, що унеможливає її повноцінну участь у правовідносинах. Функціонування децентралізованих автономних організацій поза правовим полем породжує низку проблем: починаючи з питання визначення місцезнаходження юридичної особи, яке, згідно зі ст. 93 ЦК України, не може бути обмежене виключно віртуальним простором, закінчуючи питанням правової класифікації DAO як товариства, установи чи іншої юридично визнаної форми.

Відповідно до положень українського законодавства, варто зазначити, що сама діяльність, пов’язана з пропозицією обміну, передачі чи зберігання віртуальних активів, може бути підставою для класифікації DAO як постачальника послуг, пов’язаних з обігом віртуальних активів. Згідно з п. 8 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про віртуальні активи», який був прийнятий Верховною Радою України від 17.02.2022 та набуде чинності з дня внесення змін до Податкового кодексу, такими постачальниками можуть бути виключно юридичні особи – суб’єкти підприємницької діяльності [9].

Вибір організаційно-правової форми є важливим і водночас дискусійним питанням, яке вимагає уважного аналізу, оскільки це важливий аспект будь-якої підприємницької діяльності. Законодавством не передбачено чітко визначеної організаційно-правової форми для відповідного суб'єкта. Згідно з ч. 3 ст. 81 ЦК України організаційно-правові форми передбачені лише для юридичних осіб приватного права [8]. Децентралізовані автономні організації переважно функціонують в сфері приватноправових відносин. Функціонування DAO, як юридичної особи публічного права, потребує ретельного аналізу через децентралізовану природу такого об'єднання. Відсутність чітко визначеної організаційно-правової форми для децентралізованих автономних організацій в ЦК України породжує незрозумілість, які саме закони до них застосовувати. Вирішенням може стати надання DAO статусу юридичної особи шляхом їх інкорпорації в існуючі правові форми, закріплені у ст. 83 ЦК України, такі як товариства, установи або інші передбачені законодавством організаційно-правові структури. Кожна з організаційно-правових форм юридичних осіб приватного права здатна мати свої різновиди та особливості правового статусу, котрі, як правило, встановлюються законодавством. В той же час законодавець встановлює, що положення глави 7 ЦК України «Загальні положення про юридичну особу» поширюються на всі товариства та установи, якщо інші правила не передбачені законом для окремих їх видів [8].

Децентралізовані автономні організації активно розвиваються та розширюють свою діяльність у різних сферах. Це відкриває новий етап у розвитку DAO, де децентралізоване управління виходить за межі суто цифрового простору і починає впливати на реальний сектор економіки.

Наприклад, децентралізована автономна організація FriesDAO об'єднала криптовалюту з реальним бізнесом у сфері фаст-фуду. Проект використовує блокчейн технології для управління мережами ресторанів швидкого харчування, надаючи власникам токенів можливість брати участь у прийнятті рішень. Власники токенів FRIES можуть впливати на такі аспекти, як зміна меню, вибір постачальників та розподіл доходів тощо [1]. Цей проект став сміливою спробою перенести принципи Web 3.0 у реальний сектор економіки.

Інвестори з усього світу можуть переказувати кошти, зазвичай у криптовалюті, такої як Ethereum або Tether, до ончейн-скарбниці DAO, отримуючи натомість токени управління. Завдяки блокчейну

забезпечується безпрецедентна прозорість фінансових потоків, оскільки кожна транзакція фіксується в публічному реєстрі, доступному для перевірки будь-яким учасником мережі [1]. DAO вже довели свою ефективність у швидкому залученні значних коштів за короткий час.

DAO можуть ефективно діяти в кризових умовах, забезпечуючи оперативне, прозоре та децентралізоване фінансування без участі посередників, на відміну від традиційних благодійних структур. Після вторгнення Росії в Україну 24.02.2022 децентралізовані автономні організації продемонстрували свою ефективність у швидкому зборі фінансової допомоги. Так, UkraineDAO менш ніж за 72 години зібрав майже 7 мільйонів доларів США в Ethereum, випустивши NFT із зображенням українського прапора [10].

Яскравим прикладом швидкого залучення значних коштів стала ConstitutionDAO, яка була створена для придбання рідкісного першого друку Конституції США 1787 року на аукціоні Sotheby's. За тиждень DAO змогла зібрати близько 47 мільйонів доларів США у Ethereum, кожен з учасників отримав токени управління PEOPLE пропорційно своєму внеску. Однак ConstitutionDAO не стала переможцем аукціону, а після невдачі решта коштів була передана на благодійність. Для участі в аукціоні Sotheby's потрібна була юридична особа для DAO, яка могла б офіційно подавати заявку та укладати угоди. Проблема вдалося подолати завдяки застосуванню форми Wyoming DAO LLC [1].

Таким чином, DAO стають потужним інструментом трансформації традиційних економічних та соціальних моделей, поступово стираючи межі між цифровим і фізичним світами. Вони демонструють унікальну здатність об'єднувати глобальні спільноти навколо спільних цілей: від управління фізичними компаніями, як у випадку з FriesDAO, до збору фінансової допомоги на кшталт UkraineDAO. Технологія блокчейн, що лежить в основі DAO, забезпечує прозорість, швидкість та децентралізацію процесів.

Децентралізовані автономні організації є відносно новим явищем, яке потребує детального аналізу з точки зору функціонування на блокчейні, членства, управління та отримання прибутку тощо.

Більшість DAO функціонують на блокчейні Ethereum, хоча є й інші мережі. Усі правила та процедури кодуються у вигляді смарт-контрактів, які автоматично виконуються комп'ютерними системами без участі посередників. Будь-які зміни

в коді DAO можуть бути запропоновані учасниками та прийняті через механізми голосування, що забезпечує гнучкість і прозорість організацій [4, с. 130].

Членство в DAO засноване на володінні цифровими токенами. На відміну від традиційних корпорацій, де інвестори отримують акції, учасники DAO отримують токени – унікальні цифрові активи. Токени можна придбати за реальні цінності на криптовалютних біржах, отримати як винагороду за виконання робіт або надання послуг для DAO, а також через механізми розподілу, такі як airdrop [5].

Управління в DAO будується на принципах децентралізації. Голосування зазвичай є пропорційним до кількості токенів у власності. Однак деякі організації експериментують з альтернативними моделями, зокрема впроваджують принцип «один голос на члена» для запобігання концентрації влади [4, с. 131].

Для інвесторів DAO пропонують два основні шляхи отримання прибутку. Перший передбачає зростання ринкової вартості токенів у разі успішного розвитку організації. DAO може спрямовувати прибуток на викуп власних токенів, збільшуючи їх рідкість і, відповідно, ціну. Другий шлях полягає в перерозподілі прибутку між учасниками за аналогією з дивідендами у традиційних компаніях [5]. Проте економічні моделі DAO продовжують еволюціонувати, і багато питань залишаються відкритими, зокрема, через відсутність чітких регуляторних рамок.

Децентралізовані автономні організації мають значний потенціал для автоматизації цивільних правовідносин, проте їх поява вимагає переосмислення класичних правових інститутів. Розглянемо основні переваги та недоліки DAO.

DAO здатні забезпечувати прямий та демократичний механізм управління через використання смарт-контрактів. На відміну від традиційних корпоративних структур, які часто стикаються зі значними накладними витратами на адміністрування, координацію персоналу та управлінські процеси, DAO функціонують безпосередньо через алгоритмічні механізми смарт-контрактів [6, с. 28]. Це дозволяє автоматизувати процеси управління, усуваючи необхідність у посередниках та забезпечуючи швидке і прозоре виконання прийнятих рішень. Зменшення або повністю виключення людського фактора у процесі функціонування DAO значно знижує ризики шахрайства, помилок і маніпуляцій. Усі операції прозорі та доступні для перевірки будь-яким учасником мережі. Загалом,

використання смарт-контрактів підвищує довіру між учасниками та мінімізує витрати.

Перевагою децентралізованих автономних організацій є їхня висока ефективність, що зумовлена відсутністю традиційних бюрократичних структур, гнучкістю управління та глобальним доступом [6, с. 28]. DAO забезпечують легкий доступ до членства для осіб з усього світу, що сприяє глобальній інклюзивності. Це дозволяє об'єднувати людей з різних професійних сфер та економічних умов, створюючи спільний простір для колаборації. DAO автоматично агрегує фінансові, інтелектуальні та трудові ресурси з усього світу, спрямовуючи їх на конкретні задачі без витрат на офіси, логістику чи посередників.

Додатковим фактором ефективності DAO є автономність учасників, які беруть участь у процесах самостійно, без необхідності підпорядковуватися централізованій управлінській структурі [6, с. 29]. Це дає змогу залучати висококваліфікованих спеціалістів, які можуть одночасно працювати над кількома DAO-проектами, оптимізуючи власні ресурси та підвищуючи загальну продуктивність організації. Такий підхід створює умови для конкурентоспроможності DAO у залученні висококваліфікованих спеціалістів, що є важливим аспектом їхнього сталого розвитку. Крім того, децентралізована природа DAO дає змогу оперативно ініціювати обговорення питань, що потребують уваги, залучаючи безпосередньо всіх зацікавлених учасників. Така модель сприяє підвищенню якості прийнятих рішень завдяки врахуванню широкого спектра думок та аналітичного підходу до вирішення проблем.

Проте, незважаючи на переваги, DAO мають низку недоліків. Технічні обмеження децентралізованих автономних організацій являють собою комплексну проблему, що стримує їхнє широке впровадження та ефективне функціонування у сучасному технологічному середовищі. Ключовою технічною проблемою DAO є вразливість смарт-контрактів до програмних помилок. Інцидент із The DAO у 2016 році продемонстрував вразливість смарт-контрактів, коли через помилку в коді було викрадено близько 60 мільйонів доларів США [11]. Така вразливість підкреслює необхідність ретельного аудиту коду та впровадження багаторівневих систем безпеки, однак навіть при цьому залишається ризик непередбачених сценаріїв атак. Проблема масштабування блокчейн-мереж також створює суттєві обмеження для DAO, оскільки пропускна здатність основних мереж, таких як Ethereum, залишається недостат-

ньою для обробки великої кількості транзакцій. Технічна складність участі у DAO вимагає від учасників розуміння криптографії, блокчейн-технологій та програмування, що значно обмежує доступність цих організацій для широкого кола потенційних учасників. Крім того, більшість DAO стикаються з технічними обмеженнями щодо гнучкості та адаптивності їхнього коду, оскільки внесення змін до основних протоколів вимагає досягнення консенсусу та проходження складних процедур оновлення, що ускладнює швидке реагування на нові виклики та можливості.

Ключовою проблемою є відсутність чітких законодавчих норм, адаптованих до DAO, які б враховували унікальну природу та механізми функціонування цього об'єднання. Ця невизначеність часто змушує DAO вибирати між двома неоптимальними шляхами: відмова від децентралізації, щоб вписатися в існуючі правові структури, або діяти в умовах правової невизначеності, яка не може належним чином захистити членів або служити цілям DAO [2]. У відповідь на ці виклики деякі юрисдикції світу розробили спеціальні правові рамки для визнання та регулювання DAO.

Наприклад, у Швейцарії DAO можна зареєструвати як асоціацію або фонд, що дозволяє організації отримати правовий статус відповідно до місцевого законодавства. Такий підхід забезпечує гнучкість у структурі управління та можливість діяльності в межах правового поля. Крім того, можна заснувати фонд на Кайманових островах, де існують сприятливі умови для криптоорієнтованих проєктів, зокрема в аспекті оподаткування та конфіденційності. Ще однією перспективною юрисдикцією є Маршаллові Острови, де нещодавно було ухвалено спеціальне законодавство, що дозволяє створювати DAO у формі товариства з обмеженою відповідальністю. У низці юрисдикцій, зокрема в Сінгапурі, на Британських Віргінських Островах та в Гонконгу найпоширенішою юридичною формою для реєстрації DAO є товариство з обмеженою відповідальністю [7, с. 552].

У межах дослідження значний інтерес становить досвід Вайомінгу (США). Штат Вайомінг є лідером у розробці законодавства для організацій, що використовують технологію блокчейн. У липні 2021 року Вайомінг став першим штатом США, який ухвалив законодавство, що дозволяє офіційно реєструвати децентралізовані автономні організації. Правова форма Wyoming DAO LLC є доповненням до вже чинної правової форми Wyoming LLC [3]. Закон про доповнення до децентралізованих автономних організацій Вайо-

мінгу встановлює базові вимоги до керованих або алгоритмічно керованих учасників організації та містить визначення та положення щодо створення DAO, статут організації, операційні угоди, розумні контракти, менеджмент, стандарти поведінки, членство, права голосу, відкликання членів та розпуск [12]. Станом на березень 2023 року в реєстрі Wyoming LLC налічується понад 800 юридичних осіб DAO [13].

У липні 2024 року набув чинності Закон штату Вайомінг про децентралізовану некомерційну асоціацію (далі – decentralized unincorporated nonprofit associations або DUNA), що став подальшим розвитком правового визнання децентралізованих автономних організацій. Ці нові типи DAO призначені для того, щоб дозволити формувати некомерційні благодійні організації в публічних мережах з відкритим вихідним кодом з підтримкою блокчейну, поза межами контролю великих технологічних корпорацій [2]. Тобто такі організації не залежать від великих компаній на кшталт Google, Microsoft чи Apple, які часто володіють або контролюють інфраструктуру, платформи чи дані. DUNA забезпечує DAO легальне існування, дозволяючи їм укладати договори з третіми сторонами, брати участь у судових процесах, сплачувати податки та дотримуватися урядових постанов, де такі існують. Члени організації несуть обмежену відповідальність за дії організації, так само, як корпорації та інші організації за законами США.

В Україні DAO функціонують в умовах правової невизначеності, що не забезпечує належного захисту прав учасників та не сприяє ефективному досягненню цілей таких організацій. Правові виклики становлять перешкоду для широкомасштабного впровадження DAO та потребують інноваційних підходів. Досвід окремих юрисдикцій, зокрема Швейцарії, Кайманових островів, Маршаллових Островів тощо, свідчить про поступове формування нормативно-правової бази, що враховує специфіку DAO. Особливо важливим для розробки національного законодавства щодо регулювання DAO є досвід впровадження у Вайомінгу (США) правових форм Wyoming DAO LLC та DUNA, які створюють можливості для легального існування комерційних та некомерційних DAO.

Висновки. У результаті комплексного дослідження децентралізованих автономних організацій, як інноваційної форми організаційної структури, можна зробити наступні висновки.

Стрімкий розвиток блокчейн-технологій зумовлює поступову інтеграцію DAO у сферу

цивільних правовідносин як на міжнародному рівні, так і в Україні. Децентралізовані автономні організації, які базуються на блокчейн-технологіях, забезпечують безпрецедентний рівень прозорості, автономності та впроваджують принципово нову децентралізовану модель управління. Однак сучасний стан правового регулювання DAO в Україні характеризується системною невідповідністю. Відсутність відповідної нормативно-правової бази унеможливило повноцінну участь DAO у цивільних правовідносинах та створює перешкоди для їхньої подальшої діяльності в українському правовому полі.

DAO мають значний потенціал для трансформації традиційних організаційних структур. Досвід таких проєктів, як FriesDAO, UkraineDAO та ConstitutionDAO, доводить спроможність децентралізованих автономних організацій швидко залучати фінансові ресурси та ефективно управляти ними. Основними перевагами DAO є прямиий та демократичний механізм управління через смарт-контракти, висока ефек-

тивність, зумовлена відсутністю традиційних бюрократичних структур, та глобальна доступність. Серед основних недоліків DAO можна виділити технічні обмеження, зокрема вразливість смарт-контрактів до програмних помилок, проблеми масштабування блокчейн-мереж та технічна складність участі.

Ключовою проблемою залишається відсутність чітких законодавчих норм, що враховують унікальну природу та механізми функціонування DAO. Аналіз міжнародного досвіду регулювання DAO, зокрема, Швейцарії, Маршаллових Островів та інших юрисдикцій, свідчить про поступове формування нормативно-правової бази. Особливо прогресивним є досвід штату Вайомінг (США), який запровадив спеціальні правові форми Wyoming DAO LLC та DUNA для комерційних та некомерційних децентралізованих автономних організацій. Такі інноваційні моделі регулювання можуть стати корисним правовим орієнтиром для України під час формування власної регуляторної політики у цій сфері.

Список літератури:

1. A Primer on DAOs. The Harvard Law School Forum on Corporate Governance. URL: <https://corpgov.law.harvard.edu/2022/09/17/a-primer-on-daos/> (date of access: 01.04.2025).
2. Wyoming's DUNA Law – A Legal Framework for Non-Profit DAOs and Open-Source Blockchain Networks – Hot Topics in International Trade – October 2024 | JD Supra. URL: <https://surl.li/ycumar> (date of access: 11.04.2025).
3. Dubnevych N. The Most Popular Entities and Countries for DAO Registration. Legal Nodes – A Legal Platform for Global Companies. URL: <https://surl.li/wxdlgp> (date of access: 11.04.2025).
4. Сержанов В.В., Андришин В.П., Кочан Я.Л. Децентралізовані автономні організації (DAO), як блокчейн допомагає людям працювати над спільною метою та інвестувати, не довіряючи один одному. Науковий вісник Ужгородського університету. 2023. № 2. С. 130-131.
5. Птащенко О. В. Особливості функціонування децентралізованих автономних організацій. Науковий вісник міжнародної асоціації науковців. 2023. Т. 2, №2. URL: <https://doi.org/10.56197/2786-5827/2023-2-2-6> (дата звернення: 07.04.2025).
6. Віровець Д. В. Обушний С. М. Децентралізовані автономні організації як інноваційна форма економічної співпраці в цифровому суспільстві. Державний науково-дослідний інститут інформатизації та моделювання економіки. 2023. № 3. С. 28-29.
7. Кулик О. Гудіма Т. Сошников А. Децентралізована автономна організація: переосмислення правової парадигми. ФІНАНСОВО-КРЕДИТНА ДІЯЛЬНІСТЬ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ. 2024. № 3. С. 552–557.
8. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV : станом на 9 квіт. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 13.04.2025).
9. Про віртуальні активи : Закон України від 17.02.2022 № 2074-IX : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text> (дата звернення: 13.04.2025).
10. Your connected workspace for wiki, docs & projects | Notion. URL: <https://surl.li/snkzab> (date of access: 13.04.2025).
11. The DAO: What Was the DAO Hack?. Gemini EU: Trade Bitcoin & Other Cryptos | Gemini. URL: <https://www.gemini.com/cryptopedia/the-dao-hack-makerdao> (date of access: 13.04.2025).
12. SF0038 – Decentralized autonomous organizations. Legislative Service Office. URL: <https://www.wyoleg.gov/Legislation/2021/SF0038> (date of access: 13.04.2025).
13. Team L. N. Wyoming LLC as a DAO Legal Wrapper: What You Need to Know. Legal Nodes – A Legal Platform for Global Companies. URL: <https://legalnodes.com/article/wyoming-dao-llc> (date of access: 13.04.2025).

Brovchenko T.I., Bilous D.Ye. DECENTRALIZED AUTONOMOUS ORGANIZATION: LEGAL ASPECTS AND INTERNATIONAL EXPERIENCE

The article presents a comprehensive study of decentralized autonomous organizations (DAO) as an innovative form of collaborative activity within the development of Web 3.0 technologies and the blockchain environment. It has been established that the current state of DAO legal regulation in Ukraine is characterized by systemic uncertainty, which hinders the effective integration of such organizations into the national legal framework and restrains the development of the digital economy.

The legal nature of decentralized autonomous organizations has been revealed, and their key features have been identified, including the absence of centralized management, self-regulation based on smart contracts, transparency and openness of governance processes, and the use of tokens for decision-making. Functional characteristics of DAOs are analyzed, including decentralized voting mechanisms, token holders' participation in governance, and economic incentive models for participants.

The specifics of DAO functioning are considered based on real-life examples, such as FriesDAO, UkraineDAO, and ConstitutionDAO. The analysis demonstrates the wide range of DAO applications, from charitable activities to collective asset ownership and support for social initiatives.

The article outlines the main advantages of DAOs: a high level of operational transparency, democratization of governance processes, reduction of administrative costs, and the ability to engage a global community of participants. At the same time, attention is drawn to the potential risks associated with DAOs, including smart contract vulnerabilities, the complexity of assigning legal responsibility to participants, and the lack of effective mechanisms to protect members' rights and interests in case of disputes.

The international experience of DAO regulation is studied, particularly the approaches of Switzerland, the Marshall Islands, Singapore, and the innovative practice of the State of Wyoming (USA), where special legal forms such as the Wyoming DAO LLC and DUNA have been introduced.

Based on the conducted analysis, the article concludes that the introduction of a special legal framework for decentralized autonomous organizations in Ukraine is advisable. Establishing appropriate legislation would promote the development of digital technologies, attract investments, and position Ukraine as a progressive jurisdiction in the Web 3.0 sphere.

The article presents a comprehensive study of decentralized autonomous organizations (DAOs) as an innovative form of organizational structure in the context of Web 3.0 and blockchain technologies. The author establishes that the current state of legal regulation of DAOs in Ukraine is characterized by systemic uncertainty, which creates significant obstacles to the full integration of such organizations into the national legal framework.

The author reveals the legal nature of decentralized autonomous organizations, their main features, functional characteristics and mechanisms of functioning. The author analyzes the peculiarities of membership in DAOs, token management, and potential economic models of profit generation. The practical application of DAOs in various fields is demonstrated using the examples of FriesDAO, UkraineDAO and ConstitutionDAO. The main advantages and potential risks of decentralized organizations are considered.

International experience in regulating DAOs, in particular the practice of such jurisdictions as Switzerland, the Marshall Islands, Singapore and others, is studied. Particular attention is paid to the innovative experience of the State of Wyoming (USA), which has developed special legal forms of Wyoming DAO LLC and DUNA for commercial and non-profit decentralized autonomous organizations. Based on the analysis, the author determines that the progressive international experience of DAO regulation may become a useful legal guideline for Ukraine in formulating its own regulatory policy in this area.

Key words: *decentralized autonomous organizations (DAOs), blockchain, Web 3.0, Wyoming DAO LLC, smart contracts, DUNA.*

Клима О.П.

ВСП «Сумський фаховий коледж Сумського національного аграрного університету»

ПРИНЦИП ЗМАГАЛЬНОСТІ СТОРІН: ТЕОРІЯ ТА СУДОВА ПРАКТИКА

У статті досліджено сутність принципу змагальності сторін у цивільному процесі та визначено як одну з фундаментальних засад здійснення правосуддя, яка обумовлена на конституційному рівні та в Цивільному процесуальному кодексі України. Змагальність досліджено, насамперед, як елемент забезпечення об'єктивності судового розгляду та як правовий інструмент, який гарантує рівність прав і можливостей сторін.

Проаналізовано теоретичну природу принципу змагальності, а також особливості його застосування у цивільному судочинстві. Значну увагу приділено практичному аспекту реалізації цього принципу в національній судовій системі. Зокрема, досліджено типові порушення змагальності, серед яких: домінування суду над сторонами, втручання в доказовий процес, обмеження прав сторін на представлення позиції, а також дисбаланс ресурсів між учасниками провадження, недотримання належної процедури подання та дослідження доказів.

Також проаналізовано судову практику Верховного Суду України та рішень Європейського суду з прав людини, які формують сучасне розуміння змісту та меж реалізації принципу змагальності. У межах наукового дослідження здійснено порівняльно-правовий аналіз міжнародних стандартів змагального процесу, зокрема тих, що впливають із практики Європейського суду з прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій говорить про те, що українські вчені приділяють значну увагу принципу змагальності у контексті розвитку процесуального права. Вони розглядають змагальність як гарантію ефективного захисту прав сторін і запоруку незалежності суду.

Разом із тим, залишається недостатньо вивченим практичний аспект втілення цього принципу в умовах української судової реформи, а також його взаємодія з міжнародними стандартами правосуддя.

В результаті наукових пошуків зроблено висновки, що принцип змагальності сторін не може бути реалізований виключно через формальне дотримання процесуальних норм – необхідним є системний підхід, що включає правову свідомість учасників процесу, розвиток судової культури та неухильне дотримання міжнародних стандартів справедливого судочинства. Запропоновано низку теоретичних і практичних рекомендацій щодо вдосконалення механізмів реалізації принципу змагальності сторін, підвищення ефективності судового захисту та забезпечення справедливого правосуддя в Україні.

Ключові слова: змагальність сторін, судова практика, цивільний процес, рівність учасників, доказування, правосуддя.

Постановка проблеми. Принцип змагальності сторін є наріжним каменем демократичного судочинства, що забезпечує процесуальну рівність, право на захист і неупереджене вирішення спору судом. Незважаючи на його нормативне закріплення в національному законодавстві України, зокрема в Конституції та процесуальних кодексах, у реальній судовій практиці цей принцип не завжди діє як ефективна гарантія справедливого судового розгляду.

Спостерігається низка проблем: формальний підхід до змагальності з боку суду, процесуальна нерівність сторін, недостатньо активно викорис-

тання механізму забезпечення доказів, зловживання процесуальними правами, формальне ставлення до судових дебатів, недостатній розвиток електронного суду як інструменту забезпечення рівності сторін, неякісна підготовка процесуальних документів. Все це ставить під сумнів не лише якість правосуддя, а й довіру до судової системи загалом. У таких умовах постає наукова потреба в переосмисленні змісту та ролі принципу змагальності, дослідженні особливостей його застосування у різних галузях права, аналізі судової практики та розробці концептуальних підходів до підвищення ефективності його реалізації відпо-

відно до стандартів верховенства права та рішень Європейського суду з прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Принцип змагальності сторін є предметом численних наукових досліджень у галузі процесуального права. У вітчизняній юридичній науці він розглядається як фундаментальна засада судочинства, що забезпечує рівність прав сторін, їх активну участь у процесі та неупередженість суду. Теоретичним та практичним аспектам цивільного судочинства, принципам здійснення правосуддя, зокрема і принципу змагальності учасників судового процесу приділяли увагу вчені-цивілісти різних часів. Зазначені питання висвітлювали у своїх працях А. Бевза, С. Бичкова, В. Буга, О. Василенко, Н., Волкова, А. Габрелян, С. Короєд, Ю. Лобода, Р. Римарчук, О. Стратій, О. Ткачук, Г. Тимченко, С. Фурса, Є. Ханаєва, А. Штефан та інші.

Постановка завдання. Мета статті полягає в комплексному дослідженні принципу змагальності сторін як однієї з ключових засад судового процесу в Україні, аналізі його теоретико-правової природи, нормативного закріплення у національному законодавстві та особливостей реалізації в судовій практиці, а також у виявленні основних проблем та суперечностей у застосуванні цього принципу та обґрунтуванні можливих шляхів його вдосконалення відповідно до міжнародних стандартів справедливого судочинства.

Виклад основного матеріалу. Одним з фундаментальних принципів здійснення правосуддя, який забезпечує справедливий, неупереджений і ефективний розгляд справ у судах, є принцип змагальності сторін.

На законодавчому рівні принцип змагальності сторін закріплений у Конституції України як одна із основних засад здійснення правосуддя [1], у процесуальних кодексах, зокрема у Кримінальному процесуальному кодексі України як загальна засада кримінального провадження [2], у Господарському процесуальному кодексі України як один з основних принципів господарського судочинства [3], у Кодексі адміністративного судочинства України як один з основних принципів адміністративного судочинства [4], у Цивільному процесуальному кодексі України як один з основних принципів цивільного судочинства [5]. Це свідчить про визнання важливості принципу змагальності як гарантії демократичного судочинства.

У контексті цивільного процесу можливість змагатися інтерпретується як гарантія того, що суд не може бути активним учасником збору дока-

зів, а лише забезпечує справедливі та рівні умови для сторін у реалізації ними своїх процесуальних прав.

В свою чергу, ряд вчених досліджували сутність, елементи, значення та особливості застосування принципу змагальності як механізму забезпечення об'єктивного здійснення правосуддя. Зокрема, увага приділялася тому, як змагальність сприяє реалізації права на захист, рівності сторін у судовому процесі та забезпеченню неупередженості суду. Вчені відзначають, що принцип змагальності полягає у чіткому розмежуванні функцій обвинувачення, захисту та судового розгляду, де кожна зі сторін має можливість вільно подавати докази, ставити запитання, висловлювати свої аргументи та заперечення.

Такий підхід гарантує не лише баланс інтересів сторін, а й формує довіру до судової системи як інституції, що керується законом і справедливістю. У зв'язку з цим змагальність виступає не лише процесуальним принципом, а й важливим інструментом реалізації конституційного права особи на справедливий суд.

Так, А. Штефан, в продовження думки В. Городовенка, розкриваючи сутність принципу змагальності, визначає його зміст через складові елементи:

- 1) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від раси, колір шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак;
- 2) рівність процесуальних прав щодо доведення своєї правової позиції перед судом;
- 3) застосування судом матеріального і процесуального закон права однаково для всіх незалежно від правового і соціального статусу;
- 4) забезпечення єдності вимог розгляду справ по суті, а також оскарження рішення у судах вищих інстанцій [6, с. 78].

О. Стратій, висвітлюючи значення принципу змагальності, акцентував, що у цивільному процесі, де сторонами можуть бути фізичні, юридичні особи або державні установи, змагальність сторін відображає принцип рівності перед законом. Кожна сторона має рівне право на захист своїх інтересів у суді [7, с.220].

В умовах змагальності розкривається сутність правової держави, де рішення суду ґрунтується на ретельному аналізі доводів сторін, доказів, поданих у встановленому порядку, та вільному їх дослідженні.

Науковці незалежно один від одного у своїх наукових розробках акцентують на окремих аспектах реалізації принципу змагальності в сучасному законодавстві, який відображається, не у тому, що суду заборонено збирати докази (ЦПК не передбачає таких заборон), а у тому, що розширені можливості сторін по наданню доказів, зокрема і по участі їх у доказовій діяльності [8].

В рамках своїх наукових пошуків Є. Ханаєва дійшла висновків, що елементи змагальності спостерігаються у всіх процесуальних діях, як дослідження обставин справи та відповідних доказів, а також характеризуються можливістю сторін всебічно відстоювати свою правову позицію в суді, який має враховувати всі обставини справи та оцінювати докази, подані сторонами [9].

С. Короед визначив проблему реалізації принципу змагальності в цивільному процесі та дослідив її зв'язок безпосередньо із виконанням завдань цивільного судочинства, що, в кінцевому підсумку, впливає на оперативність і ефективність судового захисту цивільних справ [8].

Водночас у національній судовій практиці змагальність нерідко реалізується декларативно або вибірково. Причинами цього можуть бути як прогалини в законодавстві чи суперечності між окремими процесуальними нормами, так і судова культура, яка досі в окремих випадках тяжіє до радянської моделі правосуддя з її слідчо-контрольними функціями суду. Нерівність можливостей сторін, недостатній рівень правової допомоги, втручання суду в доказовий процес свідчить про необхідність глибшого аналізу проблеми.

Досліджуючи проблематику реалізації принципу змагальності через призму практичного застосування, насамперед, необхідно звернутися до висновків, викладених у Постанові Верховного Суду України, згідно з якими принцип змагальності забезпечує повноту дослідження обставин справи. Цей принцип передбачає покладання тягаря доказування на сторони. Одночасно цей принцип не передбачає обов'язку суду вважати доведеною та встановленою обставину, про яку сторона стверджує. Така обставина підлягає доказуванню таким чином, аби задовольнити, як правило, стандарт переваги більш вагомих доказів, тобто коли висновок про існування стверджуваної обставини з урахуванням поданих доказів видається більш вірогідним, ніж протилежний [10].

Суди усіх рівнів створюють можливості для ефективного застосування сторонами принципу змагальності, що має вирішальне значення для ухвалення законного та об'єктивного рішення по

справі. Так, Ухвалою місцевого суду наголошено, що саме засада змагальності опосередковано, через її контролюючу функцію, є гарантом законності, об'єктивності, неупередженості та повноти судового розгляду справи [11]. В обґрунтування ухваленого рішення в мотивувальній частині суд використав європейську практику застосування принципу змагальності сторін: статтею 6 Європейської конвенції з прав людини закріплене право на справедливий судовий розгляд також передбачає право на змагальність провадження. Кожна сторона провадження має бути поінформована про подання та аргументи іншої сторони та має отримувати нагоду коментувати чи спростовувати їх [11].

Принцип змагальності базується на уявленні, що суперечність інтересів сторін сприяє найповнішому збиранню матеріалів у справі, оскільки кожна сторона активно виконує лише притаманні їй процесуальні функції. Цей принцип передбачає поєднання ініціативності сторін у виконанні процесуальних обов'язків із забезпеченням судом умов для реалізації їхніх прав. Важливим у цьому контексті є досягнення збалансованості між активністю сторін і роллю суду, яка, зокрема, полягає в тому, щоб забезпечити направлення копії відзиву позивачеві [11].

Судова практика національних судів нерозривно пов'язана із застосуванням міжнародних стандартів у сфері судочинства, приділяючи значну увагу питанням дотримання принципу змагальності судового процесу.

Так, у пункті 30 Висновку №11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи «Щодо якості судових рішень» міститься положення, згідно з яким дотримання принципів змагальності та рівності сторін є необхідними передумовами сприйняття судового рішення як належного сторонами, а також громадськістю [12].

Саме змагальний характер процесу та рівність сторін забезпечують довіру до неупередженості та обґрунтованості судового рішення. Коли сторони мають реальну можливість представити свої позиції, доводи й докази на рівних умовах, а суд виступає арбітром, що гарантує справедливість і дотримання прав, тоді рішення суду сприймається не лише як юридично вивірене, а й як справедливе в очах суспільства. У цьому контексті міжнародні стандарти виконують роль своєрідного орієнтира для національних правових систем.

Разом з тим, у рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Трофимчук проти

Україні», в аспекті змагальності, наголошується на тому, що оцінка доказів є компетенцією національних судів і Суд не підмінятиме власною точкою зору оцінку фактів, яку їм було надано в межах національного провадження, гарантуючи право на справедливий судовий розгляд [13].

Проте Суд також зазначає, що навіть за умов широкої дискреції національних судів у питанні оцінки доказів, ця діяльність повинна здійснюватися з дотриманням процесуального балансу. Принцип змагальності зобов'язує суд не лише формально надати сторонам право висловлюватися, але й реально гарантувати можливість бути почутими й мати рівний вплив на результат справи.

Водночас, згідно з практикою Європейського суду з прав людини, навіть тоді, коли суд не порушує меж власної компетенції, він несе обов'язок перевірити, чи мали обидві сторони реальну можливість ефективно реалізувати свої права. У цьому сенсі принцип змагальності виступає не просто гарантією формального процесу, а дієвим інструментом забезпечення справедливості судового розгляду.

Висновки. Результати проведеного дослідження дозволяють дійти таких висновків щодо сутності, нормативного закріплення та реалізації принципу змагальності сторін у цивільному процесі України:

1. Принцип змагальності сторін у цивільному судочинстві України потребує подальшого розвитку як в теоретико-правовому осмисленні, так і в аспекті судової практики. Її повна та ефективна реалізація є запорукою дотримання права на справедливий судовий розгляд, яке є базовим елементом демократичної правової держави.

2. Принцип змагальності сторін у цивільному судочинстві України є не лише формально

закріпленою процесуальною засадою, але й фундаментальним інструментом реалізації права на справедливий судовий розгляд, гарантованого Конституцією України та міжнародними правовими актами. Його значення полягає у створенні процесуальної рівноваги між учасниками спору, забезпеченні можливості кожної сторони активно й самостійно захищати свої права, подаючи докази, аргументи, заперечення та впливаючи на хід і результат судового розгляду.

3. Проблеми в теоретичному розумінні, нормативному регулюванні та судовій практиці вказують на потребу в подальшому осмисленні цього принципу. Недостатнє процесуальне забезпечення рівності сторін, пасивність або, навпаки, надмірна ініціативність суду у збиранні доказів, формальний підхід до участі сторін у розгляді справ, а також складнощі у реалізації права на правову допомогу – усе це ставить під сумнів повноцінне втілення змагальності у практиці судів.

Для ефективного функціонування цього принципу необхідно: підвищити якість суддівського тлумачення процесуальних норм щодо розподілу ролей у процесі; гармонізувати цивільне процесуальне законодавство з європейськими стандартами, зокрема практикою Європейського суду з прав людини; забезпечити однакове розуміння змагальності у різних категоріях справ.

Подальший розвиток принципу змагальності як у теоретико-правовій площині, так і в контексті судової практики, є необхідною умовою для утвердження в Україні справедливого, неупередженого та ефективного правосуддя, що відповідає вимогам демократичної правової держави та міжнародним стандартам у сфері захисту прав людини.

Список літератури:

1. Конституція України / Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. с. 141. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення: 14.04.2025).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 14.04.2025).
3. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 6 листопада 1991 року № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення: 14.04.2025).
4. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 14.04.2025).
5. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 15.04.2025).
6. Штефан А. С. Зміст принципу змагальності у новій редакції ЦПК. *Журнал східноєвропейського права*. 2018. № 55. С. 77-82.
7. Стратій О. В. Значення принципу змагальності в судовому процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 218-220.

8. Короед С.О. Змагальність в цивільному процесі: проблемні питання забезпечення. Міжнародні науково-практичні інтернет-конференції юридичного та історичного спрямування. URL: https://www.lex-line.com.ua/?language=ru&go=full_article&id=1174 (дата звернення: 17.04.2025).

9. Ханаєва Є. Г. Поняття принципу змагальності в цивільному процесуальному праві України. Журнал науковий огляд. № 2019. № 4(57). URL: <https://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/1822> (дата звернення: 17.04.2025).

10. Постанова Верховного Суду України від 23 жовтня 2019 року у справі № 917/1307/18. URL: <https://surl.lu/rktrbne> (дата звернення: 19.04.2025).

11. Ухвала Кіровоградського районного суду Кіровоградської області від 07 березня 2024 року у справі № 390/2577/23, провадження № 2/390/1069/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117550092> (дата звернення: 19.04.2025).

12. Висновок №11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи «Щодо якості судових рішень». URL: <https://surl.li/xzdugx> (дата звернення: 20.04.2025).

13. Рішення Європейського суду з прав людини від 28 січня 2011 року у справі «Трофимчук проти України» (Заява № 4241/03). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_846#Text (дата звернення: 28.04.2025).

Клюпа О.Р. PRINCIPLE OF COMPETITION OF THE PARTIES: THEORY AND JUDICIAL PRACTICE ASPECT

The article examines the essence of the principle of adversarial proceedings in civil proceedings and identifies it as one of the fundamental principles of the administration of justice, which is stipulated at the constitutional level and in the Civil Procedure Code of Ukraine. Adversarial proceedings are examined, first of all, as an element of ensuring the objectivity of judicial proceedings and as a legal instrument that guarantees equality of rights and opportunities of the parties.

The theoretical nature of the adversarial principle, its genesis in the historical and legal aspect, as well as the peculiarities of its application in civil proceedings are analyzed. Considerable attention is paid to the practical aspect of the implementation of this principle in the national judicial system. In particular, typical violations of adversarial proceedings were investigated, including: dominance of the court over the parties, interference in the evidentiary process, restriction of the parties' rights to present their positions, as well as imbalance of resources between the participants in the proceedings, failure to comply with the proper procedure for presenting and examining evidence.

The case law of the Supreme Court of Ukraine and the decisions of the European Court of Human Rights, which form the modern understanding of the content and limits of the implementation of the adversarial principle, were also analyzed. As part of the scientific research, a comparative legal analysis of international standards of adversarial proceedings was carried out, in particular those arising from the practice of the European Court of Human Rights.

An analysis of recent research and publications suggests that Ukrainian scholars pay significant attention to the principle of adversarial proceedings in the context of the development of procedural law.

They view adversarial proceedings as a guarantee of effective protection of the rights of the parties and a guarantee of the independence of the court. However, the practical aspect of implementing this principle in the context of Ukrainian judicial reform, as well as its interaction with international standards of justice, remains insufficiently studied.

As a result of scientific research, conclusions have been drawn that the principle of adversarial proceedings cannot be implemented solely through formal compliance with procedural norms – a systematic approach is necessary, including the legal awareness of the participants in the process, the development of judicial culture, and strict adherence to international standards of fair trial. A number of theoretical and practical recommendations are proposed to improve the mechanisms for implementing the principle of adversarial proceedings, increasing the effectiveness of judicial protection, and ensuring fair justice in Ukraine.

Key words: *adversarial nature of the parties, judicial practice, civil process, equality of participants, proof, justice.*

Луценко Д.С.

Адвокатське об'єднання "Novels"

ГЕНЕЗА ІНСТИТУТУ МАЙНОВИХ ОЧІКУВАНЬ У ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ СВІТУ

Стаття присвячена аналізу інституту майнових очікувань, який є важливою частиною правових систем сучасних держав. Майнові очікування, як правова категорія, визначають очікування осіб щодо набуття майнових прав або виконання певних дій внаслідок юридичних фактів, що ще не відбулися, але мають високу ймовірність реалізації. Вивчення цього інституту дозволяє краще зрозуміти правові механізми, що забезпечують стабільність та передбачуваність в цивільно-правових відносинах, а також їх зв'язок із правами та обов'язками сторін, що виникають внаслідок укладених договорів, здійснення майнових прав, інвестиційної діяльності та інших економічних операцій.

Однією з основних проблем є відсутність чіткої правової визначеності в багатьох країнах щодо правового статусу майнових очікувань та їх захисту в разі порушення. В статті розглядаються різні підходи до інституту майнових очікувань, які існують у правових системах Європейського Союзу, США, а також інших правових системах світу. Зокрема, досліджуються основні нормативні акти, що регулюють ці правовідносини, принципи правової визначеності та захисту прав суб'єктів майнових очікувань. Відзначено, що, незважаючи на наявність відповідних законодавчих норм, питання правового захисту майнових очікувань та умов їх зміни або скасування залишаються відкритими і потребують подальших досліджень.

Автор також аналізує недоліки існуючих правових підходів до інституту майнових очікувань, що призводять до правової невизначеності і створюють ризики для учасників цивільно-правових відносин. Зокрема, проблеми виникають у разі порушення умов, пов'язаних із виконанням зобов'язань, що виникають на основі угод, які формують майнові очікування, таких як договори купівлі-продажу, оренди, позики та інші. Важливою складовою є також проблема коректного застосування норм, що регулюють майнові очікування в міжнародних угодах, особливо в контексті транскордонних інвестицій та економічних відносин.

У статті акцентується увага на необхідності вдосконалення нормативно-правової бази з метою забезпечення більш чітких і зрозумілих процедур для захисту прав майнових очікувань, а також на важливості розвитку судової практики, яка може суттєво вплинути на правовий статус майнових очікувань у різних юрисдикціях. Пропонується запровадження механізмів правового захисту майнових очікувань, які можуть бути використані як для вирішення внутрішніх правових конфліктів, так і для запобігання транскордонним юридичним суперечкам.

В статті пропонується рекомендації щодо адаптації інституту майнових очікувань до сучасних економічних та правових реалій, зокрема, через удосконалення законодавства, гармонізацію міжнародних норм і розвиток нових інструментів для захисту прав інвесторів та учасників ринку. Особлива увага приділяється важливості юридичної стабільності для підтримки інвестиційної привабливості, розвитку бізнесу та зменшення ризиків, пов'язаних із порушенням майнових прав. Вважається, що адаптація цього інституту до реалій сучасного міжнародного бізнесу сприятиме створенню сприятливих умов для економічного зростання.

Таким чином, стаття є важливим внеском у розвиток теорії та практики правового регулювання майнових очікувань, аналізуючи проблеми, що виникають у різних правових системах, і пропонуючи шляхи вдосконалення правової регламентації цього інституту.

Ключові слова: майнові очікування, правовий статус, захист прав, інвестиційні правовідносини, цивільно-правові відносини.

Постановка проблеми. Генеза інституту майнових очікувань у правових системах світу є важливим аспектом дослідження еволюції правових норм і понять, що регулюють майнові відносини.

Поняття «майнові очікування» включає в себе правовий статус осіб, які очікують на отримання певних прав на майно або активи в майбутньому, але ще не є їхніми власниками чи користувачами.

Це може стосуватися різноманітних ситуацій, зокрема інвестиційних проєктів, спадщини, умовних договорів, а також прав на нерухомість або інші активи, що виникають після виконання певних умов.

Попри свою важливість для економічного та юридичного регулювання, поняття «майнові очікування» досі залишається недостатньо розвинутим і чітко визначеним у багатьох правових системах світу. Відсутність узгоджених підходів щодо правового статусу цих очікувань може спричинити правову невизначеність та створити передумови для виникнення юридичних спорів. Різні правові системи по-різному трактують природу майнових очікувань, а тому вкрай важливо дослідити їх еволюцію та становлення у контексті історичних, економічних та соціальних змін.

Важливість дослідження цієї проблеми зумовлена тим, що правильне визначення і регулювання майнових очікувань може вплинути на стабільність та ефективність економічних процесів, зокрема у сферах інвестування, будівництва, спадкування та інших галузях, де майнові інтереси набувають великого значення. Оскільки право на майнові очікування має специфічні юридичні характеристики, необхідно розробити чіткі теоретичні та практичні підходи до регулювання цих прав у сучасних правових системах.

Таким чином, основною проблемою є недосконалість теоретичних підходів та правових норм, що регулюють майнові очікування, а також відсутність єдиного розуміння їх сутності у різних правових системах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження інституту майнових очікувань є порівняно новим напрямом у галузі цивільного права. Однак ця проблема почала набувати уваги завдяки розвитку економічних відносин, інвестування, а також спадкових прав. В останні роки було опубліковано низку робіт, які розглядають різні аспекти майнових очікувань у різних правових системах світу.

Аналіз правових систем Європи та США показує, що в цих країнах майнові очікування зазвичай трактуються як частина контрактного права, інвестиційних відносин або спадщини. Науковці, зокрема К. Леві та С. Гарсон, зазначають, що майнові очікування часто залежать від виконання певних умов або юридичних актів, таких як умови інвестиційних угод чи заповіті. Проте не всі аспекти майнових очікувань були чітко врегульовані, що призводить до правової невизначеності та можливих суперечок.

В Україні проблема майнових очікувань розглядається в контексті інвестиційних відносин та будівництва. Дослідження таких авторів, як М. Савицька та О. Бондаренко, підкреслюють відсутність чіткого нормативного визначення майнових очікувань в національному законодавстві, що створює складнощі в практиці та потребує удосконалення правового регулювання.

Незважаючи на ці дослідження, залишаються ряд невирішених частин загальної проблеми, зокрема, визначення правового статусу майнових очікувань у різних правових системах, відсутність універсальних підходів до їх регулювання в міжнародних угодах, а також розробка критеріїв для відмежування майнових очікувань від інших видів прав на майно, таких як право іпотеки.

Постановка завдання. Метою цієї статті є аналіз генези інституту майнових очікувань у правових системах світу та визначення основних проблем у їх регулюванні. Стаття спрямована на вивчення етапів розвитку майнових очікувань у різних правових системах, зокрема європейській, американській та українській практиці. Окрему увагу буде приділено виявленню невирішених аспектів правового регулювання майнових очікувань на національному та міжнародному рівнях. Крім того, стаття має на меті розробку рекомендацій щодо вдосконалення правового регулювання цього інституту для адаптації норм до сучасних економічних і правових реалій. Завданням є також визначення особливостей майнових очікувань у контексті інвестиційних процесів, будівництва та спадкування, а також розробка пропозицій щодо їх правового оформлення та захисту в національних правових системах.

Виклад основного матеріалу. Майнове очікування – це передбачення можливості отримання певних майнових благ або прав у майбутньому, яке базується на чинних законодавчих або юридично значущих підставах. Це явище має кілька ключових характеристик: по-перше, на момент його виникнення майнове очікування не є реальним правом, а лише потенційною можливістю отримання майнового блага в майбутньому. По-друге, таке очікування має правову основу, таку як договір, закон чи судове рішення. І, зрештою, здійснення майнового очікування може залежати від настання певних подій або виконання конкретних умов у майбутньому. Майнове очікування виникає, коли особа сподівається отримати майно або майнові права внаслідок виконання певних умов або настання визначених обставин, передбачених

угодою, законодавством чи іншими правовими документами [9, с. 123-125].

Угоди є однією з основних форм цивільно-правових відносин, що виникають між сторонами на основі укладених документів. Вони мають суттєве значення для контролю за майновими та особистими немайновими відносинами між учасниками цивільного права. Договори встановлюють права та обов'язки сторін, чітко окреслюючи, які дії мають бути виконані для досягнення спільної мети. Вони дозволяють ефективно управляти майновими інтересами, включаючи передачу майна, надання послуг, виконання робіт та отримання прибутку. Договірні відносини забезпечують правову визначеність і стабільність у взаємодії між правовими суб'єктами, зменшуючи ризики та запобігаючи конфліктам. Вони можуть бути адаптовані до конкретних потреб і умов сторін, що робить їх гнучкими для регулювання правових відносин. У разі порушення зобов'язань за договором сторони можуть звертатися до суду чи арбітражу для захисту своїх прав і відновлення порушеного становища. Договірні відносини сприяють економічному розвитку, оскільки є основою для комерційних угод, інвестицій, обміну товарами та послугами.

Договірні відносини мають важливе значення в цивільному праві, оскільки забезпечують ефективно врегулювання правових відносин між сторонами, сприяють правовій стабільності та економічному розвитку. Вони регулюють умови продажу товарів і послуг, надання кредитів, оренду майна, купівлю-продаж нерухомості та інші важливі питання. Це дозволяє підприємствам планувати свою діяльність і зменшувати ризики, пов'язані з бізнесом. Договори також відіграють ключову роль у процесах інвестування, визначаючи права та обов'язки інвесторів і отримувачів інвестицій, що включає укладення інвестиційних угод, акціонерних угод, договорів про спільну діяльність тощо. Це дає інвесторам юридичну захищеність їхніх інвестицій, що сприяє залученню капіталу в економіку.

Угоди також встановлюють правила для обміну товарами та послугами між учасниками ринку, що сприяє стабільності та передбачуваності економічних відносин. Це дозволяє учасникам ринку ефективно планувати виробництво та збут продукції. Банки та фінансові установи використовують угоди для надання кредитів, відкриття рахунків, емісії цінних паперів та інших фінансових послуг, що забезпечує стабільність фінансової системи і дозволяє бізнесу та споживачам отримувати доступ до фінансових ресурсів.

Згідно з чинним Цивільним кодексом України, майно включає «окрему річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки» (ст. 190). Проте відсутнє чітке нормативне визначення категорії «майнові права», незважаючи на їх широке використання в національному законодавстві. Відсутність чіткого розуміння цього поняття призводить до різних підходів у його трактуванні [2]. Наприклад, у процесі вирішення публічно-правових і приватно-правових спорів було вирішено, що до системи майнових прав слід включати так зване «право очікування». Це поняття було вперше застосоване в українській правовій доктрині у постанові Верховного Суду України від 30.01.2013 р. № 6-168цс, щоб заповнити «правову прогалину», спричинену недоліками в законодавстві, що призвело до складних і ризикованих умов для участі осіб у будівництві [1]. На практиці необхідно визначити критерії, що дозволяють відмежувати право очікування від права іпотеки як частини системи майнових прав в інвестиційній сфері.

Закони кожної країни встановлюють правові основи та нормативне регулювання майнових очікувань. Однак загальні принципи та стандарти, які визначають їх правовий статус, можуть бути подібними в різних юрисдикціях. У багатьох правових системах права майнових очікувань можуть бути зафіксовані в цивільному кодексі або інших спеціалізованих законодавчих актах, які регулюють цивільні відносини. Ці нормативи зазвичай визначають правовий статус майнових очікувань, а також умови їх виникнення, передачі та захисту.

Судова практика також може мати значний вплив на визначення правових засад, що стосуються майнових очікувань. Судові рішення можуть уточнювати або розширювати обсяг прав та обов'язків, пов'язаних із майновими очікуваннями, а також встановлювати процедури їхнього захисту в конкретних ситуаціях.

Міжнародні угоди та конвенції можуть впливати на юридичне регулювання майнових очікувань, особливо в межах міжнародних відносин та транскордонних інвестицій.

Таким чином, правова основа регулювання майнових очікувань включає законодавчі акти, судову практику та міжнародні угоди, які визначають правовий статус, захист та умови власності в різних юрисдикціях. Регулювання майнових прав встановлюється законодавством кожної конкретної країни.

Угоди між сторонами, які визначають їхні права та обов'язки щодо конкретних матеріаль-

них чи послугових об'єктів, відображають суть договірних відносин, що є основою майнових очікувань. Такі угоди можуть бути різноманітними, включаючи купівлю-продаж, оренду, позики тощо. Кожна угода генерує очікування щодо майнових вигод, таких як передача власності, право користування та інші матеріальні переваги. Наприклад, угода купівлі-продажу нерухомості формує очікування щодо передачі права власності на нерухомість. Угода про оренду створює очікування права користування майном на визначений період, а угода про позику передбачає повернення позичених коштів [10, с. 87-89].

Ці приклади ілюструють, як договірні відносини в цивільному праві можуть бути основою для майнових очікувань між сторонами, що робить договірні відносини важливим об'єктом дослідження у контексті майнових праввідносин.

Право очікування є важливим елементом правових систем, як в Європейському Союзі, так і в США, оскільки воно сприяє підтриманню балансу між інтересами громадян та держави. У правовій системі ЄС захист цього права ґрунтується на принципах законності, пропорційності та правової визначеності. Удосконалення судової практики та нормативного регулювання може посилити цей інститут, сприяючи його подальшому розвитку та зміцненню в рамках правової системи ЄС [4, с. 65-67].

У США право очікування тісно пов'язане з принципами справедливості, захисту законних інтересів громадян та забезпечення правової визначеності. Воно базується на Конституції США, зокрема на П'ятій та Чотирнадцятій поправках, які гарантують право на належну правову процедуру. Це право має значення в різних сферах, таких як захист інвестицій, забезпечення майнових прав та регулювання діяльності державних органів.

Право очікування в США визначається як законні сподівання особи на отримання або збереження певних прав, пільг чи привілеїв, якщо ці очікування ґрунтуються на чинному законодавстві, укладених договорах або обіцянках державних органів.

Конституційні основи права очікування в США включають [8, с. 109-112]:

– П'яту поправку до Конституції США, яка захищає право на власність та гарантує, що ніхто не може бути позбавлений свого майна без належної правової процедури.

– Чотирнадцяту поправку, яка забезпечує рівний захист законних інтересів громадян від втручання з боку штатів.

Великобританія. В англійському праві право очікування відображає поняття "legitimate expectation" (законне очікування), яке виникає, коли особа має розумне очікування на певні вигоди або права внаслідок поведінки державних органів або адміністративних актів. Наприклад, якщо уряд дає громадянам обіцянку щодо надання соціальних пільг або знижок, і людина покладається на ці обіцянки, вона може мати законне очікування отримати ці вигоди. У таких випадках суди можуть захищати ці очікування, особливо коли державні органи порушують їх.

Японія. У японському праві право очікування може виникати в контексті земельних угод або права на землю. Наприклад, якщо особа отримує дозвіл на будівництво в певному районі, вона може мати законне очікування на отримання земельної ділянки, навіть якщо існують юридичні труднощі або зміни в законодавстві. Японське законодавство дозволяє людям на основі таких очікувань звертатися до суду для захисту своїх прав.

Канада. У канадському праві право очікування часто використовується в контексті інвестиційних угод. Наприклад, якщо держава чи провінція обіцяє підтримку певним інвестиційним проектам через податкові пільги або інші вигоди, інвестори можуть мати законне очікування на отримання цих вигод. Канадські суди, як правило, підтримують це право, особливо якщо є документальні підтвердження обіцянок або політик, що були зроблені урядом [5, с. 163].

Німеччина. У Німеччині право очікування також регулюється у рамках адміністративного права, зокрема в контексті муніципальних та земельних питань. Коли особа отримує дозвіл на будівництво або інші види використання майна, вона може мати законне очікування, що ці права будуть збережені і не порушені змінами в законодавстві. Німецька правова система надає особам можливість оскаржувати будь-які зміни, які негативно впливають на ці очікування [3, с. 111].

Таким чином, право очікування є важливим правовим інструментом, що захищає інтереси громадян у багатьох країнах світу, дозволяючи забезпечити правову стабільність і справедливість у різних правових сферах.

У ряді правових систем майнові очікування визначаються не лише через договірні відносини, а й через інші правові механізми, такі як так звані "право очікування", що виникає в ситуаціях, коли

одна зі сторін має законне очікування отримання прав у майбутньому, наприклад, через угоди або інші правові акти. В таких випадках право очікування може бути розглянуте як право, яке лише набуває чинності після виконання певних умов, і має специфічні механізми захисту в рамках національних правових систем.

Одним із важливих аспектів є взаємодія правових систем та міжнародних стандартів у сфері майнових очікувань. Зокрема, міжнародні угоди можуть визначати правила, які регулюють майнові відносини в транскордонних ситуаціях, особливо в контексті міжнародних інвестицій. Завдяки цьому виникає необхідність у формуванні універсальних підходів, що дозволяють забезпечити правовий захист та стабільність у глобальному масштабі [7, с. 99-104].

Незважаючи на важливість цієї проблеми, багато питань щодо правового статусу майнових очікувань залишаються відкритими і потребують подальших досліджень. Наприклад, питання, пов'язані з правовими засобами захисту майнових очікувань у випадку їх порушення, а також визначення меж і умов, за яких майнові очікування можуть бути змінені або скасовані, залишаються актуальними.

Питання, що стосуються правових засобів захисту майнових очікувань у випадку їх порушення, є надзвичайно важливими і потребують детального розгляду, оскільки відсутність чітких механізмів захисту може призвести до несправедливих наслідків для осіб, які покладаються на свої майнові очікування.

Правові засоби захисту майнових очікувань передбачають можливість особи звертатися до суду чи іншого компетентного органу для відновлення порушених прав у разі їх порушення. Однак в багатьох юрисдикціях ця проблема не вирішена остаточно, що може ускладнити правовий захист осіб, які мають законні очікування на майно або вигоди. В Україні, зокрема, право на захист майнових очікувань через судову систему чи адміністративні органи ще не завжди є достатньо забезпеченим, що вимагає створення чітких правових процедур для захисту цих прав.

Одним із можливих варіантів захисту майнових очікувань є судова практика, в якій суди мають можливість розглядати справи, пов'язані з порушенням законних сподівань громадян або юридичних осіб на отримання майна чи вигоди. Проте існує проблема, коли суди не завжди можуть або хочуть застосовувати захист таких прав. Це може статися, наприклад, через недостатню правову

визначеність або відсутність чітких норм у законодавстві, які б дозволяли суддям ухвалювати справедливі рішення, що враховують майнові очікування.

Зазначену проблему можна ілюструвати на прикладі практики, коли державні органи або інші учасники правовідносин змінюють або скасовують угоди, що були засновані на майнових очікуваннях. У таких випадках виникає питання, чи можуть особи, чії інтереси були порушені, вимагати компенсації чи відшкодування збитків через порушення цих очікувань. Відсутність чіткої норми, яка б передбачала такі заходи, може призвести до того, що постраждалі особи не зможуть захистити свої інтереси належним чином.

Щодо визначення меж і умов, за яких майнові очікування можуть бути змінені або скасовані, це також є важливим аспектом. Зокрема, необхідно чітко визначити, за яких обставин зміни в умовах договору або правових відносин можуть призвести до зміни або втрати майнових очікувань. Наприклад, чи можна змінювати умови угоди, якщо змінилася економічна ситуація або була змінена політика держави в певній сфері (наприклад, у сфері оподаткування або інвестиційного клімату). Це питання має бути визначене на законодавчому рівні, щоб уникнути свавілля та забезпечити стабільність правових відносин.

Важливим є також визначення умов, за яких майнові очікування можуть бути скасовані. Одним із прикладів є ситуація, коли зміни в законодавстві або адміністративні рішення ведуть до зміни правового статусу майна, яке стало предметом майнових очікувань. Якщо, наприклад, внаслідок реформ або нових нормативних актів, що вводяться урядом, права на власність чи користування майном змінюються, особа, що мала законне очікування, може втратити можливість реалізувати свої інтереси. У таких випадках важливо мати чітке визначення, коли саме це очікування може бути визнано недійсним, а також чи має особа право на компенсацію чи інші форми захисту своїх інтересів [6, с. 104-107].

Таким чином, питання правових засобів захисту та умов, за яких майнові очікування можуть бути змінені чи скасовані, є актуальними і потребують глибокого дослідження. Розробка конкретних механізмів, які забезпечать ефективний захист прав осіб, що мають майнові очікування, стане важливим кроком до вдосконалення правового регулювання в цій сфері та забезпечення правової визначеності в цивільному праві.

Розробка рекомендацій щодо вдосконалення правового регулювання інституту майнових очікувань є важливим кроком для адаптації норм до сучасних економічних і правових реалій. Враховуючи швидкі зміни в економічному середовищі, розвиток нових технологій та міжнародних відносин, правова система повинна бути гнучкою та здатною ефективно реагувати на нові виклики та потреби суспільства.

1. Створення чіткої правової визначеності щодо майнових очікувань. Одним з основних завдань є розробка чітких і зрозумілих норм, що визначають правовий статус майнових очікувань. У багатьох правових системах майнові очікування не мають чіткої нормативної регламентації, що створює невизначеність та ускладнює їх правовий захист. Для вдосконалення правового регулювання необхідно впровадити в законодавство чітке визначення майнових очікувань як правової категорії, зокрема щодо їх виникнення, умов реалізації, передачі та захисту.

2. Запровадження спеціалізованих норм для різних видів майнових очікувань. У зв'язку з різноманітністю майнових правовідносин необхідно розробити спеціалізовані норми для регулювання різних видів майнових очікувань. Це може включати окремі положення для майнових очікувань, що виникають з угод про купівлю-продаж, оренду, позику, а також для прав, що виникають у контексті інвестиційних угод, фінансових послуг тощо. Кожна з цих категорій має свої особливості та потребує окремого підходу в правовому регулюванні.

3. Впровадження механізмів захисту майнових очікувань. Потрібно розробити чіткі механізми захисту майнових очікувань у випадку їх порушення. Зокрема, це може включати створення процедур для швидкого та ефективного відновлення порушених прав, запровадження можливості компенсації за порушення майнових очікувань, а також чіткі правила щодо судового або адміністративного захисту таких прав. Судова практика повинна забезпечити ефективне застосування цих норм і гарантувати їх виконання.

4. Розширення можливостей для адаптації правових норм до змін у економіці та технологіях. Враховуючи швидкий розвиток технологій, необхідно ввести гнучкі механізми, які дозволяють адаптувати правові норми до нових економічних реалій. Це може включати запровадження механізмів автоматичної актуалізації норм у разі зміни економічної ситуації або законодавства. Наприклад, цифрові платформи або онлайн-угоди, що породжують майнові очікування, потребують спе-

ціальних норм, які б регулювали права й обов'язки в цьому середовищі.

5. Міжнародна гармонізація норм щодо майнових очікувань. З огляду на глобалізацію економіки і транснаціональні відносини, важливо адаптувати правові норми до міжнародних стандартів та забезпечити гармонізацію правових норм щодо майнових очікувань. У цьому контексті може бути корисним приєднання до міжнародних угод або прийняття міжнародних стандартів, що стосуються захисту прав, пов'язаних з майновими очікуваннями, в транскордонних угодах або інвестиційних проектах.

6. Забезпечення правової прозорості та доступності інформації. Важливо також створити умови для прозорості в регулюванні майнових очікувань, що забезпечить доступ громадян та підприємств до необхідної правової інформації. Це включає як забезпечення відкритості державних реєстрів, так і розробку публічних консультацій, які дозволяють всім зацікавленим сторонам бути поінформованими про зміни в правовій ситуації щодо майнових прав.

7. Навчання та підвищення кваліфікації суддів і юристів. Для ефективного застосування нових норм та забезпечення належного захисту майнових очікувань важливо, щоб судді та юристи мали належну кваліфікацію. Це включає в себе проведення навчань та підвищення кваліфікації в галузі правового регулювання майнових очікувань, судової практики та новітніх тенденцій в економіці.

8. Розвиток альтернативних методів вирішення спорів (ADR). Оскільки судові процеси можуть бути довгими та затратними, важливо розвивати альтернативні методи вирішення спорів (ADR), такі як медіація та арбітраж, що дозволяють швидше і ефективніше вирішувати конфлікти, пов'язані з порушенням майнових очікувань. Це дозволить зменшити навантаження на судову систему та забезпечити гнучкість у вирішенні спорів.

Ці рекомендації сприятимуть удосконаленню правового регулювання інституту майнових очікувань, адаптуючи норми до сучасних економічних і правових реалій, забезпечуючи належний захист прав осіб, що покладаються на свої майнові очікування, та зміцнюючи правову стабільність у суспільстві.

Висновки. Майнові очікування відіграють важливу роль у забезпеченні стабільності цивільно-правових відносин, формуючи основу для юридичних зобов'язань та прав. Вони дозволяють сторонам ефективно планувати свої економічні дії, укладати угоди та здійснювати інвес-

тиції, що сприяє розвитку бізнесу та економіки загалом.

Незважаючи на важливість інституту майнових очікувань, питання їх правового статусу в різних юрисдикціях залишаються не до кінця визначеними. Зокрема, немає єдиного підходу до визначення меж і умов, за яких майнові очікування можуть бути змінені або скасовані. Це створює правову невизначеність, що потребує вирішення через уточнення законодавчих норм та судової практики.

Потрібно розробити чіткі механізми правового захисту майнових очікувань у разі їх порушення. Це включає не лише визначення способів судового захисту, але й впровадження альтернативних методів вирішення спорів, що дозволяє швидше реагувати на порушення та зменшувати навантаження на судову систему.

Аналіз правових систем різних країн, таких як ЄС, США та інших, показує, що багато правових систем вже мають норми, що регулюють майнові очікування, але підходи до цього питання різняться. Зокрема, в ЄС і США право очікування тісно пов'язане з принципами законності, пропорційності та правової визначеності, що є важливими для розвитку правової стабільності в глобальному контексті.

Для адаптації інституту майнових очікувань до сучасних економічних і правових реалій потрібно вдосконалити законодавство, включаючи чіткі визначення правового статусу майнових очікувань, встановлення механізмів їх захисту та запровадження адаптивних норм для швидкої реакції на зміни в економічному середовищі. Міжнародна гармонізація правових норм також є важливою для ефективного регулювання транснаціональних правовідносин.

Потрібно продовжити дослідження правового статусу майнових очікувань, зокрема, зосереджуючись на розробці механізмів правового захисту та розмежуванні майнових очікувань від інших правових категорій, таких як право власності, іпотека та інвестиційні права. Це дозволить забезпечити більш точне та комплексне розуміння інституту майнових очікувань.

Загалом, ефективне правове регулювання інституту майнових очікувань є важливим для стабільності цивільно-правових відносин, розвитку економіки та забезпечення захисту прав громадян. Тому вдосконалення цього інституту та його адаптація до змінюваних реалій є нагальним завданням для правових систем світу.

Список літератури:

1. Постанова Верховного Суду України від 30 січня 2013 року № 6-168цс. URL: <https://surl.li/nshorc> (дата звернення: 11.03.2025).
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Верховна Рада України*. 2003. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 11.03.2025).
3. Березіна Т. М. Проблеми правового регулювання майнових очікувань у країнах ЄС. К. Видавництво «Юридична наука». 2022. 200 с.
4. Дяченко В. І., Литвинова А. М. Генеза інституту майнових очікувань в контексті правових систем Європи та США Львів. ЮрСоюз. 2021. 210 с.
5. Ковальчук І. П. Майнові очікування у правових системах світу: порівняльно-правовий аналіз. Харків. Юридичні студії. 2018. 175 с.
6. Леві К., Гарсон С. Право майнових очікувань в правових системах світу: аналіз та перспективи. Лондон. *Наукова думка*. 2017. 280 с.
7. Петров О. М., Іванова Т. В. Правовий статус майнових очікувань у міжнародних правових системах. Київ. *Наукова думка*. 2020. 190 с.
8. Савицька М., Бондаренко О. Генеза інституту майнових очікувань у правових системах світу: теоретичні аспекти. Харків. Юрінком. 2021. 180 с.
9. Хмельницька О. С. Сучасні підходи до захисту майнових очікувань: український та міжнародний контекст. Одеса. Юридична література. 2023. 165 с.
10. Шевченко М. О. Інститут майнових очікувань в українському праві: сучасний стан і перспективи розвитку. Юридична академія. 2019. С.150.

Lutsenko D.S. GENESIS OF THE INSTITUTE OF PROPERTY EXPECTATIONS IN LEGAL SYSTEMS WORLDWIDE

The article is dedicated to the analysis of the institution of property expectations, which is an important part of the legal systems of modern states. Property expectations, as a legal category, define individuals' expectations regarding the acquisition of property rights or the fulfillment of certain actions resulting from

legal facts that have not yet occurred but have a high probability of realization. Studying this institution allows for a better understanding of the legal mechanisms that ensure stability and predictability in civil law relations, as well as their connection to the rights and obligations of the parties arising from concluded contracts, the exercise of property rights, investment activities, and other economic operations.

One of the main issues is the lack of legal clarity in many countries regarding the legal status of property expectations and their protection in case of violation. The article examines various approaches to the institution of property expectations that exist in the legal systems of the European Union, the USA, and other legal systems around the world. Specifically, the main regulations governing these legal relations, the principles of legal certainty, and the protection of the rights of subjects of property expectations are discussed. It is noted that, despite the presence of relevant legislative norms, issues of legal protection of property expectations and the conditions under which they can be changed or canceled remain unresolved and require further research.

The author also analyzes the shortcomings of existing legal approaches to the institution of property expectations, which lead to legal uncertainty and create risks for participants in civil legal relations. Problems arise in cases of violation of obligations related to the fulfillment of conditions arising from agreements that form property expectations, such as contracts of sale, lease, loan, and others. An important part of the discussion is also the problem of the correct application of norms regulating property expectations in international agreements, especially in the context of cross-border investments and economic relations.

The article emphasizes the need for improvement of the normative-legal framework to ensure clearer and more understandable procedures for the protection of property expectations, as well as the importance of developing judicial practice, which can significantly influence the legal status of property expectations in different jurisdictions. Mechanisms of legal protection of property expectations are proposed, which can be used both for resolving domestic legal conflicts and for preventing cross-border legal disputes.

The article offers recommendations for adapting the institution of property expectations to contemporary economic and legal realities, particularly through the improvement of legislation, harmonization of international norms, and the development of new tools for the protection of investors' rights and market participants. Special attention is given to the importance of legal stability to support investment attractiveness, business development, and risk reduction related to property rights violations. Believes that adapting this institution to the realities of modern international business will contribute to creating favorable conditions for economic growth.

Thus, the article is an important contribution to the development of the theory and practice of legal regulation of property expectations, analyzing the problems arising in various legal systems and proposing ways to improve the legal regulation of this institution.

Key words: *property expectations, legal status, protection of rights, investment legal relations, civil law relations.*

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.9

DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.2/09>

Озадовський І.Л.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

УПОРЯДКУВАННЯ ЗДІЙСНЕННЯ ГОСПОДАРСЬКИМИ СУДАМИ ДИСКРЕЦІЙНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ

Стаття присвячена дослідженню проблеми здійснення дискреційних повноважень господарськими судами в контексті принципу правової визначеності. Автор критично оцінює традиційний акцент науковців на подальшому пошуку об'єктивних меж судової дискреції, доводячи, що такі межі априорі не можуть бути чіткими та універсальними. Обґрунтовується доцільність зосередження уваги не на пошуку меж, а на структурі процесу ухвалення дискреційного рішення та інструментах його впорядкування. У статті звернуто увагу на недостатню розробленість в українській правовій науці процесу вибору дискреційного рішення, а також на вплив суб'єктивних чинників, зокрема когнітивних упереджень, в тому, розумового виснаження тощо, на діяльність суду. У роботі запропоновано розмежування судових дискреційних повноважень на істинно-дискреційні та умовно-дискреційні залежно від характеру вибору, що його здійснює суддя. З урахуванням положень національного законодавства та ідей Р. Дворкіна, автор виходить із презумпції існування єдиноправильного рішення в межах умовно-дискреційних повноважень, яке суддя зобов'язаний віднайти. Основну увагу приділено розробленню інструментів упорядкування здійснення господарськими судами дискреційних повноважень: чотирьохланковому алгоритму для вибору найкращого, на думку суду, рішення при реалізації умовно-дискреційних повноважень та трьохскладовому тесту перевірки правомірності рішень, ухвалених у процесі здійснення істинно-дискреційних повноважень, та методології використання контрольних списків. Обґрунтовується, що такі підходи здатні зменшити вплив суб'єктивних факторів, підвищити послідовність і прогнозованість процесу ухвалення дискреційних рішень та сприяти уніфікації судової практики. Окрему увагу приділено доцільності розроблення контрольних списків для оцінки факторів, що впливають на визначення пропорційності. Автор також наголошує на важливості обґрунтування умовно-дискреційних рішень як способу суддівського самоконтролю. Стаття містить пропозиції щодо вдосконалення практики реалізації дискреційних повноважень суду з урахуванням національного та зарубіжного досвіду.

Ключові слова: принцип правової визначеності; дискреційні повноваження; дискреція; судовий розсуд; когнітивні упередження; пропорційність; правовий тест; контрольний список; обґрунтування судових рішень.

Постановка проблеми. Господарські суди наділені широким колом дискреційних повноважень, які в силу вимог принципу правової визначеності повинні мати обмежений характер. У науці і практиці, як правило, робиться акцент на дослідженні об'єктивних меж судової дискреції та оцінці правомірності ухваленого рішення, однак не приділяється достатньо уваги як побудові послідовного та прогнозованого процесу вибору дискреційного рішення, так і впливу сто-

ронніх факторів на суддю, що можуть завадити зазначеному процесу. Водночас деякі зарубіжні дослідники стверджують, що в тому, голод чи розумове виснаження може кардинально вплинути на результат ухвалення дискреційного рішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання дискреційних повноважень суду, а також судового розсуду в останні роки було предметом наукових досліджень О. Гаврилюк, Л. Катеринчук (2022), О.Я. Бойко (2022), О.В. Білостоць-

кого (2023) та ін. Разом із тим зазначені науковці акцентували свою увагу на дослідженні явищ та меж судової дискреції, дискреційних повноважень суду. Своєю чергою суб'єктивні фактори, що впливають на здійснення дискреційних повноважень суду, залишилися малодослідженими. У контексті наведеного варто згадати більш давню статтю Г.П. Мельника «Судовий розсуд (дискреція) як явище правової системи» (2009), у якій були окреслені суб'єктивні межі судового розсуду, в основному – пов'язані з правосвідомістю. Разом із тим закордоном активно дискутуються теми, пов'язані з впливом різноманітних факторів на здійснення правосуддя, зокрема, таких як когнітивні упередження, втома, виснаження, голод тощо. У контексті викладеного варто виділити доробок Шай Данзігера, Джонатана Левавба та Ліори Авнайм-Пессо (2011), напрацювання Мері Сміт, Майкл Б. Хаймана, Сара Е. Редфілд щодо вирішення проблеми упередженості серед суддів (2023).

Також не повністю дослідженим у національній науці є й процес вибору дискреційного рішення, оскільки науковці зазвичай зупиняються на дослідженні меж і оцінці правомірності ухваленого рішення. Разом із тим деяку увагу було приділено питанням обґрунтування дискреційного рішення з боку О.В. Білостоцького та порівняльному аналізу можливих варіантів рішення зі сторони Г.П. Мельника. Однак комплексної теорії вибору дискреційного рішення, зокрема й такої, яка зменшувала б вплив суб'єктивних факторів на суд та сприяла побудові послідовного та прогнозованого процесу вибору дискреційного рішення, запропоновано не було.

Постановка завдання. Ця стаття ставить перед собою завдання напрацювати інструменти впливу на процес ухвалення судових дискреційних рішень з метою забезпечення більшої послідовності, прогнозованості такого процесу, а також мінімізації впливу суб'єктивних факторів на суддівський розсуд, що сприятиме забезпеченню дотримання принципу правової визначеності під час розгляду справи судом.

Виклад основного матеріалу. Дискреційними повноваження у праві визнається можливість діяти за власним розсудом, у межах закону, можливість застосувати норми закону та вчинити конкретні дії (або дію) серед інших, кожні з яких окремо є відносно правильними (законними) [1]. Завдяки дискреції забезпечується індивідуалізація та справедливість вирішення тих або інших ситуацій [2].

Господарські суди наділені широким колом дискреційних повноважень, якими Касаційний господарський суд вважає вирішення питання, зокрема, щодо: визнання причин пропуску процесуальних строків поважними [3]; надання пільг зі сплати судового збору [4]; відстрочення виконання рішення [5]; застосування заходів процесуального примусу [6]; відсторонення арбітражного керуючого (за ініціативою суду) [7]; розподілу витрат на оплату послуг адвоката [8]. При цьому слід зауважити, що дискреційні повноваження суду мають не лише процесуальний вимір, а й можуть бути засобом вирішення спору, як-от, визначення справедливого розміру неустойки [9]. Такий широкий діапазон судових дискреційних повноважень привертає значну увагу до проблеми вибору дискреційного рішення та його правомірності.

Обмеженість дискреційних повноважень є змістовним елементом принципу правової визначеності [10, ст. 418]. Венеціанська комісія наголошує на тому, що дискреція органів влади повинна бути обмежена буквою та метою закону, яким повноваження надаються, а так само іншими елементами верховенства права, приміром, шляхом забезпечення кожному доступу до справедливих процедур у безсторонньому та незалежному суді та шляхом застосування закону послідовно і однаково до всіх і у спосіб, позбавлений свавільності та не позбавлений здорового глузду [11, с. 18].

Перелічені засоби і способи обмеження дискреційних повноважень вказують на те, що межі останніх не матимуть чіткий характер, що своєю чергою створює виклики для правової визначеності та спори між фахівцями щодо допустимого обсягу розсуду. Деякі науковці прагнуть мінімізувати використання судами дискреційних повноважень. О.Я. Бойко, наприклад, узагалі пропонує обмежити дискреційні повноваження загальних судів відкладати попереднє судове засідання [12, с. 60]. З іншого боку О. Гаврилук та Л. Катеринчук пропонують концепцію людиноцентричної дискреції судової влади, практичний зміст якої полягає «у співставленні фактів до принципів права, які сформульовані під час винесення рішення на противагу переважаючому підходу співставлення фактів у справі і норм закону» [13, с. 255], тобто в посиланні ролі принципів права в правозастосуванні для захисту прав людини, що апіорі збільшить судовий розсуд.

Фактично, межами розсуду є об'єктивні та суб'єктивні критерії правомірності прийнятого дискреційного рішення. До об'єктивних критеріїв належать, зокрема правові норми, узагальнення

судової практики, рішення вищих судових інстанцій тощо [14, с. 45].

Порівняно з об'єктивними критеріями перелік суб'єктивних меж судового розсуду є набагато ширшим і включає, зокрема, принципи права та критерії справедливості, відображені у правосвідомості судді; концепцію праворозуміння, притаманну судді, котрий розглядає справу; розуміння суддею власної ролі у правовій системі, соціального та політичного ефекту ухваленого ним рішення. Суб'єктивні межі судового розсуду вказують на те, що кінцевий результат здійснення судом своїх дискреційних повноважень (тобто дискреційне рішення) значною мірою залежить від правосвідомості судді, оскільки саме вона визначає сприйняття суддею наявності дискреційних повноважень, способів та меж їхньої реалізації [14, с. 45-46]. Такі критерії відіграють велике значення, коли мова йде про такі явища, як, наприклад, справедливість.

Присутність суб'єктивних меж обмеження судової дискреції не дає змогу погодитися з такими дослідниками, як, наприклад, О.В. Білостоцьким, які вважають, що необхідно зосередитися на встановленні меж дискреційних повноважень суду [15, с. 113], адже таке видається нераціональним. Науковці з різних країн світу багато років вивчають проблеми дискреційних повноважень, зокрема суду, і якби існувала можливість встановлення їх точних рамок, то вона імовірно уже була б знайдена та реалізована. Більше того, пошук чітких меж дискреційних повноважень не дасть відповіді на те, як обрати правильне рішення з переліку «відносно правильних».

Загальновідомо, що завданням судочинства є вирішення спору за допомогою спеціальних процедур. Р. Познер своєю чергою вважав, що призначенням правової процедури вважається мінімізація сукупності двох видів витрат: «витрат, пов'язаних із помилками» та «прямих витрат» (наприклад, часу адвокатів, суддів та учасників процесу) на забезпечення роботи механізму вирішення правових спорів [16, с. 399-400].

З урахування наведеного, вважаємо, що вимога принципу правової визначеності щодо обмеження дискреційних повноважень із більшою ефективністю може бути реалізована не в результаті пошуків нових меж реалізації суддями дискреційних повноважень, а завдяки розробленню інструментів, які мають вплинути на процес ухвалення дискреційних рішень, зокрема зробивши його більш послідовним та прогнозованим.

Для початку слід повернутися до суб'єктивних меж судового розсуду. Так, малоімовірним є розроблення механізму, який прямо вплине на правосвідомість чи праворозуміння судді. Більше того, реалізація ідеї могла б стати загрозою суддівській незалежності, а також сповільнити розвиток права.

Однак на реалізацію суддівського розсуду значною мірою впливають і інші суб'єктивні фактори, наприклад, втома, розумове виснаження і навіть голод. Так, ізраїльські вчені Шай Данзігер, Джонатан Левавб та Ліора Авнайм-Пессо встановили, що відсоток рішень на користь засудженого у справах про умовно-дострокове звільнення поступово падає з 65% до майже нуля протягом кожної сесії прийняття рішень і раптово повертається до 65% після перерви на обід [17, с. 6889]. Такі висновки у науковій спільноті були сприйняті не без критики [18; 19], і не відомо, чи вони простежуються серед українських суддів.

Водночас у будь-якому випадку вплив сторонніх факторів на суддю в правовій науці визнається [19, с. 601]. При цьому деякі дослідження показують, що сприйнятливості суддів до впливу когнітивних упереджень не є кращою, ніж у населення в цілому. Поширені когнітивні упередження, які, як правило, впливають на суддів, включають (1) упередження щодо підтвердження, коли з наданням довіри до інформації, що збігається з існуючими переконаннями особи, відбувається знецінення іншої інформації, (2) упередження «сліпої плями», які полягають у тому, що особа вважає, що упередженими можуть бути усі, крім неї, (3) упередження через надмірну самовпевненість та інші [20]. Мінімізація впливу зазначених суб'єктивних факторів, упорядкування розумових процесів суддів, є не лише важливою, а й осяжною ціллю, порівняно з пошуком чітких меж суддівської дискреції.

Для того, щоб прослідкувати один із способів досягнення зазначеної цілі, звернімо увагу на справу № 905/2199/20, у якій перед Східним апеляційним господарським судом постало питання, чи задовольняти клопотання розпорядника майна про відсторонення керівника боржника. Суд зауважив, що відповідне повноваження має дискреційний характер і передбачає втручання в майнову сферу боржника, на яку розповсюджуються гарантії Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 року, а тому можливість реалізації судом дискреційних повноважень з такого втручання передбачає наявність: законних підстав, легітимної мети та пропорційності між захо-

дами втручання і захищуваним загальним правом суб'єкта господарювання (в особі відповідних органів) [21]. Фактично суд застосував розроблений ЄСПЛ [22] добре відомий національним правникам трискладовий тест щодо наявності підстав для втручання у право власності.

Використання різноманітних тестів отримало популярність також у США. Ці правила визначають не тільки сам процес прийняття судових рішень, але й те, як юристи досліджують та структурують свої аргументи [23, с. 5]. Деякі тести містять різні частини, такі як елементи, які сторона повинна виконати, або фактори, що враховуються судом [24].

Таким чином, правові тести фактично подібні до контрольних списків. Останні можливо визначити як список необхідних елементів, справ, які потрібно зробити, або пунктів, які слід розглянути, що використовується як нагадування [25, с. 17]. Контрольні списки набули великої популярності у різних галузях: від медицини до будівництва та авіації [26], при чому в останньому випадку використання контрольних списків передбачено регуляторними органами [27, с. 21]. Справа в тому, що контрольний список (1) слугує допоміжним засобом для пам'яті, (2) пом'якшує вплив втоми, стресу та відволікаючих факторів, (3) стандартизує виконання завдань різними користувачами, (4) забезпечує дотримання прийнятих або рекомендованих найкращих практик та (5) сприяє комунікації [27, с. 25]. Використовуються контрольні списки і в праві, наприклад, Венеціанською комісією [28].

З урахування наведеного вважаємо, що впровадження тестів / контрольних списків посилить якість здійснення судами дискреційних повноважень, оскільки сприятиме напрацюванню подібних підходів, поширенню кращих та уніфікації існуючих практик, а також послаблюватиме вплив когнітивних факторів та упереджень на діяльність суддів, що забезпечить більш послідовне та прогнозоване правозастосування.

При чому варто зауважити, що підґрунтя для впровадження тестів з метою перевірки дискреційних повноважень певною мірою прослідковується в національній доктрині. Так, наприклад, О.В. Білостоцький стверджує, що специфіка дискреційних повноважень полягає в тому, що орган влади, при їх реалізації, зокрема: (1) переслідує лише ту мету, задля якої його наділено такими повноваженнями; (2) забезпечує належну рівновагу між несприятливими наслідками, які його рішення може мати для прав, свобод чи інтер-

есів осіб, та переслідуваною при цьому метою; (3) забезпечує послідовне застосування загальних приписів з одночасним врахуванням конкретних обставин кожної справи [15, с. 124].

Однак перед тим як запропонувати власну відповідь описаній проблематиці, варто зауважити про те, що аналіз дискреційних повноважень суду вказує на те, що останні поділяються на два види, які ми назвемо істинно-дискреційними та умовно-дискреційними повноваженнями. Нижче буде продемонстровано, як приналежність до одного з двох видів прямо впливає на порядок їх здійснення.

Запропонована класифікація є наслідком того, що національна правова система базується на параметрах, що узгоджуються з теорією Р. Дворкіна про те, що навіть у складних справах завжди є однозначна правильна відповідь, адже коли «правила з підручника» у судді закінчилися, то він повинен базувати своє рішення не на неправових стандартах чи нормах, а радше на тому, що можна назвати правовими принципами [29, с. 1168-1169]. Так, українські суди, щонайменше загальної юрисдикції, не створюють право [30], при цьому відмова в правосудді з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини, заборонена (ч. 11 ст. 11 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України)) [31]. Таким чином, вирішуючи спір чи правове питання національні суди у будь-якому випадку застосовують, а не створюють норми права, а отже, останнє повинно завжди містити правильну відповідь.

І хоча Р. Дворкін, стверджуючи про єдину правильну відповідь, акцентував увагу на складних справах, у яких жодне усталене правило не диктує рішення [29, с. 1171], наведене міркування в умовах України з вищевикладених причин слід поширити також на випадки, коли, за деякими виключеннями, про які піде мова далі, законодавство України наділяє суд дискреційними повноваженнями.

Такий висновок змушує визнати, що більшість дискреційних повноважень мають умовний характер, тобто є *умовно-дискреційними повноваженнями*. Уявимо суддю, який вирішує питання про зменшення для заявника судового збору, що належить сплатити, до суми, зазначеної у клопотанні. Добросовісний суддя, вирішивши, що клопотання обґрунтоване, зобов'язаний задовольнити його. Тобто для судді, який приймає рішення, декількох альтернативних однаково правильних варіантів відповіді не існує. Віднесення таких повноважень

до дискреційних обґрунтовується тим, що в неочевидних ситуаціях правильність поглядів різних осіб має суб'єктивний характер, а тому декілька варіантів рішення вважаються допустимими.

Однак є дискреційні повноваження, які передбачають можливість існування багатьох правильних варіантів рішення, зокрема, у свідомості судді. Так, для організації, забезпечення та керування розглядом та вирішенням справи суд наділяється організуючим розсудом [32, с. 43-45, 60-61]. П. 1 ч. 5 ст. 13 ГПК України встановлює нормативну основу для здійснення судом організуючого чи, з лінгвістичної точки зору більш коректного, організаційного розсуду, передбачаючи, що суддя керує ходом судового процесу [31].

Тобто суддя, реалізуючи організаційний розсуд, скоріше не вирішує правове питання, як при здійсненні умовно-дискреційних повноважень, а виконує просту управлінську функцію. Так, за умови дотримання передбачених законом строків розгляду справи суддя, як правило, не обмежений в обранні дати та часу судового розгляду. Відповідно призначення засідання на 10.30 в понеділок чи 12.10 у вівторок буде однаково правильним. Такі повноваження є *істинно-дискреційними*.

Як зазначалося вище, на кожне правове питання, яке вирішуються за допомогою умовно-дискреційних повноважень, існує одна дійсно правильна відповідь. Однак наведене не означає, що вона може бути легко ідентифікована, а ухвалене дискреційне рішення – скасоване просто з мотивів того, що суд вищої інстанції учинив би інакше. Натомість теза полягає в тому, що суддя, реалізуючи дискреційні повноваження, завжди повинен ретельно шукати ідеальне, на його думку, рішення.

З урахуванням викладеного пошук суддею правильного рішення під час реалізації умовно-дискреційних повноважень має здійснюватися у формі чотирьохланкового алгоритму. Так, суддя має (1) встановити чіткі межі дискреційних повноважень, визначених не недискреційними положеннями закону (*етап пошуку нормативно визначених меж*); (2) з'ясувати мету, задля якої суд наділили відповідними повноваженнями (*етап визначення легітимної мети*); (3) визначити можливі варіанти дискреційного рішення, що узгоджуються з метою повноважень (етап 2) та перебувають у нормативно визначених межах судової дискреції (етап 1), обов'язково розглянувши пропозиції/вимоги учасників справи (заінтересованих осіб); (4) здійснивши порівняльний аналіз можливих варіантів [14, с. 46], віднайти

дискреційне рішення, яке найкраще забезпечуватиме баланс приватних і, за наявності, публічних інтересів (*етап пошуку найбільш збалансованого рішення*).

Однак для реалізації істинно-дискреційних повноважень не можливо надати алгоритм вибору суддею найкращого дискреційного рішення, тому що такого з точки зору права не існує, а тому в цьому випадку слід зосередитися на пошуках механізму перевірки суддею правомірності обраного ним дискреційного рішення. Спростивши чотирьохланковий алгоритм, сформулюємо наступну формулу трьохскладового тесту: (1) чи діяв суд в конкретному випадку на підставі, в межах повноважень та у спосіб, встановлених недискреційними положеннями закону (*критерій законності*); (2) чи переслідував при цьому суд мету, задля якої його наділили такими повноваженнями (*критерій легітимної мети*); (3) чи забезпечує суд розумний баланс між приватними і, за наявності, публічними інтересами (*критерій пропорційності*).

Звертаючись до структури чотирьохланкового алгоритму та трьохскладового тесту, варто відзначити, що їх першими та найбільш простими складовими є етап пошуку нормативно визначених меж та перевірка на відповідність критерію законності відповідно, оскільки при їх здійсненні необхідно звернути увагу головним чином на ті межі дискреційних повноважень, що сформовано з достатньої чіткістю і які виключають необхідність пошуку відповіді на питання, що охоплюються наступними етапами та критеріями.

Наступним кроком, як зазначалося вище, має бути з'ясування мети, з якою суд було наділено дискреційними повноваженнями, перевірка варіанту (варіантів) рішення на предмет того, чи вони вважаються наслідками реалізації повноважень суду за призначенням. Для цього необхідно порівняти мету норми та намір судді. Як правило, аналізований варіант реалізації дискреційних повноважень витримує перевірку критерієм легітимної мети.

До протилежного випадку можливо віднести ситуацію, що трапилася у справі № 908/859/22, у якій суд першої інстанції ухвалою відклав підготовче засідання до завершення правового режиму воєнного стану, з чим не погодився апеляційний суд [33]. Безперечно право судді відкладати розгляд справ або робити перерви в судових засіданнях є дискреційним повноваженням [15, с. 162]. Однак із положень ч. 2 ст. 182; п. 3 ч. 2 ст. 183; ч. 3 ст. 216 ГПК України вбачається, що саме усунення

короткострокових разових перешкод в належному проведенні судового засідання є метою відкладення підготовчого засідання. Водночас зупинення провадження у справі, на відміну від відкладення розгляду справи (підготовчого засідання), здійснюється без зазначення строку, до усунення обставин, які зумовили зупинення провадження [34]. Тому відкладення підготовчого провадження до завершення воєнного стану, тобто на невизначений період, означало б реалізацію дискреційних повноважень із порушенням критерію легітимної мети.

Найбільш складним є останній етап / критерій, що зосереджується навколо балансу приватних і, за наявності, публічних інтересів. В основі пропорційності лежить балансування – міркування, які можливо описати як зрівняння плюсів і мінусів щодо певного рішення [35, с. 469]. Принцип пропорційності претендує на вирішення ціннісних конфліктів шляхом оцінки ступеня їх відносного співіснування [35, с. 474]. Відповідно можливо стверджувати, що оцінка правомірності реалізації дискреційних повноважень суду здійснюється на основі панівних у суспільстві та серед суддівського корпусу соціальних цінностей.

Відповідно до ст. 15 ГПК України суд визначає в межах, встановлених цим Кодексом, порядок здійснення провадження у справі відповідно до принципу пропорційності, враховуючи: завдання господарського судочинства; забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами; особливості предмета спору; ціну позову; складність справи; значення розгляду справи для сторін, час, необхідний для вчинення тих чи інших дій, розмір судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями, тощо [31]. Однак положення ст. 15 ГПК України навряд чи можна охарактеризувати як (суб)тест чи контрольний список. Так, принцип пропорційності по суті зводиться до забезпечення розумного балансу між приватними (приватними та публічними) інтересами. Тоді як інші складові, перелічені у ст. 15 ГПК України, фактично є критеріями, завдяки яким такий баланс може бути встановлено (віднайдено).

Відповідно суд, вирішуючи питання, пов'язані з пропорційністю, може враховувати перелічені критерії, наприклад, (1) ціну позову, (2) складність справи, (3) значення розгляду справи для сторін. До факторів, які також можуть бути враховані, слід віднести (4) поведінку заявника [36], зокрема наявність чи відсутність ознак зловживання правом (ст. 43 ГПК України), (5) можливість

погіршення становища інших учасників справи в результаті прийняття дискреційного рішення [37] та (6) наявність компенсаційних механізмів для таких учасників справи [37], а також (7) наявність у правовідносинах «сильнішого» та «слабшого» суб'єктів [38].

Фактори, що підлягають врахуванню, можуть відрізнитися залежно від процесуального питання, яке підлягає вирішенню, а їх закритий перелік навряд чи можна скласти. Тим не менш при оцінці пропорційності також рекомендується використання методів контрольного списку. Іншими словами, суддям, опираючись на судову практику, пропонується розробити відкритий список із елементами та факторами для оцінки пропорційності для використання останнього в складних випадках протистояння інтересів зацікавлених осіб. Звернення суддів до контрольних списків покращить процес обдумування рішень, а також сприятиме єдності судової практики, оскільки спрямуватиме міркування суддів у певному напрямку, при цьому не встановлюючи чіткі рамки та не обмежуючи волевиявлення судді.

Однак використання алгоритмів чи тестів навряд чи істотно сприятиме єдності судової практики, якщо не буде відображене в тексті судових рішень.

У правовій науці існує думка, що зважаючи на підвищену складність правовідносин, щодо яких реалізуються дискреційні повноваження суду, для того, щоб бути законним та обґрунтованим, дискреційне рішення має характеризуватися підвищеним ступенем аргументованості (порівняно із недискреційним рішенням), адже лише в такий спосіб можна системно проаналізувати всі складні юридичні та фактичні аспекти ситуації та дійти правильних висновків щодо її вирішення [14, с. 46]. З цим слід погодитися в тій мірі, що реалізація судом умовно-дискреційних повноважень повинна бути належним чином мотивована у тексті відповідних судових рішень, оскільки наведене є не лише вимогою закону (п. 3 ч. 1 ст. 234; ч. 4 ст. 238 ГПК України [31]), а й методом перевірки обраного дискреційного рішення.

Так, вимога обґрунтування судових рішень загалом дозволяє суддям здійснювати самоконтроль своєї роботи та мотивів, що вплинули на їхні рішення [39, с. 1], змушує суддю оцінити, чи підтверджують міркування та факти зроблений висновок. Багато непорозумінь і помилок у фактах і праві виявляються під час написання рішень [40, с. 244-245]. Необхідність обґрунтування рішення охоплює процес самоконтролю судді

з метою розгляду та перегляду всіх відповідних фактів, факторів, аргументів, а також застосовного права та його тлумачення. Це також гарантує, що рішення не ґрунтується на нерелевантних міркуваннях чи спекуляціях [39, с. 2].

Водночас реалізація судом істинно-дискреційних повноважень, як правило, узагалі не повинна вимагати обґрунтування, оскільки, по-перше, за допомогою них здійснюється управлінська функція суду щодо організації судового процесу, а не вирішуються правові питання, які мають вплив на результат розгляду справи, а по-друге, у цьому випадку не можливо визначити сталий алгоритм вибору дискреційного рішення. Зрештою вимога обґрунтування таких рішень призвела б до суттєвого збільшення «прямих витрат» судової системи, а саме часу, що витрачається суддями на одну справу, без очевидної необхідності для цього.

Висновки. Принцип правової визначеності вимагає обмеження дискреційних повноважень органів влади. Однак встановлення точних меж

дискреційних повноважень суду є малореалістичним завданням. Натомість більш ефективним підходом видається розробка інструментів впливу на процес ухвалення дискреційних рішень з метою забезпечення його більшої послідовності та прогнозованості. Такі інструменти як чотирьохланковий алгоритм, трьохскладовий тест та контрольні списки сприятимуть мінімізації впливу на суд різноманітних суб'єктивних факторів, а також позитивно впливатимуть на єдність судової практики. Запропоноване розмежування на істинно-дискреційні та умовно-дискреційні повноваження дозволяє гнучкіше визначати обсяг необхідного обґрунтування та вимоги до процесу ухвалення дискреційних рішень. Запропонований чотирьохланковий алгоритм має за мету стимулювання суддів до пошуку найкращого варіанту рішення. Своєю чергою перспективним є дослідження розмежування видів дискреційних повноважень суду та розроблення стандарту перегляду дискреційних рішень судами вищих інстанцій.

Список літератури:

1. Постанова Верховного Суду від 26.09.2019 у справі № 920/844/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84627186> (дата звернення: 29.04.2025).
2. Постанова Верховного Суду від 09.11.2021 у справі № 914/1493/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101210962> (дата звернення: 29.04.2025).
3. Постанова Верховного Суду від 18.09.2018 у справі № 921/655/17-г/4. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76543065> (дата звернення: 29.04.2025).
4. Постанова Верховного Суду від 15.03.2018 у справі № 910/14553/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72822751> (дата звернення: 29.04.2025).
5. Постанова Верховного Суду від 31.07.2019 у справі № 904/4566/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83567417> (дата звернення: 29.04.2025).
6. Постанова Верховного Суду від 07.06.2022 у справі № 910/15998/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104987461> (дата звернення: 29.04.2025).
7. Постанова Верховного Суду від 31.10.2019 у справі № 903/435/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85446052> (дата звернення: 29.04.2025).
8. Постанова Верховного Суду від 05.09.2024 у справі № 910/14283/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121502617> (дата звернення: 29.04.2025).
9. Постанова Верховного Суду від 19.01.2024 у справі № 911/2269/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116445536> (дата звернення: 29.04.2025).
10. Остапенко Г. З. Принцип правової визначеності: теоретико-прикладні засади : монографія. Київ : Парлам, 2023. 460 с.
11. Венеційська комісія. Доповідь про правовладдя. Право України. 2019. № 11. С. 14–38. URL: <https://surl.li/wbluxd> (дата звернення: 29.04.2025).
12. Бойко О. Засоби попередження зловживання дискреційними повноваженнями суддею адміністративного суду. Науковий вісник публічного та приватного права. 2022. № 3. С. 55–60. URL: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.3.10> (дата звернення: 30.04.2025).
13. Гаврилюк О., Катеринчук Л. Людиноцентрична дискреція судової влади. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 6. С. 248–256. URL: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.6.42> (дата звернення: 30.04.2025).
14. Мельник Г. П. Судовий розсуд (дискреція) як явище правової системи. Наукові записки. Т. 90. URL: <https://surl.li/cc/indhiq> (дата звернення: 22.04.2025).
15. Білостоцький О. В. Дискреційні повноваження судді: проблеми теорії та практики : дис. ... д-ра філософії в галузі права : 081. Одеса, 2023. 243 с.

16. Posner R. A. An economic approach to legal procedure and judicial administration. *The journal of legal studies*. 1973. Vol. 2, no. 2. P. 399–458. URL: <http://www.jstor.org/stable/724058> (date of access: 29.04.2025).
17. Danziger S., Levav J., Avnaim-Pesso L. Extraneous factors in judicial decisions. *Proceedings of the National academy of sciences*. 2011. Vol. 108, no. 17. P. 6889–6892. URL: <https://doi.org/10.1073/pnas.1018033108> (date of access: 29.04.2025).
18. Weinshall-Margel K., Shapard J. Overlooked factors in the analysis of parole decisions. *Proceedings of the National academy of sciences*. 2011. Vol. 108, no. 42. P. E833. URL: <https://doi.org/10.1073/pnas.1110910108> (date of access: 29.04.2025).
19. Glöckner A. The irrational hungry judge effect revisited: simulations reveal that the magnitude of the effect is overestimated. *Judgment and decision making*. 2016. Vol. 11, no. 6. P. 601–610. URL: <https://doi.org/10.1017/s1930297500004812> (date of access: 29.04.2025).
20. Smith M., Hyman H. M. B., Redfield S. E. Addressing bias among judges. *State Court Report*. URL: <https://surl.li/cpgbio> (date of access: 29.04.2025).
21. Постанова від 01.08.2022 у справі № 905/2199/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105592433> (дата звернення: 29.04.2025).
22. Постанова Верховного Суду від 18.02.2021 у справі № 14/5026/1020/2011. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96040650> (дата звернення: 29.04.2025).
23. Dempsey J., Teninbaum G. May it please the bot?. *MIT computational law report*. 2020. URL: <https://surl.li/bpubkz> (date of access: 29.04.2025).
24. Romantz D. S., Vinson K. E. *Legal analysis – the fundamental skill*. 2nd ed. Durham : Carolina Academic Press, 2009. URL: <https://surl.li/yfxmxf> (date of access: 29.04.2025).
25. Thinking Ahead Institute. *Better decision-making: a toolkit*. Thinking Ahead Institute. URL: <https://surl.li/xymstrm> (date of access: 29.04.2025).
26. Keegan M. J. Leadership insights from "The checklist manifesto: how to get things right". IBM Center for The Business of Government. URL: <https://surl.li/mbkxqw> (date of access: 29.04.2025).
27. Checklists: a review of their origins, benefits, and current uses as a cognitive aid in medicine / A. Chaparro et al. *Ergonomics in design: the quarterly of human factors applications*. 2019. Vol. 27, no. 2. P. 21–26. URL: <https://www.researchgate.net/publication/330561453> (date of access: 29.04.2025).
28. Venice Commission. *Rule of law checklist*. Strasbourg, 2016. 72 с. URL: <https://surl.li/zuirro> (дата звернення: 29.04.2025).
29. Dworkin R. Dworkin's "rights thesis". *Michigan law review*. 1976. Vol. 74, no. 6. P. 1167. URL: <https://repository.law.umich.edu/mlr/vol74/iss6/3>.
30. Постанова Верховного Суду від 13.12.2023 у справі № 160/17003/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115630051> (дата звернення: 29.04.2025).
31. Господарський процесуальний кодекс України : Кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII : станом на 9 квіт. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення: 29.04.2025).
32. Бевзенко В. М., Панова Г. В. *Сутність та підстави втручання адміністративного суду у розсуд публічної адміністрації: монографія / за заг. Ред. В. М. Бевзенка*. Київ: ВД «Дакор», 2018. 232 с.
33. Постанова Центрального апеляційного господарського суду від 14.03.2023 у справі № 908/859/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109522207> (дата звернення: 30.04.2025).
34. Постанова Верховного Суду від 07.12.2022 у справі № 908/859/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107717345> (дата звернення: 30.04.2025).
35. Tsakyrakis S. Proportionality: an assault on human rights?. *International journal of constitutional law*. 2009. Vol. 7, no. 3. P. 468–493. URL: <https://doi.org/10.1093/icon/mop011> (date of access: 30.04.2025).
36. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.06.2024 у справі № 756/11081/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119776617> (дата звернення: 30.04.2025).
37. Постанова Верховного Суду від 13.07.2018 у справі № 905/915/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75429438> (дата звернення: 30.04.2025).
38. Постанова Верховного Суду від 11.07.2018 у справі № 752/6743/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75447838> (дата звернення: 30.04.2025).
39. Themis 2022. *Judicial Ethics and Professional Conduct*. In the judge we trust: the role of reasoning in judicial decisions / C. M. Rodrigues et al. 2022. 20 p. URL: <https://surl.li/qsuszs> (date of access: 30.04.2025).
40. Kearney M. K. The propriety of poetry in judicial opinions. *Widener law journal*. 2003. Vol. 12. P. 597–599.

Ozadovsky I.L. STRUCTURING THE EXERCISE OF DISCRETIONARY POWERS BY COMMERCIAL COURTS

This article examines the issue of the exercise of discretionary powers by commercial courts within the framework of the principle of legal certainty. The author critically evaluates the traditional scholarly focus on the search for objective limits to judicial discretion, arguing that such limits cannot, a priori, be clearly defined or universally applicable. The author argues for shifting the focus from searching for limits to analyzing the structure of the discretionary decision-making process and the tools for structuring it. The article highlights the underdeveloped state within Ukrainian legal scholarship concerning the process of selecting a discretionary option, as well as the impact of subjective factors—such as cognitive biases, fatigue, and mental exhaustion—on judicial activity. The work proposes distinguishing between 'truly discretionary' and 'conditionally discretionary' judicial powers based on the nature of the choice the judge makes. Drawing on national legislation and the ideas of R. Dworkin, the author posits a presumption of a single correct answer within the scope of conditionally discretionary powers, which the judge is obligated to identify. The core of the work focuses on developing tools to structure the exercise of discretionary powers by commercial courts: a four-stage algorithm for selecting what the court deems the best decision when exercising conditionally discretionary powers; a three-component test to verify the lawfulness of decisions made under truly discretionary powers; and a methodology for employing checklists. It is argued that these approaches can mitigate the influence of subjective factors, enhance the consistency and predictability of the discretionary decision-making process, and contribute to the uniformity of judicial practice. Particular attention is given to the feasibility and utility of developing checklists for assessing factors relevant to determining proportionality. The author also underscores the importance of justifying conditionally discretionary decisions as a mechanism for judicial self-regulation. The article concludes with proposals for enhancing the practice of exercising judicial discretionary powers, considering both national and international experience.

Key words: principle of legal certainty; discretionary powers; discretion; judicial discretion; cognitive biases; proportionality; legal test; checklist; justification of judicial decisions.

Шабалін А.В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ЗАХИСТ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В ГОСПОДАРЬСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ

Наукову статтю присвячено дослідженню питань пов'язаних із процесуальними особливостями розгляду та вирішення справ пов'язаних правом інтелектуальної власності. На підставі аналізу існуючих теоретичних положень, вказується, що вказується, що: «механізм захисту прав інтелектуальної власності» є складним соціально-правовим феноменом; його слід розглядати у статистиці – як сукупність необхідних та достатніх елементів, що відображають його внутрішню структуру та включають матеріальне та процесуальне законодавство, форми, заходи, способи захисту, суб'єкти права інтелектуальної власності, уповноважений орган; динаміка механізму захисту прав інтелектуальної власності характеризується взаємодією суб'єкта права інтелектуальної власності та уповноваженого органу. Наголошується, що у ході проведення судово-правової реформи 2016-2017 рр, законодавцем визначено, що справи про захист права інтелектуальної власності розглядаються за правилами господарського судочинства. Наразі, означені спори розглядаються як за правилами господарського процесу, так і за правилами цивільного судочинства, в залежності від суб'єктивного складу учасників процесу. Вказується, що невизначеність щодо запуску роботи Вищого суду з питань інтелектуальної власності породжує неоднозначність у формуванні профільної судової практики. Процес формування доказової бази у справах щодо захисту права інтелектуальної власності займає одне із провідних місць, як й у кожній судовій справі. Наразі, у справах про захист права інтелектуальної власності, докази можуть бути електронними, що свідчить про широке запровадження сучасних технологій у господарський процес у відповідності з вимогами часу. Господарський процесуальний кодекс не встановлює особливостей щодо розгляду та вирішення справ пов'язаних із інтелектуальною власністю. Рішення у справах про захист прав інтелектуальної власності повинно відповідати загальним вимогам щодо форми і змісту судового рішення у господарському процесі. Вказується, що Розвиток цифрової технології призвів до трансформації інтелектуальної продукції в цифрове середовище. А це стає відправною точкою для появи нових видів правопорушень у сфері інтелектуальної власності. Однією такою перспективною технологією є технологія генеративного інтелекту. Штучний інтелект вже зараз активно застосовується у всіх галузях людського життя, включаючи і сферу інтелектуальної власності. Про що свідчить і досвід ЄС. За результатами дослідження вироблені пропозиції теоретичного та практичного характеру.

Ключові слова: цивільний процес, господарський процес, господарське судочинство, захист права інтелектуальної власності, штучний інтелект, цифрові технології, цивільне право, ЄС, судовий захист

Постановка проблеми. Проблематика судового захисту права інтелектуальної власності набуває особливої актуальності у процесі створення та розвитку національної системи правової охорони інтелектуальної власності, адаптації законодавства у зазначеній сфері до європейських стандартів, відповідно до яких право на результати інтелектуальної діяльності (творчої) є одним із непорушних прав кожного.

На сьогоднішній день в Україні значним чином була модернізована нормативна база щодо регулювання правовідносин в сфері інтелектуальної власності (зокрема, набула чинності нова редакція

Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 01.12.2022 № 2811-IX) [1]. Були внесені зміни і у процесуальне законодавство відносно особливостей доказування у справах пов'язаних із захистом права інтелектуальної власності.

Запровадження в Україні правового режиму воєнного стану, також стало одним із факторів оперативної модернізації законодавчої бази права інтелектуальної власності.

Отже, питання захисту права інтелектуальної власності є актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню дослідження захисту права інтелекту-

альної власності, у тому числі судового захисту, права інтелектуальної власності приділяли уваги такі вчені, як: О. Ф. Дорошенко, Ю. М. Капіца, А. О. Кодинець, О. П. Орлюк, О. І. Харитонова, А. В. Шабалін, О. О. Штефан та ін.

Не зважаючи на значний науковий інтерес питанню захисту правовідносин з приводу інтелектуальної власності, на сьогоднішній день існує необхідність як на теоретичному, так і практичному рівнях, дослідженні особливості судового захисту права інтелектуальної власності.

Постановка завдання. Є дослідженням особливостей судової процедури захисту права інтелектуальної власності.

Мета роботи дослідити особливості судового захисту спорів про інтелектуальну власність. На цій основі запропонувати вдосконалення існуючих та вироблення нових доктринальних положень, визначити потенційні нормативні шляхи спрямовані на вдосконалення судового порядку вирішення спорів в інтелектуальній сфері.

Обґрунтованість теоретичних положень і рекомендацій щодо подальшого наукового розроблення теми, а також достовірність результатів забезпечено використанням сукупності філософських, загально- і спеціально-наукових методів, що використовуються у правових дослідженнях. Як основний загальнонауковий метод застосовано діалектичний метод наукового пізнання, історико-правового аналізу.

Виклад основного матеріалу. На пріоритеті судового захисту порушеного права щодо широкого кола правовідносин вказує й Конституційний Суд України, що свідчить про широку реалізацію загальноновизнаних правових стандартів у національному праві.

Так, у своєму рішенні Конституційний Суд України від 09.07.2002 р. № 15-рп / 2002 вказав, що поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, що виникають у державі, в аспекті конституційного звернення необхідно розуміти так, що право особи (громадянина України, іноземця, особи без громадянства, юридичної особи) на звернення до суду за вирішенням спору не може бути обмежене законом, іншими нормативно-правовими актами (п. 1 резолютивної частини Рішення) [2].

У контексті вказаного судового рішення у процесуальній літературі наголошується на пріоритеті судового захисту як ознаки демократичної, правової держави [3].

У вітчизняних науково-правових дослідженнях вказується, що: «механізм захисту прав інтелекту-

альної власності» є складним соціально-правовим феноменом; його слід розглядати у статичній – як сукупність необхідних та достатніх елементів, що відображають його внутрішню структуру та включають матеріальне та процесуальне законодавство, форми, заходи, способи захисту, суб'єкти права інтелектуальної власності, уповноважений орган; динаміка механізму захисту прав інтелектуальної власності характеризується взаємодією суб'єкта права інтелектуальної власності та уповноваженого органу. У процесі такої взаємодії суб'єкт права інтелектуальної власності реалізує своє суб'єктивне право на захист прав та законних інтересів, яке розуміється як правомочність на здійснення певних дій, правомочність вимагати від інших осіб вчинення або утримання від певних дій, правомочність на вибір форми та способу захисту, здійснення яких гарантується та забезпечується державою; така взаємодія здійснюється у процесуальній формі, характеризується реалізацією охоронних та відновлюваних правовідносин, що виникають у зв'язку із захистом суб'єктивних прав інтелектуальної власності [4].

Право на звернення до суду у спорах з приводу інтелектуальної власності у законодавстві, що регламентує відповідні правовідносини (наприклад, у ст. 432 ЦК України, ст. 52 Закон України «Про авторське право і суміжні права», ст. 25 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», ін.) є гарантованим.

У ході проведення судово-правової реформи 2016-2017 рр, законодавцем визначено, що справи про захист права інтелектуальної власності розглядаються за правилами господарського судочинства. Наразі, означені спори розглядаються як за правилами господарського процесу, так і за правилами цивільного судочинства, в залежності від суб'єктивного складу учасників процесу.

Відповідно до ч. 2 ст. 20 Господарського процесуального кодексу України (надалі – ГПК України), – Вищий суд з питань інтелектуальної власності розглядає справи щодо прав інтелектуальної власності, зокрема:

1) справи у спорах щодо прав на винахід, корисну модель, промисловий зразок, торговельну марку (знак для товарів і послуг), комерційне найменування та інших прав інтелектуальної власності, в тому числі щодо права попереднього користування; 2) справи у спорах щодо реєстрації, обліку прав інтелектуальної власності, визнання недійсними, продовження дії, дострокового припинення патентів, свідоцтв, інших актів, що посвідчують або на підставі яких виникають такі

права, або які порушують такі права чи пов'язані з ними законні інтереси; 3) справи про визнання торговельної марки добре відомою; 4) справи у спорах щодо прав автора та суміжних прав, в тому числі спорах щодо колективного управління майновими правами автора та суміжними правами; 5) справи у спорах щодо укладання, зміни, розірвання і виконання договору щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності, комерційної концесії; 6) справи у спорах, які виникають із відносин, пов'язаних із захистом від недобросовісної конкуренції, щодо: неправомірного використання позначень або товару іншого виробника; копіювання зовнішнього вигляду виробу; збирання, розголошення та використання комерційної таємниці; оскарження рішень Антимонопольного комітету України із визначених цим пунктом питань [5].

Наразі Вищий суд з питань інтелектуальної власності не сформований та не функціонує. Відповідно п. 16 ст. 1 розділу XI ГПК України, – до початку роботи Вищого суду з питань інтелектуальної власності справи щодо прав інтелектуальної власності розглядаються за правилами, що діють після набрання чинності цією редакцією Кодексу, судами відповідно до правил юрисдикції (підвідомчості, підсудності), які діяли до набрання чинності цією редакцією Кодексу [5].

Варто зазначити, що, наразі, у світі по-різному вирішується питання щодо створення таких судів. Так, Спеціальні патентні суди щодо вирішення спорів, пов'язаних з правом інтелектуальної власності існують в деяких європейських країнах, зокрема, у Великобританії та ФРН. Це дозволяє напрацювати досвід вирішення патентних спорів (спорів з приводу права інтелектуальної власності на винаходи, промислові зразки тощо), створює умови для правильного й однакового застосування нормативно правових актів, оптимізувати діяльність судової системи у сфері вирішення відповідної категорії спорів [6]¹.

Відповідно до положень ст. 12 ГПК України справи про захист права інтелектуальної власності вирішуються судом за правилами позовного провадження. Проте, деякі справи можуть вирішуватися в порядку наказного провадження (ст.ст. 147-148 ГПК України), наприклад, стягнення передбаченої договором, але несплаченої авторської винагороди (рояліті).

Також у рамках цієї роботи ми не будемо детально досліджувати питання пов'язані зі

загально процесуальними аспектами здійснення судочинства (стадії процесу, правова природа позову та судового рішення, доказування тощо), оскільки такі питання у більшій мірі стосуються царині процесуального права і носять загальний характер [5].

У ч. 1 ст. 27 ГПК України визначено, що позов пред'являється до господарського суду за місцезнаходженням чи місцем проживання відповідача, якщо інше не встановлено цим Кодексом [6]. Процесуальне законодавство не містить положень, пов'язаних із можливістю застосування альтернативної підсудності у справах про захист прав інтелектуальної власності [5].

Сьогодні питанню захисту права інтелектуальної власності на тимчасово окупованих територіях приділяється недостатньо уваги, незважаючи на те, що зазначена сфера також зазнала значного порушення внаслідок агресії. Цим зумовлюється потреба у виробленні нових теоретичних та практичних підходів щодо порядку (процедури) відповідного правового захисту. У цьому контексті вважаємо за доцільне на нормативному рівні закріпити у ст. 29 ГПК України можливість звернення позивача до суду за захистом порушеного, невизнаних або оспорюваного прав інтелектуальної власності за місцем знаходженням (за місцем проживання чи перебування) такого позивача, у разі, якщо факт порушення відповідного права (щодо об'єктів права інтелектуальної власності) мав місце на тимчасово окупованих територіях України.

До часу початку роботи Вищого суду з питань інтелектуальної власності, аналогічні зміни необхідно внести й до ст. 28 ЦПК України з метою захисту прав та інтересів фізичних осіб, які є суб'єктами права інтелектуальної власності.

Реалізація даних пропозицій сприятиме розширенню можливості звернення до суду за захистом порушеного права, що у повній мірі кореспондується із європейськими демократичними стандартами правосуддя. Європейський суд з прав людини (надалі – ЄСПЛ) у рішенні по справі «Bellet v. France» зазначив: «що стаття 6 § 1 Конвенції містить гарантії справедливого судочинства, одним з аспектів яких є доступ до суду. Рівень доступу, наданий національним законодавством, має бути достатнім для забезпечення права особи на суд з огляду на принцип верховенства права в демократичному суспільстві. Для того, щоб доступ був ефективним, особа повинна мати чітку практичну можливість оскаржити дії, які становлять втручання у її права» [7].

¹ У даному випадку на питаннях, які на авторську думку характеризуються своєю актуальністю на даний час.

Створений на законодавчому рівні, але фактично не функціонуючий Вищий суд з питань інтелектуальної власності створює невизначеність щодо питання юрисдикції в справах пов'язаних зі захистом права інтелектуальної власності, про свідчить й судова практика.

Наразі у судовій практиці по розгляду справ щодо порушення прав інтелектуальної власності господарськими судами застосовується практика ЄСПЛ, що у повній мірі відповідає положенням господарського процесуального законодавства. Поруч із тим, у вимогах щодо оформлення позовної заяви, яка подається до господарського суду не міститься положення щодо обов'язкового посилання позивачем на практику ЄСПЛ або іншого міжнародного судового органу, визнаного Україною, у ст. 162 ГПК України не міститься й заборони щодо такого посилання.

Практику обґрунтування власної правової позиції позивачем шляхом посилатися на відповідні правові позиції, викладені у рішеннях ЄСПЛ (безпосередньо на Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї) слід визнати позитивною. Такий висновок у повній мірі кореспондується із низкою принципів господарського судочинства: диспозитивністю, верховенством права, законності та обґрунтованості судового рішення (ст.ст. 2, 11, 236 ГПК України).

Важливе значення у досліджуваній категорії справ належить доказам, які обґрунтовують ту чи іншу правову позицію учасників процесу.

Феномен доказу полягає в тому, що останній є основним елементом теорії доказування [8].

Процес формування доказової бази у справах щодо захисту права інтелектуальної власності займає одне із провідних місць, як й у кожній судовій справі.

Наразі, у справах про захист права інтелектуальної власності, докази можуть бути електронними, що свідчить про широке запровадження сучасних технологій у господарський процес у відповідності з вимогами часу (гл. 5 ГПК України).

У контексті викладеного варто зазначити, що законодавцем у 2023 році були внесені зміни до деяких процесуальних кодексів (81-1 ЦПК України та 81-1 ГПК України) щодо витребування доказів у справах про захист порушеного права інтелектуальної власності

Відповідно до ст. 81-1 ГПК України: *«за вмотивованим клопотанням учасника справи суд може постановити ухвалу про витребування доказів у вигляді інформації про походження і мережі*

розповсюдження товарів або надання послуг, що порушують право інтелектуальної власності чи щодо яких існують достатні підстави вважати, що розповсюдження таких товарів або надання таких послуг порушує права інтелектуальної власності: 1) від особи, стосовно якої існують достатні підстави вважати, що така особа порушує права інтелектуальної власності; та/ або 2) від будь-якої іншої особи, стосовно якої існують достатні підстави вважати, що така особа пропонувала, отримувала, володіла та/ або використовувала товари чи надавала послуги, що порушують права інтелектуальної власності, з комерційною метою; або 3) від будь-якої іншої особи, яка була вказана особою, зазначеною у пункті 2 цієї частини, як така, що задіяна у виробництві, виготовленні або розповсюдженні товарів чи наданні послуг, що порушують права інтелектуальної власності.

Клопотання про витребування доказів, подане на підставі частини першої цієї статті, повинно стосуватися виключно інформації, що є необхідною для встановлення походження і мережі розповсюдження товарів або надання послуг, що порушують право інтелектуальної власності чи щодо яких існують достатні підстави вважати, що розповсюдження таких товарів або надання таких послуг порушує права інтелектуальної власності»[5].

Аналогічні положення містяться і у ст. 81-1 ЦПК України [9].

Вищеозначені законодавчі зміни свідчать про значну роль цифрових технологій у сучасному світі, і, про те, що у подальшому кількість спорів пов'язаних із сферою ІТ тільки буде зростати.

Доказова база у справах, пов'язаних із захистом права інтелектуальної власності складається із: документів (ст. 91 ГПК України), електронних доказів (ст. 96 ГПК України) експертних висновків (ст. 98 ГПК України), відображають специфіку набуття та реалізації прав на об'єкти права інтелектуальної власності[5].

Практично у всіх справах, пов'язаних із захистом права інтелектуальної власності, призначаються і проводяться судові експертизи. У такій категорії справ як визнання прав на торгівельну марку (ТМ) недійсними та про порушення права на торгівельну марку (ТМ) у 90% випадків для з'ясування обставин, які мають значення для вирішення справи, призначається експертиза.

Господарський процесуальний кодекс не встановлює особливостей щодо розгляду та вирішення справ пов'язаних із інтелектуальною власністю.

Рішення у справах про захист прав інтелектуальної власності повинно відповідати загальним вимогам щодо форми і змісту судового рішення у господарському процесі – 238 ГПК України .

Судове рішення у справах про захист права інтелектуальної власності, як й кожне рішення, підлягає оприлюдненню шляхом його оголошення.

Так, згідно ст. 244 ГПК України рішення суду проголошується у судовому засіданні, яким завершується розгляд справи, публічно, крім випадків, встановлених цим Кодексом. Суд може проголосити лише вступну та резолютивну частини рішення [5].

Розвиток цифрових технологій призвів до трансформації інтелектуальної продукції в цифрове середовище. А це стає відправною точкою для появи нових видів правопорушень у сфері інтелектуальної власності.

Однією такою перспективною технологією є технологія генеративного інтелекту. Штучний інтелект вже зараз активно застосовується у всіх галузях людського життя, включаючи і сферу інтелектуальної власності. Про що свідчить і європейський досвід.

У Європейському Союзі прийняли Закон про ШІ (AI Act), який вступив в силу 01 серпня 2024 року. Стаття 107 цього Закону передбачає, що постачальники генеративних моделей штучного інтелекту повинні будуть надати детальний короткий виклад вмісту, який використовується для навчання, у вичерпний спосіб, що дозволить авторам або сторонам із законними інтересами здійснювати та відстоювати свої права відповідно до законодавства ЄС. Це також може сприяти надалі визнанню творів, створених штучним інтелектом, та одночасно забезпечувати дотримання авторських прав тих, чії роботи були використані для його навчання [10].

Це означає, що існує потреба у розробленні нових як законодавчих, так і методичних (тактичних) підходів щодо судового захисту порушеного

права інтелектуальної власності в умовах активного розвитку цифрових технологій. А також необхідності вироблення відповідних законодавчих підходів, спрямованих на вдосконалення правової охорони та захисту права інтелектуальної власності в цифровому середовищі.

Висновки. Вищезазначене дає змогу дійти наступного:

– справи про захист права інтелектуальної власності розглядаються за правилами позовного (загального позовного та спрощеного) та наказного провадження (наприклад, стягнення нарахованої та несплаченої авторської винагороди), яке є альтернативним. Процесуальний закон не встановлює особливості процедури розгляду та вирішення справ про захист права інтелектуальної власності;

– розвиток цифрових технологій призвів до трансформації інтелектуальної продукції в цифрове середовище. А це стає відправною точкою для появи нових видів правопорушень у сфері інтелектуальної власності;

– існує необхідність у розробленні нових як законодавчих, так і методичних (тактичних) підходів щодо судового захисту порушеного права інтелектуальної власності в умовах активного розвитку цифрових технологій, появі нових цифрових продуктів, які є результатами творчої діяльності. Особливої уваги необхідно приділити генеративному інтелекту, як технології, що активно застосовується у всіх галузях людського життя, включаючи і юриспруденцію, і сферу інтелектуальної власності;

– пропонується у ст. 29 ГПК України закріпити можливість звернення позивача до суду за захистом порушеного, невизнаних або оспорюваного прав інтелектуальної власності за місцем знаходження (за місцем проживання чи перебування) такого позивача, у разі, якщо факт порушення відповідного права (щодо об'єктів права інтелектуальної власності) мав місце на тимчасово окупованих територіях України.

Список літератури:

1. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022. № 2811-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text> (дата звернення: 10.05.2025).
2. Рішення Конституційний Суд України від 09.07.2002 р. № 15-рп / 2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-02/print> (дата звернення: 10.05.2025).
3. Шабалін А. В. Актуальні питання захисту права інтелектуальної власності: навчально-практичний посібник. К.: НДІ ІВ НАПрН України. К. : Інтерсервіс, 2020. С.115.
4. Бенедисюк І. М. Механізм захисту права інтелектуальної власності: цивільно-правові аспекти. Авто. дис. канд. юридичн. наук., спец. 12.00.03. Національна академія правових наук України науково-дослідний інститут інтелектуальної власності. Київ., 2021 С. 4-5.

5. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України 06.11.1991 № 1798-XII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12> (дата звернення: 10.05.2025).
6. Цибульов П. М. Основи інтелектуальної власності: навч. посіб. К.: Ін-т інтелект власн. і право. 2005. С. 97-98.
7. Право на справедливий суд: практика Європейського суду з прав людини. Міністерство юстиції України. Офіційний сайт Міністерства юстиції України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_7474 (дата звернення: 10.05.2025).
8. Погребський М. А. Актуальні питання теорії доказів / Докази і доказування за новим КПК України (до 75-річчя з дня народження д-ра юрид. наук, проф. М. М. Михеєнка): матер. Міжнарод. наук. конф. (6-7 грудня 2012 р. М. Київ). Харків. Видавець Стрюков Д. В., 2013. С. 16-17.
9. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 10.05.2025).
10. Сергій Барбашин Правове регулювання інтелектуальної власності на об'єкти, створені із залученням ШІ. URL: <https://surl.li/mhiizi> (дата звернення: 10.05.2025).

Shabalin A.V. PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS IN COMMERCIAL JUDICIAL PROCEEDINGS

The scientific article is devoted to the study of issues related to the procedural features of the consideration and resolution of cases related to intellectual property rights. Based on the analysis of existing theoretical provisions, it is indicated that it is indicated that: "the mechanism for the protection of intellectual property rights" is a complex socio-legal phenomenon; it should be considered in statics – as a set of necessary and sufficient elements that reflect its internal structure and include substantive and procedural legislation, forms, measures, methods of protection, subjects of intellectual property rights, the authorized body; the dynamics of the mechanism for the protection of intellectual property rights is characterized by the interaction of the subject of intellectual property rights and the authorized body. It is noted that during the judicial and legal reform of 2016-2017, the legislator determined that cases on the protection of intellectual property rights are considered according to the rules of commercial litigation. Currently, the specified disputes are considered both according to the rules of economic process and according to the rules of civil litigation, depending on the subjective composition of the participants in the process. It is indicated that the uncertainty regarding the launch of the work of the Supreme Court on intellectual property issues creates ambiguity in the formation of specialized judicial practice. The process of forming an evidentiary base in cases on the protection of intellectual property rights occupies one of the leading places, as in every court case. Currently, in cases on the protection of intellectual property rights, evidence can be electronic, which indicates the widespread introduction of modern technologies into the economic process in accordance with the requirements of the time. The Economic Procedure Code does not establish any features regarding the consideration and resolution of cases related to intellectual property. The decision in cases on the protection of intellectual property rights must comply with the general requirements regarding the form and content of a court decision in economic proceedings. It is indicated that the development of digital technologies has led to the transformation of intellectual products into a digital environment. And this becomes the starting point for the emergence of new types of offenses in the field of intellectual property. One such promising technology is the technology of generative intelligence. Artificial intelligence is already actively used in all areas of human life, including the field of intellectual property. As evidenced by the experience of the EU. Based on the results of the study, theoretical and practical proposals have been developed.

Key words: *civil process, commercial process, commercial litigation, protection of intellectual property rights, artificial intelligence, digital technologies, civil law, EU, judicial protection.*

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.41/347.235

DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.2/11>

Кушнір Я.В.

ПВНЗ «Буковинський університет»

Селезньова О.М.

ПВНЗ «Буковинський університет»

ПРАВО ВЛАСНОСТІ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО У КОНТЕКСТІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН: РЕГУЛЮВАННЯ, АНАЛІЗ, СУДОВА ПРАКТИКА

У статті досліджується право власності на нерухоме майно в умовах трансформації земельних відносин в Україні. Автор акцентує увагу на ключовій ролі землі як об'єкта права власності та як просторової основи для існування інших об'єктів нерухомості. Через призму чинного законодавства, аналізується дуалізм правового статусу землі та нерухомого майна, що на ній розташоване. Зокрема, розглядається співвідношення права власності на земельну ділянку та права власності на об'єкти нерухомості, що на ній розміщені, а також колізії, які виникають у зв'язку з цим.

Автор аналізує правову природу земельної ділянки як окремого об'єкта цивільного обороту, наголошуючи на тому, що хоч земля і є основою для розміщення нерухомості, вона не завжди виступає єдиним об'єктом права з цією нерухомістю. Наведені приклади з судової практики демонструють, що право власності на будівлю не автоматично означає право на земельну ділянку під нею, що створює правову невизначеність для власників.

Окрема увага приділена реформі земельного законодавства, зокрема відкриттю ринку землі в Україні, що підвищує актуальність чіткого правового врегулювання відносин власності. Важливе значення має також інститут держреєстрації речових прав, який має забезпечити юридичну визначеність прав на землю та нерухомість.

Судова практика, розглянута в статті, демонструє неоднозначність у застосуванні норм права. Суди часто по-різному тлумачать співвідношення між правом власності на землю та нерухомість, що на ній розташована. У цьому контексті автор наполягає на потребі уніфікації підходів до правозастосування та наданні пріоритету принципу єдності землі та об'єкта нерухомого майна, де це можливо.

У підсумку зазначається, що подальший розвиток законодавства у сфері земельних відносин має відбуватись з урахуванням принципів правової визначеності, стабільності та справедливості. Необхідна також гармонізація земельного і цивільного законодавства, з урахуванням практичних потреб правозастосування і судової практики. Автор підкреслює важливість належного оформлення прав на нерухомість та землю як запоруки стабільного правового режиму власності.

Ключові слова: земельне право, нерухоме майно, земельна ділянка, судова практика, державна реєстрація, користування землею, судові спори, єдність правового режиму, правозастосування.

Постановка проблеми. Правове регулювання земельних відносин завжди було однією з центральних тем українського національного права, адже земля є не лише основним національним

багатством, а й об'єктом складних правовідносин, пов'язаних із власністю, користуванням та управлінням. Особливого значення це питання набуває у випадках, коли право на землю виникає разом

із правом власності на нерухоме майно, яке розташоване на ній.

Актуальність теми дослідження випливає з того, що правове регулювання земельних відносин у зв'язку з правом власності на нерухоме майно є однією з ключових проблем сучасного земельного права України. В умовах постійного вдосконалення законодавства, децентралізації, а також реформування сфери управління земельними ресурсами, зокрема в контексті відкриття ринку землі, питання узгодження прав власників нерухомого майна та землі набуває особливої важливості та стратегічного значення.

Відповідно до чинного законодавства України, зокрема Земельного кодексу України [1], власник нерухомості має право на використання земельної ділянки, на якій розташоване його майно. Однак, реалізація цього права нерідко ускладнюється через недостатню чіткість законодавчих норм, правові колізії, а також суперечності між інтересами власників землі, нерухомості та держави. Такі ситуації часто стають причиною судових спорів, що свідчить про актуальність дослідження цієї проблематики.

Крім того, інтеграція України в європейський правовий простір зумовлює необхідність гармонізації національного законодавства із міжнародними стандартами, зокрема щодо забезпечення права власності та ефективного користування земельними ділянками. Дослідження даного питання дозволить врахувати найкращий міжнародний досвід і сприяти вдосконаленню української правової системи.

Відповідно, тема дослідження є актуальною як з наукової, так і з практичної точки зору, оскільки спрямована на вирішення важливих соціально-економічних та правових питань, пов'язаних із регулюванням земельних відносин і правовим захистом інтересів усіх учасників таких відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Емпіричну базу дослідження склали праці вітчизняних вчених, а також положення діючого законодавства. Значний внесок у дослідження проблем правового регулювання земельних відносин у зв'язку з правом власності на нерухомість, зробили такі вчені, як: Венедіктов О. А., який досліджував правові аспекти земельної власності та її регулювання у цивільному та господарському праві; Коваленко Т. О., яка вивчала проблеми правового регулювання переходу прав на земельні ділянки при відчуженні нерухомості, аналізувала судову практику у цій сфері; Костяниця Н. В., яка аналі-

зувала питання набуття, переходу та припинення прав на землю в ракурсі реформування земельного законодавства. Разом з тим, багато аспектів піднятої проблематики залишаються відкритими, дискусійними, а отже, потребують свого подальшого вирішення.

Постановка завдання. Метою дослідження є визначення правових механізмів регулювання земельних відносин, які виникають у зв'язку з набуттям права власності на нерухоме майно, розташоване на земельній ділянці, з ціллю вдосконалення правозастосовної практики та забезпечення балансу інтересів власників нерухомості й земельних ділянок.

Досягнення поставленої мети обумовлено вирішенням наступних завдань: 1) проаналізувати чинне законодавство України щодо регулювання правовідносин, пов'язаних із використанням земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна; 2) дослідити судову практику щодо вирішення спорів, які виникають у контексті вищезазначених правовідносин; 3) виявити прогалини та колізії в законодавстві, які ускладнюють реалізацію прав власників нерухомого майна на землю.

Об'єктом дослідження є правовідносини, що виникають у процесі регулювання користування земельними ділянками у зв'язку з набуттям або здійсненням права власності на нерухоме майно, розташованого на цих ділянках.

Предметом дослідження є правові норми, механізми та інструменти регулювання земельних відносин, що забезпечують реалізацію права користування земельними ділянками у зв'язку з правом власності на нерухоме майно, а також практика їх застосування та проблеми, що виникають у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Право власності на земельну ділянку, а також право постійного користування та право оренди, виникають з моменту державної реєстрації цих прав. Відповідно до статті 126 Земельного кодексу України, оформлення прав на земельну ділянку здійснюється відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [2].

Державна реєстрація речових прав на земельну ділянку здійснюється державним реєстратором після подання відповідних документів, що підтверджують право особи на реєстрацію. Реєстраційні дії є підставою для набуття, зміни або припинення речових прав. Також державна реєстрація може здійснюватися нотаріусом під час

укладання договору про набуття або припинення права власності на земельну ділянку.

Для державної реєстрації права власності або користування земельною ділянкою необхідно звернутися до центру надання адміністративних послуг із пакетом документів, який включає:

- витяг з Державного земельного кадастру (ДЗК);
- копію та оригінал паспорта заявника;
- копію та оригінал РНОКПП (ідентифікаційного коду);
- підтвердження оплати адміністративного збору (0,1 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб, станом на 2024 рік – 302,80 грн);
- документ, що є підставою виникнення права на ділянку (договір купівлі-продажу, дарування, міни, рішення суду, свідоцтво про спадщину тощо);
- довіреність (у разі подання документів представником);
- паспортні дані представника (за необхідності).

Законодавство передбачає імперативний порядок переходу прав на земельну ділянку при відчуженні нерухомого майна. Цей принцип єдності юридичної долі земельної ділянки та об'єкта нерухомості закріплений у статті 377 Цивільного кодексу України [3] та статті 120 Земельного кодексу України [1].

Відповідно до цих норм особа, яка набуває право власності на нерухомість (житловий будинок, будівлю, споруду або об'єкт незавершеного будівництва), автоматично отримує право власності на земельну ділянку, на якій розташований цей об'єкт. Перехід прав здійснюється без зміни цільового призначення земельної ділянки. Якщо відчужувачу належала частка у праві спільної власності на земельну ділянку, відповідна частка переходить до нового власника нерухомості.

Якщо розмір земельної ділянки в договорі не визначений, до набувача переходить право власності на частину земельної ділянки, зайняту нерухомістю, та частину, необхідну для її обслуговування. У разі, якщо будівля розташована на земельній ділянці, яка перебуває у користуванні, набувач отримує право користування відповідною частиною землі.

Набуття права власності на будівлю чи споруду, яка перебувала у власності чи користуванні іншої особи, призводить до припинення попереднього права власності або користування земельною ділянкою. Це підтверджується право-

вою позицією, викладеною у Постанові Великої Палати Верховного Суду [4].

Іншими словами, перехід прав на нерухомість автоматично тягне за собою перехід прав на земельну ділянку, що забезпечує єдність правового режиму об'єктів нерухомого майна та земельних ділянок, на яких вони розташовані.

Набуття права власності на жилий будинок, будівлю або споруду та перехід права на земельну ділянку є двома окремими правочинами. Відповідно до частини 6 статті 120 Земельного кодексу України, істотною умовою договору про набуття права власності на жилий будинок, будівлю або споруду є наявність кадастрового номера земельної ділянки, право на яку переходить у зв'язку з придбанням нерухомості. Фактично продаж об'єкта нерухомості, розташованого на земельній ділянці без кадастрового номера, є неможливим.

Частина 2 статті 120 Земельного кодексу України передбачає, що у разі набуття окремої частки у праві спільної власності на нерухомість, що перебувала у приватній власності попереднього власника, право власності на земельну ділянку переходить до набувача пропорційно його частці у праві спільної власності, за винятком випадків, коли попередньому власнику належала частка в іншому розмірі. У такому разі право власності на землю переходить відповідно до цієї частки.

Укладення договору, що передбачає набуття права власності на будівлю з переходом права на частину земельної ділянки, можливе лише після виділення відповідної частини в окрему земельну ділянку та присвоєння їй кадастрового номера. Це підтверджується позицією Касаційного господарського суду Верховного Суду [5].

Згідно з чинним законодавством, особи, які набули права власності на будівлю чи споруду, стають власниками або користувачами земельної ділянки, на якій вони розташовані, без зміни її цільового призначення та на умовах, встановлених для попереднього землевласника чи землекористувача. Водночас відсутність права власності або договору оренди на земельну ділянку, яка має кадастровий номер, не є перешкодою для укладення договору про набуття права власності на будівлю. Проте в такому разі до нового власника не переходить право власності чи користування земельною ділянкою, оскільки попередній власник нерухомості не мав прав на землю (позиція Верховного Суду України [6]).

Документи, що підтверджують набуття права власності на нерухоме майно, є підставою для

державної реєстрації переходу до набувача права власності або користування земельною ділянкою, на якій розташований відповідний об'єкт.

Якщо нерухоме майно знаходиться на земельній ділянці державної або комунальної власності, яка не перебуває у користуванні, набувач зобов'язаний протягом 30 днів з дня державної реєстрації права власності звернутися до органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування з клопотанням про передачу йому земельної ділянки у власність або користування. Така передача здійснюється у порядку, передбаченому статтями 118, 123 та 128 Земельного кодексу України.

Орган виконавчої влади або орган місцевого самоврядування, відповідно до повноважень, визначених статтею 122 Земельного кодексу України, зобов'язаний передати земельну ділянку у власність або оренду набувачу. Пропущення 30-денного строку подання клопотання не є підставою для відмови у передачі земельної ділянки у власність або користування.

Аналізуючи постанову Верховного Суду України [7], вбачається правова позиція, яка ґрунтується на принципі єдності юридичної долі земельної ділянки та розташованої на ній будівлі чи споруди.

Автоматичний перехід прав на землю при відчуженні нерухомості. Відповідно до ст. 120 Земельного кодексу України та ст. 377 Цивільного кодексу України, до особи, яка набуває житловий будинок, будівлю або споруду, одночасно переходить право власності на земельну ділянку, на якій вони розташовані. Такий перехід відбувається без зміни цільового призначення земельної ділянки.

Якщо розмір земельної ділянки чітко визначений у договорі, то саме він є підставою для переходу права власності на цю ділянку. У випадку, якщо розмір земельної ділянки не визначено у договорі, до нового власника переходять: частина земельної ділянки, яку безпосередньо займає будівля, будівля або споруда; частина земельної ділянки, необхідна для її обслуговування.

Перехід прав на земельну ділянку набуває юридичної чинності лише після державної реєстрації права власності або користування. Реєстрація здійснюється відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [2].

Якщо набувач отримує у власність лише частку нерухомого майна, то йому переходить пропорційна частка земельної ділянки, на якій розташований цей об'єкт. Винятком є випадки,

коли попередній власник мав право власності на землю у іншому розмірі, – тоді передається саме ця частка.

Якщо будівля розміщена на земельній ділянці, що була у користуванні (оренді), то набувач отримує право користування (оренди) на ту ж саму частину ділянки.

Таким чином, Верховний Суд України вказує на імперативний (обов'язковий) характер переходу прав на землю разом із нерухомістю, підкреслюючи, що набуття права власності на об'єкт нерухомого майна автоматично тягне за собою перехід прав на земельну ділянку, за винятком випадків, коли попередній власник сам не мав оформлених прав на землю.

Правова позиція, викладена у Постанові Верховного Суду України [8], базується на принципах єдності правового режиму земельної ділянки та нерухомого майна, розташованого на ній, а також на імперативності переходу прав на землю разом із передачею права власності на нерухомість.

Верховним Судом України встановлюється, що відповідно до ст. 120 Земельного кодексу України та ст. 377 Цивільного кодексу України, набуття права власності на жилий будинок, будівлю або споруду автоматично тягне за собою перехід права власності або користування на земельну ділянку, на якій розташований цей об'єкт, без зміни її цільового призначення. При цьому такий перехід відбувається на тих самих умовах, на яких земля належала попередньому власнику нерухомості.

У випадку, коли об'єкт нерухомого майна розміщений на земельній ділянці державної або комунальної власності, яка не перебуває у користуванні, новий власник нерухомості зобов'язаний протягом 30 днів з моменту реєстрації права власності на нерухомість подати клопотання до відповідного органу державної влади або місцевого самоврядування про передачу йому у власність або користування земельної ділянки. При цьому, пропущення цього строку не може бути підставою для відмови у наданні земельної ділянки у власність чи користування.

Також суд наголошує, що відсутність у попереднього власника зареєстрованого права власності чи користування на земельну ділянку, навіть якщо їй присвоєно кадастровий номер, не є перешкодою для укладення договору про відчуження нерухомості. Проте в такому випадку новий власник об'єкта не набуває автоматично права на земельну ділянку і змушений окремо вирішувати питання її оформлення.

Як бачимо, підтверджується обов'язковий характер переходу права на земельну ділянку разом із нерухомістю, що на ній розташована, за умови, що попередній власник мав таке право. Водночас суд роз'яснює порядок дій у разі розміщення нерухомого майна на державних чи комунальних землях, а також підкреслює необхідність реєстрації прав на земельну ділянку для набуття їх у законному порядку.

У Постанові Касаційного господарського суду Верховного Суду України [9], суд наголошує, що відповідно до статті 120 Земельного кодексу України та статті 377 Цивільного кодексу України, перехід права власності на будівлю або споруду автоматично тягне за собою перехід права на відповідну земельну ділянку без необхідності укладення додаткових договорів між сторонами.

Значить, з моменту набуття права власності на нерухоме майно особа, яка стала новим власником такого майна, одночасно набуває права оренди земельної ділянки, на якій розміщене це майно у зв'язку з припиненням права власності на нього та, відповідно, припиненням права користування попереднього власника земельною ділянкою, на якій це майно розміщене, згідно з частиною 2 статті 120 Земельного кодексу України.

Тобто особа, яка набула права власності на це майно, фактично стає орендарем земельної ділянки, на якій воно розміщене у тому ж обсязі та на умовах, як і у попереднього власника. При цьому договір оренди цієї земельної ділянки щодо попереднього її користувача (попереднього власника нерухомого майна) припиняється відповідним договором, на підставі якого новим власником набуто право власності на розташоване на цій земельній ділянці майно.

Наведена правова позиція викладена у постановках Верховного Суду України від 10.04.2018 у справі № 915/672/17, від 17.04.2018 у справі № 922/2883/17, від 30.05.2018 у справі № 908/1990/17, від 05.06.2018 у справі № 920/717/17, від 05.09.2018 у справі № 904/9027/17, від 04.10.2018 у справі № 904/326/18.

Великою Палатою Верховного Суду України була винесена постанова [10], в якій суд прийшов до наступного висновку: «Якщо право власності на об'єкт нерухомості та на земельну ділянку, на якій цей об'єкт розташований, належать одній особі, то відчуження, у тому числі в процедурі виконавчого провадження, об'єкта нерухомості окремо від земельної ділянки або земельної ділянки окремо від об'єкта нерухомості суперечить закону».

Відповідно вказано, що чинне земельне та цивільне законодавство імперативно передбачає перехід права на земельну ділянку в разі набуття права власності на об'єкт нерухомості, що відображає принцип єдності юридичної долі земельної ділянки та розташованої на ній будівлі або споруди, який хоча безпосередньо і не закріплений у загальному вигляді в законі, тим не менш знаходить свій вияв у правилах статті 120 Земельного кодексу України, статті 377 Цивільного кодексу України, інших положеннях законодавства.

Якщо продажу підлягає об'єкт нерухомості, право власності на який переходить лише разом із правом власності на земельну ділянку, то в інформаційному повідомленні про електронні торги повинен бути зазначений кадастровий номер такої земельної ділянки. Невиконання цієї вимоги призводить до правової невизначеності, що призводить до зменшення конкуренції учасників торгів та може ввести в оману учасників торгів щодо майна, яке продається».

У постановках [4, 6, 11] Верховний Суд України звертав увагу, що стаття 120 Земельного кодексу України закріплює загальний принцип цілісності об'єкту нерухомості із земельною ділянкою, на якій цей об'єкт розташований.

У вересні 2021 року Верховною Радою прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо переходу прав на земельну ділянку у зв'язку з переходом прав на об'єкт нерухомого майна, який на ній розміщено» [12]. Принцип єдності земельної ділянки та розташованої на ній нерухомості, вже діяв, ще до цих нововведень, але на практиці виникали численні запитання через існуючі прогалини при відповідному переході прав.

Варто зауважити, що цей вищевказаний Закон [12] слід розглядати з урахуванням інших двох законів, які підписані за останні місяці, які теж регулюють перехід прав на земельну ділянку, а саме: Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо єдиної правової долі земельної ділянки та розміщеного на ній об'єкта нерухомості» [13] та Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення процедури приєднання до електричних мереж» [14].

В основному вказаними законами вносяться зміни до статті 120 Земельного кодексу України, статтю 377 Цивільного кодексу України та статті 7 Закону України «Про оренду землі» [15]. Проаналізувавши нововведення, визначимо, що змінюється та коли набиратимуть чинності окремі норми:

– деталізовано умови переходу прав користування земельною ділянкою до нового власника нерухомості, зокрема щодо переходу прав оренди, користування на праві емфітевзису, суперфіцію. Важливо, що згода орендодавця (власника) земельної ділянки при такому переході не вимагається;

– позитивним є те, що законом закріплюється вимога відшкодувати плату за користування земельною ділянкою до внесення змін до договору користування. Але, з іншого боку, відразу ж виникає питання, яка має бути процедура внесення змін до договору, зокрема якщо земельна ділянка перебуває у державній чи комунальній власності;

– одночасна державна реєстрація прав. Закон вносить зміни щодо здійснення державної реєстрації прав на земельну ділянку при набутті прав на нерухомість;

– встановлено, що державна реєстрація права власності на земельну ділянку має відбуватися одночасно із державною реєстрацією права власності на нерухомість, така ж вимога щодо одночасної реєстрації стосується і права користування на земельну ділянку. В останньому випадку реєстратор повинен повідомити про перехід права користування орендодавця, але за умови наявності інформації про місце проживання (місцезнаходження) такого орендодавця. Така правова позиція узгоджується з постановою Верховного Суду України у складі колегії суддів Касаційного господарського суду [16]. Якщо жилий будинок, будівля або споруда розміщені на земельній ділянці, що перебуває у користуванні, то в разі набуття права власності на ці об'єкти до набувача переходить право користування земельною ділянкою, на якій вони розміщені, на тих самих умовах і в тому ж обсязі, що були у попереднього землекористувача частина 2 статті 120 Земельного кодексу України;

– набуття іншою особою права власності на жилий будинок, будівлю або споруду, які розташовані на земельній ділянці, є підставою припинення права користування земельною ділянкою у попереднього землекористувача (пункт «є» частини 1 статті 141 Земельного кодексу України).

Таким чином, за змістом вказаних положень виникнення права власності на будинок, будівлю, споруду не є підставою для виникнення права оренди земельної ділянки, на якій вони розміщені та яка не була відведена в оренду попередньому власнику.

Висновки. Результати дослідження правового регулювання земельних відносин у зв'язку з набуттям права власності на нерухоме майно свідчать про необхідність чіткого врегулювання питань переходу прав на земельні ділянки, на яких розташовані об'єкти нерухомості. Відповідно до чинного законодавства України, зокрема Земельного та Цивільного кодексів України, перехід права власності на нерухоме майно автоматично зумовлює перехід права власності або користування відповідною земельною ділянкою без необхідності укладення додаткових договорів. Разом з тим, практика правозастосування свідчить про наявність правових колізій, що можуть ускладнювати реалізацію цього принципу, особливо у випадках відсутності належної реєстрації прав на землю у попереднього власника нерухомості.

Важливим аспектом є вимога щодо обов'язкової наявності кадастрового номера земельної ділянки при укладенні договору про відчуження нерухомого майна, що гарантує правову визначеність у процесі передачі прав.

З урахуванням судової практики, зокрема рішень Верховного Суду України та Касаційного господарського суду України, підтверджується імперативний характер переходу прав на земельну ділянку разом із нерухомим майном. Однак у випадках, коли попередній власник не мав оформленого права на землю, новий власник змушений проходити додаткову процедуру її оформлення.

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що ефективне регулювання земельних відносин потребує подальшого удосконалення законодавства, спрощення реєстраційних процедур та усунення колізій між нормами права для забезпечення стабільності правовідносин між власниками нерухомого майна, землекористувачами та державою.

Список літератури:

1. Земельний Кодекс України від 25.10.2001 р. № 2768-III (в ред. від 07.02.2025 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 17.03.2025).
2. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 1.07.2004 р. № 1952-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text> (дата звернення: 17.03.2025).
3. Цивільний Кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV (в ред. від 10.01.2025 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 17.03.2025).

4. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.12.2018 року у справі № 910/18560/16. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/80427441> (дата звернення: 17.03.2025).
5. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду України від 14.08.2019 р. у справі № 910/14257/18. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/C009329?ed=2019_08_14 (дата звернення: 17.03.2025).
6. Постанова Верховного Суду України від 19.05.2020 р. у справі № 127/10011/18. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/C013282> (дата звернення: 17.03.2025).
7. Постанова Верховного Суду України від 14.11.2011 12-22/38207-8932 (1/2). URL: https://ips.ligazakon.net/document/C014039?ed=2019_11_27 (дата звернення: 17.03.2025).
8. Постанова Верховного Суду України від 14.11.2011 № 12-22/382-07-8932 (2/2). URL: https://ips.ligazakon.net/document/C014039?ed=2019_11_27 (дата звернення: 17.03.2025).
9. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду України від 15.01.2019 у справі № 908/7/18 (2/2). URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/84186873> (дата звернення: 17.03.2025).
10. Постанова Палати Верховного Суду України від 22 червня 2021 року у справі № 200/606/18. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/C018980> (дата звернення: 17.03.2025).
11. Постанова Верховного Суду України від 20.01.2021 у справі № 318/1274/18. URL: <https://surl.li/ibqsit> (дата звернення: 17.03.2025).
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо переходу прав на земельну ділянку у зв'язку з переходом прав на об'єкт нерухомого майна, який на ній розміщено: Закон України від 08.09.2021 р. № 1720-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1720-20#Text> (дата звернення: 17.03.2025).
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо єдиної правової долі земельної ділянки та розміщеного на ній об'єкта нерухомості: Закон України від 02.02.2021 р. № 1174-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 43. Ст. 347.
14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення процедури приєднання до електричних мереж: Закон України від 15.07. 2021 р. № 1657-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 44. Ст. 354.
15. Про оренду землі: Закон України від 6.10.1998 р. № 161-XIV (в ред. від 08.11.2024 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14#Text> (дата звернення: 17.03.2025).
16. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 29.01.2019 р. № 922/595/18. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/99277353> (дата звернення: 17.03.2025).

Kushnir Ya.V., Selezniova O.M. OWNERSHIP RIGHTS TO REAL ESTATE IN THE CONTEXT OF LAND RELATIONS: REGULATION, ANALYSIS, JUDICIAL PRACTICE

The article examines ownership rights to real estate within the framework of the ongoing transformation of land relations in Ukraine. The authors emphasize the pivotal role of land as both an object of ownership and the spatial basis for other immovable property. The dual legal status of land and real estate situated on it is analyzed through the lens of current legislation. In particular, the article explores the relationship between ownership of land plots and ownership of buildings or structures located on them, as well as legal conflicts that arise in this context.

The legal nature of land as an independent object of civil turnover is studied, highlighting that while land serves as the foundation for real estate, it is not always legally bound to it. Case law illustrates that ownership of a building does not automatically confer ownership of the underlying land plot, creating legal uncertainty for property owners.

Special attention is given to land reform and the opening of the land market in Ukraine, which underscores the need for clear and coherent legal regulation of ownership relations. The authors also address the importance of the state registration of property rights as a mechanism for ensuring legal certainty in land and real estate ownership.

Judicial practice examined in the article reveals inconsistency in the application of legal norms. Courts often interpret the relationship between land and real estate ownership differently. In this regard, the authors argue for the unification of judicial approaches and for the principle of unity between land and the real estate located on it to be prioritized wherever possible.

In conclusion, the authors emphasize that further development of land legislation should be based on the principles of legal certainty, stability, and fairness. Harmonization between land and civil law is essential, taking into account the practical needs of law enforcement and judicial practice. Proper registration of rights to land and real estate is identified as a key guarantee for a stable legal ownership regime.

Key words: land law, real estate, land plot, judicial practice, state registration, land use, legal disputes, unity of legal regime, law enforcement.

Уберман В.І.

Науково-дослідна установа «Український науково-дослідний інститут екологічних проблем»

Васьковець Л.А.

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКИДІВ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ У ПОВЕРХНЕВІ ВОДИ – СТРУКТУРНІ ТА ПОНЯТІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ

У статті досліджено особливості правового регулювання скидання речовин у поверхневі води, які визначаються прийнятим у 2024 р. мультисекторним Законом України «Про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення» (Закон), спрямованим на імплементацію Україною Директиви 2010/75/ЄС. При цьому не скасовується існування й використання українського регулювання скидання забруднювальних речовин від видів діяльності, не зазначених у Законі. Наразі реалізація Закону здійснюється в умовах наближення водного законодавства України до законодавства водного сектору ЄС (Водної рамкової директиви ЄС – ВРД). Узгодження вимог цих найбільш широкомасштабних розділів екологічного законодавства ЄС створює значні проблеми. Метою статті є виявлення термінологічно-понятійних та структурних особливостей механізму законодавчого регулювання викидів речовин за інтегрованим довкіллевим дозволом Закону та їх порівняння з відповідним українським механізмом скидання забруднювальних речовин на етапі наближення до ВРД за дозволом на спеціальне водокористування. У водокористуванні з паралельним (одночасним) існуванням двох механізмів регулювання скидання – за інтегрованим дозволом та за дозволом на спеціальне водокористування, виникає цільова невизначеність: європейське та українське регулювання ґрунтуються на різних наукових парадигмах – еколого-центричній та економіко-центричній відповідно. Зазначені правові інструменти можуть застосовуватися як в межах одного водного об'єкта, так і в діяльності одного водокористувача на різних промислових майданчиках. Виявлено: істотні розбіжності Закону з Водним кодексом України стосовно сфер регулювання – види промислової діяльності й категорії зворотної води, понять «речовина» й «забруднення», фізичних показників скидів та викидів, а також термінологічні некоректності Закону щодо факторів регулювального впливу («вивільнення» й «викид»). Зроблено висновок, що український механізм регулювання скидання забруднювальних речовин на сучасному етапі наближення до ВРД істотно відрізняється від європейського відповідника та вимог, визначених Законом.

Ключові слова: водне законодавство України, екологічне законодавство ЄС, регулювання якості вод, забруднення поверхневих вод, викиди забруднювальних речовин, методи регулювання викидів, термінологічно-понятійна відповідність.

Постановка проблеми. Правове регулювання надходження речовин (Р), зокрема забруднювальних речовин (ЗР), з техногенних джерел у природні середовища (атмосферне повітря, води, землі та ґрунти), забезпечення їх належного якісного стану та екологічної безпеки, у т. ч. боротьба із речовинним забрудненням, протягом багатьох років залишається одним з найважливіших напрямків української державної екологічної політики [1]. Рух у цьому напрямку синхронізовано з наближенням до європейського екологічного законодавства. Попри воєнний стан, бойові

дії та необхідність відновлення економіки й господарства Україною зроблено вирішальні кроки до *acquis* ЄС. Найбільш важливих законодавчих змін досягнуто у боротьбі з промисловим забрудненням та техногенними загрозами у секторі охорони вод. У 2024 р. сталися значні законодавчі зміни, які майже одночасно торкнулися двох важливих напрямків *the EU environmental acquis* – 1) промислове забруднення і промислові загрози, і 2) якість води та управління водними ресурсами, включаючи морське середовище. Вимоги та етапи руху до наближення у першій сфері визна-

чалися директивним документом [2]. Документ передбачає імплементацію Директиви 2010/75/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 24 листопада 2010 р. про промислове забруднення (Інтегроване запобігання та контроль забруднення. Переглянута) (Директива), впровадження якої є зобов'язанням України в рамках Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Після тривалих обговорень Директиву було прийнято у зміненому та скороченому вигляді як Закон України «Про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення» (ЗУПЗКПЗ) [3] у 2024 р. Головними законодавчими інструментами ЗУПЗКПЗ є «інтегрований довкіллявий дозвіл» (ІДД) [3, п. 8 ч. 1 ст. 1], «найкращі доступні техніки» (НДТ) [3, ч. 2 ст. 1] та «стандарти якості довкілля» (СЯД) або «екологічні нормативи» [3, ч. 4 ст. 3].

З екологічного погляду ЗУПЗКПЗ є мультисекторним, але переважним чином орієнтований на охорону атмосферного повітря. Українська сфера охорони вод від забруднення є другою за ступенем впливу ЗУПЗКПЗ. За законодавчою урегульованістю водний сектор наразі є значно ближчим за інших до *EU environmental acquis* через більш ранній початок імплементації Водної рамкової директиви (ВРД), *Water Framework Directive EC (WFD)* [4]. Це призвело до того, що **чинний український інститут регулювання скидання забруднювальних речовин (РСЗР) наразі поєднує у Водному кодексі України (ВКУ) [5] та в інших джерелах водного законодавства вже імplementовані фрагменти європейського правового механізму із залишками попередньої правової системи**. До головних законодавчих інструментів РСЗР у ВКУ належать «дозвіл на спеціальне водокористування» (ДСВ) [5, ст. 49], нормативи «гранично допустимого скидання забруднюючих речовин» (ГДС), «гранично допустимі концентрації речовин у водних об'єктах» (ГДК) та «екологічний норматив якості води масивів поверхневих та підземних вод» [5, ст.ст. 38, 36, 37]. Загальною правовою проблемою охорони вод від речовинного забруднення, слід вважати визначення узгодженості вимог до регулювання викидів речовин (РВР) за ЗУПЗКПЗ з вимогами водного законодавства до скидів речовин (РСЗР), головним джерелом яких є ВКУ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. ЗУПЗКПЗ набуває чинності у повному обсязі лише в серпні 2025 р. Тому, зважаючи на новизну,

проблема порівняння базових термінологічно-понятійних та структурних особливостей в умовах одночасного існування двох механізмів регулювання впливу на техногенні надходження у поверхневі води речовин (РВР) за ЗУПЗКПЗ та забруднювальних речовин (РСЗР) за ВКУ та ЗУПОНПС, ще не отримала належної уваги й не має результатів юридичної практики. Одне із перших досліджень головного законодавчого інструменту Директиви 2010/75/ЄС – ІДД, і досвіду її використання у Польщі виконано відомою вченою Кобецькою Н.Р. в [6]. У цьому дослідженні вперше поставлено і розглянуто питання щодо співвідношення ІДД та окремих секторальних дозвільних документів щодо викидів Р, зокрема у водне середовище. У джерелі [6] зазначено: «Існує також дозвіл на водокористування (наприклад, дозвіл на скидання стічних вод у водойми), що регулюється водним законодавством. Їх називають спеціальними або секторальними дозволами. Необхідно підкреслити, що у разі отримання інтегрованого дозволу немає потреби в отриманні окремих (секторальних) дозволів. Проте інтегрований дозвіл видається (як передбачено Директивою) лише для установок, що спричиняють значне забруднення (викиди, скиди, відходи) навколишнього середовища та його складників (атмосферного повітря, води, ґрунту)» [*переклад авторів: В.У., Л.В.*]. У Додатку до Закону України «Про Перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності» [7] наведено «Перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності», де під номером 70 зазначено «Дозвіл на спеціальне водокористування», скорочено ДСВ. За ч. 6 ст. 49 ВКУ до складу згаданого дозволу «... додаються: < ... > нормативи гранично допустимого скидання (ГДС) забруднюючих речовин у водні об'єкти із зворотними водами (з розрахунком на кожний випуск (скид) окремо)». Тобто існування та зміст секторальних дозволів визначаються національним законодавством. При цьому не втрачають цінності й попередні українські секторальні еколого-правові дослідження РСЗР, що виконувалися відомими українськими вченими-правознавцями й науковою спільнотою. Наразі більшість досліджень щодо імплементації Україною Директиви спрямовано або на створення її «української версії», або на пошук аргументів щодо невчасності чи взагалі неможливості її реалізації. До конструктивного напрямку належать дослідження групи авторів Алексеева Є., Вихрист С., Скрильников Д., Сушко С., асоційованих з Командою підтримки реформ при Мініс-

терстві захисту довкілля та природних ресурсів України [8]. Після прийняття ЗУПЗКПЗ розгляд аргументації інших напрямків можна вважати недоречним. В українському водному секторі, який має достатньо розвинений національний механізм РСЗР, *прийняття ЗУПЗКПЗ означає, що до видів діяльності, визначених у цьому законі, будуть застосовуватися вимоги щодо отримання ІДД, а для інших – залишаться чинними вимоги національного водного законодавства до ДСВ*. Отже, першочерговою необхідністю є дослідження питань, пов'язаних зі співвідношеннями базових особливостей правового РВР за ІДД з принципами чинних секторального ДСВ.

Постановка завдання. Метою статті є порівняння термінологічно-понятійних та структурних особливостей механізму законодавчого регулювання викидів Р у поверхневій воді за ЗУПЗКПЗ з подібним механізмом та вимогами водного законодавства України (головним чином ВКУ) до скидання ЗР у поверхневій воді.

Виклад основного матеріалу. На шляху наближення до *acquis* ЄС в Україні у 2024 р. крім згаданого вище ЗУПЗКПЗ затверджено плани управління річковими басейнами (ПУРБ) [9] та створено подібні європейським класифікації масивів поверхневих вод за екологічним та хімічним станом [10]. ЗУПЗКПЗ передував український переклад Директиви 2010/75/EU – прототипу [3], англomовним оригіналом якого є джерело [11]. Навіть поверхневий розгляд свідчить про істотну відмінність ЗУПЗКПЗ від оригіналу за обсягом та змістом, а також за базовою юридичною термінологією. Перш за все можна вказати на появу в ЗУПЗКПЗ окремого терміну «вивільнення» (англomовний еквівалент «release»), термінологічне визначення якого в оригіналі та в його офіційному перекладі відсутні. При цьому головний термін «викид» визначається через значною мірою поняттєво допоміжний термін «вивільнення». Юридичні визначення зазначених базових термінів в українських та в європейських джерелах права наведені у табл. 1. З цієї таблиці видно, що навіть порівняння з найближчим до сфери дії ЗУПЗКПЗ Законом України «Про Національний реєстр викидів та перенесення забруднювачів» [12], європейським прототипом якого є [13], свідчить про те, що термін «release» може перекладатися безпосередньо як «викид» без використання для цього будь-якого перехідного або допоміжного терміну. Крім того, термін «вивільнення» та відповідне поняття відсутні в усіх українських

релевантних законодавчих актах. Лише у Законі України «Про забезпечення хімічної безпеки та управління хімічною продукцією» [14, ст. 17] «вивільнення» використовується у тексті як синонім «викиду» і не має самостійного термінологічного значення. У загальноновизнаному в юридичній практиці тлумачному словнику В.Т. Бусела слово «вивільнювати» означає: «Робити вільним, не зв'язаним з чим-небудь». З цього тлумачення випливає, що *українське лексичне значення слова «вивільнення» не відповідає його еколого-термінологічному змісту* стосовно можливості існування в навколишньому середовищі не зв'язаних ні з чим об'єктів вивільнення (речовин, вібрації, тепла, шуму). Розгляд джерел у табл. 1 свідчить, що термін «вивільнення» існує лише у джерелах [3, 13]. В ЗУПЗКПВ цей термін згадується лише 7 разів проти 89 разів для головного терміну «викид», подовжує ланцюг визначення останнього і вимагає додаткових перевірок його ознак.

Встановлений ЗУПЗКПВ правовий механізм регулювання викидів Р, згаданий у [13, preamb. 12], у тому числі скидів ЗР [3, ст. 1], який відповідно секторальній належності має абревіатури РВР та РСЗР, стосується певних найбільш екологічно небезпечних *видів діяльності та «промислової діяльності»* [3], тоді як вимоги Водного кодексу України [5] поширюються на скидання *різних за генезою категорій зворотної води* у вигляді стічної, шахтної, кар'єрної чи дренажної, відведеної із забудованої території, при спеціальному водокористуванні [5, ст. 1, ч. 1 ст. 48], а також на всі речовини [5, ст. 42]. Зазначена принципова відмінність у законодавчих визначеннях об'єктів регулювання викидів за ЗУПЗКПВ (за видами промислової діяльності) та скидів за ВКУ (за категорією зворотної води) перешкоджає уніфікації вимог до цілей та методів їх регулювання і навіть термінологічній уніфікації. Тобто в українському законодавстві існують аргументи та причини для *чіткого виокремлення категорії «скидів» з множини «викидів»*.

Принципове значення для оцінки відповідності вимог українського водного законодавства і ЗУПЗКПВ мають базові поняття «речовина» та «забруднення» у ВКУ та у ЗУПЗКПВ. Перше дослідження особливостей та відмінності цих понять у водному законодавстві ЄС та України виконано у статті [15]. Слід зазначити, що термін «речовина» у ЗУПЗКПВ [3] не має визначення. У той же час в європейському оригіналі [11, art. 3(1)] наводиться

Деякі базові терміни та їх значення в EU environmental acquis
та в українських джерелах екологічного права

Джерела права, їх переклади	Терміни та їх значення
Regulation (EC) No 166/2006 of the European Parliament and of the Council of 18 January 2006 concerning the establishment of a European Pollutant Release and Transfer Register and amending Council Directives 91/689/EEC and 96/61/EC (Text with EEA relevance) [13]	«‘release’ means any introduction of pollutants into the environment as a result of any human activity, whether deliberate or accidental, routine or non-routine, including spilling, emitting, discharging, injecting, disposing or dumping, or through sewer systems without final waste-water treatment»
Закон України «Про Національний реєстр викидів та перенесення забруднювачів» [12]	«викид – потрапляння забруднювачів у довкілля в результаті антропогенної діяльності, зокрема наднормативні, залпові викиди, включаючи розлиття, закачування, видалення, у тому числі захоронення, розміщення у відвалах відходів, скид у водні об’єкти чи скидання через системи каналізації без остаточного очищення зворотних (стічних) вод»
Directive 2010/75/EU of the European Parliament and of the Council of 24 November 2010 on industrial emissions (integrated pollution prevention and control) (Recast) (Text with EEA relevance) [11]	«‘emission’ means the direct or indirect release of substances, vibrations, heat or noise from individual or diffuse sources in the installation into air, water or land»
Офіційний переклад: Директива Європейського Парламенту і Ради 2010/75/ЄС від 24 листопада 2010 року про промислові викиди (інтегрований підхід до запобігання забрудненню та його контролю) (Нова редакція) [11]	««викид» означає безпосереднє чи опосередковане вивільнення речовин, вібрацій, тепла або шуму з окремих або розсіяних джерел в установці у повітря, води або ґрунт»
ЗУПЗКПЗ [3]	«вивільнення – надходження речовин, вібрації, тепла, шуму або інших фізичних та біологічних факторів у довкілля внаслідок антропогенної діяльності, навмисне або аварійне, планове або позапланове, включаючи розлиття, викиди, закачування, видалення або захоронення, скиди у водні об’єкти чи скидання через системи водовідведення без остаточного очищення зворотних (стічних) вод»
	«викид – безпосереднє або опосередковане вивільнення, у тому числі скид, речовин, вібрації, тепла, шуму або інших фізичних та біологічних факторів з установки в атмосферне повітря, води, землю або надра»

наступне науково коректне визначення: «*substance*» means any chemical element and its compounds, with the exception < ... >», що перекладається як: «речовина» означає будь-який хімічний елемент та його сполуки, за винятком < ... >» [переклад авторів: В.У., Л.В.].

Своєю чергою термін «забруднення» у ЗУПЗКПВ [3, ч. 1 ст. 1] визначається як «< ... > безпосереднє чи опосередковане внесення у результаті людської діяльності речовин, вібрацій, тепла чи шуму в повітря, води або ґрунт, що можуть бути шкідливими для здоров’я людини або для якості довкілля, призводити до пошкоджень матеріальних цінностей, шкодити чи заважати об’єктам інфраструктури та іншим законним використанням довкілля», що цілком збігається з визначенням європейського оригіналу. Але зазначене поняття за деякими важ-

ливими ознаками відрізняється від секторального визначення у ВРД (WFD) [4, art. 2(33)]: «*Pollution*» means the direct or indirect introduction, as a result of human activity, of substances or heat into the air, water or land which may be harmful to human health or the quality of aquatic ecosystems or terrestrial ecosystems directly depending on aquatic ecosystems, which < ... >. Тобто, «Забруднення» означає пряме або опосередковане введення в результаті діяльності людини речовин або тепла в повітря, воду або землю, що може бути небезпечним для здоров’я людини або якості водних екосистем чи наземних екосистем, безпосередньо залежних від водних екосистем, що < ... >» [переклад авторів: В.У., Л.В.]. Слід підкреслити, що у визначенні ВРД чітко прослідковується т. зв. «екосистемний підхід» [16], пряма вказівка на який у ЗУПЗКПВ відсутня. Найбільш значною

є відмінність у визначенні терміну «забруднення» у ЗУПЗКПВ від пов'язаних визначень у ст. 1 ВКУ: «забруднення вод – надходження до водних об'єктів забруднюючих речовин; забруднююча речовина – речовина, яка привноситься у водний об'єкт в результаті господарської діяльності людини». Визначення у ВКУ «забруднення» через «привнесення» переводить цей термін з категорії абсолютних до категорії релятивних понять, коли визнання речовини як забруднювальної в певному місті водного об'єкта, залежить від наявності та вмісту такої речовини в іншому місті водного об'єкта, гідрографічно пов'язаному з місцем скидання. Така розбіжність свідчить про *істотні невідповідності європейського та українського принципів оцінки та боротьби із забрудненням води*, а також змінює спрямування законодавчого впливу та зменшує дієвість відповідних правових інструментів ЗУПЗКПВ. Визначення ВКУ значно ускладнює розуміння головного причинно-наслідкового ланцюга РСЗР або РВР у водні об'єкти – «забруднення внаслідок викиду», кожна ланка якого повинна мати зрозумілі, чітко визначені та прості у застосуванні критерії.

В українському екологічному законодавстві та в *EU environmental acquis* найбільш дієві та ефективні правові інструменти боротьби із забрудненням води зосереджено в підінституті РСЗР (РВР), який в українському законодавстві належить водному та суміжним законодавствам, а в ЄС – екологічному законодавству. Своєю чергою РСЗР є складником комплексного еколого-правового інституту оцінки якості води та її регулювання (ОЯВТР), а в Україні ще й входить до правового інституту спеціального водокористування (СВ). Мультисекторне значення РСЗР та ОЯВТР значно посилюється з прийняттям ЗУПЗКПЗ. Головні правові інструменти РСЗР та РВР мають лімітувальний зміст щодо характеристик складу та властивостей води та джерел впливу на них і назву «нормативів» («*standards*») за англійським відповідником). Лімітування здійснюється правовими інструментами у двох головних напрямках – стосовно показників стану води у водних об'єктах та стосовно антропогенних джерел впливу на стан водних об'єктів. В українському водному законодавстві нормативи стосовно стану води спрямовані на:

– умови безпеки водокористування (ВКУ, ст. 36), які мають відповідну назву «нормативів екологічної безпеки водокористування» або «гранично допустимих концентрацій» (ГДК) чи «допустимих концентрацій» (ДК) для радіоактив-

них речовин у водних об'єктах. Тобто йдеться про економічне (господарське) використання води;

– оцінювання екологічного та хімічного станів масиву поверхневих вод за екологічним нормативом якості води (ЕНЯВУ) масивів поверхневих вод, засобами які мають інтегрований характер стосовно певної множини науково обґрунтованих значень концентрацій ЗР та показників якості води (загальнофізичні, біологічні, хімічні, радіаційні) (ВКУ, ст. 37). У такому оцінюванні йдеться про інтегрований якісний та/або кількісний висновок щодо стану водного об'єкта в цілому, тобто про його *єдину характеристику, яка віддзеркалює багато показників опису екологічного стану масиву поверхневих вод*. (Тут прикметник «інтегрований» має зміст, відмінний від ЗУПЗКПЗ). Законодавчу єдиність ЕНЯВУ добре видно з тексту ст.ст. 37, 38 ВКУ, де термін ЕНЯВУ використовується в однині, тоді як щодо концентрацій ЗР – у множині.

Українські нормативи щодо антропогенних джерел впливу на стан води у водних об'єктах спрямовані на поетапне досягнення екологічного нормативу якості води (ВКУ, ст. 38) та мають назву нормативів гранично допустимого скидання ЗР (ВКУ, ст.ст. 35, 38). Характеристика нормативів ГДС ЗР має розмірність фізичної величини $МТ^{-1}$, тобто нормативи встановлюються для масової витрати ЗР у зворотній воді (ВКУ, ст. 1). Крім того, для оцінки екологічної безпеки виробництва встановлюються галузеві технологічні нормативи утворення речовин, що скидаються у водні об'єкти (ВКУ, ст. 39), які є нормативами ГДС речовин у стічних водах та характеризують процес виробництва одного виду продукції при використанні однієї й тієї ж сировини (ВКУ, ст. 39), отже, безпосередньо не спрямовані на водні об'єкти.

У фундаментальному підручнику [17, с. 231] наголошується на еколого-політичній важливості підінституту РСЗР і зазначається, що в Україні «взаємозв'язок двох груп екологічних нормативів (ГДК та ГДС) [вставка у дужках авторів: В.У., Л.В.] фактично має визначати екологічну політику в кожному конкретному регіоні, а отже, із необхідністю має впливати на соціально-економічну ситуацію як у країні у цілому, так і в регіоні зокрема». Для сучасних цілей водного менеджменту при басейновому принципі управління замість адміністративно-політичних регіонів слід розглядати річкові басейни (суббасейни, водогосподарські ділянки) аж до масивів вод. Але найбільш важливим є запропоноване Кобецькою Н. Р. [18, с. 95] ставлення до правового значення ГДС як до кри-

терію оцінки правомірності поведінки суб'єктів водокористування при спеціальному водокористуванні, тобто еколого-правової припустимості господарських дій водокористувачів – власників скидів. Імплементція європейських принципів РВЗР істотно змінює екологічний зміст відповідного нормативу впливу. У ЗУПЗКПЗ міститься наступне визначення нормативу впливу на середовище: «гранично допустимий викид – маса, виражена відносно конкретних параметрів, концентрація та/або рівень викиду, що не повинні перевищуватися протягом одного або кількох періодів часу» [3, ст. 1]. Там саме зазначено, що «термін «гранично допустимий викид» включає гранично допустимий скид (ГДС) речовини у значенні, наведеному у Водному кодексі України», а термін гранично допустимий викид (ГДВ) не поширюється на радіоактивні речовини та генетично модифіковані організми. Суттєвою відмінністю від визначення ГДС у ВКУ є те, що об'єктами викидів можуть бути не лише речовини, а й енергія: вібрації, тепло, шум, або інші фізичні та біологічні фактори. Крім того, норматив ГДВ може визначатися не лише за концентрацією, а й за іншими фізичними величинами, масою та/або рівнем викиду, але всі вони «не повинні перевищуватися протягом одного або кількох періодів часу» [3, ст. 1]. Тобто у конкретному випадку до формули розмірності нормативу ГДВ обов'язково має входити компонент T^1 .

ЗУПЗКПЗ містить головні європейські та додаткові порівняно з ЕНЯВУ законодавчі критерії стану навколишнього середовища – «екологічні нормативи» («екологічні нормативи якості води») (ЕНЯВС), які змістовно не збігаються з розглянутим вище визначенням у ВКУ. Окреме визначення цього поняття у ЗУПЗКПЗ відсутнє – у тексті закону є лише згадки про «екологічні нормативи», про «екологічні, державні медико-санітарні нормативи та державні медико-санітарні правила». Тобто у ЗУПЗКПЗ критерій стану навколишнього середовища є трьохцільовим, дві останні компоненти якого («державні медико-санітарні нормативи та державні медико-санітарні правила») безпосередньо не належать навколишньому природному середовищу. До складу українських «державних медико-санітарних нормативів» входить (за ст. 35 ВКУ) один із видів нормативів екологічної безпеки водокористування – «гранично допустимі концентрації речовин у водних об'єктах, вода яких використовується для задоволення питних, господарсько-побутових та інших потреб населення» або скорочено ГДК_{п,г/п}. Отже,

слід констатувати, що стосовно водного середовища продовжують діяти нормативи стану, визначені у ВКУ, зокрема, у ст.ст. 35 – 37. Такий підхід до вкрай важливого аспекту РСЗР докорінно відрізняється від європейського визначення цільового критерію.

Головним законодавчим актом *EU environmental acquis* стосовно водного середовища є Водна рамкова директива (ВРД), Water Framework Directive EC (WFD) [4]. У зв'язку з тим, що юридично коректний переклад WFD відсутній, подальші посилання стосуються оригінального тексту. У лексичі англійської термінології *EU environmental acquis* термін «стандарт» використовується як відповідник терміну «норматив» українського екологічного законодавства. У ст. 3 ЗУПЗКПЗ визначено: ««стандарт якості доквілля» означає комплекс вимог, що повинні бути виконані у певний час певним середовищем або його окремою частиною, як встановлено у законодавстві Союзу». Європейський термін «*Environmental quality standard*» (EQS), визначений у WFD [4, art. 2(35)] як ««*Environmental quality standard*» means the concentration of a particular pollutant or group of pollutants in water, sediment or biota which should not be exceeded in order to protect human health and the environment», перекладається як «Стандарт якості навколишнього середовища» означає концентрацію певної забруднюючої речовини або групи забруднюючих речовин у воді, осадових відкладеннях або біоті, яку не можна перевищувати з метою захисту здоров'я людини та навколишнього середовища» [*переклад авторів*: В.У., Л.В.]. Тобто ЕНЯВС визначаються та встановлюються для окремих ЗР або груп ЗР. Слід також взяти до уваги, що ЕНЯВС враховують вплив на людину не тільки через питну воду, а й через небезпеку від впливу на шкіру під час купання, а також від споживання рибних продуктів. ЕНЯВС, які стосуються категорії пріоритетних ЗР, було включено до складу українського водного законодавства лише у 2024 р. на шляху його апроксимації до *acquis* з метою оцінки екологічного стану масивів поверхневих вод та розроблення планів управління річковими басейнами [10].

З порівняння видно, що *європейське визначення EQS принципово відрізняється від українського визначення ЕНЯВУ* у ВКУ, ст.ст. 35, 37. Отже, попри зовнішню схожість зазначених нормативів термінологічно-понятійний апарат ВКУ не дозволяє застосовувати європейські екологічні нормативи стану водного середовища для РСЗР, тому відповідні фрагменти ВКУ вимагають

невідкладних законодавчих змін. Крок у напрямку таких змін здійснено у 2024 р. на рівні підзаконних нормативно-правових актів.

Авторами даної статті визначений ступінь змістовних відмінностей ЕНЯВС від ЕНЯВУ для деяких однакових ЗР шляхом порівняння їх значень. Для цього у табл. 2 наводяться значення окремих ЕНЯВС для визначення хімічного стану масиву поверхневих вод (за Додатком 28 до [10]) та гранично допустимі концентрації речовин у водних об'єктах ГДК_{п,г/п} [19] за вимогами українських державних медико-санітарних нормативів. Результати наведеного порівняння демонструють високий ступінь різноспрямованої розбіжності між європейськими ЕНЯВС та українськими ЕНЯВУ, яка для окремих ЗР досягає 1200 відсотків. Такий рівень відмінності свідчить про неможливість співставного користування нормативними базами системи ЕНЯВС та системи ЕНЯВУ. Це означає наявність істотних невідповідностей між понятійними визначеннями цільових вимог ЗУПЗКПЗ та ВКУ, наслідками чого є значні відмінності щонайменше частини ЕНЯВС та українських ГДК_{п,г/п}. Отже, поєднання у ЗУПЗКПЗ [3, ч. 6 ст. 13, п. 3 ч. 1 ст. 16, пп. 4, 6, ч. 1 ст. 23] *європейських* вимог до екологічного стану з *українськими* вимогами до «державних медико-санітарних нормативів та державних медико-санітарних правил» та встановлення трьохцільового критерію правового регулювання дотримання таких вимог слід визнати штучним і помилковим.

Висновки. Порівняння термінологічно-понятійних та структурних особливостей механізму

законодавчого регулювання викидів Р у поверхневій воді, введеного ЗУПЗКПЗ, з відповідним механізмом та вимогами водного законодавства України до скидання ЗР у поверхневій воді, свідчить про істотні розбіжності цих механізмів. ЗУПЗКПЗ та його РВР не скасовує існування й використання українського РСЗР стосовно видів діяльності, не зазначених у ЗУПЗКПЗ. Це означає, що використання в українському спеціальному водокористуванні (в частині скидання ЗР) інтегрованого підходу до регулювання забруднення передбачає одночасне існування обох механізмів РВР (за ІДД) та РСЗР (за ДСВ), які можуть застосовуватися в межах одного водного об'єкта різними водокористувачами, а також у діяльності одного водокористувача на різних промислових майданчиках. Але наразі європейське РВР та українське РСЗР ґрунтуються на різних наукових парадигмах [20] – еколого-центричній та економіко-центричній відповідно.

Слід констатувати існування принципових відмінностей в об'єктах регулювального впливу ЗУПЗКПЗ та ВКУ – РВР спрямовано на діяльність промислових водокористувачів, а РСЗР – на категорії зворотної води. Така відмінність вимагає або певного відокремлення скидів ЗР у множині всіх викидів при використанні ЗУПЗКПВ, або внесення змін у ВКУ щодо усунення зазначеної відмінності.

ЗУПЗКПЗ має термінологічні некоректності у визначенні головних термінів «вивільнення» і «викид», а також істотні розбіжності з українським водним законодавством стосовно понять

Таблиця 2

Приклади відмінностей між ЕНЯВС окремих ЗР для визначення хімічного стану масиву поверхневих вод (за Додатком 28 до [10]) та встановленими ГДК_{п,г/п} (за [19]).

Назва речовини	Максимально допустима концентрація у масивах поверхневих вод, мкг/дм ³	Величина ГДК, мг/дм ³	Різниця (стовп. 2 - стовп. 6), %
Бензол	50	0,5	-90
Кадмій і його сполуки (залежно від твердості води)	≤0,45 ÷ 1,5	0,001 *)	-55 ÷ +50
Гексахлорбензол	0,05	0,05	-99,9
Гексахлорбутадієн	0,6	0,01	-94
Свинець та його сполуки	14	0,03	-53,33
Ртуть та її сполуки	0,07	0,0005 *)	-86
Нафталін	130	0,01	+1200
Нікель та його сполуки	34	0,1 *)	-66
Пентахлорфенол	1	0,01	-90

Примітка: *) Для неорганічних сполук, у т.ч. перехідних елементів, з урахуванням валового вмісту усіх форм.

«речовина» та «забруднення». Розбіжності викривляють спрямування законодавчого впливу регулювання та зменшують дієвість відповідних правових інструментів ЗУПЗКПВ. Характеристика скидів за ВКУ та викидів у ЗУПЗКПВ відрізняються за фізичними показниками, тобто за факторами регулювальних впливів, а законодавчі механізми РСЗР та РВР істотно відрізняються за структурою і функціональним впливом на стан води головних складників законодавчих інструментів регулювання – нормативів ЕНЯВУ та ЕНЯВС.

Список літератури:

1. Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Затв. Законом України від 28 лютого 2019 року № 2697-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text> (дата звернення: 26.03.2025).
2. Концепція реалізації державної політики у сфері промислового забруднення. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 травня 2019 р. № 402-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/402-2019-%D1%80#Text> (дата звернення: 26.03.2025).
3. Про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення : Закон України № 3855-IX від 16 липня 2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-20#Text> (дата звернення: 26.03.2025).
4. Directive 2000/60/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2000 establishing a framework for Community action in the field of water policy. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2000/60/oj> (дата звернення: 26.03.2025).
5. Водний кодекс України: від 6 червня 1995 року № 213/95-ВР. *БВР*. 1995. № 24. Станом на 19.04.2024. URL: <https://surl.gd/jmnful> (дата звернення: 26.03.2025).
6. Nadiia Kobetska. The integrated environmental permit: requirements of EU legislation, practice of its implementation in Poland, prospects for Ukraine. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. 2018. Vol. 5. No. 2. pp. 33–44. DOI: <https://doi.org/10.15330/jpnu.5.2.33-44> (дата звернення: 26.03.2025).
7. Про Перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності : Закон України № 3392-VI від 19 травня 2011 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3392-17#Text> (дата звернення: 26.03.2025).
8. Yelyzaveta Aleksyeyeva, Serhiy Vykhryst, Dmytro Skrylnikov, Svitlana Sushko. Prerequisites and certain aspects of implementation of an integrated approach to regulating industrial pollution in Ukraine. *ELNI Review*. 2022. pp. 35–39. URL: DOI: <https://doi.org/10.46850/elni.2022.006> (дата звернення: 26.03.2025).
9. Водна стратегія України на період до 2050 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 9.12.2022 р. № 1134-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1134-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 26.03.2025).
10. Методика віднесення масиву поверхневих вод до одного з класів екологічного та хімічного станів масиву поверхневих вод. Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 14 січня 2019 року № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0127-19#n115> (дата звернення: 26.03.2025).
11. Directive 2010/75/EU of the European Parliament and of the Council of 24 November 2010 on industrial emissions (integrated pollution prevention and control). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2010/75/oj/eng> (дата звернення: 26.03.2025).
12. Про Національний реєстр викидів та перенесення забруднювачів : Закон України № 2614-IX від 20 вересня 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2614-20#Text> (дата звернення: 26.03.2025).
13. Regulation (EC) No 166/2006 of the European Parliament and of the Council of 18 January 2006 concerning the establishment of a European Pollutant Release and Transfer Register and amending Council Directives 91/689/EEC and 96/61/EC (Text with EEA relevance). URL: <https://surl.lu/dkavua> (дата звернення: 26.03.2025).
14. Про забезпечення хімічної безпеки та управління хімічною продукцією : Закон України № 2804-IX від 1 грудня 2022 року. *БВР*, 2023, № 55, ст. 161. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2804-20#Text> (дата звернення: 26.03.2025).
15. Уберман В., Васьковець Л. Проблеми імплементації базових європейських екологічних понять у водне законодавство України. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 237–245. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i1.1617> (дата звернення: 26.03.2025).
16. Суєтнов Є.П. До питання про визнання екосистемного підходу квінтесенціальним принципом екологічного права. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 149. С. 92–113. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.149.201995> (дата звернення: 26.03.2025).
17. Екологічне право України. Академічний курс: підручник / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка». 2005. 848 с.
18. Кобецька, Н. Р. Екологічне право України : навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер. 2008. 352 с.

19. Гігієнічні нормативи якості води водних об'єктів для задоволення питних, господарсько-побутових та інших потреб населення. Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 02 травня 2022 року № 721 (затв. в Міністерстві юстиції України 16 травня 2022 р. за № 524/37860). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0524-22#Text> (дата звернення 29.01.2024).

20. Уberman В., Васьковець Л. Європейська водоохоронна парадигма в українському правовому регулюванні скидання забруднювальних речовин у поверхневі води. *Law. State. Technology*. 2025. № 1. С. 15–23. DOI: <https://doi.org/10.32782/LST/2025-1-3> (дата звернення: 26.03.2025).

Uberman V.I., Vaskovets L.A. LEGISLATIVE REGULATION OF INDUSTRIAL EMISSIONS INTO SURFACE WATERS – STRUCTURAL AND CONCEPTUAL FEATURES

The article examines the features of the legal regulation of discharges of substances into surface waters, which are determined by the multi sectoral Law of Ukraine “On Integrated Prevention and Control of Industrial Pollution” (the Law), adopted in 2024, aimed at the implementation of Directive 2010/75/EU by Ukraine. At the same time, the existence and use of Ukrainian regulation of discharges of pollutants from activities not specified in the Law is not canceled. Currently, the implementation of the Law is carried out in the context of the approximation of Ukrainian water legislation to the legislation of the EU water sector (the EU Water Framework Directive – WFD). Harmonization of the requirements of these most extensive sections of EU environmental legislation creates significant problems. The aim of the article is to identify the terminological, conceptual and structural features of the mechanism of legislative regulation of emissions of substances under the integrated environmental permit of the Law and compare them with the corresponding Ukrainian mechanism of discharges of pollutants at the stage of approximation to the WFD under a permit for special water use. In water use with the parallel (simultaneous) existence of two mechanisms for regulating discharges – under an integrated permit and under a permit for special water use, there is a target uncertainty: European and Ukrainian regulation are based on different scientific paradigms – ecologically-centric and economically-centric, respectively. The specified legal instruments can be applied both within the same water body and in the activities of one water user at different industrial sites. The following were identified: significant discrepancies between the Law and the Water Code of Ukraine regarding the areas of regulation – types of industrial activity and categories of return water; the concepts of “substance” and “pollution”, physical indicators of discharges and emissions, as well as terminological inaccuracies of the Law regarding regulatory impact factors (“release” and “emission”). It is concluded that the Ukrainian mechanism for regulating discharges of pollutants at the current stage of approximation to the WFD significantly differs from the European counterpart and the requirements specified by the Law.

Key words: water legislation of Ukraine, EU environmental legislation, water quality regulation, surface water pollution, pollutant emissions, emission regulation methods, terminological and conceptual compliance.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 341.24

DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.2/13>

Добрянська Н.В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ ДО ЄДИНОГО ЦИФРОВОГО РИНКУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ПИТАННЯ АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА

У статті досліджено правові засади та інституційні передумови інтеграції України до Єдиного цифрового ринку Європейського Союзу у контексті гармонізації національного законодавства із нормативно-правовими актами Європейського Союзу. На підставі аналізу актів Європейського Союзу у досліджуваній сфері автором з'ясовано, що Єдиний цифровий ринок Європейського Союзу визначається як один із ключових елементів внутрішнього ринку Європейського Союзу, спрямований на створення прозорого, конкурентоспроможного та безпечного цифрового середовища, що передбачає вільний обіг цифрових товарів, послуг, капіталу та даних між державами-членами. Виявлено, що Україна, як країна, що претендує на повноправне членство в Європейському Союзі, зобов'язана не лише формально імплементувати положення європейського цифрового acquis, а й забезпечити їх ефективне практичне застосування на всіх рівнях управління. У статті автором акцентовано увагу на таких ключових напрямках адаптації: захист персональних даних відповідно до Загального регламенту про захист даних (GDPR), впровадження електронної ідентифікації згідно з Регламентом про електронну ідентифікацію та довірчі послуги для електронних транзакцій на внутрішньому ринку (eIDAS), розвиток цифрових послуг, забезпечення кібербезпеки та розбудова цифрового ринку на основі принципів відкритості, прозорості, доступності й добросовісної конкуренції. Проаналізовано основні виклики, серед яких інституційна слабкість регуляторів, брак технічної експертизи, фрагментарність нормативної бази, низький рівень цифрової грамотності та обмежене фінансування цифрових реформ. Наголошено, що повноцінна інтеграція України до Єдиного цифрового ринку Європейського Союзу є важливою умовою для сталого економічного розвитку, цифрової трансформації держави, модернізації публічного управління та посилення її ролі як суб'єкта міжнародного цифрового права. На підставі проведеного дослідження автором висвітлено власне бачення подальшої адаптації законодавства України до права Європейського Союзу з метою інтеграції до Єдиного цифрового ринку Європейського Союзу.

Ключові слова: право Європейського Союзу, адаптація законодавства, цифровий ринок, захист персональних даних, інтеграція України.

Постановка проблеми. У сучасному глобалізованому світі цифрова трансформація стає визначальним чинником економічного зростання, конкурентоспроможності та зміцнення державного суверенітету. У зв'язку з цим формування Єдиного цифрового ринку Європейського Союзу (далі – ЄЦР ЄС) виступає не лише стратегічною ініціативою ЄС, а й потужним інтеграційним простором, що визначає нові стандарти у сфері цифрової економіки, електронного врядування,

захисту персональних даних, кібербезпеки та інновацій. Для України, яка після Революції Гідності задекларувала курс на європейську інтеграцію, входження до ЄЦР ЄС має ключове значення як у правовому, так і в економічному та політичному вимірах.

Актуальність теми зумовлена необхідністю адаптації українського законодавства до цифрового acquis ЄС, що є важливою складовою виконання Угоди про асоціацію та перспекти-

вою повноправного членства в Європейському Союзі. Успішна гармонізація правових норм у сфері цифрових технологій дозволить Україні не лише інтегруватися у внутрішній ринок ЄС, а й зміцнити власну кібербезпеку, покращити якість державних цифрових послуг, забезпечити захист прав громадян у цифровому середовищі та стимулювати інновації. У цьому контексті дослідження правових, організаційних та інституційних аспектів інтеграції до ЄЦР ЄС є особливо важливим як для науки права, так і для правозастосовної практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі питання, пов'язані з правовими аспектами інтеграції України до ЄЦР ЄС, вивчали такі науковці, як К. В. Єфремова, Н. В. Добрянська, А. М. Курило, Ю. Ю. Лола, В. А. Салуха та ін. Між тим, огляд наукових робіт показує, що недостатньо дослідженими у правовій науці залишаються деякі питання щодо цифрової інтеграції до права ЄС, зокрема порядок адаптації національного законодавства до вимог Регламенту про цифрові ринки, законодавче забезпечення транскордонного визнання українського цифрового підпису в ЄС, порядок створення окремого нормативного акта про цифрову економіку тощо.

Постановка завдання. Метою статті є проведення комплексного аналізу сучасного стану адаптації законодавства України до норм Єдиного цифрового ринку ЄС, зокрема в частині імплементації основних регламентів і директив ЄС у сфері цифрових технологій, з метою виявлення ключових правових, інституційних та практичних викликів, а також формулювання рекомендацій для ефективної інтеграції України у європейський цифровий простір.

Виклад основного матеріалу. Утворення ЄЦР ЄС було ключовим завданням Цифрового порядку денного для Європи, який став однією з семи флагманських ініціатив стратегії «Європа 2020», прийнятої у 2010 році. Однак, тільки у 2015 році, вже після підписання Угоди про асоціацію, ЄС перейшов до активної фази розбудови ЄЦР і ухвалив відповідну стратегію, направлену на покращення в Європі доступу до цифрових товарів і послуг, створення умов розвитку цифрових мереж та послуг та використання потенціалу зростання цифрової економіки [1, с. 5].

Загалом, аналіз документів ЄС у цій сфері [2] показує, що ЄЦР ЄС – це ініціатива Європейського Союзу, спрямована на створення спільного простору, де люди, компанії та держави-члени можуть вільно обмінюватися цифровими

товарами, послугами та даними без бар'єрів, як у межах внутрішнього ринку.

Основними цілями утворення ЄЦР ЄС, по суті, є: забезпечення вільного руху цифрових продуктів і послуг між усіма країнами ЄС; уніфікація цифрового законодавства, зокрема в галузях електронної комерції, захисту даних, кібербезпеки, штучного інтелекту; посилення довіри до цифрового середовища завдяки єдиним правилам для електронної ідентифікації та цифрових підписів; розвиток цифрової інфраструктури, включно з 5G, хмарними технологіями, інтернетом речей тощо.

У науковій літературі з цього приводу зазначається, що для України участь у ЄЦР ЄС означає інтеграцію до потужної цифрової екосистеми, що стимулює розвиток інновацій, підвищує конкурентоспроможність бізнесу та створює нові можливості для громадян. Водночас, на думку вчених, процес адаптації України до стандартів ЄЦР ЄС включає низку ключових напрямків, а саме – гармонізація законодавства, модернізація цифрової інфраструктури, забезпечення кібербезпеки та впровадження електронних послуг на державному рівні [3, с. 69].

Інші науковці, розглядаючи такий аспект інтеграції до ЄЦР ЄС, як підключення українських телекомунікаційних операторів до європейських мереж, обґрунтовують, що цей захід дозволить підвищити якість і доступність інтернет-зв'язку, особливо у віддалених регіонах, а участь у програмі «Цифрова Європа» відкриє можливості для фінансування інноваційних проєктів, модернізації телекомунікаційної інфраструктури та підтримки стартапів, які орієнтовані на впровадження цифрових рішень у різних секторах економіки [4, с. 199].

Окрім цього, інтеграція України до ЄЦР ЄС сприятиме підвищенню рівня відкритості та прозорості діяльності органів державного управління, що в свою чергу, є тим каталізатором, який показує наскільки електронна держава та електронне врядування досягли мети щодо укріплення зв'язків між різними прошарками [5, с. 748; 6].

Визначаючи кроки, які були зроблені Україною на шляху до інтеграції до ЄЦР ЄС, К. В. Єфремова зазначає, що попри всі намагання надолужити європейське законодавство, Україна значно відстає в реалізації державної політики в цій сфері. При цьому, на думку вченої, для більш ефективної адаптації необхідно відмовитись від використання антикризової моделі «латання дірок» формування економічної політики держави, та застосовувати проривні технології задля одночасних цифрових перетворень з Європейською спільнотою [7, с. 30].

З метою визначення подальших кроків та розробки відповідних рекомендацій щодо адаптації законодавства України до стандартів ЄС у сфері регулювання ЄЦР, необхідно, передусім, визначити поточний стан імплементації.

Зокрема, одним із важливих актів ЄС у сфері регулювання ЄЦР ЄС є Регламент Європейського парламенту і ради (ЄС) № 910/2014 від 23 липня 2014 р. про електронну ідентифікацію та довірчі послуги для електронних транзакцій на внутрішньому ринку та про скасування Директиви 1999/93/ЄС [8] (далі – Регламент № 910/2014). Вказаний акт не ратифікований Україною, але певним чином урахований під час розробки Закону України від 5 жовтня 2017 року № 2155-VIII «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [9] (далі – Закон № 2155-VIII).

Порівняльний аналіз цих актів показує, що у Закон № 2155-VIII імплементовані такі положення Регламенту № 910/2014: основні поняття, зокрема: електронна ідентифікація, електронний підпис, електронна печатка, довірчі послуги, довірчий список тощо; види електронного підпису, а саме – прості, засновані на кваліфікованому сертифікаті, кваліфіковані електронні підписи; регулювання діяльності надавачів довірчих послуг, зокрема Закон № 2155-VIII встановлює вимоги до акредитації, аудиту та функціонування надавачів послуг, подібно до європейської моделі; засади державного контролю – визначено відповідальний орган (Мінцифри) за контроль, моніторинг і ведення реєстрів – відповідник європейського supervisory body та ін.

Між тим, не достатньо інтегрованими залишаються такі положення Регламенту № 910/2014: транскордонне взаємне визнання електронної ідентифікації, оскільки Регламент гарантує визнання національних систем у межах ЄС, однак у Законі № 2155-VIII система не є інтегрованою з європейським eIDAS Bridge, і її е-підписи поки що не визнаються автоматично в ЄС; відсутність повної сумісності з eIDAS 2.0 – у Законі № 2155-VIII не враховано новації eIDAS 2.0 (проект ухвалено ЄС у 2024 р.): зокрема, європейський цифровий гаманець (EU Digital Identity Wallet) і нові вимоги до інтероперабельності. До того ж наявна недостатня деталізація щодо електронної печатки юридичних осіб, національний Закон не повною мірою регламентує обіг електронних печаток юридичних осіб у транскордонному контексті, що передбачено eIDAS.

Отже, Закон № 2155-VIII ураховує базову архітектуру та принципи eIDAS, однак, потребує онов-

лення для врахування нових положень eIDAS 2.0, забезпечення взаємного транскордонного визнання, а також посилення інституційної інтеграції з європейською цифровою інфраструктурою.

Ще одним важливим європейським актом у цій сфері є Регламент Європейського парламенту і ради (ЄС) № 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних) [10] (далі – Регламент № 2016/679), що так само не ратифікований, хоча і урахований під час внесення деяких змін та доповнень до Закону України від 1 червня 2010 року № 2297-VI «Про захист персональних даних» [11] (далі – Закон № 2297-VI).

Так, у Законі № 2297-VI ураховані базові терміни та принципи обробки даних такі, як персональні дані, обробка, згода, володілець персональних даних; систему принципів обробки персональних даних – законності, пропорційності, цільової обробки, безпеки тощо; право суб'єкта на доступ і виправлення даних – знати, хто обробляє їхні дані, з якою метою, і вимагати їх зміну або видалення; регулювання системи прав суб'єкта персональних даних: права особи на надання згоди на обробку даних, обмеження обробки та відкликання згоди; регулювання повноважень уповноваженого органу – Уповноваженого Верховної Ради з прав людини (аналог європейського supervisory authority).

Водночас, у Законі № 2297-VI не імплементовані або імплементовані частково такі положення Регламенту № 2016/679: відсутнє чітке регулювання обробки за принципом «accountability» (принцип підзвітності), зокрема не визначені вимоги до ведення внутрішньої документації, звітності про ризики чи демонстрації відповідності, як це передбачено ст. 5–6 Регламенту; обмежена сфера дії Закону № 2297-VI у порівнянні з Регламентом № 2016/679, адже останній поширюється на всі організації, які обробляють дані громадян ЄС, навіть за межами Європи, натомість, Закон № 2297-VI не урегульовує такої екстериторіальності; відсутні положення про Data Protection Officer (DPO), адже Закон не вимагає призначення спеціального посадовця з питань захисту даних для компаній, які обробляють великі обсяги персональних даних; недостатня деталізація згоди на обробку персональних даних, оскільки відповідно до Регламенту № 2016/679 згода має бути однозначною, інформованою, конкретною та вільною; відсутність «права на забуття» (right to

erasure), оскільки немає повноцінної правової конструкції для вимоги остаточного видалення даних, як передбачено ст. 17 Регламенту Регламент № 2016/679; не урегульований механізм повідомлення про витік даних, зокрема Закон не визначає обов'язку повідомляти уповноважений орган чи суб'єктів про порушення безпеки персональних даних (data breach notification); не урегульована система санкцій, узгоджена з положеннями Регламенту № 2016/679, які передбачають штрафи до 20 млн євро або 4% річного обігу.

Таким чином, слід констатувати, що Закон України «Про захист персональних даних» враховує базову структуру та принципи Регламенту № 2016/679, однак не відповідає його сучасним вимогам у повному обсязі, особливо в частині: технічних і організаційних механізмів контролю, захисту в цифровому середовищі, прозорості обробки, екстериторіального застосування. Тобто досліджуваний Закон потребує глибокої модернізації, що вже передбачено в проектах змін, розроблених у співпраці з ЄС.

Досліджуючи проблему адаптації національного законодавства до права ЄС у сфері регулювання ЄЦР ЄС, важливо згадати Регламент (ЄС) № 2022/1925 Європейського Парламенту та Ради ЄС від 14 вересня 2022 року про конкурентні та чесні ринки в цифровому секторі та про внесення змін до Директив (ЄС) 2019/1937 та (ЄС) 2020/1828 (Закон про цифрові ринки) [12].

У науковій літературі з приводу адаптації законодавства України до стандартів, визначених у цьому документі звертається увагу, що гармонізація регулювання цифрових мереж та послуг у країнах-членах ЄС передбачає перегляд законодавства в сфері розповсюдження контенту, телекомунікацій, аудіовізуальних послуг, захисту персональних даних, розвитку державно-приватного партнерства в сфері кібербезпеки, забезпечення загальнодоступності інформаційно-комунікаційних технологій [1, с. 7].

Важливо наголосити, що за останні декілька в Україні прийнято низку законодавчих актів у цій сфері. Наприклад, одним з таких є Закон України від 15 липня 2021 року № 1667-IX «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» [13], що визначає правові засади функціонування спеціального правового режиму «Дія City», спрямованого на стимулювання розвитку ІТ-галузі, інновацій, цифрових технологій та креативного підприємництва в Україні. Закон встановлює гнучкі податкові умови, альтернативні форми трудових відносин, гарантії інтелектуальної власності, а також спеціальні правила взаємодії

учасників цифрового ринку з метою формування сприятливого середовища для розвитку високо-технологічного бізнесу та залучення інвестицій.

Також слід згадати Закон України від 10 серпня 2023 року № 3321-IX «Про цифровий контент та цифрові послуги» [14], який регулює правовідносини між споживачами та надавачами цифрового контенту й цифрових послуг, встановлюючи вимоги до якості, доступності, безпеки таких продуктів, а також механізми захисту прав споживачів у цифровому середовищі. Закон імплементує положення європейського права, зокрема Директиви (ЄС) 2019/770, і визначає правила надання, оновлення, усунення дефектів, розірвання договорів та відповідальності у разі невідповідності цифрового контенту чи послуг умовам договору.

Окрім того, розпорядженням Уряду України від 31 грудня 2024 р. № 1351-р схвалено Стратегію цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках [15], що спрямована на: цифровізацію наукової, освітньої та інноваційної діяльності, розвиток національної інноваційної екосистеми з використанням ІТ-рішень, big data, хмарних платформ і штучного інтелекту, підтримку цифрових стартапів, венчурного фінансування та трансферу технологій, інтеграцію України до Європейського дослідницького простору (ERA), створення цифрових платформ для взаємодії науки, бізнесу й держави тощо.

Також у жовтні 2022 року Кабінет Міністрів України розпорядженням № 908-р схвалив Концепцію впровадження «розумних мереж» в Україні до 2035 року [16], яка спрямована на: модернізацію енергетичної інфраструктури України за рахунок впровадження smart grid (розумних мереж), інтеграцію відновлюваних джерел енергії, цифрову трансформацію управління електромережами, підвищення надійності, енергоефективності та кібербезпеки енергетичних систем, підготовку нормативно-правової бази для впровадження інтелектуальних рішень тощо.

Таким чином, проведено дослідження сучасного стану адаптації національного законодавства до стандартів ЄС у сфері інтеграції до ЄЦР ЄС, дає підстави для надання таких пропозицій щодо подальших кроків адаптації: 1) прискорити імплементацию ключових актів ЄС, зокрема: Загального регламенту захисту даних (№ 2016/679), Регламенту про електронну ідентифікацію та довірчі послуги (№ 910/2014), Регламенту про цифрові ринки (DMA), що сприятиме забезпе-

ченню правової визначеності, сумісності систем і захисту прав споживачів та підприємців; 2) розробити єдину Національну стратегію цифрового зближення з ЄС, яка має бути міжсекторальною, охоплювати правові, технічні, освітні, економічні аспекти та включати чіткий календарний план адаптації до *acquis* ЄС; 3) підвищити інституційну спроможність органів, відповідальних за цифрову трансформацію – з цією метою доцільно розглянути можливість створення або посилення повноважень спеціалізованих регуляторних органів, які координуватимуть процеси законодавчої адаптації та взаємодіятимуть з європейськими структурами; 4) удосконалити міжвідомчу координацію та партисипативне врядування, у зв'язку з цим необхідно залучати громадськість, бізнес, IT-асоціації, академічну спільноту до процесу обговорення й розробки законодавчих змін для забезпечення прозорості, ефективності та відповідності ринку; 5) розробити механізми технічної допомоги та правового моніторингу – важливо запровадити регулярну оцінку відповідності українського законодавства *acquis* ЄС, а також отримувати технічну підтримку через інструменти ЄС (наприклад, TAIEХ, Twinning) тощо.

Висновки. Таким чином, інтеграція України до Єдиного цифрового ринку ЄС є складним, але стратегічно необхідним процесом, який потребує

глибокої гармонізації національного законодавства з *acquis* ЄС у сфері цифрової економіки, захисту даних, електронної ідентифікації, кібербезпеки та регулювання цифрових платформ. На основі аналізу нормативно-правових актів ЄС та поточного стану цифрових реформ в Україні визначено, що ключовими напрямками адаптації мають стати імплементація Регламенту № 2016/679, Регламенту № 910/2014, Директиви про цифрові послуги та Регламенту про цифрові ринки.

Основними викликами для України залишаються фрагментарність нормативної бази, недостатній рівень інституційної спроможності, брак фінансових та технічних ресурсів, а також потреба в активному залученні громадянського суспільства та бізнесу до цифрових трансформацій. Водночас спостерігається поступове і послідовне впровадження європейських стандартів, що сприяє не лише доступу до внутрішнього цифрового ринку ЄС, а й зміцненню цифрового суверенітету України, посиленню правових гарантій громадян та модернізації державного управління.

Таким чином, адаптація до ЄЦР ЄС має розглядатися не лише як зобов'язання перед ЄС, а як довгостроковий національний інтерес, що забезпечить сталий розвиток, інноваційність та інтеграцію України в цифрову європейську спільноту.

Список літератури:

1. Інтеграція України до Єдиного цифрового ринку Європейського Союзу: виклики, можливості та бар'єри: Доповідь Української сторони Платформи громадянського суспільства Україна-ЄС. 03 грудня 2019 року, м. Брюссель. URL: <https://surli.cc/icotr>
2. Communication from the commission to the European parliament, the council, the European economic and social committee and the committee of the regions. A Digital Single Market Strategy for Europe. COM(2015) 192 final. URL: <https://surl.li/hwanzb>
3. Лола Ю. Ю., Михайленко Д. Г., Болотна О. В., Дячек В. В. Інтеграція України до Єдиного цифрового ринку ЄС. Проблеми економіки. 2024. № 4 (62). С. 64-70.
4. Курило М. А. Правові аспекти інтеграції України до цифрового ринку ЄС: сучасний стан і перспективи розвитку. Права людини в Україні: минуле, сьогодення, майбутнє. Харків, 2022. С. 198-199.
5. Добрянська Н. В., Петков С. В., Бортняк В. А. Трансформація управлінських структур держави під впливом інформаційного суспільства: досвід для України. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 4. С. 746-748.
6. Добрянська Н. В. Адаптація законодавства до права ЄС – крок до досягнення стандартів: V Міжнародна науково-практична конференція Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського до 80-х роковин з дня смерті провідного науковця та засновника Таврійського національного університету Володимира Івановича Вернадського, 26 березня 2025 року.
7. Єфремова К. В. Динаміка інтеграції України до єдиного цифрового ринку ЄС. Комерційне право. 2019. № 1. С. 25-32.
8. Регламент Європейського парламенту і ради (ЄС) № 910/2014 від 23 липня 2014 року про електронну ідентифікацію та довірчі послуги для електронних транзакцій на внутрішньому ринку та про скасування Директиви 1999/93/ЄС: міжнародний договір від 23.07.2014 № 910/2014. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_016-14#Text.
9. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text>.

10. Регламент Європейського парламенту і ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних): міжнародний документ від 27.04.2016 № 2016/679. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text.

11. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>.

12. Regulation (EU) 2022/1925 of the European Parliament and of the Council of 14 September 2022 on contestable and fair markets in the digital sector and amending Directives (EU) 2019/1937 and (EU) 2020/1828 (Digital Markets Act). URL : <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/1925/oj>.

13. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Закон України від 15.07.2021 № 1667-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text>.

14. Про цифровий контент та цифрові послуги: Закон України від 10.08.2023 № 3321-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text>.

15. Про схвалення Стратегії цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 грудня 2024 р. № 1351-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1351-2024-%D1%80#Text>

16. Про схвалення Концепції впровадження “розумних мереж” в Україні до 2035 року: розпорядження Кабінету Міністрів України; Концепція, План, Заходи від 14.10.2022 № 908-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/908-2022-%D1%80#Text>.

Dobrianska N.V. INTEGRATION OF UKRAINE INTO THE SINGLE DIGITAL MARKET OF THE EUROPEAN UNION: ISSUES OF ADAPTATION OF LEGISLATION

The article examines the legal foundations and institutional prerequisites for Ukraine's integration into the European Union's Single Digital Market in the context of harmonizing national legislation with the regulatory legal acts of the European Union. Based on the analysis of the European Union's acts in the studied area, the author found that the European Union's Single Digital Market is defined as one of the key elements of the European Union's internal market, aimed at creating a transparent, competitive and secure digital environment that provides for the free circulation of digital goods, services, capital and data between member states. It is revealed that Ukraine, as a country aspiring to full membership in the European Union, is obliged not only to formally implement the provisions of the European digital acquis, but also to ensure their effective practical application at all levels of government. In the article, the author focuses on the following key areas of adaptation: protection of personal data in accordance with the General Data Protection Regulation (GDPR), implementation of electronic identification in accordance with the Regulation on electronic identification and trust services for electronic transactions in the internal market (eIDAS), development of digital services, ensuring cybersecurity and building a digital market based on the principles of openness, transparency, accessibility and fair competition. The main challenges are analyzed, including the institutional weakness of regulators, lack of technical expertise, fragmentation of the regulatory framework, low level of digital literacy and limited financing of digital reforms. It is emphasized that the full integration of Ukraine into the Single Digital Market of the European Union is an important condition for sustainable economic development, digital transformation of the state, modernization of public administration and strengthening its role as a subject of international digital law. Based on the research conducted, the author highlights his own vision of the further adoption of Ukrainian legislation to the law of the European Union with the aim of integration into the Single Digital Market of the European Union.

Key words: European Union law, adoption of legislation, digital market, personal data protection, integration of Ukraine.

Черкунов О.В.

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ПОСАДОВИХ ОСІБ МИТНИХ ОРГАНІВ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПУБЛІЧНОГО СЛУЖБОВЦЯ: ТЕОРЕТИКО–ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

У статті здійснено цілісне теоретико-правове дослідження змісту, структури та функціонального значення правового статусу посадових осіб митних органів України як суб'єктів публічної служби. В умовах трансформації системи публічного управління, а також підвищених вимог до професійної діяльності державних службовців, обґрунтовано необхідність оновлення доктринального підходу до розуміння правового статусу митника як посадової особи митного органу. Акцент зроблено на тому, що така категорія не є сталою і формально-статичною, а має динамічну, функціональну природу, що відображає інституційні, управлінські та особистісні виміри публічної служби.

У процесі дослідження особливу увагу приділено аналізу понять «компетенція» і «повноваження» як складових правового статусу, між якими існує функціонально-змістовне співвідношення. Обґрунтовано, що компетенція є ширшим за обсягом поняттям, яке охоплює нормативно визначене коло завдань, функцій, прав і обов'язків, тоді як повноваження конкретизують це коло у формі конкретних юридичних дій. Таке розмежування має принципове значення як для наукового осмислення статусу публічного службовця, так і для практики правозастосування в межах публічного адміністрування.

На основі вивчення наукових підходів сучасних українських дослідників, серед яких О. Бандурка, В. Венедиктов, С. Діденко, С. Дубенко, М. Іншин, А. Кабанець, М. Карпа, В. Колпаков, А. Нікуліна, Л. Сидорчук, Ю. Ударцов, розроблено концептуальну чотирирівневу класифікацію прав посадових осіб митних органів. До неї включено загальногромадянські, загально-службові, посадові та індивідуальні (особисті) права, що у своїй сукупності відображають багатовимірний характер правового статусу публічного службовця митного органу.

Зроблено висновок про необхідність цілісного нормативного закріплення статусу посадової особи митного органу, вдосконалення термінологічного апарату та запровадження чітких механізмів реалізації й захисту прав митників, що є необхідною умовою зміцнення інституційної спроможності публічної адміністрації та підвищення довіри до державної служби в цілому.

Ключові слова: правовий статус, публічна служба, посадова особа, митні органи, державний службовець, компетенція, повноваження, класифікація прав, адміністративне право, публічне управління.

Постановка проблеми. У сучасних умовах трансформації публічного управління, підвищення вимог до якості державної служби та зростання ролі митної служби як інструменту забезпечення економічної безпеки держави, постає об'єктивна потреба у чіткому науково-методологічному осмисленні правового статусу посадових осіб митних органів. Наявна нормативна база, попри прогрес у закріпленні загальних засад публічної служби, не забезпечує належного системного розмежування понять «компетенція» та «повноваження», що створює труднощі у правозастосуванні. Крім того, брак уніфікованої класифікації прав посадових осіб митних органів як

публічних службовців ускладнює реалізацію та захист їхніх прав, особливо в умовах підвищеної відповідальності та специфічного функціонального навантаження. Усе це актуалізує необхідність здійснення комплексного теоретико-правового аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика правового статусу публічних службовців загалом і посадових осіб митних органів зокрема знайшла своє відображення у працях сучасних українських дослідників. У межах теоретичного осмислення природи статусу, його складових, співвідношення загальноправових і спеціальних категорій, особливостей правового

регулювання в умовах трансформації публічного управління, ґрунтовні напрацювання належать таким науковцям, як О. О. Бандурка, В. С. Венедиктов, С. В. Діденко, С. Д. Дубенко, М. І. Іншин, А. Г. Кабанець, М. І. Карпа, В. К. Колпаков, А. Г. Нікуліна, Л. А. Сидорчук, Ю. В. Ударцов. Зазначені автори сформулювали важливу наукову основу для подальшої розробки концептуального бачення правового статусу державного службовця в системі публічної служби.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування змісту, структури та функціонального значення правового статусу посадових осіб митних органів як суб'єктів публічної служби, з урахуванням особливостей їх компетенції, повноважень і службових функцій у системі органів виконавчої влади. Особлива увага зосереджується на аналізі теоретико-правових підходів до розмежування категорій «компетенція» і «повноваження», а також на розробленні концептуальної класифікації прав посадових осіб митних органів. Такий підхід покликаний забезпечити глибше розуміння механізмів реалізації їхнього статусу в умовах сучасної трансформації публічної адміністрації та зміцнення правових засад державної служби в Україні.

Виклад основного матеріалу. Правовий статус посадових осіб митних органів є ключовою правовою категорією, що безпосередньо визначає межі, зміст і механізми реалізації публічної служби у сфері митної справи. Його зміст не зводиться виключно до сукупності прав та обов'язків, а формується через комплексні взаємозв'язки між такими елементами, як компетенція, повноваження, відповідальність і гарантії службової діяльності. Особливості функціонального призначення митних органів, їх роль у забезпеченні економічної безпеки держави, а також високий рівень правової формалізації управлінських процедур зумовлюють потребу в уточненні природи правового статусу посадовців, які реалізують митну політику держави. Саме тому аналіз прав та обов'язків, їх класифікація і розмежування крізь призму понятійного апарату адміністративного права є не лише теоретично значущим, а й практично необхідним для ефективного функціонування митної служби.

Як слушно зазначає В.К. Колпаков, адміністративно-правовий статус суб'єкта державного управління формується через сукупність його адміністративної правоздатності, дієздатності та наявності суб'єктивних прав і обов'язків у публічно-управлінських правовідносинах

[1, с. 68]. У цьому контексті важливо звернути увагу на позицію М.І. Карпи, яка підкреслює, що правовий статус державного службовця детермінований компетенцією відповідного органу, а реалізація службових функцій тісно пов'язана із завданнями й цілями, що стоять перед публічною адміністрацією [2, с. 12].

У полі наукового дискурсу правовий статус традиційно розглядається як комплекс прав та обов'язків, що закріплюють юридичне положення особи або інституції в системі суспільних відносин і слугують показником її соціально-правового становища [3, с. 400; 4, с. 192]. Як справедливо зазначає А. Г. Нікуліна, правовий статус має складну внутрішню структуру, що відображає принципи, характер і межі взаємодії суб'єктів права, визначаючи місце кожного в системі відносин «особа – держава – суспільство» [5, с. 76]. При цьому С. В. Діденко слушно розмежовує загальноправовий та адміністративно-правовий статус, вказуючи, що останній конкретизує юридичне становище суб'єкта у сфері публічного управління відповідно до його компетенції та функціонального призначення [6, с. 89]. Узагальнюючи зазначене, можна стверджувати, що правовий статус є багатомірною категорією з притаманними їй системністю, універсальністю й стабільністю, яка виконує засадничу роль у впорядкуванні суспільних відносин, визначаючи юридичні межі участі суб'єкта в правовому житті [7, с. 97].

На основі наведених теоретичних положень правомірним видається висновок, що правовий статус посадової особи митних органів як державного службовця є юридично закріпленим та гарантованим комплексом прав, обов'язків, відповідальності й дозволеної поведінки, який визначає її місце в системі публічної служби, функціональне призначення та характер взаємодії з іншими суб'єктами правовідносин у межах здійснення митної справи. Такий статус відображає не лише належність до системи державної служби, а й специфіку організаційно-правового устрою митних органів, зумовлену особливостями їх завдань і функцій.

Водночас важливо наголосити, що наповнення правового статусу конкретним змістом відбувається через категорії повноваження та компетенція, які є визначальними для розуміння меж і способів реалізації юридично значущої поведінки посадової особи.

Як слушно зауважує Л. А. Сидорчук, поняття «компетенція» охоплює ширший обсяг правової матерії, аніж «повноваження», і відображає здат-

ність суб'єкта діяти в межах визначеної сфери, вирішуючи комплекс завдань, що потребують певного рівня професійної спроможності та функціональної обізнаності. Натомість повноваження становлять конкретизований прояв компетенції, закріплений за посадою чи функцією та безпосередньо спрямований на здійснення владних або управлінських дій у межах наданих юридичних можливостей [8].

Беручи до уваги усталені теоретико-правові підходи, а також враховуючи особливості правового статусу посадових осіб митних органів, пропонується таке визначення та розмежування категорій «компетенція» і «повноваження».

Компетенція посадової особи митного органу – це юридично закріплене коло завдань, функцій, прав і обов'язків, визначених відповідно до мети, структури та функціонального призначення державного органу, у якому така особа проходить службу. Вона є інтегральною характеристикою правового статусу, що визначає межі правомірної службової поведінки та відображає як організаційно-правову природу митного органу, так і місце конкретної особи в ієрархії публічної служби.

Повноваження, у свою чергу, становлять конкретизовані юридичні права та обов'язки, що прямо впливають із компетенції і надаються (або покладаються) на посадову особу для здійснення нею владних, організаційно-розпорядчих або контрольно-наглядових дій у межах і на підставі чинного законодавства. Повноваження є реалізаційною формою компетенції, її «практичним втіленням», що набуває змістовного наповнення залежно від змісту посади, функцій та сфери діяльності органу.

Таким чином, компетенція відображає потенційну, інституційну спроможність діяти у визначеній сфері, тоді як повноваження – це безпосередні, юридично визначені дії, які така особа уповноважена або зобов'язана здійснювати. Звідси випливає, що повноваження не існують ізольовано від компетенції, натомість перебувають у її функціональному полі, будучи правовим інструментом реалізації змісту статусу державного службовця в межах конкретної управлінської діяльності.

У науковій літературі слушно звертається увага на відмінності у правовому регулюванні статусу публічних службовців залежно від моделі державної служби: у асимільованих системах їхні права й обов'язки переважно формуються на основі норм трудового права, що поширюються на всіх працівників, тоді як у диференційованих системах правовий статус державного службовця визнача-

ється спеціальними нормами права, що надають йому відособлене юридичне положення серед інших категорій працівників [9, с. 184–186]. При цьому, як слушно зазначає О. О. Бандурка, значна кількість передбачених законом прав обумовлює необхідність їх класифікації, що слугує підґрунтям для глибшого та системного аналізу статусу службовця [10, с. 131].

Права публічних службовців у сучасній доктрині класифікуються за різними критеріями, однак спільним є їх розподіл залежно від змісту та функціонального призначення. Так, Ю. В. Ударцов пропонує тригрупову модель: загальногромадянські права, що гарантуються Конституцією України; загальнослужбові, які є спільними для всіх службовців і охоплюють кар'єрні, матеріальні та соціальні гарантії; а також посадові права, специфіка яких визначається функціональним змістом конкретної посади [11, с. 945–946].

Схожий підхід демонструють В. С. Венедиктов та М. І. Іншин, виокремлюючи: права при вступі на службу; загальногромадянські; службові (включно з посадовими і загальнослужбовими); а також особисті права, що пов'язані з соціально-правовим захистом і розвитком кар'єри [12, с. 73]. Вони також деталізують права за їх зв'язком із виконанням обов'язків: одні – забезпечують безпосереднє здійснення посадових функцій, інші – опосередковано сприяють їх реалізації, а ще одні – посилюють службову активність та закріплюють соціальні гарантії [12, с. 75–76].

У свою чергу, С. Д. Дубенко структурує службові права за критерієм функціонального навантаження: на усвідомлення правового статусу, на безпосереднє виконання функцій, а також на забезпечення кар'єрного розвитку й реалізацію соціальних прав [13, с. 45–48].

А. Г. Кабанець поділяє права державних службовців на загальногромадянські, загальнослужбові (пов'язані з виконанням повноважень і доступом до необхідної інформації), а також особисті, які стосуються кар'єри, пенсійного забезпечення, пільг і соціального захисту [14, с. 68–70].

Таким чином, у науковому дискурсі переважає функціонально-комплексний підхід до класифікації прав публічних службовців, який дає змогу не лише систематизувати зміст правового статусу, а й обґрунтувати його практичну реалізацію в межах публічної служби.

У межах формування доктрини публічної служби в митних органах особливої ваги набуває системна класифікація прав посадових осіб, що дозволяє не лише концептуалізувати зміст їх

правового статусу, а й виявити функціональну природу окремих правомочностей у контексті реалізації державної митної політики. Враховуючи комплексний, багаторівневий характер митної служби, доцільним є виокремлення чотирьох взаємопов'язаних груп прав посадових осіб митних органів: загальногромадянських, загально-службових, посадових та індивідуальних (особистих), що у своїй сукупності відображають як загальні засади правового статусу державного службовця, так і специфіку публічної служби в митних органах.

Першою і вихідною за змістом групою є загальногромадянські права, які становлять фундамент будь-якого правового статусу особи в демократичній державі. Ці права походять із конституційного статусу особи як громадянина України, закріплюються на рівні основного закону і не можуть бути обмежені фактом перебування на публічній службі, окрім випадків, прямо передбачених законом. Серед таких прав – право на повагу до гідності, недопущення дискримінації, участь у громадському житті, доступ до правосуддя, соціальне і пенсійне забезпечення, захист честі, гідності й ділової репутації. Ці права зберігаються за посадовою особою митного органу протягом усього періоду служби та після її припинення, що узгоджується з принципом правової рівності всіх громадян перед законом.

Наступною за системним рівнем виступає група загальнослужбових прав, які, хоч і не є унікальними для митної служби, однак виражають сутність публічної служби як інституту, що функціонує на засадах законності, підзвітності, професіоналізму та неупередженості. Ці права включають: право на участь у прийнятті рішень у межах службових повноважень; право на доступ до інформації, необхідної для виконання обов'язків; право на рівні умови проходження служби, у тому числі участь у конкурсах, оцінюванні, підвищенні кваліфікації; право на матеріальне забезпечення, що повинне бути достатнім для незалежного виконання службових обов'язків. Загальнослужбові права мають універсальний характер і діють незалежно від конкретної посади, структурного підрозділу чи рівня відповідальності.

Окрему групу утворюють посадові права, які, на відміну від попередніх категорій, мають функціонально-конкретизований характер. Їхній обсяг і зміст прямо залежать від займаної посади, закріплених у ній повноважень, а також від обсягу делегованих компетенцій в межах організаційної структури митного органу. Посадові права визна-

чаються з урахуванням стратегічних документів митного органу, завдань, функцій та обов'язків, визначених у положенні про митний орган, положенні про відповідний структурний підрозділ, посадовій інструкції. Йдеться, зокрема, про право здійснення митного оформлення та виконання митних формальностей, прийняття рішень в межах наданої компетенції, проведення перевірок, складення процесуальні документи (протоколи про порушення митних правил, постанови про притягнення до адміністративної відповідальності, акти митного огляду), взаємодія з іншими органами влади, здійснення контролю за дотриманням митного законодавства. Посадові права є змінною складовою правового статусу, яка може модифікуватися залежно від займаної посади, функціонального профілю та адміністративної ієрархії.

Четверту, індивідуальну (особисту) групу прав становлять правомочності, пов'язані із персоналізованими аспектами проходження публічної служби, реалізацією службової кар'єри, захистом службовця у процесі професійної діяльності та після її завершення. До таких прав належать: право на просування по службі, отримання додаткових освітніх послуг за державний кошт, право на соціальні гарантії у зв'язку з умовами служби, право на вихідну допомогу, пенсійне забезпечення, додаткові виплати. Особливу роль у межах цієї групи відіграють гарантії захисту від неправомірного втручання в службову діяльність, механізми захисту честі й ділової репутації, можливість оскарження дій керівництва або рішень вищих органів у судовому порядку. Вказана група прав виконує функцію стабілізації правового становища посадової особи в системі публічної служби, сприяє формуванню довіри до служби, знижує ризики зловживань і тиску.

Таким чином, запропонована чотирирівнева класифікація прав посадових осіб митних органів не лише узгоджується з усталеними доктринальними підходами, а й дозволяє врахувати галузеву специфіку митної служби як складової виконавчої влади. Вона створює методологічне підґрунтя для глибшого аналізу правового статусу митника як публічного службовця, сприяє кращому розумінню механізмів реалізації його прав у межах службових відносин.

З урахуванням чинного законодавства обґрунтованим є висновок, що кожен державний службовець, залежно від характеру служби та займаної посади, наділений індивідуалізованим обсягом прав, обов'язків і гарантій, що у своїй сукупності

формують зміст його правового статусу як елементу публічно-правового інституту державної служби [15, с. 166–167].

Висновки. Таким чином, правовий статус посадової особи митного органу як державного службовця становить складну, системну правову конструкцію, що об'єднує в собі комплекс прав, обов'язків, повноважень, гарантій та відповідальності, інтегрованих у загальну модель публічної служби. Особливість цього статусу полягає в його подвійному змістовному навантаженні: з одного боку, він відображає універсальні характеристики державної служби, з іншого – фіксує функціональну специфіку митних органів.

Юридичне наповнення правового статусу посадової особи митного органу здійснюється крізь призму категорій компетенції та повноважень. Компетенція становить загальну інституційну здатність до здійснення функцій, визначених законом, а повноваження конкретизують цю здатність у формі безпосередньо дозволених або зобов'язальних дій. Таке розмежування має не лише теоретичне, а й прикладне значення, оскільки дозволяє визначити межі правомірної поведінки службовця, оцінити правові наслідки його дій, а також забезпечити належний контроль за діяльністю митних органів.

Аналіз нормативного матеріалу та доктринальних підходів свідчить про доцільність класифіка-

ції прав посадових осіб митних органів за функціональним критерієм. Такий підхід дозволяє виявити чітку внутрішню структурованість правового статусу, що включає загальногромадянські права, загальнослужбові правомочності, посадові (функціональні) повноваження, а також індивідуальні права, пов'язані з кар'єрним просуванням, соціальним і правовим захистом службовця. Саме ця багатовимірність правового статусу визначає його універсальну роль у регулюванні службово-правових відносин.

Посадова особа митного органу, реалізуючи функції держави у сфері митної справи, виступає носієм публічно-владних повноважень, що зумовлює посилений режим правової відповідальності, підвищені етичні та професійні вимоги, а також необхідність належного нормативного забезпечення її діяльності. У цьому контексті правовий статус не може розглядатися виключно як формально закріплений перелік прав і обов'язків – він постає як динамічна категорія, що взаємодіє з інституційними, функціональними та особистісними вимірами публічної служби.

Отже, правовий статус посадової особи митного органу вимагає не лише чіткого нормативного визначення, а й системного науково-методологічного осмислення, яке дозволяє розкрити його природу як складової механізму реалізації публічного інтересу в умовах правової держави та сучасної адміністративної реформи.

Список літератури:

1. Колпаков В. К. Адміністративне право України: підручник. Київ. 2000. С. 752.
2. Карпа М.І. Статус державного службовця: функціональний, організаційний та компетентісний аспекти. *Державне будівництво*. 2017. № 1. С. 1–20.
3. Політичний енциклопедичний словник / за ред. Ю. М. Шемчушенка, В. Д. Бабкіна. Київ. 1997. С. 512.
4. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. / редкол.: В. Б. Авер'янов (голова) та ін. Київ. 2007. Т. 1. С. 592.
5. Нікуліна А. Г. Адміністративно-правовий статус органів досудового розслідування національної поліції України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Суми, 2017. С. 241.
6. Діденко С. В. Адміністративно-правовий статус Національної поліції у сфері забезпечення обігу та застосування зброї в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 3. С. 88–92.
7. Панчишин А. В. Поняття, ознаки та структура категорії «правовий статус». *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 95–98.
8. Сидорчук Л.А. Теоретичні аспекти визначення компетенції та повноважень місцевого самоврядування у сфері охорони громадського порядку. *Право та управління*. 2011. № 1. С. 408–415.
9. Ківалов С. В., Біла-Тіунова Л.Р. Публічна служба в Україні : підручник. Одеса. 2009. С. 688.
10. Бандурка О. О. Управління державною податковою службою в Україні: (організаційно-правові аспекти) : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Київ. 2007. С. 499.
11. Ударцов Ю. В. Права та обов'язки державних службовців органів прокуратури: адміністративно-правовий аспект. *Форум права*. 2012. № 4. С. 944–949.
12. Венедиктов В. С. Статус працівників органів внутрішніх справ України як державних службовців : наук.-практ. посіб. Харків. 2003. С. 221.
13. Дубенко С. Д. Державна служба і державні службовці в Україні : навч.-метод. посіб. Київ. 1999. С. 244.

14. Кабанець А.Г. Державна служба. Навчальний посібник. Харків. 2004. С. 176.
15. Нижник Н.Р. Державна виконавча влада в Україні: формування та функціонування. Київ. 2000. Ч. 1. С. 224.

Cherkunov O.V. RIGHTS AND OBLIGATIONS OF OFFICIALS OF CUSTOMS AUTHORITIES AS AN ELEMENT OF THE LEGAL STATUS OF A PUBLIC SERVANT: A THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS

The article presents a comprehensive theoretical and legal study of the content, structure, and functional significance of the legal status of public officials of Ukraine's customs authorities as subjects of public service. Against the backdrop of the transformation of the public administration system and growing demands for professionalism among civil servants, the need for a renewed doctrinal approach to understanding the legal status of a customs officer is substantiated. It is emphasized that this category should not be viewed as fixed or formally static but rather as a dynamic and functional legal construct, reflecting institutional, managerial, and individual dimensions of public service.

The research pays particular attention to the conceptual analysis of «competence» and «powers» as integral elements of legal status, highlighting their functional and substantive interrelation. It is argued that competence represents a broader legal category encompassing the legally defined scope of tasks, functions, rights, and duties, whereas powers specify this scope in the form of concrete legal actions. This distinction holds both theoretical and practical significance for understanding the legal position of a public servant and for the proper application of law within the framework of public administration.

Based on the scholarly contributions of contemporary Ukrainian researchers – including O. Bandurka, V. Venediktov, S. Didenko, S. Dubenko, M. Inshyn, A. Kabanets, M. Karpa, V. Kolpakov, A. Nikulina, L. Sydoruk, and Yu. Udartsov – the paper proposes a conceptual four-tier classification of the rights of public officials in customs authorities. This structure includes civil rights, general service-related rights, official (functional) rights, and individual (personal) rights, reflecting the multidimensional nature of the legal status of a public servant within a customs institution.

The article concludes that the effective operation of customs authorities requires the comprehensive legal regulation of the status of public officials, refinement of legal terminology, and introduction of clear mechanisms for the implementation and protection of their rights. These measures are essential to strengthening the institutional capacity of public administration and enhancing public trust in the civil service as a whole.

Key words: *legal status, public service, public official, customs authorities, civil servant, competence, powers, classification of rights, administrative law, public administration.*

Шевчук М.І.

Львівський національний університет імені Івана Франка

ОБСЯГ МАТЕРІАЛІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ, ЯКІ ПОВИННА ВІДКРИВАТИ СТОРОНА ОБВИНУВАЧЕННЯ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЙОГО ЕТАПІ: АНАЛІЗ ПРАКТИКИ ККС ВС ТА ЄСПЛ

У статті досліджено обсяг матеріалів досудового розслідування, які повинна відкривати сторона обвинувачення стороні захисту на завершальному його етапі, та проаналізовано правові позиції Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) та Верховного Суду (далі – ВС) щодо відкриття стороною обвинувачення матеріалів досудового розслідування на завершальному його етапі.

Встановлено, що проблеми правозастосування обумовлені невірним тлумаченням кримінальних процесуальних норм.

Наголошується, що для реалізації права підозрюваного, його захисника на доступ та ознайомлення з матеріалами досудового розслідування необхідно враховувати положення п. «b» ч. 3 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – КЗПД), яким гарантується право кожного обвинуваченого мати достатній час та можливості для підготовки свого захисту.

Встановлено, що ознайомлення з матеріалами, пов'язаними з проведенням негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НС(Р)Д), дозволяє суду та стороні захисту перевірити допустимість доказів, одержаних за їх результатами, а відтак і є однією з гарантій правосуддя та забезпечення права підозрюваного, обвинуваченого на захист.

У статті обгрунтовано, що невідкриття стороною обвинувачення матеріалів досудового розслідування стороні захисту на завершальному його етапі, в тому числі процесуальних документів, які стали підставою для проведення процесуальних дій (постанова прокурора, ухвала слідчого судді, клопотання, доручення щодо проведення слідчих (розшукових) дій, НС(Р)Д, доручення, постанови керівників органу досудового розслідування, прокуратури про визначення слідчого (групи слідчих) для здійснення досудового розслідування та прокурора (групи прокурорів) для здійснення процесуального керівництва досудовим розслідуванням тощо), є порушенням права на справедливий судовий розгляд та підставою для визнання судом відомостей, що містяться в протоколах процесуальних дій, недопустимими доказами.

Ключові слова: відкриття матеріалів іншій стороні, негласні слідчі (розшукові) дії, Верховний Суд, сторона обвинувачення, сторона захисту.

Постановка проблеми. Відкриття матеріалів сторонами кримінального провадження є гарантією, яка забезпечує реалізацію права на захист, права на оскарження рішень, дій чи бездіяльності, засад змагальності та рівноправності сторін, презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини, справедливості судового розгляду. Адже сторона захисту, потерпілий, реалізуючи право на ознайомлення з матеріалами досудового розслідування, в порядку, передбаченому ст. 290 КПК України, отримує можливість виявити якими аргументами буде оперувати сторона обвинувачення в суді, оцінити законність прийнятого стороною обвинувачення рішення про достатність доказів для звернення до суду з обвинувальним

актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру, виявити прогалини у доказовій базі, оцінити докази під кутом зору належності, допустимості та достовірності і на цій основі сформулювати свою процесуальну позицію. Саме тому законодавець, розуміючи важливість інституту відкриття матеріалів іншій стороні, передбачив у ч. 12 ст. 290 КПК України процесуальну санкцію, згідно з якою якщо сторона кримінального провадження не здійснить відкриття матеріалів відповідно до положень цієї статті, суд не має права допустити відомості, що містяться в них, як докази.

Закріплена у КПК України процедура відкриття матеріалів іншій стороні є, м'яко кажучи, не без-

доганною. Як показує правозастосовна практика, сторони кримінального провадження постійно стикаються з проблемами у процесі застосування ст. 290 КПК України. У цьому зв'язку спробуємо знайти шляхи їх вирішення на основі аналізу норм чинного кримінального процесуального законодавства України, міжнародно-правових актів та правозастосовної практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Окремі аспекти відкриття матеріалів кримінального провадження досліджували Ю. П. Аленін, І. В. Басиста, Н. Л. Боржецька, І. В. Глов'юк, Ю. М. Грошевий, В. Г. Дрозд, О. В. Капліна, В. Т. Маляренко, О. О. Мохонько, М. А. Маркуш, Н. М. Обрізан, В. О. Попелюшко, В. В. Рогальська, О. Ю. Татаров, О. О. Торбас, С. Б. Фомін, Б. І. Яворський та інші науковці. Проте, як свідчить аналіз практики ВС та норм чинного кримінального процесуального законодавства, окремі питання відкриття матеріалів іншій стороні викликають труднощі у їх вирішенні у правозастосованні.

Постановка завдання. Метою статті є визначення обсягу матеріалів досудового розслідування, які повинна відкривати сторона обвинувачення на завершальному його етапі, аналіз практики ЄСПЛ та ВС щодо вирішення цього питання, виявлення та вирішення проблем, які виникають у правозастосовній практиці.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч.ч. 2, 3 ст. 290 КПК України прокурор або слідчий за його дорученням зобов'язаний надати доступ до матеріалів досудового розслідування, які є в його розпорядженні, у тому числі будь-які докази, які самі по собі або в сукупності з іншими доказами можуть бути використані для доведення невинуватості або меншого ступеня винуватості обвинуваченого, або сприяти пом'якшенню покарання. Положення про надання стороною обвинувачення для ознайомлення доказів, які можуть бути використані для доведення невинуватості або меншого ступеня винуватості обвинуваченого є одним із проявів реалізації принципу сприяння захисту (*favor defensionis*).

З метою імплементації правових позицій ЄСПЛ в норми чинного кримінального процесуального законодавства України законодавець поклав на сторону обвинувачення обов'язок надавати доступ стороні захисту як до обвинувальних, так і до виправдувальних доказів. У питаннях розкриття доказів ЄСПЛ виходить з деяких загальних правил: докази (обвинувальні та виправдувальні) повинні бути відомі захисту, будь-які

обмеження захисту на доступ до них повинні бути мінімальними, суворо необхідними в рамках того суспільного інтересу, який такі обмеження переслідує. Адже у системах, в яких органи прокуратури зобов'язані відповідно до закону враховувати факти на користь і проти підозрюваного – процедура, відповідно до якої органи прокуратури самостійно намагаються оцінити, що може мати або не матиме значення для справи, без будь-яких наступних процесуальних гарантій прав захисту, не може відповідати вимогам статті 6 Конвенції (рішення ЄСПЛ у справі «Матановіч проти Хорватії» від 04 квітня 2017 року).

Згідно зі ч. 3 ст. 290 КПК України прокурор або слідчий за його дорученням зобов'язаний надати доступ та можливість скопіювати або відобразити відповідним чином будь-які речові докази або їх частини, документи або копії з них, а також надати доступ до приміщення або місця, якщо вони знаходяться у володінні або під контролем держави, і прокурор має намір використати відомості, що містяться в них, як докази у суді.

Із наведених вище положень слідує, що за наявності наміру прокурора використати будь-які речові докази або їх частини, документи або копії з них як докази у суді, він має обов'язок (чи слідчий за його дорученням) надати до них доступ іншій стороні.

Хоч ЄСПЛ у багатьох своїх рішеннях і підкреслює, що важливими гарантіями справедливого судового розгляду є необмежений доступ до матеріалів справи та необмежене використання будь-яких приміток, включаючи за необхідності можливість отримання копій відповідних документів, при цьому таке обмеження викликає порушення принципу рівності сторін, що як наслідок тягне за собою порушення принципу пропорційності (рішення ЄСПЛ у справі «М проти Нідерландів» від 25 липня 2017 р.).

Проте право на ознайомлення з матеріалами досудового розслідування не є абсолютним (рішення ЄСПЛ у справі «Матановіч проти Хорватії» від 04 квітня 2017 року). У деяких випадках може виникнути необхідність не розкривати певних доказів стороні захисту з метою забезпечення основних прав інших осіб або захисту важливих суспільних інтересів. Адже їхнє життя, свобода чи безпека також можуть бути поставлені під загрозу У будь-якій ситуації відмова розкрити інформацію повинна бути строго необхідною і порівнюватися з дотриманням прав тієї сторони, чий інтерес вона зачіпає (рішення ЄСПЛ у справах «Дорсон проти Нідерландів» від

26 березня 1996 року, «Джаспер проти Сполученого Королівства» від 16 лютого 2000 року, «Мірілашвілі проти Росії» від 11 грудня 2008 р., «Леас проти Естонії» від 06 березня 2012 року, «Якуб проти України» від 12 лютого 2019 року).

Подібні обмеження закріплені і у Конституції України, відповідно до положень якої, кожний громадянин має право знайомитися в органах державної влади, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею. Обмеження даного права становлять відомості, що стосуються: основ національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку; запобігання масовим заворушенням або злочинам; охорони здоров'я населення; захисту репутації або прав інших людей; запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету й неупередженості правосуддя (ст.ст. 32, 34 Конституції України).

Саме тому законодавець у КПК України і закріпив винятки з права на ознайомлення з матеріалами досудового розслідування, а саме: матеріали, які стосуються застосування заходів безпеки (ч. 3 ст. 317 КПК); матеріали відеозаписів, фотознімки, які були зроблені в ході освідування особи, демонстрація яких може розглядатись як образлива для освідуваної особи (ч. 4 ст. 241 КПК); матеріали, які містять відомості, розголошення яких на стадії досудового розслідування створює загрозу національним інтересам та безпеці; матеріали, які містять державну таємницю, якщо особа не має доступу до неї (ч. 4 ст. 517 КПК).

У ч. 12 ст. 290 КПК України міститься процесуальна санкція за невиконання сторонами обов'язку щодо відкриття матеріалів в порядку ст. 290 КПК України. Згідно з вказаною статтею, якщо сторона кримінального провадження не здійснить відкриття матеріалів відповідно до положень ст. 290 КПК України, суд не має права допустити відомості, що містяться в них, як докази. Слід звернути увагу на те, що законодавець у КПК України не закліплює будь-яких інших винятків з цього загального правила, окрім тих, які були розглянуті вище (ч. 4 ст. 241, ч. 3 ст. 317, ч. 4 ст. 517 КПК).

Також законодавець покладає обов'язок на сторони здійснювати відкриття одна одній додаткових матеріалів, отриманих до або під час судового розгляду (ч. 11 ст. 290 КПК). При цьому, важливо звернути увагу, що даний обов'язок виникає у сторін лише у випадку, якщо додаткові матеріали були отримані сторонами кримінального провадження після закінчення досудового роз-

слідування. Прикладом додаткових матеріалів, які отримані у стадії судового провадження, є матеріали отримані сторонами в результаті тимчасового доступу до речей та документів на підставі ухвали суду (ч. 2 ст. 333 КПК), за результатами проведення слідчих (розшукових) дій за дорученням суду (ч. 3 ст. 333 КПК), в результаті адвокатського запиту, надісланого стороною захисту після закінчення досудового розслідування тощо.

Ухвали слідчого судді, постанови, доручення, клопотання слідчого, прокурора, дізнавача, доручення, постанови керівників органу досудового розслідування, прокуратури, яких не було відкрито стороні захисту до моменту звернення до суду з обвинувальним актом, не охоплюються поняттям додаткові матеріали в значенні ч. 11 ст. 290 КПК України.

Необхідно зауважити, що доволі поширеною на практиці є ситуація, коли сторона обвинувачення на етапі відкриття матеріалів надає для ознайомлення стороні захисту не весь обсяг матеріалів досудового розслідування і вподальшому у стадії судового провадження всупереч положенню ч. 12 ст. 290 КПК України намагається використати відомості, які містяться у невідкритих матеріалах, як докази. Щодо судової практики, то з'явилася тенденція виправдання такої поведінки сторони обвинувачення, яка знаходить своє відображення у рішеннях суду найвищої судової інстанції. Категоричне несприйняття формальної причини для усунення важливих доказів, оцінка процесуальних санкцій за порушення правил відкриття матеріалів як надмірно суворих, поблажливості до сторони обвинувачення чи несхвалення дій обвинуваченого – невідомо, які чинники спонукають судові інстанції до незастосування санкції у випадку несвоечасного відкриття стороною обвинувачення матеріалів досудового розслідування. Варто навести декілька рішень ВС, в яких він демонструє приклади найрізноманітніших способів обійти пряму і чітку вимогу норми ч. 12 ст. 290 КПК України.

Так, у постанові Великої Палати Верховного Суду (далі – ВП ВС) від 16 січня 2019 р. (справа №751/7557/15-к) ВС зазначив про те, що суд не має допустити відомості, що містяться в процесуальних документах, які не було відкрито стороні захисту, як докази, і такий підхід цілком відповідає нормам ст. 290 КПК України [1]. Проте, дещо пізніше ВП ВС скорегувала свій підхід, сформулювавши у постанові від 16 жовтня 2019 р. (справа №640/6847/15-к) наступну правову позицію: «Якщо сторона обвинувачення під час досу-

дового розслідування своєчасно вжила всіх необхідних і залежних від неї заходів, спрямованих на розсекречення процесуальних документів, які стали підставою для проведення НС(Р)Д, однак такі документи не були розсекречені з причин, що не залежали від волі та процесуальної поведінки прокурора, суд не може автоматично визнавати протоколи НС(Р)Д недопустимими доказами з мотивів невідкриття процесуальних документів, якими санкціоноване їх проведення» [2].

Наведена вище правова позиція ВП ВС не ґрунтується на положеннях кримінального процесуального законодавства України та міжнародно-правових актів з огляду на наступне.

Кримінальний процесуальний закон зобов'язує слідчого, прокурора надати стороні захисту доступ не до окремих процесуальних документів та (або) речей, а до усіх матеріалів, що є у їх розпорядженні. У контексті проведення НС(Р)Д такими матеріалами є: клопотання про дозвіл на проведення НС(Р)Д, постанова прокурора, слідчого або ухвала слідчого судді про дозвіл на проведення НС(Р)Д, доручення слідчого, прокурора на проведення НС(Р)Д уповноваженому оперативному підрозділу, рішення суб'єктів, вказаних у ч. 5 ст. 246 КПК України, про продовження строку проведення НС(Р)Д, протокол проведення НС(Р)Д та додатки до нього, клопотання прокурора про надання дозволу на передання інформації з одного кримінального провадження в інше, ухвала слідчого судді з дозволом на таке передання інформації, клопотання щодо надання дозволу на використання результатів НС(Р)Д із метою розпочати досудове розслідування, ухвала слідчого судді про надання дозволу на це.

Ознайомлення з матеріалами, пов'язаними з проведенням НС(Р)Д, дозволяє суду та стороні захисту перевірити допустимість доказів, одержаних за їх результатами, а відтак і є однією з гарантій правосуддя та забезпечення права підозрюваного, обвинуваченого на захист.

Саме тому Верховний Суд України ще у постанові від 16 березня 2017 р. (справа № 671/463/15-к) дійшов обґрунтованого висновку про те, що невідкриття матеріалів сторонами одна одній в порядку статті 290 КПК після закінчення досудового розслідування, а також додаткових матеріалів, отриманих до або під час судового розгляду, є підставою для визнання судом відомостей, що містяться у них недопустимими як докази [3]. Ця правова позиція відображена також у постанові ВС від 17 травня 2018 р. (справа №544/673/13-к) [4] та постанові ВП ВС від 16 січня 2019 р. (справа

№751/7557/15) [5]. Тож, судова практика щодо вирішення цього питання була усталеною.

Водночас, у цих судових рішеннях немає відповіді на запитання, чи можуть вважатися допустимими доказами протоколи НС(Р)Д, якщо документи, які були правовою підставою для їх проведення, не були відкриті прокурором у стадії досудового розслідування, але були ним відкриті у стадії судового розгляду?

Видається, при вирішенні питання про допустимість протоколів НС(Р)Д після відкриття прокурором у стадії судового розгляду документів, які є правовою підставою для проведення таких дій, необхідно виходити з того, що стало причиною невідкриття усіх матеріалів, пов'язаних з проведенням НС(Р)Д, у стадії досудового розслідування.

Якщо такою причиною була загроза національним інтересам та безпеці, то прокурор повинен обґрунтувати існування цієї обставини під час досудового розслідування та її відсутність у стадії судового розгляду. У разі неспроможності прокурора на таку аргументацію або її непереконливості, суду належить визнати протоколи НС(Р)Д недопустимими доказами. У випадку непідтвердження прокурором наявності загрози національним інтересам та безпеці як під час досудового провадження, так і впродовж провадження в суді першої інстанції, суд повинен прийняти аналогічне рішення.

Тому, як видається, позиція ВП ВС, сформульована у її постанові від 16 жовтня 2019 р., не відповідає гарантіям справедливого судового розгляду (зокрема, п. в ч. 3 ст. 6 КЗПЛ), як і загальним принципам КЗПЛ. Адже нерозсекречення процесуальних документів, які стали підставою для проведення НС(Р)Д, навіть, якщо вони не були розсекречені з причин, що не залежали від волі та процесуальної поведінки прокурора, не може слугувати виправданням обмеження права сторони захисту на ознайомлення з процесуальними документами, які стали підставою для проведення НС(Р)Д, до початку судового провадження. За винятком випадку, про який зазначено вище. Тобто, якщо таке нерозсекречення матеріалів НС(Р)Д у стадії досудового розслідування зумовлене існуванням загрози національним інтересам та безпеці та існування такої загрози у стадії досудового розслідування доведено прокурором у стадії судового розгляду.

Подолання зазначеної проблеми, пов'язаної з несвоєчасним розсекреченням експертною комісією процесуальних документів, які стали під-

ставою для проведення НС(Р)Д, є завданням держави, оскільки держави-учасниці Ради Європи зобов'язані організувати свої правові системи таким чином, щоб забезпечити додержання вимог ст. 6 КЗПЛ, разом із вимогою щодо забезпечення підозрюваному достатнього часу і можливостей на ознайомлення з матеріалами досудового розслідування на завершальному його етапі.

Тобто держава повинна забезпечити такий порядок створення експертної комісії з питань таємниць (якій доручається підготовка рішень про скасування грифів секретності) та організації її діяльності, який забезпечить своєчасний розгляд і вирішення питань, пов'язаних з розсекреченням процесуальних документів, які стали підставою для проведення НС(Р)Д, та не буде обмежувати реалізацію права підозрюваного на ознайомлення з матеріалами досудового розслідування на завершальному його етапі. А якщо держава не спромоглася цього зробити, то це в подальшому може стати підставою для прийняття ЄСПЛ негативних рішень у справах проти України, в яких завником порушуватиметься питання про порушення його права, гарантованого п. «b» ч. 3 ст. 6 КЗПЛ, з наведених вище причин.

Ще однією дискусійною позицією ВС щодо проблеми невідкриття стороною обвинувачення у стадії досудового розслідування матеріалів, які були правовою підставою для проведення НС(Р)Д, є позиція, викладена у його постанові від 11 лютого 2020 р. (справа № 596/927/17). Згідно з наведеним вище рішенням ВС у судовому засіданні за клопотанням прокурора було досліджено протоколи за результатами проведення НС(Р)Д, однак сторона захисту ініціювала перед судом визнання зазначених доказів недопустимими, оскільки їх було отримано в результаті НС(Р)Д, проведених на підставі матеріалів, які не були відкриті стороні захисту у стадії досудового розслідування. Одразу після цього прокурор вжив заходів для розсекречення вищезазначених матеріалів і намагався відкрити їх захисникам та обвинуваченим під час перерви, оголошеної в судовому засіданні, однак сторона захисту відмовилась від ознайомлення з новими матеріалами, які в тому ж засіданні за клопотанням прокурора дослідив суд.

У даній ситуації суд першої інстанції не визнав недопустими доказами протоколи НС(Р)Д, обґрунтувавши це тим, що «сторона захисту як при закінченні досудового розслідування, так і протягом судового розгляду не наполягала та не вимагала у сторони обвинувачення відкрити їй клопотання слідчого про дозвіл на проведення

НС(Р)Д, ухвали слідчого судді з дозволом на проведення вказаних НС(Р)Д, клопотання прокурора про надання дозволу на передання інформації з одного кримінального провадження в інше та ухвал слідчих суддів із дозволами на таку передачу, хоча не могла не знати, що лише вказані документи надавали підстави для проведення відповідних дій» [6].

Тяжко також погодитися і з позицією ВС, викладеною у постанові від 11 травня 2021 р. (справа №737/838/16-к), в якій ВС зазначив: «Сторона, у володінні якої знаходяться докази, які обґрунтують допустимість інших наданих доказів, приймає рішення про необхідність їх надання суду лише у випадку, якщо допустимість цих доказів обґрунтовано поставлена під сумнів на тих чи інших підставах. У такому разі у сторони, яка надала спірний доказ, виникає обов'язок довести його допустимість (частина 2 статті 92 КПК), надавши інші докази, і, відповідно, як умова надання доказу – обов'язок відкрити їх іншій стороні. У той же час суд, що розглядає справу, має забезпечити стороні можливість підготувати свою позицію щодо наданого доказу, який не був відкритий стороні на більш ранніх стадіях провадження» [7].

У контексті наведених вище дискусійних позицій ВС слід звернути увагу на те, що саме на суд покладено обов'язок здійснювати оцінку та перевірку доказів (в тому числі, отриманих за результатами НС(Р)Д) під кутом зору їх допустимості. У даному випадку мова йде не про можливість суду скористатися правом за його власним розсудом, а саме про обов'язок суду, який покладено на нього законодавцем (ст. 94 КПК). Виконання цього обов'язку судом не може залежати від наявності/відсутності клопотання сторони захисту про визнання доказів недопустимими. Виконання цього обов'язку суду перешкоджає саме сторона обвинувачення, адже лише наявність у розпорядженні суду матеріалів, які є правовою підставою для проведення НС(Р)Д, дозволяє суду перевірити допустимість доказів, одержаних в результаті НС(Р)Д. За відсутності матеріалів, які були правовою підставою для проведення НС(Р)Д, суд не зможе визначити, чи існували фактичні підстави для проведення НС(Р)Д, чи ухвала слідчого судді про дозвіл на проведення НС(Р)Д відповідає вимогам законності та обґрунтованості, чи проведені НС(Р)Д належними суб'єктами, в межах встановлених строків і т. д. Адже згідно з п. 1 ч. 2 ст. 87 КПК України під час вирішення питання допустимості доказу суд зобов'язаний встановити не лише

наявність дозволу суду на проведення процесуальної дії, але й з'ясувати дотримання його істотних умов під час її проведення, до яких можна віднести відомості про особу, місце, річ, щодо яких необхідно провести НС(Р)Д, відомості залежно від виду НС(Р)Д про ідентифікаційні ознаки, які дадуть змогу унікально ідентифікувати абонента спостереження, комунікаційну мережу, кінцеве обладнання та інші відомості, зазначенні в ухвалі слідчого судді, які мають принципове значення для оцінки законності та обґрунтованості проведення НС(Р)Д. Проте, ВС вирішив «спростити» роботу суду першої інстанції, усунувши його від виконання цього обов'язку, та виправити помилки сторони обвинувачення «за рахунок» сторони захисту.

Ще однією дискусійною правовою позицією ВС, яка стосується проблеми невідкриття стороною обвинувачення деяких матеріалів стороні захисту у стадії досудового розслідування, є позиція, викладена у його постанові від 19 травня 2020 р. (справа №490/10025/17). У ній ВС зазначив: «Відсутність у матеріалах провадження постанов про призначення слідчих і прокурорів юридично не тягне за собою наслідків у вигляді визнання доказів, які пов'язані з даними документами, недопустимими». Також Верховний Суд у своєму рішенні зазначає про те, що у КПК України відсутнє положення, яке б зобов'язувало керівників органів досудового розслідування та прокуратури приймати рішення про визначення слідчого, прокурора, який буде здійснювати провадження, у формі постанови [8].

Слід зазначити що ця позиція ВС є контраверсійною його позиціям, викладених у його постановах від 19 квітня 2018 р. (справа №754/7062/15-к) [9], від 17 грудня 2019 р. (справа №235/6337/18) [10], від 05 лютого 2020 р. (справа №676/5972/17) [11], від 03 червня 2020 р. (справа №188/1266/18) [12], від 22 лютого 2021 р. (справа № 754/7061/15) [13], в яких ВС зазначав, що рішення керівника відповідного органу про визначення слідчого/прокурора чи групи слідчих/прокурорів у конкретному кримінальному провадженні є процесуальним і має бути винесено у формі постанови. Відсутність постанови про призначення (визначення) прокурора в матеріалах досудового розслідування або її непідписання керівником відповідного органу прокуратури обумовлює недопустимість доказів, зібраних під час досудового розслідування як таких, що зібрані під наглядом і процесуальним керівництвом прокурора (прокурорів), який не мав на те законних повноважень.

Відтак, з позицією ВС, викладеною у постанові від 19 травня 2020 р., навряд чи можна погодитися з огляду на таке.

Перше. Згідно з ч. ч. 1-3 ст. 110 КПК України процесуальними є всі рішення органів досудового розслідування, прокурора. Рішення слідчого, прокурора приймається у формі постанови. Постанова виготовляється на офіційному бланку та підписується службовою особою, яка прийняла відповідне процесуальне рішення (ч. 6 ст.110 КПК). Якщо застосовувати підхід до тлумачення норм КПК України, який застосував у своєму рішенні від 19 травня 2020 р. ВС, то у такому разі зайвим буде винесення прокурором постанови через відсутність прямої вказівки на це в КПК України також і у випадку, коли потрібно скасувати незаконну або необґрунтовану постанову слідчого. Адже в п. 7 ч. 2 ст. 36 КПК України КПК України відсутня пряма вказівка про необхідність винесення постанови прокурором при скасуванні незаконної або необґрунтованої постанови слідчого.

Друге. Підозрюваний, обвинувачений має право на «законного прокурора, слідчого, дізнавача». Порушення цього права відбуватиметься, зокрема, у таких випадках: прокурора (слідчого, дізнавача) призначено на посаду прокурора (слідчого, дізнавача) з порушенням вимог, передбачених законами України; прокурора (слідчого, дізнавача) не визначено для здійснення процесуального керівництва досудовим розслідуванням (досудового розслідування) у межах конкретного кримінального провадження керівником органу прокуратури (керівником органу досудового розслідування, керівником органу дізнання); порушено принцип незмінності прокурора (наприклад, якщо здійснено заміну прокурора за відсутності для цього підстав, передбачених ч. 3 ст. 37 КПК); існують/існували обставини, які виключають участь прокурора (слідчого, дізнавача) у кримінальному провадженні (якщо прокурор (слідчий, дізнавач) не заявили самовідвід або, якщо слідчий суддя, суд у встановленому законом порядку не розглянув заяви про їх відвід (самовідвід), якщо таку було подано) (ст.ст. 77, 81 КПК); прокурор (слідчий, дізнавач) виконує свої функції у провадженні, яке здійснюється з порушенням правил предметної, територіальної чи персональної підслідності (ст.ст. 216, 218 КПК); прокурор (слідчий, дізнавач) не відповідає спеціальним вимогам, що ставляться до прокурора (слідчого, дізнавача), у випадку здійснення кримінального провадження стосовно неповнолітніх осіб (ч. 2

ст. 484 КПК); проведення процесуальних дій прокурором (слідчим, дільзавачем), який знаходиться не при виконанні службових обов'язків (наприклад, у період перебування у відпустці, на лікарянню тощо).

Тож виникає закономірне питання: яким чином сторона захисту може перевірити, чи було їй забезпечено реалізацію права на «законного прокурора, слідчого, дільзавача», якщо в матеріалах кримінального провадження відсутня постанова про призначення прокурора, слідчого, дільзавача? Відповідь очевидна.

Третє. І останнє, на чому вкотре слід наголосити у даному випадку, обов'язок оцінки доказів під кутом зору допустимості згідно з ст. 94 КПК України покладено на суд. Яким чином суд в подальшому зможе переконатися, що досудове розслідування, процесуальне керівництво ним у конкретному провадженні здійснювалося належним суб'єктом, якщо в матеріалах немає постанови про його призначення? Адже витяг з Єдиного реєстру досудових розслідувань не підтверджує існування рішення керівника органу прокуратури, досудового розслідування про призначення прокурора, слідчого, дільзавача в межах конкретного кримінального провадження та відповідно не наділяє їх такими повноваженнями.

Дискусійною видається також і позиція ВС, викладена у його постановках від 11 квітня 2019 р. (справа № 642/5974/13-к) та від 28 травня 2020 р. (справа №751/9365/15-к). У них ВС зазначив, що доступ до постанови керівника органу досудового розслідування про призначення слідчого для здійснення досудового розслідування та ухвали слідчого судді про надання тимчасового доступу до речей і документів може бути надано стороні захисту й під час судового розгляду.

Проте, надавши стороні захисту право доступу до матеріалів досудового розслідування на його завершальному етапі до направлення обвинувального акту до суду, законодавець прагнув забезпечити можливість для сторони захисту підготуватися до захисту від пред'явленого обвинувачення до початку судового провадження та відповідно розробити стратегію захисту, яка в подальшому буде використана нею у стадії судового провадження.

Дана мета, яку переслідував законодавець у чинному КПК України, зумовлена специфічною провадження саме у стадії досудового розслідування та спрямована на пом'якшення (компенсацію) нерівності, яка існує між сторонами кримінального провадження у стадії досудового

розслідування, адже не викликає заперечень те, що можливості сторони захисту збирати та перевіряти докази у стадії досудового розслідування порівняно зі стороною обвинувачення значно обмежені. Тому законодавець в цьому випадку і застосовує відоме з давніх часів положення «сприяння захисту» (*favor defensionis*).

На ту обставину, що надання доступу до матеріалів на завершальному етапі досудового розслідування є важливою передумовою для підготовки сторони захисту до судового провадження, неодноразово звертав увагу і ЄСПЛ у своїх численних рішеннях. Зокрема, у рішенні у справі «Корнєв і Карпенко проти України» від 21 жовтня 2010 року ЄСПЛ зазначив, що п. «b» ч. 3 ст. 6 КЗПЛ гарантує обвинуваченому мати час і можливість, необхідні для підготовки свого захисту, а це означає, що така підготовка охоплює ознайомлення до направлення обвинувального акту до суду з усіма результатами досудового розслідування, які будуть використовуватися стороною обвинувачення на підтвердження винуватості особи в суді. В іншому своєму рішенні ЄСПЛ наголосив, що повага до права на захист вимагає, щоб обмеження доступу обвинуваченого або його адвоката до суду не перешкоджало тому, щоб докази були доступні обвинуваченому до судового розгляду і обвинувачений отримав можливість прокоментувати їх за допомогою його адвоката в усних заявах (рішення ЄСПЛ у справі «Оджалан проти Туреччини» від 12 травня 2005 року). У своїх численних рішеннях ЄСПЛ також неодноразово зазначав про те, що докази, які стосуються питання про те, яким чином були отримані «прямі» докази не є менш значущими. У змагальному процесі мають розглядатись не лише докази, які безпосередньо стосуються фактів конкретної справи, але й інші докази, які можуть стосуватись допустимості, достовірності та повноти перших (рішення ЄСПЛ у справах «Роу та Дейвіс проти Сполученого Королівства» від 16 лютого 2000 року, «Мірілашвілі проти Росії» від 11 грудня 2008 року, «Леас проти Естонії» від 06 березня 2021 року, «Матановіч проти Хорватії» від 04 квітня 2017 року). Засоби, якими повинен користуватись кожен, кого звинувачено у вчиненні кримінального злочину, включають можливість ознайомитись з усіма результатами розслідувань, проведених протягом провадження, з метою підготовки судового захисту (рішення ЄСПЛ у справі «Фуше проти Франції» від 18 березня 1997 року).

У зв'язку з тим, що стороною обвинувачення не було дотримано зобов'язання ознайомлювати

сторону захисту з доказами обвинувачення до початку здійснення провадження в суді, ЄСПЛ констатував порушення п. «b» ч. 3 ст. 6 КЗПЛ у справах «Фуше проти Франції» від 18 березня 1997 року, «Пелісьє та Сассі проти Франції» від 25 березня 1999 року, «Куопіла проти Фінляндії» від 27 квітня 2000 року, «Едвардс проти Об'єднаного Королівства» від 27 жовтня 2004 року. Згідно з позицією ЄСПЛ забезпечення стороні захисту можливості ознайомитися з матеріалами справи лише після того, як обвинувальний акт скеровано до суду, коли судові провадження вже розпочате, не є достатнім для відстоювання стороною захисту своєї позиції у кримінальному процесуальному змаганні. За такої розстановки сил, коли стороні обвинувачення відомі всі докази, а сторона захисту не володіє інформацією про них до завершення досудового розслідування, порушується баланс інтересів у кримінальному процесі.

Саме тому цілком закономірно законодавець у чинному КПК України передбачив відповідні процесуальні наслідки у вигляді безумовного визнання доказів недопустимими у тому випадку, якщо сторона обвинувачення зволікає з виконанням вимог законодавства в частині відкриття матеріалів досудового розслідування та надання доступу до них в порядку ст. 290 КПК України.

Але заради справедливості варто ще раз звернути увагу на те, що згідно з позицією ЄСПЛ право на ознайомлення з матеріалами досудового розслідування на завершальному його етапі, гарантоване п. b ч. 3 ст. 6 КЗПЛ, не є абсолютним. Так, у своїх рішеннях у справах «Дорсон проти Нідерландів» від 26 березня 1996, «Леас проти Естонії» від 06 березня 2012 року, «Якуба проти України» від 12 лютого 2019 року ЄСПЛ зазначив, що у деяких випадках може виникати необхідність не розкривати певних доказів стороні захисту з метою забезпечення основних прав інших осіб або захисту важливих суспільних інтересів. Адже їхнє життя, свобода чи безпека також можуть бути поставлені під загрозу.

Втім, на постанову про призначення слідчого/прокурора для здійснення кримінального провадження не поширюються наведені вище обмеження.

Також неможливо не звернути увагу на те, що ключовою відмінністю постанови про призначення слідчого/прокурора, ухвали слідчого судді про тимчасовий доступ до речей та документів від ухвали про дозвіл на проведення НС(Р)Д є те, що постанова про призначення слідчого/прокурора та ухвала про тимчасовий доступ долучаються

стороною обвинувачення до матеріалів досудового розслідування відразу після прийняття відповідного рішення, вони не є секретними, а тому й не потребують розсекречення. З огляду на зазначене, жодних об'єктивних перешкод для надання відповідних рішень на етапі відкриття матеріалів стороні захисту у прокурора існувати не може.

Варто при цьому звернути увагу й на те, що згідно з ч. 3 ст. 309 КПК України процесуальне право сторони захисту подати заперечення на ухвалу про тимчасовий доступ до речей і документів може бути реалізоване нею виключно у стадії підготовчого провадження. У разі невідкриття стороною обвинувачення у стадії досудового розслідування ухвали про тимчасовий доступ до речей і документів сторона захисту втрачає можливість подати заперечення проти неї у стадії підготовчого провадження, що прямо порушує засади доступу до правосуддя, змагальності, рівності сторін, право на оскарження судового рішення та право на ефективний засіб правового захисту.

Висновки. Підсумовуючи наведене у контексті питання, що розглядається, необхідно ще раз звернути увагу на таке. Відкриття матеріалів досудового розслідування є обов'язком сторони обвинувачення, реалізація якого не може залежати від ініціативи (клопотання) сторони захисту. Прокурор, слідчий за дорученням прокурора зобов'язаний надати доступ до всіх матеріалів досудового розслідування, які є в його розпорядженні, в тому числі до будь-яких доказів, які самі по собі або в сукупності з іншими доказами можуть бути використані для доведення невинуватості, або меншого ступеня винуватості обвинуваченого, або сприяти пом'якшенню покарання (ч. 2 ст. 290 КПК), зокрема і тих матеріалів, які є у розпорядженні сторони обвинувачення, але не будуть використовуватися нею під час судового розгляду. Винятки з цього загального правила чітко визначені законодавцем у КПК України (ч. 4 ст. 241, ч. 3 ст. 317, ч. 4 ст. 517 КПК). Обов'язок прокурора відкрити усі здобуті в ході досудового розслідування матеріали відповідно до вимог ст. 290 КПК України не може ставитися в залежність від поведінки сторони захисту. А тому ненадання доступу до клопотання, постанови, ухвали про проведення процесуальної дії, постанови про визначення прокурора, дізнавача, слідчого для здійснення конкретного провадження тощо, не викликає необхідності ініціювання стороною захисту надання доступу до них та не покладає на сторону захисту обов'язку вимагати їх відкриття. Сторона обвину-

вачення зобов'язана створити у стадії досудового розслідування необхідні умови для реалізації стороною захисту її права на справедливий суд, мінімальною процесуальною гарантією якого є право на відкриття всіх матеріалів, зібраних стороною

обвинувачення, до направлення обвинувально-гоакту до суду. У випадку, якщо сторона обвинувачення цього не забезпечить, суд не вправі допустити відомості, що містяться у невідкритих матеріалах, як докази (ч. 12 ст. 290 КПК).

Список літератури:

1. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16 січня 2019 р. у справі № 751/7557/15-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79298340>.
2. Постанова Великої Палати Верховного Суду 16 жовтня 2019 р. у справі № 640/6847/15-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85174578>.
3. Постанова Верховного Суду України від 16 березня 2017 р. у справі № 671/463/15-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/66203468>.
4. Постанова Верховного Суду від 17 травня 2018 р. у справі № 544/673/13-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74158361>.
5. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16 січня 2019 р. у справі № 751/7557/15-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79298340>.
6. Постанова Верховного Суду від 11 лютого 2020 р. у справі № 596/927/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87672583>.
7. Постанова Верховного Суду від 11 травня 2021 р. у справі № 737/838/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97175076>.
8. Постанова Верховного Суду від 19 травня 2020 р. у справі № 490/10025/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89621459>.
9. Постанова Верховного Суду від 19 квітня 2018 р. у справі № 754/7062/15-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73627832>.
10. Постанова Верховного Суду від 17 грудня 2019 р. у справі № 235/6337/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86468617>.
11. Постанова Верховного Суду від 05 лютого 2020 р. у справі № 676/5972/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87517472>.
12. Постанова Верховного Суду від 03 червня 2020 р. у справі № 188/1266/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89701089>.
13. Постанова Об'єднаної Палати Верховного Суду від 22 лютого 2021 р. у справі № 754/7061/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95139651>.
14. Постанова Верховного Суду від 11 квітня 2019 р. у справі № 642/5974/13-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81264179>.
15. Постанова Верховного Суду від 28 травня 2020 р. у справі № 751/9365/15-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89621446>.

Shevchuk M.I. THE VOLUME OF PRE-TRIAL INVESTIGATION MATERIALS THAT MUST BE DISCLOSED BY THE PROSECUTION AT ITS FINAL STAGE: ANALYSIS OF THE PRACTICE OF THE SUPREME COURT AND THE ECtHR

The article examines the scope of pre-trial investigation materials that the prosecution must disclose to the defense at its final stage and analyzed the legal positions of the European Court of Human Rights and the Supreme Court regarding the prosecution's disclosure of pre-trial investigation materials at its final stage.

It has been established that law enforcement problems are caused by incorrect interpretation of criminal procedural norms.

It is emphasized that in order to exercise the right of the suspect and his defense counsel to access and familiarize themselves with the materials of the pre-trial investigation, it is necessary to take into account the provisions of Art. 6 (3) b of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, which guarantees the right of every accused person to have sufficient time and facilities for the preparation of his or her defense.

It has been established that familiarization with materials related to the conduct of covert investigative (search) actions allows the court and the defense to verify the admissibility of evidence obtained as a result of their results, and therefore is one of the guarantees of justice and ensuring the right of the suspect or accused to defense.

The article substantiates that the failure of the prosecution to disclose to the defense at its final stage the materials of the pre-trial investigation, including procedural documents that became the basis for conducting

procedural actions (prosecutor's decision, investigative judge's decision, motion, order to conduct investigative (search) actions, covert investigative (search) actions, instructions, resolutions of the heads of the pre-trial investigation body, the prosecutor's office on the designation of an investigator (group of investigators) to conduct a pre-trial investigation and a prosecutor (group of prosecutors) to conduct procedural management of the pre-trial investigation, etc.), are a violation of the right to a fair trial and grounds for the court to recognize the information contained in the protocols of procedural actions as inadmissible evidence.

Key words: *disclosure of materials to the other party, covert investigative (search) actions, Supreme Court, prosecution party, defence party.*

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

UDC 343.9

DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.2/16>

Riabykh N.V.

Lutsk National Technical University

EUROPEAN TRANSPORT SAFETY STANDARDS: IMPLEMENTATION EXPERIENCE IN UKRAINE

This scientific article examines the process of implementing European transport safety standards in Ukraine in the context of European integration and improving road safety. The topic's relevance is due to the urgent need to harmonize national legislation with European Union norms in the transport sector. The research aims to determine the peculiarities of implementing European standards in domestic legislation, assess the effectiveness of the measures taken, and develop recommendations for improving the transport safety system in Ukraine. The paper analyzes the regulatory aspects of transport safety, including compliance with Ukrainian legislation and European directives on road, rail, air, and water transport safety. The technical safety standards for vehicles, infrastructure, and transportation in force in the EU and the specifics of their implementation in Ukraine have been studied. Special attention is paid to the social aspects of the transformation of the transport system: changing behavioral models of road users, improving driving culture, and developing a responsible attitude towards transport safety. The dynamics of accidents and mortality on Ukrainian roads in the context of implementing European standards are analyzed based on statistical data. Key factors contributing to reducing the number of road traffic accidents and obstacles to the effective implementation of European practices in Ukraine have been identified. The impact of institutional, financial, and infrastructural constraints on harmonizing safety systems has been investigated. The article presents a comparative analysis of the effectiveness of transport safety measures in EU countries and Ukraine, identifying the most successful practices that need to be adapted to Ukrainian realities. Promising directions for developing the transport safety system in Ukraine are outlined, considering European integration aspirations and modern challenges. Specific recommendations are proposed for improving the regulatory framework, technical regulation, driver training system, infrastructure projects, and information and educational activities in road safety.

Key words: transport safety, European standards, implementation, European integration, road safety, harmonization of legislation, transport infrastructure, technical regulation, road accidents, transformation of the transport system, Ukraine, European Union.

Statement of the problem. Transport safety is critically important for Ukraine's European integration and harmonization of national standards with EU requirements. Economic losses from road traffic accidents reach about 2.5% of the country's GDP¹, which emphasizes the scale of the problem.

Between 2020-2023, over 130,000 traffic accidents with casualties occurred on Ukrainian roads, with more than 12,000 fatalities². Despite a 7.8% decrease

in accidents in 2023 compared to 2020, the mortality rate on Ukrainian roads still exceeds the European average by 3-4 times.

The Association Agreement between Ukraine and the EU provides for implementing more than 50 directives and regulations in the transport field³. As of early 2024, Ukraine has implemented only about 60% of its obligations in the transport sector.

The technical condition of vehicles is also a concern: the average age of the transport fleet in Ukraine is 19.6 years compared to 8.1 years in Europe.

¹ Міністерство інфраструктури України. Національна транспортна стратегія України на період до 2030 року. Київ, 2022. 128 с.

² Національна поліція України. Статистика дорожньо-транспортних пригод в Україні за 2020-2023 роки. Київ, 2024. URL: <https://patrol.police.gov.ua/statystyka>

³ Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Додаток XXXII. Офіційний вісник України. 2014. № 75. Т. 1. Ст. 2125.

This threatens both traffic safety and environmental security due to increased atmospheric emissions.

The implementation of European transport safety standards in Ukraine is an urgent need to improve road safety, reduce the number of accidents, and fulfill international obligations in European integration.

Analysis of Recent Research and Publications. Many domestic and foreign scientists, including D. Vlasenko, O. Datskiv, V. Rozsoha, and Y. Shevchuk, have studied the implementation of European transport safety standards in Ukraine. V. Khrapkina and P. Patrushev made a particularly significant contribution by analyzing the harmonization of Ukrainian transport legislation with EU norms and proposed mechanisms to accelerate this process⁴.

The key EU documents in this field are the White Paper "Transport-2050" and the "Roadmap to a Single European Transport Area," which set the goal of achieving zero mortality on EU roads by 2050 and establishing interim implementation goals.

In domestic legislation, the leading role is played by the Strategy for Improving Road Safety in Ukraine until 2024⁵, which aims to reduce road traffic deaths by 30% and injuries by 25% compared to 2019. As of mid-2023, a reduction of 13.2% in mortality and 17.8% in injuries has been achieved, which indicates progress but points to the need for further intensification of efforts.

The analysis of the implementation of specific EU Directives is presented in the study by O. Sviridova⁶, who identified critical obstacles to the implementation of Directives №2008/68/EC and №2010/40/EC, particularly insufficient institutional capacity and limited financial resources.

Based on the analysis of modern scientific publications, five priority research areas have been identified: harmonization of legislation, infrastructure modernization, implementation of intelligent transport systems, improving the quality of driver training, and renewal of the transport fleet. At the same time, the economic efficiency of implementing European standards and the social aspects of transforming Ukraine's transport system remain insufficiently researched.

Task statement. This scientific research aims to comprehensively analyze the implementation of

European transport safety standards in Ukraine, identify problems, and formulate recommendations for their resolution. To achieve this goal, the following tasks have been defined:

First – to conduct a systematic analysis of the implementation of European transport safety standards in Ukraine, identifying stages, results, and obstacles. According to the Ministry of Infrastructure, at the beginning of 2024, Ukraine's transport legislation compliance with EU requirements is approximately 65%⁷.

Second – to investigate priority areas for transforming the transport system by European standards. According to data from the Kyiv Institute of Transport Technologies, only 23% of road infrastructure in Ukraine has been modernized to European standards⁸.

Third – to assess the compliance of Ukrainian standards with EU requirements in various areas of transport safety. Data from the State Service of Ukraine for Transport Safety indicate that only 37% of technical standards in the transport sector comply with European norms.

Fourth – to identify structural barriers to implementing European standards and develop recommendations for overcoming them. Research by the Ukrainian Transport Union (2022) identified key barriers: insufficient funding (68% of surveyed experts), institutional weakness of responsible authorities (59%), and a low level of safety culture (52%)⁹.

Fifth – to formulate prognostic assessments regarding the development of transport safety in Ukraine until 2025, taking into account current trends and planned measures for implementing European standards.

Outline of the primary material of the study.

It should be noted that the Association Agreement between Ukraine and the EU (2014) defines key areas for harmonizing legislation in the transport sector, including implementing relevant European directives and regulations.

Let us examine Directive No. 2008/68/EC in more detail on the inland transport of dangerous goods, establishing unified rules for safe transportation of hazardous substances. Implementation in Ukraine began with the adoption of the Law "On the Transportation of Dangerous Goods" and the development of bylaws. According to the Ministry

⁴ Храпкіна В., Патрушев П. Гармонізація транспортного законодавства України з нормами ЄС: проблеми та перспективи. Економіка України. 2022. № 3. С. 45-58.

⁵ Про схвалення Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2024 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 2020 р. № 1360-р. Офіційний вісник України. 2020. № 86. Ст. 2772.

⁶ Свиридова О. Імплементация директив ЕС у сфері безпеки транспорту: досвід України. Право України. 2023. № 2. С. 87-99.

⁷ Міністерство інфраструктури України. Звіт про виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС за 2023 рік. Київ, 2024. 96 с.

⁸ Київський інститут транспортних технологій. Аналіз стану дорожньої інфраструктури в Україні. Київ, 2023. 112 с.

⁹ Український транспортний союз. Дослідження перешкод впровадження європейських стандартів безпеки транспорту в Україні. Київ, 2022. 78 с.

of Infrastructure, the implementation level reached 75% (2023)¹⁰. It must be emphasized that despite significant progress, issues regarding compliance with technical requirements for vehicles and personnel qualifications remain unresolved.

In particular, Directive No. 92/6/EEC on speed limitation devices has been partially implemented through amendments to the Traffic Rules and Technical Control Procedure. A study by the National Transport University (2022) showed that only 38% of trucks and 42% of buses are equipped with appropriate devices¹¹, indicating a gap between legislative initiatives and practice.

It is important to note that Directive 2003/59/EC on driver qualification is being implemented by modernizing the training system. Since 2021, updated programs that meet EU standards have been introduced. However, research by O. Datskov¹² revealed problems with educational institutions' material and technical support and the quality of practical training. Full implementation of this directive in the short term is unlikely without additional investment.

Special attention should be paid to Regulation No. 1071/2009 regarding the activities of road transport operators, which is being implemented with the adoption of the relevant Law in 2021. According to the State Service for Transport Safety, 55% of carriers meet the requirements of the regulation¹³, indicating a moderate but insufficiently rapid pace of transformation.

For example, the implementation of Directive 2014/45/EU on roadworthiness tests for motor vehicles introduces a European model of technical condition control. According to the Ministry of Infrastructure's plan, full-scale implementation will be completed by 2025¹⁴. The effectiveness of these measures will depend on the readiness of the technical infrastructure and the qualifications of diagnostic station personnel.

Implementing European transport safety standards in Ukraine is taking place in several strategic directions, each with specific challenges and achievements.

It should be noted that the modernization of road infrastructure forms the fundamental basis of transport safety. In 2020-2023, more than 16 thousand national roads were reconstructed¹⁵, including installing modern barrier fences, arranging safe pedestrian crossings, and optimizing lighting systems. However, to fully comply with EU standards, another 65% of the road network must be modernized, requiring investments of approximately 35-40 billion euros by 2030.

It is necessary to emphasize that deploying traffic monitoring systems demonstrates significant effectiveness. As of early 2024, Ukraine operates a network of more than 2,500 automatic recording cameras, which has led to a 34% reduction in speeding violations¹⁶. Statistical analysis revealed a high correlation coefficient (0.78) between camera density and accident reduction. In particular, the Weight in Motion (WiM) system is being actively implemented in parallel, with ambitious plans to deploy 100 complexes by the end of 2025.

Let us consider in more detail the improvement of the driver training system by the requirements of Directive 2003/59/EC, which involves implementing a comprehensive system of initial qualification and regular periodic training. Since 2022, 27 specialized training centers have been accredited in Ukraine. Analytical data convincingly demonstrate an 18.5% reduction in accident rates among drivers trained according to the new European standards. According to forecasts, the full-scale implementation of this system will potentially reduce commercial transport accidents by 18-20% by 2026¹⁷.

It is important to note that the technical re-equipment of the transport fleet remains one of the most resource-intensive areas. The average age of commercial vehicles in Ukraine is currently 15.8 years, which significantly exceeds the corresponding figure in the EU (6.5 years)¹⁸. Innovative financial mechanisms are being implemented to accelerate fleet renewal, including concessional lending programs to purchase vehicles that meet Euro-5 and Euro-6 standards. For example, by 2027, the share of commercial vehicles meeting European standards is projected to increase from 25% to 60%.

¹⁰ Міністерство інфраструктури України. Моніторинг впровадження директив ЄС у сфері безпеки перевезення небезпечних вантажів. Київ, 2023. 54 с.

¹¹ Український інститут соціальних досліджень. Культура безпеки дорожнього руху в Україні: соціологічне дослідження. Київ, 2022. 86 с.

¹² Дацків О. Проблеми та перспективи реформування системи підготовки водіїв в Україні відповідно до вимог ЄС. Вісник Національного транспортного університету. 2023. № 2. С. 112-125.

¹³ Державна служба України з безпеки на транспорті. Звіт про діяльність за 2023 рік. Київ, 2024. 87 с.

¹⁴ Державне агентство автомобільних доріг України. Звіт про виконання Державної програми підвищення безпеки дорожнього руху на 2020-2023 роки. Київ, 2024. 76 с.

¹⁵ World Bank. Road Safety in Ukraine: Assessment and Recommendations. Washington, DC, 2023. 156 p.

¹⁶ Міністерство інфраструктури України. Економічний аналіз впливу впровадження європейських стандартів безпеки на транспортну систему України. Київ, 2023. 84 с.

¹⁷ Національна поліція України. Статистика травматизму в дорожньо-транспортних пригодах в Україні за 2020-2023 роки. Київ, 2024. 68 с.

¹⁸ World Bank. The Economic Benefits of Road Safety Investments: Ukraine Case Study. Washington, DC, 2022. 124 p.

Special attention should be paid to integrating Advanced Driver Assistance Systems (ADAS) and GPS monitoring, demonstrating a significant positive impact on road safety. Studies have found a high correlation coefficient (0.82) between the implementation of ADAS systems and the reduced number of accidents with severe consequences. Empirical data confirms that such systems can reduce the number of road traffic accidents by 20-30%¹⁹. According to the approved roadmap, by 2025, it is planned to make basic ADAS systems mandatory for all new commercial vehicles and 2028 all new passenger cars.

The implementation of European transport safety standards in Ukraine encompasses not only legislative changes but also significant technical and social transformations. Let's examine in more detail the key aspects of these necessary transformations.

It should be noted that installing tachographs and speed limitation systems constitutes a critical technical component for ensuring the safety of commercial transport. According to Regulation (EU) No. 165/2014 requirements, all trucks weighing more than 3.5 tons and buses operating on international routes must be equipped with digital tachographs. Data analysis shows that as of early 2024, about 65% of trucks and 72% of buses on international routes are fitted with tachographs [16]. It is necessary to emphasize that this indicator is significantly lower for domestic transportation – only 28% of trucks and 35% of buses. Based on the analysis, these results can be interpreted as an indicator of uneven implementation of European standards, prioritizing international transportation over domestic. According to the ministry's plans, by the end of 2025, 100% of the tachograph equipment for all international transport vehicles and at least 70% for domestic transport are expected to be achieved.

Special attention should be paid to speed limitation systems, which, according to Directive 92/6/EEC, must be installed on all trucks weighing more than 3.5 tons and buses carrying more than eight passengers. These systems limit the maximum speed of trucks to 90 km/h and buses to 100 km/h. Research results indicate a reduction in the number of accidents involving lorries by 15-20% after implementing such systems and the severity of the consequences of such accidents by 30-35%. In particular, this allows us to assert the high efficiency of technical means of speed control as a tool for improving road safety. In the con-

text of the issue considered, unlike previous studies, this work demonstrates a reduction in the number of accidents and a significant decrease in the severity of their consequences.

It is important to note that improving the qualifications of transport industry personnel is a critical social aspect of implementing European standards. According to Directive 2003/59/EC requirements, commercial transport drivers must undergo initial qualification and periodic professional development. In Ukraine, updated driver training programs have been developed that fully comply with European requirements. Interpreting the obtained results makes it possible to state that, according to the Ministry of Infrastructure, more than 25,000 drivers were trained under these programs during 2022-2023²⁰. For example, such a training scale indicates the seriousness of Ukraine's intentions to integrate into the European transport space. In parallel, training specialists in transportation organization and road safety are modernized. Since 2022, new educational programs developed according to European standards have been introduced in higher educational institutions with a transport profile.

Let's examine in more detail the provision of accessibility of transport services, which represents another important social aspect of transformation. According to Regulation (EU) No. 181/2011 on the rights of bus passengers, it is necessary to guarantee the accessibility of services for persons with disabilities and reduced mobility. Analysis of the obtained data shows that at the beginning of 2023, only 27% of buses in Ukraine had appropriate equipment for persons with disabilities²¹. Given the above, these findings contradict the results of a 2021 European Commission study, which determined the average adaptability of public transport in EU countries at 78%. The National Strategy for Creating a Barrier-Free Space envisions increasing this indicator to 50% by 2025 and 85% by 2030.

It should be noted that social standards and rights of transport process participants also constitute an essential component of European integration. Regulation (EU) No. 561/2006 establishes precise requirements regarding drivers' working and rest time. In Ukraine, these norms are implemented through updates to the Labor Code and industry regulatory acts. In particular, limitations have been established regarding the maximum duration of drivers' working time (no more

¹⁹ Смирнов І., Ковальчук А. Перспективи розвитку безпеки транспорту в Україні в контексті європейської інтеграції. Міжнародні відносини. Серія «Економічні науки». 2023. № 4. С. 67-79.

²⁰ Національна поліція України. Статистика травматизму в дорожньо-транспортних пригодах в Україні за 2020-2023 роки. Київ, 2024. 68 с.

²¹ World Bank. The Economic Benefits of Road Safety Investments: Ukraine Case Study. Washington, DC, 2022. 124 p.

than 9 hours per day, with the possibility of increasing to 10 hours twice a week) and the minimum duration of daily rest (not less than 11 hours). Research results indicate violations of these norms in 42% of inspections of transport companies, according to the State Labor Service of Ukraine, which underscores the need to strengthen control over compliance with social standards²². Based on the analysis, these results are consistent with data obtained when analyzing the implementation of social standards in countries that recently joined the EU, where a transition period with a significant number of violations was also observed.

Analysis of the interim results of implementing European transport safety standards in Ukraine reveals significant, albeit uneven, progress across various areas.

Road traffic accident statistics demonstrate positive dynamics. According to the National Police, in 2023, the number of accidents with casualties decreased by 9.2%, and the number of fatalities decreased by 13.5% compared to 2020²³. Accidents due to technical malfunctions decreased by 17.8%. These results can be interpreted as evidence of the effectiveness of the implemented technical safety standards. However, the road fatality rate in Ukraine (10.8 deaths per 100,000 population) significantly exceeds the EU average (4.2). This indicates the need for further intensification of the implementation of European safety standards. The economic effect of implementing new standards is significant. According to the Ministry of Infrastructure estimates, by 2025, financial losses from road accidents will decrease by 25-30% (1.2-1.5 billion euros annually). It can be assumed that full implementation of European standards requires investing approximately 4.5-5.0 billion euros during 2024-2026 for infrastructure modernization, transport renewal, and personnel training.

On-road sections were modernized according to European standards, and accidents and casualties decreased by 31.5%²⁴. On routes where carriers comply with requirements regarding drivers' work schedules, the number of accidents decreased by 24.8%. It can be assumed that the comprehensive application of standards synergistically affects the overall safety level. The automatic violation detection system has reduced speed limit violations by 34%. The share of vehicles meeting Euro-5 and Euro-6 standards

increased from 15% in 2020 to 23% in 2023. These results can be interpreted as a gradual improvement in the environmental aspect of transport safety. According to the Ministry of Environmental Protection forecasts, by 2027, emissions from motor vehicles may decrease by 18-20% compared to 2020. This indicates the positive impact of European standards on the country's environmental situation.

Key obstacles remain: insufficient funding (especially under martial law conditions), institutional weakness of responsible authorities, low safety culture among road users, and corruption risks²⁵. These results can indicate the need for structural reforms in transport safety, but overcoming them requires a comprehensive approach with legislative changes, organizational measures, and educational work. This shows the importance of systemic changes at all levels of public administration. It can be assumed that without resolving these fundamental problems, further progress in standards implementation will significantly slow down.

Conclusions and Prospects. The conducted research on the implementation of European transport safety standards in Ukraine allows us to formulate key conclusions and outline clear prospects for developing transport safety in the coming years.

First, the European integration of Ukraine's transport system has shown significant results. In particular, a substantial part of national legislation has been successfully adapted to EU requirements, modern vehicle technical standards have been implemented, road infrastructure is being actively modernized, and the driver training system is being improved. Statistics confirm the effectiveness of these measures: according to the National Police of Ukraine, road traffic fatalities decreased by 13.5% (from 3,541 people in 2020 to 3,062 people in 2023), and the number of injuries decreased by 17.7% (from 31,974 to 26,329 people).

Second, implementing European transport safety standards demonstrates an impressive economic effect. World Bank experts have determined that each euro invested in improving road safety generates 3-4 euros of economic impact due to reduced losses from road accidents. Such profitability proves the financial feasibility of implementing European standards, even considering significant initial capital investments.

Third, the insufficient safety culture among road users remains a critical problem. Sociological research by the Ukrainian Institute of Social Research revealed

²² Смирнов І., Ковальчук А. Перспективи розвитку безпеки транспорту в Україні в контексті європейської інтеграції. Міжнародні відносини. Серія «Економічні науки». 2023. № 4. С. 67-79.

²³ Київський інститут транспортних технологій. Аналіз стану дорожньої інфраструктури в Україні. Київ, 2023. 112 с.

²⁴ World Bank. The Economic Benefits of Road Safety Investments: Ukraine Case Study. Washington, DC, 2022. 124 p.

²⁵ Державне агентство автомобільних доріг України. Звіт про виконання Державної програми підвищення безпеки дорожнього руху на 2020-2023 роки. Київ, 2024. 76 с.

that only 43% of Ukrainian drivers fully comply with traffic rules, while in EU countries, this figure reaches 67-78%. This highlights the urgent need to intensify educational work and form a sustainable culture of safe behavior on roads.

Several defining trends can be identified by analyzing the prospects for developing transport safety in Ukraine until 2026. If the current dynamics of implementing European standards continue, by 2026, the road fatality rate is expected to decrease to 6-7 people per 100,000 population (compared to 10.8 in 2023). Although this indicator will still exceed the EU average (4.2), it will reflect significant progress. It is worth emphasizing that achieving such a result requires comprehensive, systematic efforts in all directions, from technical modernization of infrastructure to profound changes in the behavioral models of road users.

For further successful implementation of European transport safety standards in Ukraine, the following strategic measures are recommended: 1) ensure stable funding for road safety improvement programs (at

least 3% of GDP annually, according to World Bank recommendations); 2) strengthen the institutional capacity of relevant authorities through systematic staff training and implementation of innovative management technologies; 3) develop and implement a comprehensive program for forming a culture of road safety, integrating it with the school education system; 4) introduce a transparent system for monitoring and evaluating the results of implementing European standards with regular data publication; 5) expand international cooperation to exchange best practices and attract technical assistance.

In the context of further scientific research, priority areas should be a detailed analysis of the economic efficiency of various measures to improve transport safety and the study of social aspects of the transformation of Ukraine's transport system by European standards. Special attention should be paid to researching the potential impact of innovative technologies—autonomous vehicles and intelligent transport systems—on road safety in Ukrainian realities.

Bibliography:

1. Міністерство інфраструктури України. Національна транспортна стратегія України на період до 2030 року. Київ, 2022. 128 с.
2. Національна поліція України. Статистика дорожньо-транспортних пригод в Україні за 2020-2023 роки. Київ, 2024. URL: <https://patrol.police.gov.ua/statystyka/> (дата звернення: 15.05.2024).
3. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Додаток XXXII. Офіційний вісник України. 2014. № 75. Т. 1. С. 2125.
4. Храпкіна В., Патрушев П. Гармонізація транспортного законодавства України з нормами ЄС: проблеми та перспективи. Економіка України. 2022. № 3. С. 45-58.
5. European Commission. White Paper: Roadmap to a Single European Transport Area – Towards a competitive and resource efficient transport system. Brussels, 2011. 144 p.
6. Про схвалення Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2024 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.10.2020 р. № 1360-р. Офіційний вісник України. 2020. № 86. С. 2772.
7. Свиридова О. Імплементация директив ЕС у сфері безпеки транспорту: досвід України. Право України. 2023. № 2. С. 87-99.
8. Міністерство інфраструктури України. Звіт про виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС за 2023 рік. Київ, 2024. 96 с.
9. Київський інститут транспортних технологій. Аналіз стану дорожньої інфраструктури в Україні. Київ, 2023. 112 с.
10. Український транспортний союз. Дослідження перешкод впровадження європейських стандартів безпеки транспорту в Україні. Київ, 2022. 78 с.
11. Міністерство інфраструктури України. Моніторинг впровадження директив ЄС у сфері безпеки перевезення небезпечних вантажів. Київ, 2023. 54 с.
12. Дацків О. Проблеми та перспективи реформування системи підготовки водіїв в Україні відповідно до вимог ЄС. Вісник Національного транспортного університету. 2023. № 2. С. 112-125.
13. Український інститут соціальних досліджень. Культура безпеки дорожнього руху в Україні: соціологічне дослідження. Київ, 2022. 86 с.
14. Державна служба України з безпеки на транспорті. Звіт про діяльність за 2023 рік. Київ, 2024. 87 с.
15. Державне агентство автомобільних доріг України. Звіт про виконання Державної програми підвищення безпеки дорожнього руху на 2020-2023 роки. Київ : Укравтодор, 2024. 76 с.
16. World Bank. Road Safety in Ukraine: Assessment and Recommendations. Washington, DC: World Bank Group, 2023. 156 p.

17. Міністерство інфраструктури України. Економічний аналіз впливу впровадження європейських стандартів безпеки на транспортну систему України : аналітичний звіт. Київ : МІУ, 2023. 84 с.

18. Національна поліція України. Статистика травматизму в дорожньо-транспортних пригодах в Україні за 2020-2023 роки. Київ : НПУ, 2024. 68 с.

19. World Bank. The Economic Benefits of Road Safety Investments: Ukraine Case Study. Washington, DC: World Bank Group, 2022. 124 p.

Рябих Н.В. ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ БЕЗПЕКИ ТРАНСПОРТУ: ДОСВІД ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ

Ця наукова стаття досліджує процес впровадження європейських стандартів безпеки транспорту в Україні в контексті євроінтеграції та підвищення рівня безпеки дорожнього руху. Актуальність теми зумовлена нагальною потребою гармонізації національного законодавства з нормами Європейського Союзу у транспортній сфері. Дослідження спрямоване на визначення особливостей імплементації європейських стандартів у вітчизняне законодавство, оцінку ефективності здійснених заходів та розробку рекомендацій щодо вдосконалення системи транспортної безпеки в Україні. У роботі проаналізовано нормативно-правові аспекти регулювання безпеки транспорту, включаючи відповідність українського законодавства європейським директивам у сфері безпеки дорожнього, залізничного, повітряного та водного транспорту. Досліджено технічні стандарти безпеки транспортних засобів, інфраструктури та перевезень, чинні в ЄС, та специфіку їх впровадження в Україні. Особливу увагу приділено соціальним аспектам трансформації транспортної системи: зміні поведінкових моделей учасників руху, підвищенню культури водіння та формуванню відповідального ставлення до безпеки на транспорті. На основі статистичних даних проаналізовано динаміку аварійності та смертності на українських дорогах у контексті впровадження європейських стандартів. Виявлено ключові фактори, що сприяють зниженню кількості дорожньо-транспортних пригод, а також перешкоди для ефективної імплементації європейських практик в Україні. Досліджено вплив інституційних, фінансових та інфраструктурних обмежень на процес гармонізації систем безпеки. Стаття представляє результати порівняльного аналізу ефективності заходів забезпечення транспортної безпеки в країнах ЄС та Україні, визначає найбільш успішні практики, що потребують адаптації до українських реалій. Окреслено перспективні напрямки розвитку системи безпеки транспорту в Україні з урахуванням євроінтеграційних прагнень та сучасних викликів. Запропоновано конкретні рекомендації щодо вдосконалення нормативно-правової бази, технічного регулювання, системи підготовки водіїв, інфраструктурних проєктів та інформаційно-просвітницької діяльності у сфері безпеки дорожнього руху.

Ключові слова: транспортна безпека, європейські стандарти, імплементація, євроінтеграція, безпека дорожнього руху, гармонізація законодавства, транспортна інфраструктура, технічне регулювання, дорожньо-транспортні пригоди, трансформація транспортної системи, Україна, Європейський Союз.

Пушкар О.А.

Державний податковий університет

АНТИКОРУПЦІЙНІ ПОЛОЖЕННЯ В УГОДІ ПРО АСОЦІАЦІЮ УКРАЇНА – ЄС: ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ І ВИКОНАННЯ

У статті здійснено комплексний правовий аналіз антикорупційних положень, закріплених в Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, із фокусом на їхній зміст, цілі, механізми імплементації та рівень фактичного виконання Україною з моменту набуття Угодою чинності. Досліджено системний зв'язок між антикорупційними зобов'язаннями та загальним процесом європейської інтеграції України, в тому числі у контексті утвердження принципів верховенства права, прозорості та належного врядування.

Проаналізовано ключові зобов'язання, які випливають зі статті 22 Угоди, зокрема щодо запобігання корупції, створення незалежної антикорупційної інфраструктури, забезпечення належного функціонування інституцій правопорядку та судової системи, а також участі громадськості у процесі формування антикорупційної політики. Особливу увагу приділено нормативно-правовому впровадженню цих положень в українське законодавство, зокрема крізь призму ухвалення та діяльності таких інституцій, як Національне антикорупційне бюро України (НАБУ), Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП) та Вищий антикорупційний суд (ВАКС).

Окреслено основні досягнення, труднощі та виклики, з якими зіткнулася Україна під час виконання відповідних зобов'язань. Здійснено критичний аналіз динаміки законодавчих і практичних змін, їх відповідності європейським стандартам та оцінкам з боку міжнародних партнерів. Також розглянуто роль моніторингових інституцій, таких як Європейська комісія, GRECO та Організація економічного співробітництва і розвитку (OECD), у оцінюванні ефективності реформ у сфері протидії корупції.

У результаті дослідження сформульовано висновки щодо актуального стану імплементації антикорупційного компоненту Угоди про асоціацію, а також надано рекомендації щодо подальших кроків, необхідних для поглиблення відповідності України міжнародним, зокрема європейським зобов'язанням у сфері боротьби з корупцією та забезпечення сталого розвитку антикорупційної політики у контексті європейської інтеграції.

Ключові слова: антикорупційні положення, неправомірна вигода, імплементація, Європейський Союз, Угода про асоціацію.

Постановка проблеми. Запобігання корупції є одним із ключових пріоритетів внутрішньої політики України та одним з основних векторів її євроінтеграційного курсу. У контексті реалізації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода про асоціацію з ЄС) антикорупційна політика набуває особливого значення, адже ефективність запобігання та протидії корупції визначається не лише як внутрішнє завдання, а й як міжнародне зобов'язання держави. ЄС вимагає від України не декларативних, а практичних результатів у реформуванні системи державного управління,

посиленні незалежності антикорупційних органів і забезпеченні верховенства права.

Отже, актуальність теми цього дослідження зумовлена як постійними викликами в реалізації антикорупційних реформ, так і зростаючим впливом зовнішнього моніторингу з боку європейських інституцій. Вивчення антикорупційних положень Угоди про асоціацію з ЄС та оцінка їх виконання дає змогу не лише проаналізувати стан імплементації міжнародних стандартів, а й визначити вектори подальших змін у сфері забезпечення доброчесності публічної влади в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти проблеми імплементації антикорупційних положень ЄС до законодавства України

досліджували такі науковці, як О. В. Валецька, С. Книш, Л. Г. Комаха, С.А. Передерій, С. Політова та ін. Разом з тим, огляд наукових робіт у цій сфері дає підстави для висновку, що більшість наукових праць зосереджені на теоретичних аспектах імплементації, натомість відсутні комплексні дослідження результативності роботи цих органів у контексті виконання міжнародних зобов'язань. Недостатньо дослідженими у вітчизняній правовій науці також залишаються питання визначення уніфікованих критеріїв для з'ясування ступеня відповідності української антикорупційної політики положенням Угоди про асоціацію з ЄС. У дослідженнях, як правило, розглядається лише один аспект (переважно кримінально-правовий), без урахування комплексності правової системи, яка реалізує ці положення.

Постановка завдання. Метою цієї статті є проведення правового аналізу антикорупційних положень Угоди про асоціацію з ЄС, а також оцінка рівня їх імплементації в українське законодавство та правозастосовну практику з урахуванням сучасного стану євроінтеграційних процесів. Для реалізації вказаної мети поставлені та виконані такі завдання: 1) визначений зміст ключових антикорупційних норм, закріплених в Угоді про асоціацію з ЄС; 2) досліджено механізми впровадження зазначених положень у правову систему України; 3) виявлено основні проблеми та бар'єри, що перешкоджають повній реалізації антикорупційної політики в рамках Угоди; 4) сформульовано практичні рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання та підвищення ефективності імплементації антикорупційних положень Угоди.

Об'єкт і предмет дослідження. Об'єктом дослідження є стан виконання міжнародно-правових зобов'язань України у сфері протидії корупції в контексті європейської інтеграції. Предмет дослідження – антикорупційні положення Угоди про асоціацію з ЄС і механізми їх реалізації в українському правовому полі.

Методи дослідження. Під час написання цього дослідження використовувалися загальнонаукові та спеціально-юридичні методи наукового пізнання, що забезпечили цілісне та обґрунтоване вивчення предмету дослідження. Зокрема, методи аналізу та синтезу, а також індукції та дедукції застосовувалися для виявлення структури та змісту антикорупційних положень, закріплених в Угоді про асоціацію з ЄС, і для узагальнення підходів до їх реалізації в національному правопорядку. Формально-юридичний метод дав змогу дослідити нормативні акти, що регулюють сферу

антикорупційної політики, встановити їхню відповідність міжнародним стандартам та з'ясувати рівень імплементації положень Угоди про асоціацію з ЄС. За допомогою порівняльно-правового методу проведено зіставлення норм Угоди із положеннями українського законодавства, а також досвід інших держав, що проходили подібний шлях інтеграції. Системно-структурний метод використовувався для аналізу взаємодії різних інституцій у сфері антикорупційної політики та для виявлення їх функціональної ролі в механізмі виконання міжнародних зобов'язань.

Виклад основного матеріалу. У 2014 році було підписано Угоду про асоціацію України з ЄС. Аналіз цього міжнародного акта дає підстави дійти висновку, що антикорупційні положення Угоди про асоціацію з ЄС [1] зустрічаються у різних розділах, але основними з них є: 1) ст. 3 (Принципи) проголошує верховенство права, повагу до прав людини і належне врядування як основоположні принципи партнерства, невід'ємною складовою яких є боротьба з корупцією. Тобто у цьому аспекті боротьба з корупцією розглядається як елемент демократії та верховенства права, що несе політичне значення в контексті наближення до ЄС; 2) ст. 22 (Боротьба зі злочинністю та корупцією) – основна норма, яка визначає зобов'язання України створити ефективну систему запобігання, виявлення та притягнення до відповідальності за корупційні правопорушення. Зокрема, передбачається прийняття Україною зобов'язань щодо запровадження антикорупційної політики та механізмів запобігання корупції; забезпечення ефективних розслідувань; утвердження незалежності судів у корупційних справах; створення умов для реального покарання для порушників; створення незалежного наглядового механізму та ін. Це положення стало основою для створення НАБУ, САП, НАЗК, ВАКС; 3) ст. 347 Глави 3 Розділу V (Управління державними фінансами: бюджетна політика, внутрішній контроль і зовнішній аудит) покладає на Україну зобов'язання щодо удосконалення методами, спрямованими на припинення шахрайства і корупції та запобігання цим явищам у сферах, що охоплюються, зокрема співробітництво між відповідними адміністративними органами.

Таким чином, Угода про асоціацію з ЄС містить систему зобов'язань, які охоплюють як превентивні, так і каральні елементи антикорупційної політики. Вона інтегрує антикорупційні засади в усі ключові сфери: державне управління, правосуддя, економіку та зовнішню політику.

Виконання цих положень є не тільки внутрішнім завданням, а й міжнародною відповідальністю України як держави, що прагне вступу до ЄС.

Надаючи правову оцінку сучасному стану реалізації (імплементатії) зазначених антикорупційних положень Угоди про асоціацію з ЄС в законодавстві України, необхідно, передусім указати на значні здобутки України на цьому шляху.

Окрім утворення відповідних інституцій (НАБУ, САП, НАЗК, ВАКС та ін.), так чи інакше відповідальних за реалізацію антикорупційної політики в Україні, протидію та запобігання корупції, також ухвалено низку важливих законодавчих змін, зокрема до Кримінального кодексу України (далі – КК України), прийнято Закон України «Про запобігання корупції» та ін.

Так, на підставі аналізу КК України [2] науковці виокремлюють такі основні напрямки імплементатії ключових міжнародно-правових стандартів у сфері протидії корупції, включаючи ті, що передбачені Угодою про асоціацію з ЄС: запроваджено екстериторіальне застосування закону до іноземців, які вчинили корупційні злочини у співучасті з українськими службовцями (ч. 2 ст. 8 КК України); розширено коло суб'єктів злочину за рахунок посадових осіб іноземних держав, міжнародних організацій і судів (ч. 4 ст. 18 КК України); запроваджено спеціальну конфіскацію майна за корупційні правопорушення (ст. 96-1 КК України); уведено відповідальність юридичних осіб, від імені яких вчинено корупційні злочини (ст. 96-3 КК України); посилено кримінальну відповідальність за корупційні діяння: обмежено можливість звільнення від відповідальності, дострокового зняття судимості тощо (ст. 45–48, 74, 79, 81, 89, 91 КК України); криміналізовано нові склади корупційних злочинів (розділ XVII Особливої частини КК України); поняття «хабара» замінено на ширше поняття «неправомірна вигода» (примітка до ст. 364-1 КК України); встановлено відповідальність за незаконне збагачення, відповідно до ст. 20 Конвенції ООН проти корупції тощо [3, с. 88-89].

Окрім того, важливим напрямком імплементатії антикорупційних положень Угоди про асоціацію з ЄС було прийняття Закону України «Про запобігання корупції» [4], деякі положення якого є індикаторами виконання Україною своїх зобов'язань згідно з Угодою.

Одним з таких є інститут викривачів, передбачений ст. ст. 53–53-9 Закону України «Про запобігання корупції». Наведені норми чітко визначають поняття викривача; гарантії анонімності;

правовий захист (у тому числі судовий, трудовий, фізичний); можливість винагороди (до 10% від суми збитків, відшкодованих державі); обов'язок НАЗК вести реєстр повідомлень.

У науковій літературі з цього приводу зазначається, що інститут викривачів в Україні є важливим способом подолання корупційних правопорушень, проте, підкреслюється необхідність приділення уваги механізмам захисту викривачів на практичному рівні, а також проведенню регулярної просвітницької роботи з громадянами задля популяризації інституту викривачів корупції [5, с. 72].

Іншими нововведеннями цього закону, які є ознаками імплементатії Угоди про асоціацію з ЄС, є 1) запровадження електронного декларування, що відповідає принципу відкритості та підзвітності, проголошеному в Угоді про асоціацію з ЄС; 2) утворення НАЗК – по факту незалежного органу превенції, відповідального за моніторинг способу життя, перевірку декларацій, здійснення контролю за конфліктом інтересів, що відповідає вимогам ЄС щодо інституційної спроможності запобігання корупції; 3) урегулювання конфлікту інтересів, як елементу доброчесності у публічній службі – один із критеріїв оцінки відповідності європейським стандартам; 4) покладення на кожний державний орган зобов'язання мати антикорупційну програму та уповноваженого з антикорупційної діяльності, тобто структурна інтеграція антикорупційної політики у систему державного управління, що є також однією з вимог *acquis*.

Отже, положення Закону України «Про запобігання корупції» є свідченням адаптації національного законодавства до європейських стандартів у сфері доброчесності, прозорості та запобігання зловживанням службовим становищем. Інститут викривачів, електронне декларування, незалежність НАЗК та системна боротьба з конфліктом інтересів – усе це не лише відповідає положенням Угоди про асоціацію з ЄС, а й є критеріями наближення України до європейського правового простору.

Одним із останніх нововведень у сфері імплементатії антикорупційних положень міжнародних угод є удосконалення заходів для подальшої боротьби з підкупом іноземних посадових осіб у міжнародних ділових операціях та запровадження ефективного механізму притягнення юридичних осіб до відповідальності, який відповідає Конвенції ОЕСР про боротьбу з підкупом іноземних посадових осіб у міжнародних ділових операціях [6]. З цією метою, зокрема прийнято Закон від 4 грудня 2024 р. № 4111-ІХ, яким а удо-

сформовано інститут відповідальності юридичних осіб [7].

Між тим, попри значні кроки на шляху імплементації антикорупційних положень Угоди про асоціацію з ЄС, залишається низка проблемних питань у цій сфері. Зокрема, однією з проблем є різне тлумачення за обсягом поняття «корупція», що застосовується в міжнародних актах та у законодавстві України. На це звертають увагу деякі науковці, зазначаючи, що узгодження потребує саме змістовне окреслення поняття корупції [8, с. 114].

Визначаючи корупцію для цілей політики ЄС, Єврокомісія визначила різницю між вузьким кримінально-правовим визначенням і ширшим поняттям корупції, яке використовується для цілей превентивної політики, що пов'язано з тим, що кримінально-правові визначення є основою для переслідування правопорушників, а тому мають бути однозначними та конкретними [9, с. 71].

Тож важливо привести відповідну антикорупційну термінологію України у відповідність до вимог ЄС.

Також не можна оминати увагою проблеми політизації та непрозорості у реалізації правових засад формування керівного складу антикорупційних інституцій, що, на думку деяких науковців, призводить до розбалансованості у їх функціонуванні, а відповідно – є сумнівним з точки зору загальносуспільної корисності [10, с. 37].

Окрім того, інші вчені справедливо звертають увагу, що нинішній стан антикорупційних зусиль в Україні є нестабільним та недостатньо ефективним. Незважаючи на впровадження важливих реформ у цій сфері, корупція залишається значною проблемою, зумовленою глибоко вкоріненими суспільними настроями та історією корупційних практик³⁰. Конфлікт із РФ ще більше загострив ситуацію, порушивши торговельні та економічні зв'язки, що створило нові можливості для поширення корупції [11; 12, с. 12].

З наведеними зауваженнями необхідно погодитися, адже Україна дійсно створила унікальну систему НАБУ, САП, ВАКС, НАЗК, електронне декларування, ProZorro тощо. Проте, довіра громадян до цих інституцій залишається низькою через олігархічний вплив і політичну заангажованість, які не викорінені повністю. Показником цього є повільне розслідування, а іноді – повна відсутність результатів у справах щодо топ-чиновників. До того ж корупція зумовлена глибоко укоріненими суспільними настроями та історією, що є системною для держави проблемою, а низький

рівень довіри до судової влади та державних органів сприймаються як звичайні. Ще більше загострив ситуацію конфлікт із РФ, що створило нові можливості для корупції.

Оцінка стану виконання положень антикорупційних положень Угоди про асоціацію з ЄС та інших міжнародних угод проводиться на основі індикаторів ОЕСР, за якими Україна отримала середню оцінку. ОЕСР зазначила, що Україні варто адаптувати окремі норми законодавства щодо запровадження запобіжників проти зловживання спеціальними звільненнями від відповідальності за активний підкуп або зловживання впливом у сфері службової діяльності, зокрема, спеціальне звільнення застосовується за умови, що добровільне повідомлення здійснено протягом короткого періоду часу і до того, як правоохоронні органи самостійно дізнаються про злочин, або навпаки – заборону звільнення від відповідальності ініціатора хабарництва [12, с. 15].

З цього приводу слід вказати на недоліки закріплення кримінальної відповідальності за деякі види корупційних правопорушень. Наприклад, це стосується кримінальної відповідальності за прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 КК України). Незважаючи на формальну наявність кримінальної відповідальності за одержання неправомірної вигоди (ст. 268 КК України), регулювання цього питання в Україні залишається фрагментарним і формальним. Особливо вразливими є ситуації, пов'язані з нематеріальною вигодою, приватним сектором та участю іноземних суб'єктів. Така правова невизначеність створює значні можливості для уникнення відповідальності та підриву ефективності антикорупційної політики, що вже неодноразово підкреслювалося в експертних оцінках ОЕСР, ЄС та громадянського суспільства. Виправлення цієї прогалини потребує зміни законодавства, навчання слідчих та прокурорів, а також розробки чіткої судової практики, з урахуванням міжнародних стандартів.

Перспективи подальшого розвитку досліджень. Зважаючи на динамічність процесів європейської інтеграції України та змінність антикорупційного законодавства, подальші наукові дослідження можуть бути спрямовані, зокрема на оцінку ефективності правозастосовної практики ВАС та її відповідності стандартам справедливого судочинства ЄС; дослідження трансформації антикорупційної політики України в умовах набуття статусу країни-кандидата на членство в ЄС та ін.

Висновки. Антикорупційні положення, закріплені в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС, становлять важливу складову процесу гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами правової держави. Їхня імплементація є не лише формальним зобов'язанням, але й ключовим чинником зміцнення демократичних інституцій, прозорості в публічному секторі та довіри громадян до органів влади.

У ході дослідження з'ясовано, що національне законодавство України загалом відповідає базовим антикорупційним вимогам, викладеним в Угоді. Проте аналіз практичного виконання показує наявність низки проблем, серед яких – політичний тиск на антикорупційні органи, нерівномірність правозастосовної практики, кадрові та інституційні труднощі. Разом з тим, створення спеціалізованих органів, таких як НАБУ, САП і ВАКС, є свідчен-

ням поступової інституціоналізації антикорупційної системи. Важливу роль у стимулюванні цих процесів відіграють міжнародні організації та механізми зовнішнього моніторингу (GRECO, OECD, Європейська комісія), що забезпечують додатковий тиск і контроль за якістю реформ.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що успішне виконання антикорупційних положень Угоди про асоціацію має стратегічне значення для поступу України на шляху європейської інтеграції. Для досягнення повної відповідності міжнародним зобов'язанням необхідно не лише вдосконалювати законодавчу базу, але й забезпечити її реальне, сталое та неупереджене застосування. Подальші дослідження повинні бути зосереджені на оцінці ефективності антикорупційної політики в динаміці, з урахуванням нових політичних, соціальних та правових викликів.

Список літератури:

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: міжнародний документ від 27.06.2014. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#n167.
2. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
3. Антикорупційні європейські стандарти як основа формування громадянського суспільства : навч. посіб. для студентів бакалаврів різних спец. ; О. В. Валецька, О. В. Каплій, О. В. Ткаля. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2025. 200 с.
4. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.
5. Муращенко А. Подолання корупції через інститут викривачів. Україна на шляху до ЄС: виклики та перспективи : матеріали круглого столу до Дня Європи в Україні (Київ, 9 трав. 2024 р.) : за заг. ред. Л. Г. Комахи, М. С. Орлів, Ю. Г. Рубана. Київ: ННІ ПУДС КНУ, 2024. 112 с.
6. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення механізмів притягнення юридичних осіб до відповідальності за підкуп посадових осіб іноземних держав» від 4 грудня 2024 року № 4111-IX. URL : <blob:https://itd.rada.gov.ua/7b7e9993-6214-463e-8ba6-73557db0971a>.
7. Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення механізмів притягнення юридичних осіб до відповідальності за підкуп посадових осіб іноземних держав: Закон України від 04.12.2024 № 4111-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4111-20#Text>.
8. Політова А. С. Протидія корупції в Україні як вимога європейської інтеграції. Нове українське право. 2022. Вип. 6. Т. 2. С. 110-117.
9. Книш С. Антикорупційна політика європейського союзу: етапи формування, здобутки і перспективи. Актуальні проблеми правознавства. 2024. № 1 (37). С. 67-77.
10. Передерій О. С. Антикорупційні інституції України в аспекті інноваційного розвитку правової системи України як держави-кандидата в члени Європейського Союзу: стан та проблематика реформування. Право і суспільство. 2022. № 4. С. 32–38.
11. Sardak, S., Radziyevska, S., & Us, I. Exports of Ukraine as a global challenge for its future. 2019. SHS Web of Conferences, 65, 09003. URL <https://doi.org/10.1051/shsconf/20196509003>.
12. Білецький А., Акуленко Л., Булана О. Антикорупційні бенчмарки для вступу України до ЄС: Переоцінювання цільових індикаторів та стратегічних пріоритетів. Міждисциплінарний науково-освітній центр протидії корупції, 2024. 48 с.

Pushkar O.A. ANTI-CORRUPTION PROVISIONS IN THE EU–UKRAINE ASSOCIATION AGREEMENT: LEGAL ANALYSIS AND IMPLEMENTATION

This article presents a comprehensive legal analysis of the anti-corruption provisions enshrined in the Association Agreement between Ukraine, of the one part, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, of the other part, focusing on their content, objectives, implementation mechanisms, and the actual level of Ukraine's compliance since the Agreement came into force. The study explores the systemic interrelation between anti-corruption obligations and Ukraine's broader process of European integration, particularly in the context of promoting the rule of law, transparency, and good governance.

Key commitments derived from article 22 of the Agreement are examined, including those related to preventing corruption, establishing an independent anti-corruption infrastructure, ensuring the proper functioning of law enforcement and judicial institutions, and enhancing public participation in shaping anti-corruption policy. Special attention is given to the legislative incorporation of these provisions into Ukrainian national law, especially through the establishment and functioning of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine (NABU), the Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office (SAPO), and the High Anti-Corruption Court (HACC).

The article outlines the main achievements, challenges, and obstacles encountered by Ukraine in the course of fulfilling these obligations. A critical assessment is provided of the dynamics of legislative and institutional reforms, their alignment with European standards, and evaluations by international partners. The role of monitoring bodies such as the European Commission, GRECO, and the OECD in assessing the effectiveness of Ukraine's anti-corruption reforms is also discussed.

Based on the research findings, conclusions are drawn regarding the current state of implementation of the anti-corruption components of the Association Agreement. The article also offers recommendations for future steps aimed at strengthening Ukraine's compliance with international, in particular European commitments in the field of anti-corruption and ensuring the sustainable development of anti-corruption policies in the context of European integration.

Key words: *anti-corruption provisions, illicit gain, implementation, European Union, Association Agreement.*

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.13:004.738.5

DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.2/18>

Антонюк А.О.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Давиденко С.В.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ЕЛЕКТРОННІ ДОКАЗИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА СУДОВОЇ ОЦІНКИ

У презентованій статті досліджуються теоретичні та практичні аспекти використання електронних доказів у кримінальному провадженні. Проаналізовано сучасний стан тематичного правового регулювання крізь призму кримінального процесуального законодавства України та виокремлено проблемні питання збирання, зберігання, дослідження та оцінки даного виду доказової інформації.

Автором систематизовано ключові характеристики електронних доказів, що відрізняють їх від традиційних форм доказів, а саме: нематеріальний характер, необхідність застосування технічних засобів для сприйняття, можливість існування в різних форматах, легкість копіювання та модифікації, наявність метаданих та розподілений характер зберігання. Встановлено, що ці особливості обумовлюють потребу в розробці спеціальних правил та процедур збирання, перевірки, оцінки та зберігання електронних доказів.

У роботі досліджено актуальну судову практику щодо оцінки допустимості електронних доказів, зокрема, правові позиції Верховного Суду стосовно доказів, отриманих з мережі Інтернет, соціальних мереж, електронних пристроїв та використання копій електронних даних.

Розглянуто особливості здійснення міжнародного співробітництва при отриманні електронних доказів у кримінальних провадженнях. Обґрунтовано необхідність удосконалення нормативно-правової бази щодо визначення поняття «електронні докази», критеріїв їх допустимості та оптимального порядку збирання. Сформульовано конкретні пропозиції задля раціоналізації вітчизняного кримінального процесуального законодавства в частині регламентації процедур роботи з електронними доказами та параметрів їх оцінювання. Наголошено на доцільності розробки уніфікованих стандартів фіксації, зберігання та дослідження вказаної доказової інформації з урахуванням її специфічних властивостей.

Результати представленого дослідження мають доктринальне та прикладне значення для вдосконалення процесу доказування в умовах діджиталізації кримінального судочинства України.

Ключові слова: електронні докази, цифрові докази, кримінальне провадження, допустимість доказів, збирання доказів, оцінка доказів, міжнародне співробітництво, кіберзлочинність.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток цифрових технологій та діджиталізація державних механізмів суттєво впливають на всі сфери людської діяльності, включаючи правову.

Сьогодні значна частина інформації створюється, зберігається та передається в електронній формі, що зумовлює нагальну необхідність адаптації правової системи до нових технологічних реалій.

Особливо гостро це питання постає у сфері кримінального судочинства, де від якості та повноти змістовного наповнення різних видів доказів залежить можливість встановлення істини та забезпечення справедливого правосуддя.

Актуальність дослідження порядку використання електронних доказів у кримінальному провадженні обумовлена низкою факторів. По-перше, зростає кількість кримінальних правопорушень, що вчиняються за допомогою електронних пристроїв та мереж, а отже, основні докази таких діянь існують саме в електронній формі. По-друге, традиційна доказова інформація все частіше фіксується завдяки сучасним цифровим технологіям (відеозаписам з камер спостереження, електронним документам, електронним слідам в інформаційних системах тощо). По-третє, чинне кримінальне процесуальне законодавство України не містить достатньо чіткої та детальної регламентації алгоритму роботи з електронними доказами, що створює проблеми у правозастосовній площині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналізуючи доктринальні підходи до визначення поняття електронних доказів, можна виділити декілька основних позицій. Фігурський В.М. розуміє електронні докази як «інформацію, що зберігається в електронному вигляді на будь-яких типах електронних носіїв, в електронних мережах чи хмарних сховищах, а також електронні реквізити, що можуть бути використані для встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження» [3, с. 98]. Отже, дослідник акцентує увагу на формі зберігання інформації та її доказовому значенні.

Марочкін О.І. пропонує розглядати електронні докази як «будь-яку інформацію в цифровій формі, що має значення для кримінального провадження, може бути представлена в матеріалах справи та оцінена судом» [4, с. 24], наголошуючи на цифровій природі інформації та її процесуальному значенні.

У свою чергу, Авдєєва Г. та Живуцька-Козловська Е. вказують на необхідність розмежування понять «електронні докази» та «цифрові докази», зазначаючи, що «цифрові докази є ширшим поняттям, яке охоплює будь-яку доказову інформацію, що зберігається або передається в цифровій формі» [7, с. 127].

Ахтирська Н. та Костюченко О. відмічають, що «правовою основою міжнародного співробітництва у сфері збирання електронних доказів є міжнародні договори та конвенції, а також наці-

ональне законодавство держав» [6, с. 193]. У згаданий спосіб автори наголошують на цінності уніфікації підходів до збирання та оцінки електронних доказів для забезпечення ефективного міжнародного співробітництва у конкретному кримінальному провадженні.

Значну увагу проблемам збирання електронних доказів приділяють Романюк В.В. та Фоміна Т.Г., які досліджують порядок збирання електронних (цифрових) доказів у специфічних категоріях кримінальних проваджень [5].

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у визначенні актуального стану та перспектив правового регулювання порядку використання електронних доказів у кримінальному провадженні; аналізі підходів, напрацьованих судовою практикою, до оцінки їх допустимості та формулюванні пропозицій щодо вдосконалення нормативно-правової бази у цій сфері.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: – з'ясувати наукові позиції щодо визначення поняття «електронний доказ» та його правової природи; – дослідити діюче законодавство України, присвячене регламентації процедур збирання та використання електронних доказів; – проаналізувати судову практику, зокрема, рішення Верховного Суду стосовно оцінки допустимості електронних доказів; – визначити особливості міжнародного співробітництва при отриманні електронних доказів; – сформулювати рекомендації щодо вдосконалення нормативного регулювання правил використання електронних доказів у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Аналіз чинного кримінального процесуального законодавства України свідчить про відсутність системного підходу до якісного врегулювання питань, пов'язаних з електронними доказами. Так, Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК) не містить окремої статті, глави або розділу, присвячених електронним доказам, їх видам, порядку збирання, зберігання та дослідження.

Разом з тим, у різних статтях КПК згадуються окремі види електронної інформації, яка може використовуватися як доказ у кримінальному провадженні. Наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 84 КПК, процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів. При цьому електронні докази не виділяються як окреме джерело доказів, а розглядаються в рамках таких категорій, як «речові докази» та «документи».

Так, у ч. 1 ст. 98 КПК вказується, що речовими доказами є матеріальні об'єкти, які були знаряддям вчинення кримінального правопорушення, зберегли на собі його сліди або містять інші відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження. Згідно з ч. 2 ст. 98 КПК документи є речовими доказами, якщо вони містять ознаки, зазначені в ч. 1 цієї статті.

Стаття 99 КПК визначає поняття документа як джерела доказів, під яким розуміють спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, котрий містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження (ч. 1). Частина 2 ст. 99 КПК уточнює, що до документів, за умови наявності в них відомостей, передбачених ч. 1 цієї статті, можуть належати: 1) матеріали фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інші носії інформації, зокрема, електронні (у тому числі комп'ютерні дані); 2) матеріали, отримані внаслідок здійснення під час кримінального провадження заходів, передбачених чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; 3) складені в порядку, передбаченому цим Кодексом, протоколи процесуальних дій та додатки до них, а також носії інформації, на яких за допомогою технічних засобів зафіксовано процесуальні дії; 4) висновки ревізій та акти перевірок; 5) довідки, висновки та інші документи спеціалістів [1].

Таким чином, електронні носії інформації розглядаються законодавцем як різновид документів, що може бути процесуальним джерелом доказів у кримінальному провадженні. Водночас, КПК України не містить спеціальних правил щодо порядку збирання, зберігання та дослідження електронних доказів, які б враховували їх характерологічні ознаки.

Окремі аспекти роботи з електронними доказами регламентуються в контексті проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Наприклад, ст. 264 КПК передбачає можливість зняття інформації з електронних інформаційних систем без відома їх власника, володільця або утримувача. Статтею 265 КПК унормовані процедури фіксації та збереження інформації, отриманої з комунікаційних мереж за допомогою технічних засобів, а також інших даних.

Крім того, деякі питання, пов'язані з електронними доказами, врегульовані спеціальними

нормативно-правовими актами. Зокрема, Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» визначає поняття електронного документа та його юридичну силу [7]. Закон України «Про електронні довірчі послуги» регламентує відносини у сферах надання електронних довірчих послуг та електронної ідентифікації [8].

На відміну від кримінального процесуального законодавства, Цивільний процесуальний кодекс України, Господарський процесуальний кодекс України та Кодекс адміністративного судочинства України закріплюють дефініцію електронних доказів. Так, відповідно до ч. 1 ст. 100 ЦПК, електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, які мають значення для справи, зокрема, електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі [10].

Водночас, аналіз чинного тематичного законодавства свідчить про відсутність системного підходу до регулювання питань, присвячених електронним доказам в кримінальному провадженні. Це створює низку проблем у правозастосовній практиці – при алгоритмізації порядку збирання, фіксації, зберігання, дослідження, використання електронних доказів, а також напрацюванні єдиних критеріїв їх допустимості та достовірності.

Спробою правової раціоналізації цього сегменту був проєкт Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю та використання електронних доказів» від 01.09.2020 № 4004 [2]. У документі пропонувалося визначити електронні докази як «інформацію в електронній (цифровій) формі з відомостями, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження». Втім, названий законопроект не був прийнятий, що залишило відкритим питання необхідності нормативного формування категорії «електронні докази».

На нашу думку, електронними доказами в кримінальному провадженні слід вважати фактичні дані, зафіксовані в електронній (цифровій) формі або на відповідних носіях інформації, містять відомості про обставини, що мають значення для кримінального провадження, та отримані в порядку, передбаченому кримінальним процесуальним законодавством.

Підкреслимо: електронні докази характеризує низка специфічних властивостей, які відрізняють їх від традиційних доказів:

1. Нематеріальний характер – електронні докази існують у вигляді інформації, записаної у формі двійкового коду, що робить неможливим їх безпосереднє сприйняття без використання спеціальних технічних засобів.

2. Необхідність застосування релевантних програмно-технічних засобів для сприйняття – для гарантування можливості сприйняття та розуміння змісту електронного доказу, використовується відповідне апаратне та програмне забезпечення.

3. Можливість існування доказів у різних форматах – одна і та сама інформація може бути представлена у текстовому, графічному, аудіо-, відеоформаті й ін., що ускладнює її ідентифікацію та дослідження.

4. Легкість копіювання та модифікації – електронні докази можуть бути вільно скопійовані, змінені або знищені без залишення явних / очевидних слідів, що створює труднощі при забезпеченні їх автентичності та цілісності.

5. Наявність метаданих – електронні докази містять не лише основну інформацію, а й так звані «метадані» (інформацію про інформацію), які можуть мати суттєве значення для встановлення фактів, обставин провадження.

6. Розподілений характер зберігання – електронні докази можуть зберігатися на різних пристроях та серверах, розташованих у відмінних географічних локаціях, що значно ускладнює їх збирання та фіксацію.

Вбачається, що зазначені властивості електронних доказів обумовлюють необхідність розробки спеціальних правил та процедур їх збирання, перевірки, оцінки та зберігання, котрі враховували б їх полікомпонентну специфіку.

Аналіз актуальної судової практики дозволяє виявити популярні тенденції та підходи до оцінки допустимості електронних доказів у кримінальному провадженні. Так, Верховний Суд у своїх рішеннях формулює правові позиції, що заповнюють прогалини у законодавчому регулюванні порядку використання даного виду доказової інформації.

Наприклад, у постанові об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 29 березня 2021 р. (справа № 554/5090/16-к) сформовано позицію щодо допустимості електронних доказів, отриманих з мережі Інтернет (з відкритих джерел). Зокрема, Суд зазна-

чив, що «інформація, отримана з мережі Інтернет, може бути використана як доказ у кримінальному провадженні за умови дотримання процедури її збирання та фіксації, яка забезпечує можливість її перевірки» [11].

Постановою колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 21 вересня 2023 р. (справа № 392/569/18) окреслено питання допустимості електронних доказів, одержаних під час обшуку електронних пристроїв. Суд наголосив на необхідності «детального опису електронних носіїв інформації у протоколі обшуку та гарантування їх належного зберігання для забезпечення допустимості отриманих доказів» [12], що орієнтує на важливість організаційних аспектів роботи з ними.

Істотне значення у презентованому контексті має постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 26 січня 2021 р. (справа № 236/4268/18), в якій розглянуто проблему оцінки електронних доказів, одержаних із соціальних мереж. Верховний Суд відзначив, що «скріншоти сторінок соціальних мереж можуть бути визнані допустимими доказами за умови, що вони отримані в порядку, передбаченому КПК України, та їх автентичність може бути підтверджена» [13]. Отже, дана позиція визначає критерії допустимості специфічного виду електронних доказів.

Особливу увагу привертає практика Верховного Суду щодо допустимості електронних доказів за 2023 р. Як декларується на офіційному сайті Верховного Суду, у цей період було сформовано вагому правову позицію щодо використання їх копій: «копії електронних даних можуть бути визнані допустимими доказами, однак, у разі заяви сторони про фальсифікацію такої копії, суд може вилучити оригінал» [20]. Процитоване рішення має надважливе значення для практики правозастосування, оскільки встановлює баланс між процесуальною економією та необхідністю перевірки достовірності електронних доказів.

Наведені «настанови» щодо правильності оцінки електронних доказів є пріоритетними для вироблення єдиної та сталої практики використання електронних доказів у кримінальному провадженні. Разом із тим, як вказує Потапов І.Ф., «для забезпечення правової визначеності необхідно закріпити критерії допустимості електронних доказів на законодавчому рівні» [14, с. 125].

Продовжуючи міркування у заданому напрямі, нагадаємо, що інститут міжнародного співро-

бітництва відіграє магістральну роль у збиранні електронних доказів, особливо під час здійснення кримінальних проваджень, пов'язаних з кіберзлочинністю та транснаціональними злочинами. Означене зумовлено глобальним характером інформаційних технологій та можливістю зберігання електронних доказів на серверах, розташованих в різних країнах.

Ахтирська Н. та Костюченко О. відмічають, що «правовою основою міжнародного співробітництва у сфері збирання електронних доказів є міжнародні договори та конвенції, а також національне законодавство держав» [6, с. 193]. У згаданий спосіб автори наголошують на цінності уніфікації підходів до збирання та оцінки електронних доказів для забезпечення ефективного міжнародного співробітництва у конкретному кримінальному провадженні.

Як підкреслює Ангеленюк А.-М.Ю., «важливим аспектом міжнародного співробітництва у сфері збирання електронних доказів є забезпечення оперативності надання правової допомоги, що особливо актуально, з огляду на швидкоплинний характер електронної інформації» [15]. Авторка наголошує на необхідності розробки спеціальних механізмів прискореного надання правової допомоги у випадках, коли існує ризик втрати електронних доказів.

Вивчення міжнародного досвіду правової регламентації правил використання електронних доказів у кримінальному судочинстві має неocenне значення для якісного вдосконалення діючого вітчизняного законодавства та новочасної правозастосовної дійсності у цій сфері. Відповідно аналіз тематично орієнтованих доктрин, нормативних актів та практики компетентних суб'єктів іноземних держав дозволяє виявити найбільш продуктивні шляхи вирішення прикладних проблем, пов'язаних з електронними доказами.

Так, Московчук Д.О. у компаративному дослідженні електронних доказів зазначає, що «в країнах загального права (США, Велика Британія) електронні докази регулюються більш детально, з чіткими процесуальними нормами щодо їх збирання, зберігання та оцінки, тоді як країни континентального права поступово адаптують своє законодавство до вимог цифрової епохи» [21, с. 87]. При цьому виділяється позитивний досвід Німеччини, де прийнято спеціальні інструкції для прокурорів та слідчих щодо роботи з електронними доказами, які мають рекомендаційний характер, але широко застосовуються на практиці.

Разом з тим, одним із генеральних міжнародних документів у секторі протидії злочинності у кіберпросторі є Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність (Будапештська конвенція) 2001 р. [16], котра містить низку положень, присвячених процедурам збирання, зберігання та обміну електронними доказами між державами-учасницями.

У США правова регламентація електронних доказів здійснюється на підставі Федеральних правил про докази (Federal Rules of Evidence), які закріплюють спеціальні приписи щодо допустимості електронних доказів. Зокрема, Правило 901(b)(4) передбачає можливість автентифікації електронних доказів на основі їх «зовнішнього вигляду, змісту, внутрішніх шаблонів або інших відмінних характеристик, взятих разом з обставинами» [17]. Крім того, у США діють керівництва для правоохоронних органів щодо збирання та дослідження електронних доказів, розроблені Національним інститутом стандартів та технологій (NIST) та Федеральним бюро розслідувань (FBI).

У Великій Британії провідним нормативним актом, який регулює питання електронних доказів, є Закон про поліцію та докази у кримінальних справах 1984 р. (Police and Criminal Evidence Act 1984, PACE) [18]. Згідно з названою легітимністю, електронні докази визнаються допустимими у кримінальному провадженні, якщо вони є релевантними для справи та автентичними. Для забезпечення автентичності електронних доказів застосовується «ланцюг зберігання» (chain of custody), котрий передбачає документування всіх дій з електронними доказами від моменту їх вилучення до представлення в суді.

Практика міжнародного співробітництва у процедурі збирання електронних доказів демонструє певні особливості та складнощі, які необхідно враховувати при розробці вітчизняної нормативно-правової бази у цій галузі.

Ахтирська Н. та Костюченко О. виділяють такі основні форми міжнародного співробітництва при збиранні електронних доказів: «запити про правову допомогу, створення спільних слідчих груп, обмін інформацією між правоохоронними органами різних держав, співпраця з міжнародними організаціями» [6, с. 195]. Кожна з цих форм має власну специфіку та процедури, яких слід дотримуватися для забезпечення допустимості отриманих доказів.

Помітну роль у сфері міжнародного співробітництва при збиранні електронних доказів відіграють міжнародні організації та мережі (Інтерпол,

Європол, Євроюст та ін.). Вони надають технічну та організаційну підтримку правоохоронним органам різних держав при розслідуванні транснаціональних злочинів, пов'язаних з використанням інформаційних технологій [7, с. 129].

Однак, як позначає Ангеленюк А.-М.Ю., «міжнародне співробітництво при збиранні електронних доказів стикається з певними труднощами, зокрема, різницею в правових системах різних держав, відсутністю уніфікованих стандартів роботи з електронними доказами, мовними та технологічними бар'єрами» [15, с. 200]. Це, своєю чергою, зумовлює нагальну потребу створення міжнародних стандартів та протоколів роботи із вказаним видом доказів.

Важливим кроком за даним вектором діяльності є впровадження «Протоколу Берклі з ведення розслідувань з використанням відкритих цифрових даних» [19]. Документ містить чіткі рекомендації щодо збирання, збереження й аналізу цифрових доказів, отриманих з відкритих джерел, та може бути застосований як орієнтир при розробці національних моделей цих процедур.

Крім того, у багатьох країнах системно напрацьовані прикладні методичні рекомендації та стандарти для правоохоронних органів щодо роботи з електронними доказами, які не мають юридичної сили законодавчих актів.

Висновки. Пізнання європейського / міжнародного досвіду [21, 22] дозволяє: (1) зробити висновок про доцільність втілення комплексного підходу до правового регулювання алгоритму використання електронних доказів у кримінальному провадженні, який би оптимально поєдну-

вав нормативне закріплення основних термінологічних конструкцій та процедур з розробленням деталізованих методичних порадників, довідників тощо для практичних працівників; (2) сформулювати конкретні пропозиції, спрямовані на вдосконалення чинного процесуального законодавства України в аспекті запровадження:

- сучасних нормативних дефініцій та відповідних стандартів, протоколів (за прикладом США);

- концепції «ланцюг збереження доказів» (на кшталт британської моделі), що передбачає послідовну документацію всіх операцій, проведених з електронними доказами від моменту їх виявлення до презентації в суді;

- процедури сертифікації програмного забезпечення, яке застосовується для збирання та аналізу електронних доказів, що, безумовно, підвищить ступінь їх надійності, достовірності та допустимості (на основі німецького досвіду);

- інтегрованих інформаційних систем, які автоматизують процес збирання, зберігання та обміну електронними доказами між різними суб'єктами кримінальних процесуальних відносин (за зразком естонської системи);

- механізму «швидкого заморожування» електронних даних (згідно з вимогами Будапештської конвенції) для запобігання знищенню чи модифікації вирішальних електронних доказів до отримання дозволу суду на їх вилучення.

Введення запропонованих змін сприятиме підвищенню рівня ефективності регламенту використання електронних доказів у кримінальному провадженні України та гарантуватиме їх відповідність міжнародним стандартам.

Список літератури:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 06.03.2025).
2. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю та використання електронних доказів : Проект Закону України від 01.09.2020 № 4004. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69771 (дата звернення: 07.03.2025).
3. Фігурський В. М. Докази в електронній формі у кримінальному провадженні. *Галицькі студії: Юридичні науки*. 2023. № 4. С. 97–105.
4. Марочкін О. І. Особливості використання електронних доказів у кримінальному провадженні. *Альманах наукових праць фахівців НДІ ВПЗ*. 2022. С. 24–30.
5. Романюк В. В., Фоміна Т. Г. Порядок збирання електронних (цифрових) доказів у кримінальних провадженнях про колабораційну діяльність. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2024. Т. 32. № 2. С. 344–353.
6. Ахтирська Н., Костюченко О. Процесуальні та організаційні аспекти збору електронних доказів під час міжнародного співробітництва. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Т. 2. № 72. С. 192–198.
7. Авдеева Галина, Ельжбета Живуцька-Козловська. Проблеми використання цифрових доказів у кримінальному судочинстві України та США. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2023. С. 126–143.

8. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 № 851-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text> (дата звернення: 10.03.2025).
9. Про електронні довірчі послуги : Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> (дата звернення: 10.03.2025).
10. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 10.03.2025).
11. Постанова об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 29 березня 2021 року у справі № 554/5090/16-к (провадження № 51-1878км20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96074938> (дата звернення: 12.03.2025).
12. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 21 вересня 2023 року у справі № 392/569/18 (провадження № 51-1877км23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113794565> (дата звернення: 12.03.2025).
13. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 26 січня 2021 року у справі № 236/4268/18 (провадження № 51-3124км20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94905297> (дата звернення: 12.03.2025).
14. Потапов І. Ф. Здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану: практика ЄСПЛ та Верховного Суду. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2025. С. 124–130.
15. Ангеленюк А.-М. Ю. Взаємодія правоохоронних органів у межах міжнародного співробітництва під час збирання електронних доказів учинення злочину. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2024. Вип. 81. Ч. 3. С. 9–13.
16. Конвенція про кіберзлочинність : Конвенція Ради Європи від 23.11.2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text (дата звернення: 06.03.2025).
17. Federal Rules of Evidence. URL: <https://www.law.cornell.edu/rules/fre> (дата звернення: 05.02.2025).
18. Police and Criminal Evidence Act 1984. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1984/60/contents> (дата звернення: 27.03.2025).
19. Протокол Берклі з ведення розслідувань з використанням відкритих цифрових даних / Управління Верховного комісара ООН з прав людини та Центру з прав людини Каліфорнійського університету в Берклі. Юридична школа, 2020. 119 с. URL: <https://www.law.berkeley.edu/wp-content/uploads/2022/03/Berkeley-Protocol-Ukrainian.pdf> (дата звернення: 14.03.2025).
20. Верховний Суд: копії електронних даних можуть бути визнані допустимими доказами. Офіційний сайт Верховного Суду. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1751385/> (дата звернення: 15.03.2025).
21. Московчук Д. О. Електронні докази у країнах континентального та загального права: порівняльно-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2023.
22. Антонюк О. Електронне кримінальне провадження: міжнародний досвід використання інформаційних систем алгоритмізації кримінальної юстиції. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ.* 2024. № 1. С. 253–263.

Antoniuk A.O., Davydenko S.V. ELECTRONIC EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS: PROSPECTS FOR LEGAL REGULATION AND JUDICIAL EVALUATION

This article examines the theoretical and practical aspects of using electronic evidence in criminal proceedings. The current state of thematic legal regulation is analyzed through the lens of Ukrainian criminal procedural legislation, and problematic issues of collection, storage, examination, and evaluation of this type of evidentiary information are identified.

The research systematizes the key characteristics of electronic evidence that distinguish it from traditional forms of evidence, specifically: intangible nature, the need for technical means for perception, the possibility of existing in different formats, ease of copying and modification, presence of metadata, and distributed storage nature. It has been established that these features necessitate the development of special rules and procedures for collecting, verifying, evaluating, and storing electronic evidence.

The paper examines current judicial practice regarding the assessment of the admissibility of electronic evidence, in particular, the legal positions of the Supreme Court concerning evidence obtained from the Internet, social networks, electronic devices, and the use of copies of electronic data. The author analyzes landmark Supreme Court decisions that have shaped the approach to electronic evidence admissibility, including decisions from 2021-2023 that established important precedents for practitioners.

The features of international cooperation in obtaining electronic evidence in criminal proceedings are considered. The necessity of improving the regulatory framework regarding the definition of «electronic

evidence,» criteria for its admissibility, and optimal collection procedures is substantiated. The author examines various forms of international cooperation, including legal assistance requests, joint investigation teams, information exchange between law enforcement agencies of different countries, and cooperation with international organizations. The significant role of international organizations (Interpol, Europol, Eurojust) in providing technical and organizational support to law enforcement agencies investigating transnational crimes related to information technologies is highlighted.

The article also presents a comparative analysis of approaches to regulating electronic evidence in various legal systems, including common law countries (USA, Great Britain) and continental law countries, with particular attention to positive experiences that could be implemented in Ukrainian legislation. The author emphasizes that while common law countries have more detailed procedural rules for the collection, storage, and evaluation of electronic evidence, continental law countries are gradually adapting their legislation to the requirements of the digital era.

Specific proposals have been formulated to rationalize domestic criminal procedural legislation regarding the regulation of procedures for working with electronic evidence and parameters for its evaluation. These include the introduction of modern regulatory definitions and standards, the concept of «chain of preservation of evidence,» certification procedures for software used to collect and analyze electronic evidence, integrated information systems that automate the process of collecting, storing, and exchanging electronic evidence, and mechanisms for «quick freezing» of electronic data.

The necessity of developing unified standards for recording, storing, and examining the specified evidentiary information, taking into account its specific properties, is emphasized. The implementation of the proposed changes would increase the effectiveness of regulations for using electronic evidence in criminal proceedings in Ukraine and ensure their compliance with international standards.

The results of the presented research have doctrinal and applied significance for improving the process of proof in the conditions of digitalization of criminal justice in Ukraine.

Key words: electronic evidence, digital evidence, criminal proceedings, admissibility of evidence, collection of evidence, evaluation of evidence, international cooperation, cybercrime.

Горєлова В.Ю.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

Горелкіна К.Г.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

КОРУПЦІЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ДЕФОРМАЦІЯ ПРАВОСУДДЯ ТА ШЛЯХИ ВІДНОВЛЕННЯ ДОВІРИ

Корупція в кримінальному процесі є системним явищем, яке не лише підриває довіру до правосуддя, але й спотворює його сутність, перетворюючи на інструмент захисту інтересів представників влади, чиновників, політичних еліт, впливових груп і злочинних угруповань. У статті досліджуються основні форми корупційних проявів у кримінальному провадженні, зокрема хабарництво, неправомірний тиск на учасників процесу, змовництво між правоохоронцями та злочинними угрупованнями, а також зловживання процесуальними повноваженнями. Особливу увагу приділено аналізу впливу корупції на доказовий процес, який перетворюється на формальність, де юридична сила доказів визначається не їхньою об'єктивністю, а лояльністю до певних інтересів.

Важливим аспектом дослідження є оцінка міжнародних механізмів протидії корупції, зокрема Конвенції ООН проти корупції (2003) та рекомендації GRECO (Group of States Against Corruption) та OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development). Підкреслено, що хоча ці інструменти мають значний потенціал, їхня ефективність обмежується через формальне виконання вимог без реальних системних змін. Наприклад, незалежність суддів, запобігання конфліктам інтересів і прозорість фінансування політичних партій часто залишаються на рівні декларацій.

У статті запропоновано комплексний підхід до боротьби з корупцією, який включає в себе судову реформу, цифровізацію процесів, посилення громадського контролю і прозорість фінансування політичних партій та суворі санкції за порушення.

Зроблено висновок, що подолання корупції вимагає не лише законодавчих змін, а й соціальної трансформації, переосмислення цінностей та політичної волі. Лише поєднання цих чинників може забезпечити стійкі результати та відновлення довіри до інститутів правосуддя. Стаття підкреслює, що успіх залежить від поєднання законодавчих змін, технологій і політичної волі.

Ключові слова: корупція, кримінальний процес, доказовий процес, незалежність суддів, GRECO, OECD, Конвенція ООН проти корупції, цифровізація.

Постановка проблеми. Корупція в кримінальному процесі виступає не лише як окремий соціально-правовий феномен, а як глибоко вкорінене системне викривлення механізмів здійснення правосуддя. Вона пронизує всі етапи провадження – від досудового розслідування до остаточного судового рішення – і формує викривлену модель правозастосування, де домінують приватні інтереси над суспільним благом. Втрата неупередженості, маніпуляції доказами, навмисне затягування справ, змовницькі зв'язки між слідчими, прокурорами й представниками кримінальних структур – усе це набуває ознак не поодиноких відхилень, а сталих практик. Особливу тривогу викликає трансформація доказового про-

цесу на користь формальних угод, що підмінюють реальне з'ясування істини – зокрема, майже 60% вироків у корупційних справах 2023 року ґрунтувалися на угодах про визнання винуватості. Така статистика свідчить про глибоку ерозію довіри до судової системи та обумовлює необхідність переосмислення методів подолання корупційного тиску в межах кримінального провадження. Мова йде не лише про оновлення нормативної бази, а й про потребу інституційної перебудови, технологічної модернізації та міжнародної синергії в реалізації принципів справедливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти використання корупційних механізмів у кримінальному процесі досліджували

такі науковці, як: В. Л. Ортинський (2020) [1] (досліджує кримінально-правову характеристику корупційних злочинів в Україні, аналізуючи їхні особливості та правові наслідки), В. М. Дубас (2022) [2] (аналізує зміни в кримінальному процесуальному законодавстві України в умовах воєнного стану, зокрема щодо антикорупційного судочинства), В. В. Долежан (2021) [3] (розглядає антикорупційну політику в Україні, пропонує шляхи її вдосконалення та підвищення ефективності), В. В. Ковальчук (2020) [4] (вивчає маніпуляції з доказами в кримінальному процесі, розкриваючи методи та наслідки таких дій), Ю. М. Павліченко (2022) [5] (досліджує питання незалежності судової влади в Україні, аналізуючи її роль у протидії корупції), А. П. Самсонов (2020) [6] (розглядає міжнародні стандарти боротьби з корупцією, аналізуючи їхнє застосування в Україні), П. О. Яременко (2021) [7] (досліджує роль громадського контролю у протидії корупції, аналізуючи його ефективність та вплив на судовий процес).

Постановка завдання. Метою статті є аналіз корупційних механізмів у кримінальному процесі та розробка рекомендацій щодо їх подолання. Для досягнення цієї мети необхідно дослідити форми корупційних проявів у кримінальному провадженні, проаналізувати вплив корупції на доказовий процес, оцінити ефективність міжнародних антикорупційних інструментів, запропонувати комплексний підхід до боротьби з корупцією. Результати дослідження мають стати основою для подальших наукових дискусій та практичних кроків щодо реформування кримінального процесу в Україні.

Виклад основного матеріалу. Корупція в кримінальному процесі являє собою системне явище, що виражається у зловживанні службовим становищем, купівлі-продажу впливу, фальсифікації доказів або інших протиправних діях, спрямованих на викривлення ходу правосуддя. Це явище не лише підриває довіру до інститутів держави, але й деформує саму сутність кримінального провадження, перетворюючи його на інструмент захисту інтересів окремих осіб або груп.

Згідно з сучасними підходами, корупція в кримінальному процесі може проявлятися у різних формах: 1) хабарництво (підкуп суддів, прокурорів, слідчих); 2) неправомірний тиск на свідків, експертів або потерпілих, 2) змовництво між правоохоронцями та злочинними угрупованнями; 3) зловживання процесуальними повноважен-

нями (навмисне затягування справ, незаконне закриття кримінальних проваджень).

Як зазначає В.П. Гмирко, корупційні механізми у правозастосуванні спотворюють саму суть доказового процесу, перетворюючи його з об'єктивного інструменту встановлення істини на формальну процедуру, де вирішальне значення має не об'єктивність доказів, а їх відповідність певним зацікавленим сторонам [8]. Відбувається так зване спотворення доказової бази через цілеспрямовану фальсифікацію доказів (Ковальчук В.В., 2020) [4], селективне використання матеріалів справи та тиск на експертів для отримання потрібних висновків. Ці корупційні практики підривають базові принципи а саме: об'єктивність розслідування, рівність сторін у процесі та презумпцію невинуватості. Ці явища формують "паралельну" систему правосуддя, де формальні процедури зберігаються, але їх зміст викривлюється (Ортинський В., 2020 [1]; Долежан В.В., 2021 [3]).

Корупція залишається однією з найсерйозніших загроз для правової системи України, особливо в контексті доказового процесу. Вона впливає на всі етапи судочинства – від розслідування злочинів до ухвалення судових рішень. Зловживання владою, маніпуляції з доказами, м'якість покарань і затягування розгляду справ підривають довіру громадян до правосуддя.

Наведена таблиця містить конкретні дані та приклади, які ілюструють, яким чином корупція впливає на доказовий процес в Україні. Вона базується на аналітичних матеріалах та дослідженнях щодо діяльності судової системи й антикорупційних органів.

Тому боротьба з корупцією в кримінальному процесі потребує не лише національних механізмів, але й інтеграції міжнародних стандартів. Серед ключових документів, що впливають на формування антикорупційної політики, варто виділити конвенцію ООН проти корупції (2003 р.) [14] та рекомендації GRECO [15].

Конвенція ООН проти корупції (2003 р.) [9], є основним міжнародним інструментом протидії корупції. Як зазначав Д. Ковачевський [16], Конвенцію ООН проти корупції називають «глобальною конституцією» антикорупційної боротьби через її всеосяжний характер. Конвенція ООН [9] насправді є двоголосою симфонією між проголошеними ідеалами та суворою реальністю. Цей документ [9] не просто встановлює правила, а кардинально змінює парадигму міжнародного співробітництва у сфері протидії корупції. Кон-

Вплив корупції на доказовий процес в Україні

Фактор впливу	Опис ситуації
Використання угод про визнання винуватості	У 2023 році майже 50% вироків у корупційних справах були винесені на підставі угод про визнання винуватості. За ст. 369 КК України з 1 430 вироків 851 (майже 60%) ухвалені на основі таких угод [9].
М'якість покарань	З початку 2024 року в Україні було винесено 1 758 вироків за корупційні правопорушення. У 98% випадків покаранням став штраф, лише у 1,5% – позбавлення волі [10].
Корупція на найвищому рівні	У травні 2023 року голову Верховного Суду Всеволода Князева викрили на отриманні хабара у 2,7 мільйона доларів США [11].
Вплив корупції на судові рішення	У 2020 році судді Конституційного Суду України визнали статтю про незаконне збагачення неконституційною, викликавши підозри щодо конфлікту інтересів [12].
Затримки у судових процесах	Моніторинг судових засідань у справах "топ-корупції" показав, що з 450 запланованих засідань 220 не відбулися, здебільшого через відсутність складу суду [13].

Таблиця 1 побудована на підставі використаних в неї джерел.

венція стала революцією у міжнародному праві, вперше об'єднавши превентивні механізми (від декларування доходів до етичних кодексів), кримінальні санкції (включно з новими складами злочинів) та міжнародні інструменти повернення активів. Проте її справжня в механізмі оцінки виконання, який на жаль, часто перетворюється на бюрократичну формальність. Найбільш суперечливим залишається положення про незалежність судів. Так у конвенції вимагаються припинення об'єктивних критеріїв призначення суддів, захисту від політичного тиску, прозорості судових рішень. Але український досвід останніх років показує, що навіть за наявності прогресивних законів системні зміни потребують довгий час на становлення цих критеріїв.

Інноваційний підхід Конвенції ООН [14] – визнання громадянського суспільства рівноправним учасником антикорупційної політики. Проте на практиці органи влади часто імітують співпрацю, так звані «громадські ради» стають декорацією, правозахисники стикаються з неправомірним тиском. І не дивлячись на те, що після ратифікації у 2006 році Україна [17] створила нові антикорупційні органи, прийняла десятки законів і впровадила електронні системи, статистика свідчить (Графік 1), що зростання виявлених випадків корупції часто відображає не погіршення ситуації, а посилення боротьби з нею.

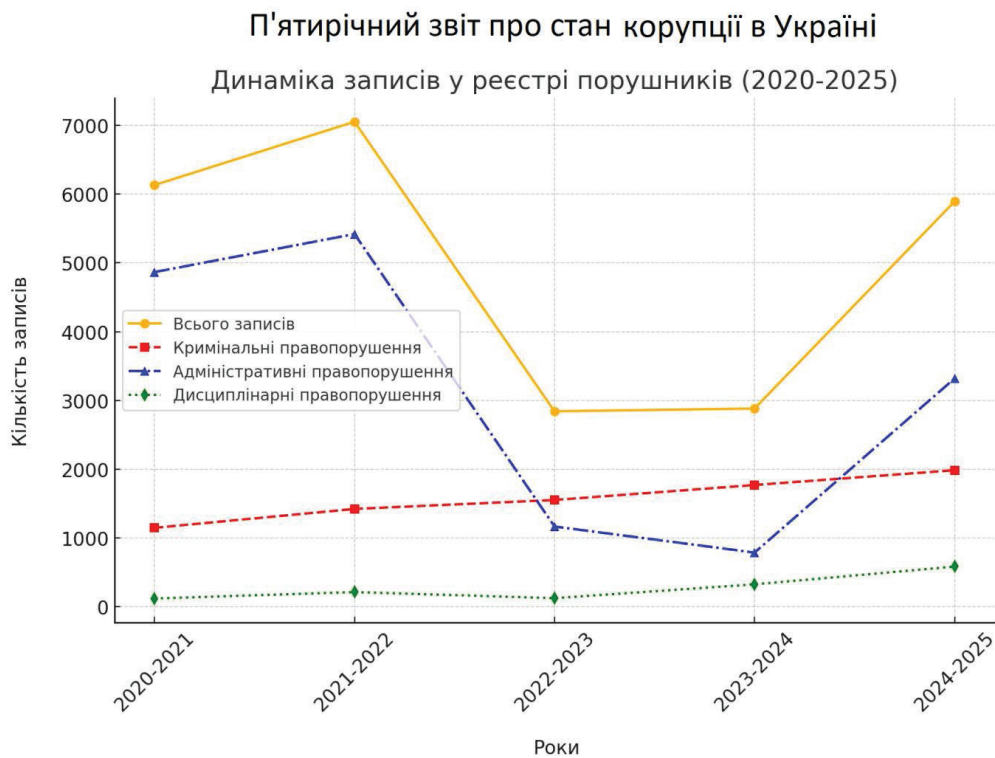
Тому Конвенція ООН, її ефективність, залежить не від формального виконання рекомендацій, а від здатності кожної країни переосмислити саму природу владних відносин. Як зазначають дослідники (Гмирко, 2010 [8]; Самсонов, 2020 [6]), корупція є не лише злочином, а способом

функціонування певних систем, що вимагає глибоких інституційних змін.

Першого травня 1999 року, державами-членами Ради Європи, була створена GRECO – це спеціалізована організація Ради Європи, яка займається моніторингом антикорупційних реформ. Цей моніторинг поєднує в собі експертний аналіз політичний тиск, практичні рекомендації індивідуальні для кожної країни. GRECO жорстко критикує так звані «камуфляжні» реформи, завдяки котрим формально змінюються процедури призначення суддів, але фактично зберігаються механізми політичного впливу [19].

В Україні спостерігається парадокс: міжнародні антикорупційні зобов'язання виконуються на папері, але реальних змін немає. Міжнародні моніторингові органи (GRECO [15] та OECD [20]), неодноразово фіксували розрив між законодавчими новаціями та їх практичною імплементацією. Яскравим прикладом слугує створення нових антикорупційних органів, з обмеженими повноваженнями або без механізмів їхньої реальної незалежності. Аналіз судової реформи (Таблиця 2) демонструє, що близько 87% суддів з проблемною репутацією успішно пройшли процедуру переатестації, що свідчить про збереження колишніх кадрових моделей.

Проблема "камуфляжних" реформ особливо помітна в тому, як держава витрачає гроші. На папері нібито запроваджують чесні правила, але на ділі знаходять способи їх обійти. Дуже мало справ про велику корупцію доходять до суду. Це показує, що в роботі правоохоронних органів є серйозні недоліки. Виходить, що коли намагаються щось змінити, система просто пристосову-

Графік побудований автором на підставі статистики реєстру Національного агентства з питань запобігання корупції [18].

Таблиця 2

Судові реформи в Україні

Реформа / Інституція	Основні зміни та події	Проблеми та результати
Загальний стан судової системи	Судова реформа розпочата у 2016 році, спрямована на незалежність судів, підвищення довіри.	Низька довіра (7% після Революції Гідності). Більшість суддів залишилися корумпованими.
Верховний Суд України	Створено новий Верховний Суд.	23% суддів – недобросесні. Кваліфікаційне оцінювання провалено. Політичний вплив.
Вищий антикорупційний суд (ВАКС)	Запроваджено у 2019 році за участі міжнародних експертів (ГРМЕ з правом вето).	Успішний приклад: незалежний суд, понад 50 вироків у корупційних справах.
Вища рада правосуддя (ВРП) та Вища кваліфікаційна комісія суддів (ВККС)	У 2019 році прийнято закон №1008 для оновлення складу за участі міжнародних експертів.	ВРП та ВККС заблокували реформу. Частина нових членів (напр., Роман Маселько) – добросесні, але є сумнівні призначення (Дмитро Лук'янов).
Конституційний Суд (КС)	У 2020 році КС скасував кримінальну відповідальність за декларації, що викликало протести.	Політична залежність. У 2022 році запроваджено конкурсний відбір суддів, але з вадами.
Окружний адміністративний суд Києва (ОАСК)	У 2020 році оприлюднені "плівки Вовка" – докази корупції. Подано законопроект про ліквідацію.	ОАСК лишається корумпованим. Законопроекти №5369 та №5067 не реалізовані.
Карта судової реформи (2020)	План дій від громадських організацій для створення незалежної судової влади.	Частина рекомендацій не виконана через опір суддівської корпорації та політиків.

Таблиця 2 створена авторами на підставі аналітичного центру «Фундація DEJURE» [21].

ється, щоб все залишилося як було. Щоб це виправити, недостатньо просто прийняти нові закони. Потрібні глибокі зміни в самій системі.

Як показали оцінки четвертого раунду моніторингу України в рамках Стамбульського плану дій по боротьбі з корупцією, опублікованим Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) [22] навіть створення Вищої ради правосуддя не усунуло проблему «управління судами». Крім того, ОЕСР опублікувала окремий звіт, присвячений запобіганню та переслідуванню корупції в державних підприємствах України [23], який став важливим документом для реформування державних підприємств та вдосконалення антикорупційної політики в цій сфері.

Рекомендації організації акцентують на реальній, а не паперовій відокремленості слідчих від політичного тиску. Акцент зроблено саме на автоматизований розподіл справ, що дає можливість виключити так зване «ручне керування». Також в рекомендаціях зроблено зауваження на публічній декларації конфліктів інтересів. Публічна декларація конфліктів інтересів – це офіційний документ, у якому особа, що займає публічну посаду, розкриває інформацію про свої приватні інтереси, які можуть впливати на її службові обов'язки [24]. Декларація допомагає ідентифікувати такі ситуації та вжити заходів для їх врегулювання між потенційним (коли приватний інтерес може вплинути на об'єктивність прийняття рішень) і реальним (коли приватний інтерес вже впливає на об'єктивність або неупередженість рішень) конфліктом інтересів.

GRECO [10] викриває парадокс в системі кримінальної юстиції, а саме це політичне фінансування. У багатьох країнах ухвалюються закони для забезпечення фінансової прозорості, проте на практиці політики часто знаходять способи обходити ці норми, зокрема через використання

"тіньових" пожертв. Це створює ситуацію, коли, незважаючи на формальне дотримання законодавства, фактична корупція та непрозорість залишаються поширеними.

Яскравий приклад – рекомендації для Молдови (5-й раунд) щодо контролю за «тіньовими» пожертвами [25]. Ця країна, як і Україна, стикається з проблемами непрозорого фінансування політичних партій, що безпосередньо впливає на незалежність правоохоронних та судових інституцій. Дослідження молдовського кейсу дозволяє виокремити ключові слабкі місця системи, а також запропоновані міжнародними експертами механізми їх подолання, які можуть бути корисними для України у контексті подібних викликів.

Незважаючи на ці рекомендації, впровадження змін стикається з труднощами через опір з боку політичних еліт, які мають інтереси у збереженні статус-кво. Це підкреслює необхідність не лише ухвалення законів, але й створення ефективних механізмів їхнього виконання та залучення громадянського суспільства до процесу моніторингу та контролю.

Також спеціалізована організація Ради Європи наполягає на повній диджиталізації судових процесів, автоматичному фіксуванні всіх процесуальних дій, публічних реєстрах рішень.

Це все показує, що GRECO – це потужний інструмент всесвітнього тиску у кримінальному процесі на міжнародному рівні. Але GRECO не є панацеєю, а може бути лише індикатором системних проблем, каталізатором реформ і так званим "віконцем можливостей" для громадянського суспільства. Справжня ефективність залежить не від звітів у Страсбурзі, а від готовності національних еліт до змін.

Зміцнення незалежності судової влади є ключовим чинником демократичного розвитку та верховенства права, що вимагає усунення полі-

Таблиця 3

Рекомендації ОЕСР для Молдови

Рекомендація	Деталі
Посилення контролю за фінансуванням політичних партій	Впровадження механізмів для ідентифікації та перевірки джерел пожертв. Обмеження або заборона анонімних та готівкових внесків.
Підвищення прозорості фінансових звітів	Зобов'язання партій регулярно публікувати детальні фінансові звіти. Створення незалежних органів для перевірки та аудиту цих звітів.
Посилення санкцій за порушення	Введення суворих покарань для партій та кандидатів, які порушують правила фінансування. Забезпечення ефективного правозастосування для запобігання безкарності.

Таблиця 3 створена авторами на підставі робочої програми Антикорупційної мережі для Східної Європи та Центральної Азії (ACN) на 2023–2026 роки [26].

тичного впливу на процеси відбору, призначення та дисциплінарної відповідальності суддів. Формування прозорості, об'єктивної та неупередженої системи правосуддя можливе лише за умови впровадження механізмів, що унеможливають зовнішній тиск на суддівський корпус, а також гарантують їхню професійну автономність.

Подолання конфлікту інтересів серед прокурорів і слідчих є невід'ємною складовою ефективною кримінальної юстиції, адже саме ці посадові особи безпосередньо впливають на якість досудового розслідування та судового провадження. Удосконалення механізмів контролю, зокрема посилення етичних норм, створення незалежних органів нагляду та підвищення рівня відповідальності за порушення, сприятиме зменшенню корупційних ризиків у сфері правозастосування.

Прозорість фінансування політичних партій є критично важливою, оскільки нерегульовані та непрозорі фінансові потоки можуть безпосередньо впливати на судові та слідчі процеси, підриваючи довіру громадськості до інституцій правосуддя. Забезпечення відкритого доступу до інформації про джерела фінансування політичних суб'єктів, створення ефективних механізмів контролю та запровадження дієвих санкцій за порушення дозволить зменшити політичну залежність судових і правоохоронних органів.

Запровадження електронного документообігу, також є важливим інструментом мінімізації корупційних ризиків. Автоматизація процесів значно знижує можливості для несанкціонованого втручання та маніпуляцій з документами. Використання цифрових технологій у правозастосовній

діяльності забезпечує прозорість, ефективність та об'єктивність судового та слідчого процесів, що, у свою чергу, сприяє підвищенню рівня суспільної довіри до інституцій правосуддя.

Висновки. На підставі вищезазначеного, можна стверджувати про наступне. Особливе місце щодо боротьби з корупцією займає Конвенція ООН проти корупції (2003) та рекомендації GRECO, оскільки вони поєднують глобальні стандарти боротьби з корупцією з індивідуальним підходом до моніторингу корупційних проявів. Водночас Стамбульський план дій ОЕСР та програми міжнародної технічної допомоги забезпечують практичні інструменти для реалізації цих стандартів. Разом з тим, головною проблемою залишається формальне виконання вимог без системних змін. Аналогічно, рекомендації GRECO щодо прозорості фінансування політичних партій часто ігноруються через відсутність реальних санкцій.

Для подолання цих викликів необхідний комплексний підхід, що включає: 1) повну цифровізацію судових і слідчих процесів, зокрема автоматизований розподіл справ та публічні реєстри рішень, що зменшить можливості для маніпуляцій; 2) створення незалежних органів нагляду за фінансуванням політиків із повноваженнями блокувати анонімні транзакції; 3) інституційне закріплення громадського контролю, наприклад, через розширення повноважень антикорупційних НГО та обов'язкову публічність звітів про виконання міжнародних рекомендацій.

Важливо підкреслити, що успіх зазначеного залежить не лише від законодавчих новацій,

Рис. 1. Основні заходи щодо забезпечення прозорості та боротьби з корупцією

а й від соціальної трансформації. Поєднання міжнародного аудиту, цифрових інструментів і громадського тиску може забезпечити реальні зміни. Таким чином, подальші дослідження мають зосередитись на адаптації міжнародних механізмів до специфіки української правової системи, зокрема

через порівняльний аналіз із країнами Східної Європи.

Отже, без політичної волі, технологічного оновлення та громадського контролю міжнародні антикорупційні стандарти так і не вийдуть за межі формальностей.

Список літератури:

1. Ортинський В. Кримінально-правова характеристика кримінальних правопорушень, пов'язаних із корупцією в Україні. *Юридична наука*. 2020. № 2. С. 45–57.
2. Дубас В. М. Аналіз змін до кримінального процесуального законодавства України в період воєнного стану щодо антикорупційного судочинства. *Правова держава*. 2022. № 5. С. 89–102.
3. Долежан В. В. Антикорупційна політика в Україні. Харків, 2021. 314 с.
4. Ковальчук В. В. Маніпуляції з доказами у кримінальному процесі. *Кримінальне судочинство*. 2020. № 2. С. 98–110.
5. Павліченко Ю. М. Питання незалежності судової влади. *Український юридичний часопис*. 2022. № 1. С. 55–68.
6. Самсонов А. П. Міжнародні стандарти боротьби з корупцією. Львів, 2020. 192 с.
7. Яременко П. О. Роль громадського контролю у протидії корупції. *Антикорупційні студії*. 2021. № 3. С. 120–135.
8. Гмирко В. П. Доказування в кримінальному процесі: діяльнісна парадигма. Теоретичний аналіз. Проблематизація. СМД-репрезентація. Дніпропетровськ, 2010. 210 с.
9. Десятиліття корупції в Україні: побороти чи очолили? *LexInform*. URL: <https://lexinform.com.ua/podii/desyatylittya-korupsiyi-v-ukrayini-poboroly-chy-ocholyly/> (дата звернення: 04.04.2025).
10. Корупція в судовій системі України: 98% вироків – штрафи, 1,5% – ув'язнення. URL: <https://surl.li/nrldgr> (дата звернення: 04.04.2025).
11. Ржеутська Л. Корупція у Верховному Суді: масштаб справді неймовірний. URL: <https://surl.li/cbtszw> (дата звернення: 04.04.2025).
12. Думанська М. Судді Конституційного Суду прийняли рішення у власних інтересах. URL: <https://surl.li/wprawdl> (дата звернення: 04.04.2025).
13. У 2024 році ДБР розслідувало майже 156 тисяч кримінальних проваджень. *Юридична газета*. URL: <https://surl.li/xlfwmq> (дата звернення: 04.04.2025).
14. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції: прийнята 31 жовт. 2003 р. *Організація Об'єднаних Націй*. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/corruption.shtml (дата звернення: 05.04.2025).
15. Compliance Report on Ukraine. URL: <https://surl.li/qwspqw> (дата звернення: 05.04.2025).
16. Ковачевський Д. Конвенція ООН проти корупції: глобальний стандарт чи формальність? *Журнал міжнародного права*. 2019. № 3. С. 112–125.
17. United Nations Convention against Corruption (2003). Офіційний текст Конвенції (українською). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text (дата звернення: 05.04.2025).
18. НАЗК України. Статистика реєстру за 2020–2025 роки. *Національне агентство з питань запобігання корупції*. 2025. URL: <https://corruptinfo.nazk.gov.ua> (дата звернення: 06.04.2025).
19. GRECO знову критикує Україну за "камуфляжні" антикорупційні реформи. *Європейська правда*. 2024. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/03/15/7167238/> (дата звернення: 06.04.2025).
20. Organisation for Economic Co-operation and Development. OECD. 2017. URL: <https://www.oecd.org/en/countries/ukraine.html> (дата звернення: 07.04.2025).
21. Судова реформа в Україні: короткий огляд / *Фундація DEJURE*. URL: <https://surl.lu/ifbygl> (дата звернення: 06.04.2025).
22. Організація економічного співробітництва та розвитку. Антикорупційні реформи в Україні: Четвертий раунд моніторингу Стамбульського плану дій по боротьбі з корупцією. OECD. 2017. URL: <https://surl.li/dqvicf> (дата звернення: 06.04.2025).
23. Організація економічного співробітництва та розвитку. Попередження та переслідування корупції в державних підприємствах: Спеціальний звіт у рамках четвертого раунду моніторингу України. OECD. 2018. URL: <https://surl.lu/tcuged> (дата звернення: 06.04.2025).
24. GRECO (Група держав проти корупції). Fifth Evaluation Round: Corruption Prevention in Respect of Members of Parliament, Judges and Prosecutors (Ukraine). 2021. URL: <https://surl.lu/isdstq> (дата звернення: 06.04.2025).

25. OECD. *Istanbul Anti-Corruption Action Plan: 5th Round Monitoring Report on Moldova* / Organisation for Economic Co-operation and Development. 2021. URL: [https://one.oecd.org/document/DAF/COMP/GF/WD\(2022\)21/en/pdf](https://one.oecd.org/document/DAF/COMP/GF/WD(2022)21/en/pdf) (дата звернення: 06.04.2025).

26. OECD Anti-Corruption Work Programme 2023–2026 / Organisation for Economic Co-operation and Development. 2023. 56 с. URL: <https://surl.li/nvezsg> (дата звернення: 06.04.2025).

**Horielova V.Yu., Gorelkina K.H. CORRUPTION IN CRIMINAL PROCEEDINGS:
DEFORMATION OF JUSTICE AND WAYS TO RESTORE TRUST**

Corruption in criminal proceedings is a systemic phenomenon that not only undermines trust in justice, but also distorts its essence, turning it into a tool to protect the interests of government officials, political elites, influential groups and criminal gangs. The article examines the main forms of corruption in criminal proceedings, in particular, bribery, undue pressure on participants to the proceedings, collusion between law enforcement officers and criminal groups, and abuse of procedural powers. Particular attention is paid to the analysis of the impact of corruption on the evidentiary process, which turns into a formality, where the legal force of evidence is determined not by its objectivity, but by loyalty to certain interests.

An important aspect of the study is the assessment of international anti-corruption mechanisms, in particular the UN Convention against Corruption (2003) and the recommendations of GRECO (Group of States against Corruption) and OECD (Organization for Economic Co-operation and Development). It is emphasized that although these instruments have considerable potential, their effectiveness is limited by formal compliance without real systemic changes. For example, the independence of judges, prevention of conflicts of interest and transparency of political party funding often remain at the level of declarations.

The article proposes a comprehensive approach to fighting corruption, which includes judicial reform, digitalization of processes, strengthening of public control and transparency of political party financing, and strict sanctions for violations.

The authors conclude that overcoming corruption requires not only legislative changes, but also social transformation, rethinking of values and political will. Only a combination of these factors can ensure sustainable results and restore trust in justice institutions. The article emphasizes that success depends on a combination of legislative changes, technology and political will.

Key words: *corruption, criminal procedure, evidentiary process, judicial independence, GRECO, OECD, UN Convention against Corruption, digitalization.*

Карпець Ю.В.

Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності
Національної академії правових наук України

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ В УКРАЇНІ

У статті здійснено комплексний аналіз процесуальних особливостей призначення судових експертиз у кримінальних провадженнях щодо військових злочинів, скоєних під час збройної агресії проти України. У зв'язку з триваючою широкомасштабною збройною агресією Російської Федерації проти України, питання кваліфікації, розслідування та судового розгляду військових злочинів набуває особливої актуальності. Військові злочини, відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду, охоплюють грубі порушення міжнародного гуманітарного права, зокрема умисне вбивство, катування, руйнування цивільних об'єктів, депортацію цивільного населення тощо.. У межах кримінального провадження щодо таких злочинів судова експертиза виступає важливим інструментом здобуття об'єктивної інформації про обставини правопорушення, засоби його вчинення, наслідки та суб'єктів. В аспекті викладеного наголошується, що при розслідуванні означених кримінальних проваджень саме судова експертиза в сучасних умовах є не лише джерелом доказів, а й засобом документування злочинів, які можуть мати кваліфікацію як міжнародні. Наголошується, що експертні дослідження мають важливе значення не тільки для українського кримінального судочинства, а і для судочинства, яке потенційно може здійснюватися в рамках міжнародного кримінального процесу (МКС). Автор виокремлює основні види експертних досліджень, що застосовуються у практиці: судово-медичну, вибухотехнічну, криміналістичну, трасологічну, психолого-психіатричну, військово-експертну, а також аналіз цифрових відео- та аудіодоказів. Особливу увагу приділяється питанням доступу до місця події, збереження доказів, міжвідомчої та міжнародної співпраці, участі іноземних експертів та стандартизації процедур. У публікації наведено приклади з української та міжнародної практики, акцентовано на ролі дотримання ланцюга доказового обігу (chain of custody). Сформульовано висновки щодо необхідності вдосконалення правового регулювання, зміцнення технічної бази та інтеграції національних механізмів з міжнародними стандартами у сфері розслідування воєнних злочинів.

Ключові слова: військові злочини; судова експертиза; кримінальне провадження; збройна агресія; міжнародне право, криміналістика, кримінальний процес, міжнародний кримінальний процес.

Постановка проблеми. У зв'язку з триваючою широкомасштабною збройною агресією Російської Федерації проти України, питання кваліфікації, розслідування та судового розгляду військових злочинів набуває особливої актуальності. Військові злочини, відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду, охоплюють грубі порушення міжнародного гуманітарного права, зокрема умисне вбивство, катування, руйнування цивільних об'єктів, депортацію цивільного населення тощо [1]. У межах кримінального провадження щодо таких злочинів судова експертиза виступає важливим інструментом здобуття об'єктивної інформації про обставини правопорушення, засоби його вчинення, наслідки та суб'єктів.

В умовах війни роль експертних досліджень зростає, адже багато доказів можуть бути знищені або деформовані внаслідок бойових дій. Призначення експертиз, їх проведення, узгодження з міжнародними стандартами та подальше використання висновків у судовому провадженні вимагають чіткого процесуального регулювання [2]. Зважаючи на це, актуальним є дослідження особливостей призначення судових експертиз у кримінальних провадженнях, пов'язаних із воєнними злочинами, з урахуванням сучасного стану законодавства, практики і міжнародного досвіду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання призначення та проведення судових експертиз у кримінальному процесі розглядалися багатьма українськими та зарубіжними

науковцями. Серед найвпливовіших дослідників варто відзначити В. В. Цимбалюка, який акцентував увагу на теоретичних і практичних засадах судової експертизи в кримінальному процесі [5]. М. В. Костенко вивчав методичні аспекти підготовки та проведення експертних досліджень у кримінальних провадженнях. Ю. М. Грошевий та В. П. Колесник досліджували процесуальне значення експертизи як доказу, зокрема в умовах складних обставин досудового розслідування.

Особливості розслідування військових злочинів у межах кримінального процесу знайшли відображення у працях таких науковців, як І. Б. Удуд, Н. В. Савченко, О. В. Гусаров [7]. Вони підкресливали роль судової експертизи у розкритті злочинів, скоєних в умовах збройного конфлікту, і необхідність адаптації національного процесуального законодавства до реалій війни.

З-поміж практиків важливу роль відіграють працівники Офісу Генерального прокурора України, які координують роботу з розслідування воєнних злочинів, військові прокурори, експерти Національного бюро судово-медичної експертизи, фахівці з вибухотехнічних, трасологічних та інших видів експертиз. Цінним є також досвід міжнародних організацій, зокрема Міжнародного кримінального суду, Human Rights Watch, Amnesty International, які застосовують стандартизовані методики збору та аналізу доказів у міжнародних збройних конфліктах.

Обґрунтованість теоретичних положень і рекомендацій щодо подальшого наукового розроблення теми, а також достовірність результатів забезпечено використанням сукупності філософських, загально- і спеціально-наукових методів, що використовуються у правових дослідженнях. Як основний загальнонауковий метод застосовано діалектичний метод наукового пізнання, історико-правового аналізу.

Постановка завдання. Метою цієї статті є комплексне дослідження процесуальних особливостей призначення судових експертиз при розслідуванні військових злочинів в Україні. У межах поставленої мети передбачається виконання таких завдань: визначити ключові види експертиз, які застосовуються у розслідуванні воєнних злочинів; встановити нормативну базу та її відповідність міжнародним стандартам; проаналізувати практичні проблеми, з якими стикаються слідчі та експерти; запропонувати напрями удосконалення процесуального регулювання призначення експертиз у цій категорії справ.

Виклад основного матеріалу. Судова експертиза є одним із центральних інструментів встановлення об'єктивної істини у кримінальному провадженні щодо військових злочинів [3]. Її значення полягає у можливості підтвердити або спростувати версію слідства, встановити причинно-наслідкові зв'язки, ідентифікувати конкретних осіб, зброю, обставини, що мали місце під час вчинення злочину.

Військові злочини, які найбільш часто фіксуються в Україні, включають умисні вбивства цивільного населення, тортури, зґвалтування, руйнування об'єктів цивільної інфраструктури, застосування заборонених засобів ведення війни. Кожен з цих випадків вимагає різного спектра експертиз: від судово-медичних, біологічних, трасологічних до психологічних, військово-експертних і екологічних.

Судово-медична експертиза залишається основним видом дослідження при фіксації тілесних ушкоджень або встановленні причин смерті [4]. У випадках масових вбивств або застосування тортур судово-медичний експерт не лише описує пошкодження, а й визначає їх характер, механізм утворення, давність, а також можливу зброю або предмет, яким вони були нанесені. Наприклад, експертний висновок про наявність вогнепальних поранень спереду може свідчити про розстріл мирного населення під час евакуації. У випадку ексгумації тіл із братських могил, експерт має зафіксувати як морфологічні ознаки смерті, так і можливі ознаки знущання, пов'язані з міжнародним гуманітарним правом.

Унаслідок інтенсивного застосування артилерії, мінометів, авіаударів та безпілотників, експертизи вибухотехнічного характеру є вкрай важливими. Вони дозволяють встановити тип боеприпасу, напрямок пострілу, відстань, наявність уражаючих елементів. Балістичні дослідження, своєю чергою, допомагають у випадках розслідування влучань у цивільні об'єкти – житлові будинки, лікарні, школи. Ідентифікація калібру, слідів на залишках снарядів, а також місця розташування знаряддя ведення вогню, має важливе значення при підготовці обвинувальних актів, зокрема проти вищого військового командування [4].

Трасологічні експертизи використовуються для встановлення механізму проникнення у приміщення, залишених слідів взуття, транспортних засобів, знарядь злочину. Хімічні експертизи дозволяють виявити залишки отруйних або заборонених речовин. Окремо варто виділити еколо-

гічні експертизи, які мають застосування в умовах забруднення навколишнього середовища – ґрунтів, води, атмосферного повітря – у результаті обстрілів складів хімічних речовин, паливно-мастильних матеріалів тощо. Це дає змогу документувати екоцид – нову категорію міжнародних злочинів, які можуть кваліфікуватися в рамках Римського статуту [1].

Психологічні експертизи призначаються у випадках, коли необхідно оцінити психоемоційний стан потерпілого (особливо в разі сексуального насильства, катувань), а також наявність психічних відхилень у підозрюваного. Психіатричні експертизи, у свою чергу, визначають осудність особи на момент вчинення дій, зокрема якщо йдеться про військовослужбовців, які могли діяти під впливом бойового стресу або психотравми [5]. Такі дослідження повинні базуватися на принципах етичності, конфіденційності та уникнення вторинної травматизації потерпілих.

Військово-експертна експертиза є відносно новим для української правозастосовної практики видом експертиз [4]. Вона застосовується для аналізу правомірності чи неправомірності застосування сили з точки зору військової доцільності, пропорційності та розрізнення (принцип distinction). Наприклад, експерти можуть визначити, чи дійсно об'єкт, по якому було завдано удару, мав стратегічне військове значення або ж був суто цивільним. Це особливо важливо для кваліфікації дій як воєнного злочину згідно з міжнародним гуманітарним правом.

Для встановлення факту знищення цивільного об'єкта, такого як школа чи лікарня, можуть бути призначені будівельно-технічна, вибухотехнічна та екологічна експертизи. Вони дозволяють визначити тип і джерело ураження, характер пошкоджень, можливу шкоду довкіллю. У випадку розслідування катувань цивільних або військовополонених вирішальну роль відіграє судово-медична експертиза, яка має бути проведена якомога швидше, щоб зафіксувати тілесні ушкодження до зникнення їх слідів [3].

Окрему категорію становлять експертизи відео та аудіозаписів. В умовах сучасної війни відеофіксація стала одним із основних джерел доказів. Експерти проводять автентифікацію записів, аналізують метадані, встановлюють координати та часові рамки, ідентифікують на відео конкретних осіб, зброю або техніку. У справах воєнних злочинів дуже часто саме відеодокази слугують первинним доказом, на основі якого в подальшому здійснюється досудове розслідування [5].

З огляду на міжнародний характер розслідувань воєнних злочинів, експертизи, проведені в Україні, повинні відповідати міжнародним стандартам, зокрема стандартам Міжнародного кримінального суду (МКС) [1], Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), Статуту ООН. Особливо важливою є відповідність методик вимогам admissibility (допустимість доказів у міжнародному суді). Це включає забезпечення незалежності експертів, відсутність конфлікту інтересів, детальну документацію процедур та використання сертифікованого обладнання [5].

Наразі Україна співпрацює з низкою міжнародних слідчих груп (Joint Investigative Teams) та структур Євроюсту. Такі об'єднання дозволяють залучати експертів із інших країн, проводити спільні експертизи, передавати зразки на дослідження до спеціалізованих лабораторій у Європі та США. Водночас важливо дотримуватися вимог національного законодавства, щоб такі експертизи мали юридичну силу в українських судах [2].

Проблемним залишається питання призначення експертиз в умовах активних бойових дій. Часто місце злочину перебуває під тимчасовою окупацією або в зоні ризику для експертів. У таких випадках важливою є первинна фіксація доказів за допомогою спеціалізованих мобільних груп, які залучаються за підтримки міжнародних партнерів, зокрема у рамках проєктів ООН, ОБСЄ, Євроюсту.

Особливої уваги заслуговує дотримання вимог щодо «ланцюга збереження доказів» (chain of custody), який має бути задокументований на кожному етапі – від моменту виявлення речового доказу до передачі його до суду. Порушення цього принципу може призвести до втрати доказової сили висновку експерта або визнання його недопустимим у суді [5].

Ще однією особливістю є участь іноземних експертів і міжнародних організацій, які можуть проводити паралельні або спільні з українськими фахівцями дослідження. У таких випадках важливою є гармонізація методик, узгодження технічних стандартів, переклад висновків та взаємне визнання результатів [6].

З початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну (лютий 2022 року) слідчими органами було зареєстровано понад 120 000 кримінальних проваджень за фактами воєнних злочинів. Ця статистика охоплює вбивства цивільного населення, руйнування інфраструктури, сексуальне насильство, застосування заборонених засобів ведення війни, викрадення людей тощо [9].

У кожному другому випадку призначається хоча б одна судова експертиза. Найпоширенішими є судово-медичні (понад 30 000), балістичні (понад 7 000), вибухотехнічні (близько 6 000) експертизи. Однак лише близько 15% усіх зареєстрованих проваджень передано до суду, що свідчить про складність доказування складу злочину та потребу у вдосконаленні механізмів збору, збереження і використання доказової бази [9].

На практиці існують проблеми з неузгодженістю між слідчими та експертами, недостатньою конкретикою у постановках про призначення експертизи, що ускладнює формулювання питань до експертів. Крім того, значна частина експертів перевантажена роботою або не має належної кваліфікації у військовій сфері. Відсутність єдиної електронної бази для зберігання результатів експертиз, їх дублювання та складність у міжвідомчій взаємодії також негативно впливають на оперативність розслідування.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що судова експертиза при розслідуванні військових злочинів в Україні є одним із ключових процесуальних інструментів встановлення істини у кримінальному провадженні. Осо-

бливості таких злочинів, зокрема умови їх вчинення, масштаб, характер ураження та наслідки, потребують гнучкого, міждисциплінарного та стандартизованого підходу до призначення та проведення експертних досліджень.

Аналіз практики свідчить про низку проблем: обмеженість доступу до місць подій, дефіцит кваліфікованих кадрів, неналежне документування доказів, труднощі з міжнародною співпрацею. Для подолання цих викликів необхідно вдосконалити законодавче регулювання, посилити кадровий та матеріально-технічний потенціал експертних установ, забезпечити цифрову трансформацію процедур та підтримувати координацію з міжнародними інституціями.

Перспективним напрямом є створення єдиного центру експертизи воєнних злочинів із залученням фахівців різного профілю, використанням новітніх технологій збору, аналізу й зберігання доказової інформації. Урахування міжнародного досвіду, дотримання принципів належної правової процедури та активне використання експертного потенціалу стануть запорукою ефективного розслідування і притягнення до відповідальності осіб, винних у військових злочинах.

Список літератури:

1. Римський статут Міжнародного кримінального суду : прийнятий 17.07.1998. Офіц. пер. з англ. Київ : Міністерство юстиції України, 2006. 208 с.
2. Amnesty International. Investigating War Crimes: A Practical Manual. AI, 2022. 74 p.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI / Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.
4. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII / Відомості Верховної Ради України. 1994. № 28. Ст. 232.
5. Цимбалюк В. В. Судова експертиза у кримінальному процесі : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2020. 320 с.
6. Костенко М. В. Призначення судових експертиз у кримінальному провадженні. Київ : Наука, 2019. 240 с.
7. Удуг І. Б. Військові злочини: методика розслідування. Харків : Право, 2022. 288 с.
8. Human Rights Watch. Guidelines for Documenting War Crimes. HRW, 2023. 56 p.
9. Матеріали Офісу Генерального прокурора України. 2022–2024 URL : <https://gp.gov.ua/>(дата звернення: 30.04.2025).

Karpets Yu.V. PROCEDURAL FEATURES OF THE APPOINTMENT OF FORENSIC EXPERTISE IN THE INVESTIGATION OF WAR CRIMES IN UKRAINE

The article provides a comprehensive analysis of the procedural features of the appointment of forensic expertise in criminal proceedings regarding war crimes committed during the armed aggression against Ukraine. In connection with the ongoing large-scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, the issue of qualification, investigation and trial of war crimes is gaining particular relevance. War crimes, according to the Rome Statute of the International Criminal Court, include gross violations of international humanitarian law, in particular, intentional killing, torture, destruction of civilian objects, deportation of the civilian population, etc. [7]. Within the framework of criminal proceedings concerning such crimes, forensic examination serves as an important tool for obtaining objective information about the circumstances of the offense, the means of its commission, the consequences and the subjects. In the aspect of the above, it is emphasized that when investigating the specified criminal proceedings, forensic examination in

modern conditions is not only a source of evidence, but also a means of documenting crimes that may be qualified as international. It is emphasized that expert studies are of great importance not only for Ukrainian criminal proceedings, but also for proceedings that can potentially be carried out within the framework of international criminal proceedings (ICC). The author identifies the main types of expert studies used in practice: forensic, explosive, forensic, trace, psychological and psychiatric, military expert, as well as analysis of digital video and audio evidence. Special attention is paid to the issues of access to the scene of the incident, preservation of evidence, interagency and international cooperation, participation of foreign experts and standardization of procedures. The publication provides examples from Ukrainian and international practice, emphasizing the role of observing the chain of custody. Conclusions are formulated on the need to improve legal regulation, strengthen the technical base and integrate national mechanisms with international standards in the field of war crimes investigation.

Key words: *war crimes; forensic examination; criminal proceedings; armed aggression; international law, forensics, criminal process, international criminal process.*

Ціпотан Ю.П.

Національна академія внутрішніх справ

ДЕЯКІ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ТА НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ КОРУПЦІЙНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ СУДДЯМИ

У статті розглядаються процесуальні та тактичні особливості організації і тактики проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування кримінальних корупційних правопорушень, вчинених суддями. Аргументовано, що суспільна небезпека таких кримінальних корупційних правопорушень є значною, адже в наслідок їх вчинення підривається авторитет судової гілки влади в цілому. Визначено, що основними засобами збирання доказів у досліджуваних провадженнях є проведення слідчих (розшукових) дій, за допомогою яких отримується найбільше доказової інформації, яка покладається в основу повідомлення про підозру. Зазначено, що проведення слідчих (розшукових) дій великою мірою залежить від ситуації, яка складається під час розслідування правопорушення. Виокремлено етапи процесу розслідування кримінальних корупційних правопорушень, вчинених суддями. Визначено, що слідчі (розшукові) дії є найбільш ефективними та результативними на початковому етапі розслідування цієї категорії злочинів. Також встановлено, коло негласних слідчих (розшукових) дій, які проводяться, якщо виникає необхідність збирати докази про вчинене корупційне діяння, які неможливо отримати іншим шляхом. Звернена увага, на комплексний характер слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування кримінальних корупційних правопорушень, вчинених суддями. Розглянуто специфіку проведення огляду, обшуку, допиту, освідчування під час розслідування кримінальних корупційних правопорушень, вчинених суддями. Наведено типові об'єкти огляду, обшуку. Визначено типовий комплекс судових експертиз, які призначаються при розслідуванні корупційних кримінальних правопорушень, вчинених суддями та підкреслено завдання судових експертиз у кримінальному провадженні за цим видом злочину. Окреслено види типових негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування кримінальних корупційних правопорушень, вчинених суддями та зазначено особливості їх проведення.

Ключові слова: *неправомірна вигода, слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії, розслідування корупційних злочинів, суддя.*

Постановка проблеми. Корупція становить загрозу не лише розвитку держави та стабільності й безпеці суспільства, а й сприяє знищенню її демократичних інститутів та цінностей. Поширення корупції має вкрай негативний вплив на формування і діяльність органів державної влади, підриває довіру громадян до них, зводить нанівець принцип верховенства права та руйнує засади моралі та почуття справедливості в суспільстві. Поширення корупції в Україні, крім того, становить загрозу її демократичному розвитку, підриває авторитет України на міжнародній арені, створюючи тим самим безпосередню загрозу національній безпеці. Суспільна небезпека кримінальних корупційних правопорушень, вчинених суддями є значною, адже врешті решт підривається авторитет судової гілки влади. Довіра громадян до

судової влади – основа стабільної державності, а впевненість у безсторонності судді, який розглядає справу, є необхідною умовою дотримання принципу верховенства права. Саме тому розслідування корупційних злочинів, скоєних суддями, має вирішальне значення для посилення верховенства права та відновлення довіри суспільства до судової системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання проведення слідчих (розшукових) дій розглядали вітчизняні науковці: Т. О. Борець, І. І. Войтович, А. П. Гагаловська, С. Ю. Карпушин, К. О. Чаплинський, Ю. М. Черноус та ін. Розслідування кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності, розслідування кримінальних проваджень за фактами прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди

службовою особою досліджували: Л. І. Аркуша, Ю. О. Андрейко, А. Б. Балонь, Д. А. Бондаренко, Г. О. Гончарук, Н.В. Кимлик, О. О. Пунда, С. В. Олійник, Я. Є. Мишков, О. І. Ромців, О. В. Пчеліна, Р. Л. Степанюк, О. М. Таркан, А. В. Шевчишен, Д.О. Шумейко, М. Є. Шумило, С. С. Чернявський та інші науковці. Наукові дослідження також проводились щодо протидії деяким різновидам кримінальних правопорушень, пов'язаних із неправомірною вигодою, зокрема, стосовно посягань, учинених суддями (В.М. Трепак, М.В. Борусовський, Е.О. Ушкаленко).

Постановка завдання. Попри значні досягнення вчених у розробленні зазначеної проблематики, чимало питань, пов'язаних із організацією і тактикою проведення окремих слідчих (розшукових) дій залишилися не вирішеними. Мета статті – проаналізувати особливості проведення деяких гласних і негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування кримінальних корупційних правопорушень, вчинених суддями.

Виклад основного матеріалу. Для забезпечення незалежності суддів, їх недоторканності державою встановлений особливий порядок притягнення їх до кримінальної відповідальності. Цей порядок регламентовано Главою 37 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) «Кримінальне провадження щодо окремої категорії осіб». Особливий порядок здійснення кримінального провадження стосовно суддів стосується наступного: повідомлення про підозру; затримання; обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою чи домашнього арешту; обшуку; огляду особистих речей і багажу, транспорту, жилого чи службового приміщення; проведення негласних (розшукових) слідчих дій. Офіційний статус, пов'язаний із призначенням чи обранням цих осіб на посаду, створює для них особливий правовий режим. Загалом вони повністю набувають правового статусу з моменту отримання повноважень. Разом з тим, КПК не передбачає особливого порядку початку проведення досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених суддями. Тобто, внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР) про кримінальні правопорушення, вчинені суддями, здійснюється на загальних підставах, відповідно до вимог ст. 214 КПК України [1].

Процес розслідування, передусім, передбачає декілька етапів: початковий, наступний і завершальний. Кожний з них має свою мету та певну специфіку. Перший етап – початковий. Мета

даного етапу: детальніше зорієнтуватися в обставинах злочину, накопичення інформації, вивчення фактичних даних, які в подальшому мають бути визнані достатніми для прийняття рішення. Мета другого етапу (наступний) – створює необхідну фактичну основу для пред'явлення обвинувачення (повідомлення про підозру) і допиту обвинуваченого (підозрюваного). Третій – завершальний етап: можливість повідомити про підозру пред'явити обвинувачення, допит обвинуваченого (підозрюваного) та здійснення інших дій, що необхідні для завершення розслідування.

Корупційні кримінальні правопорушення вчинюються в умовах певної обстановки. Відповідно до неї та механізму вчинення утворюється певна кількість матеріальної й ідеальної доказової інформації. У процесі досудового розслідування кримінального провадження основними засобами збирання доказів є проведення слідчих (розшукових) дій (далі – С(Р)Д), за допомогою яких отримується найбільше доказової інформації, яка покладається в основу обвинувачення. Слідчі (розшукові) дії є діями, спрямованими на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні [1].

На початковому етапі розслідування кримінальних корупційних правопорушень, вчинених суддями проводиться значна частина роботи зі збирання, оцінювання та використання доказів для вирішення всіх завдань розслідування й установлення обставин учинення злочину. На цьому етапі найчастіше слідчі (розшукові) дії проводяться у межах тактичних операцій у поєднанні з негласними слідчими (розшуковими) діями (далі – НС(Р)Д). Загалом зазначені дії спрямовані на викриття підозрюваної особи (судді) та збирання доказів.

Вивчення слідчої і судової практики та проведене нами опитування дає підстави стверджувати, що під час розслідування цієї категорії злочинів найбільш ефективними та результативними варто вважати такі слідчі (розшукові) дії: 1) огляд: огляд приміщення, огляд документів, з якими працював суддя, якого підозрюють у вчиненні кримінального правопорушення (100%); 2) обшук житла чи іншого володіння особи (наприклад, службового кабінету) з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення службового зловживання, відшукання знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуто в результаті його вчинення (97%); 3) допит (заявника, свідків, підозрюваного) (100%); 4) призначення судових експертиз (85%).

Проведення слідчих (розшукових) дій великою мірою залежить від слідчої ситуації, яка складається на момент початку розслідування злочину, а саме: сприятлива ситуація (наявність усіх відомостей про особу, яка вимагає неправомірну вигоду, наявність у неї владних повноважень і правового статусу, наявність або відсутність співучасників злочину, наявність попередньої розмови про об'єкт і предмет неправомірної вигоди, зв'язок між заявником й підозрюваним у вчиненні злочину тощо); несприятлива ситуація (наявність лише окремих ознак, які дають можливість дійти висновку, що вчиняється злочин (відомо особу, яка вимагає неправомірну вигоду, проте не встановлено, чи владна вона приймати рішення на користь заявника; розмова з особою, яка приймає рішення здійснюється через посередника; місце зустрічі про передачу неправомірної вигоди буде повідомлено додатково тощо).

Досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до ЄРДР. Відповідно до положень діючого КПК України, слідчий, прокурор до початку досудового розслідування у невідкладних випадках мають право проводити лише одну слідчу дію – огляд місця події (ч. 3 ст. 214 КПК України).

Відповідно до ст. 237 КПК України з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення слідчий, прокурор проводять огляд місця вчинення злочину, приміщень, речей і документів, що мають відношення до корупційних дій. Огляд місця події здійснюється з метою вивчення обстановки й умов, за яких проходили зустрічі учасників події, та виявлення слідів вчинення кримінального правопорушення. Інколи важливо встановити сам факт одержання неправомірної вигоди на тому або іншому місці, що може бути підтверджене виявленими слідами взуття, рук, залишеними речами і предметами. У ході огляду місця події слідчий, прокурор мають звертати увагу на деталі обстановки, де можуть бути виявлені сліди вчиненого кримінального правопорушення (предмет злочину, документи, що підтверджують виконання яких-небудь дій тощо).

Для отримання допомоги з питань, що потребують спеціальних знань, слідчий, прокурор до участі в огляді може запросити спеціалістів, тобто осіб, які володіють спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і можуть надавати консультації під час досудового розслідування. Вилучення предмета злочину за їх участю забезпечить збереження слі-

дів пальців рук, потожирових нашарувань, спеціальної хімічної речовини, тощо. Руки та одяг судді обстежуються на предмет наявності хімічної речовини, з них робляться змиви, які упаковуються та печатуються. Разом з тим, Законом України «Про судоустрій і статус суддів» передбачено, що такі дії можливо проводити виключно за рішенням суду. Необхідно пам'ятати, що опечатується також і зразок чистої вати, за допомогою якої робились змиви, а також зразок препарату, яким помічався предмет злочину. Це необхідно при проведенні в подальшому судово-хімічної експертизи.

При проведенні огляду дозволяється вилучення лише речей і документів, які мають значення для кримінального провадження, та речей, вилучених з обігу. Усі вилучені речі і документи підлягають негайному огляду і опечатуванню із завірненням підписами осіб, які брали участь у проведенні огляду. Якщо огляд речей і документів на місці здійснити неможливо або їх огляд пов'язаний з ускладненнями, вони тимчасово опечатуються і зберігаються у такому вигляді доти, доки не буде здійснено остаточний огляд і опечатування.

Під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень, вчинених суддями, останні зазвичай вживають заходів для приховування предмета неправомірної вигоди, важливих документів та інших речових доказів, пов'язаних із кримінальним правопорушенням. Для вирішення цих завдань (пошук потенційних речових доказів) доцільним є проведення обшуку, який належить до числа першочергових слідчих (розшукових) дій. Відповідно до ст. 234 КПК України обшук проводять із метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукання знаряддя кримінального правопорушення або майна, здобутого внаслідок його вчинення, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб. У КПК України обшук поділяється на: обшук житла (під житлом особи розуміється будь-яке приміщення, яке перебуває у постійному чи тимчасовому володінні особи, незалежно від його призначення і правового статусу, та пристосоване для постійного або тимчасового проживання в ньому фізичних осіб, а також всі складові частини такого приміщення); обшук іншого володіння осіб); обшук особи» [1]. Обшук проводять на підставі ухвали слідчого судді. Для цього слідчий за погодженням із прокурором або прокурор звертаються до слідчого судді з відповідним клопотанням. До клопотання додають оригінали або копії докумен-

тів та інших матеріалів, якими прокурор, слідчий обґрунтовують клопотання, а також витяг із ЄРДР щодо кримінального провадження, у межах якого подано клопотання.

Під час обшуку обов'язково вилучають гроші, передані як предмет неправомірної вигоди, зразки хімічних препаратів, ватні тампони зі змивами з поверхні долонь рук підозрюваного та поверхні його робочого стола, рукавички, за допомогою яких оглянуто гроші, мобільні термінали підозрюваних і свідків, сім-картки, карти пам'яті, носії з відеозаписами.

Тактика допиту під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень, вчинених суддями ґрунтується на типових програмах допиту заявника (потерпілого), свідка (понятого, експерта), підозрюваного (обвинуваченого), посередника в переданні предмета неправомірної вигоди. Під час допиту з'ясовують: обставини, що пов'язані з подією злочину; відомості, що характеризують особу учасників кримінального провадження; інформацію про відносини між службовою особою – корупціонером та іншими особами, наявність співучасників злочину; характеристика наслідків злочину, вид і розмір шкоди, завданої ним та ін.

Цілоком аргументованою, є теза, висловлена Волобуєвим А.Ф. та Мирошніченком Ю.М., які констатують, що «допит є найбільш поширеним у кримінальному провадженні процесуальним способом отримання відомостей, на основі яких встановлюється й доказується наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають юридичне значення. Його особливістю є те, що він спрямований на виявлення й фіксацію слідів кримінального правопорушення у вигляді ідеальних суб'єктивних образів, що утворилися в пам'яті учасників та очевидців кримінального правопорушення» [2, с. 51].

Розглядаючи питання щодо слідчих (розшукових) дій, варто погодитись з позицією, яка висловлена С.С. Чернявським, що під час документування злочинної діяльності з використанням заздалегідь ідентифікованих (помічених) засобів одним із головних доказів вини підозрюваних є наявність зафіксованих у матеріалах кримінального провадження даних про те, що на руках або одязі підозрюваної особи виявлено речовини, які з'явилися внаслідок контакту підозрюваного із заздалегідь ідентифікованими (поміченими) засобами, у першу чергу, грошовими знаками. Відповідно до ст. 241 КПК України, для виявлення слідів кримінального правопорушення на тілі

підозрюваного слідчий проводить освідчення на підставі постанови прокурора. Крім того, згідно зі ст. ст. 208, 234, 236 КПК України, з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення (виявлення предмета неправомірної вигоди, його упаковки або частин, документів чи інших об'єктів, що мають доказове значення) може бути проведено обшук особи (як при затриманні особи, так і під час обшуку житла чи іншого володіння особи) [3, с.227]

Розслідування корупційних кримінальних правопорушень, вчинених суддями неможливе без застосування спеціальних знань, а саме залучення судового експерта. Законодавець відводить проведенню експертизи певне місце в структурі КПК, що цілоком відповідає пізнавальній сутності слідчої (розшукової) дії: в результаті проведення експертизи відбувається отримання доказів – фактичних даних про обставини кримінального правопорушення, які містяться у висновку експерта.

Ми погоджуємося з науковцями, що стверджують, що проведення експертизи – це специфічна слідча (розшукова) дія, оскільки суб'єктом безпосереднього отримання фактичних даних про обставини, пов'язані з подією правопорушення, виступає не слідчий чи прокурор, а інший суб'єкт, залучений до проведення експертизи. Висновки експертів є процесуальним джерелом доказів, а, відповідно, фактичні дані, викладені в ньому, – доказами [4, с. 1044].

Під час анкетування детективів НАБУ та вивчення і аналізу судових вироків встановлено, що орієнтовно 90% звернень для проведення експертизи – це звернення до експертних служб МВС України (ДНДЕКЦ МВС України; Київський НДЕКЦ МВС України) та СБУ України (Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз СБУ України), науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України (Київський науково-дослідний інститут судових експертиз, Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. Проф. М. С. Бокаріуса»), а також Львівська обласна клінічна психіатрична лікарня (40%), Київська обласна клінічна психіатрична лікарня (60%).

Згідно з результатами вивчення кримінальних проваджень, аналізу судових рішень, проведених наукових досліджень під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень, вчинених суддями найбільш поширеними експертизами є: судова криміналістична експертиза аудіо-,

відеоматеріалів; судова експертиза документів; судова портретна експертиза; судова почеркознавча експертиза; судова комп'ютерно-технічна експертиза; судова дактилоскопічна експертиза; психологічна експертиза; судова лінгвістична (семантико-текстуальна) експертиза. Перелічені види експертиз вирішують ідентифікаційні та діагностичні завдання, а саме: встановлення виконавця рукописного тексту (підписів) у документі на паперових носіях; належність слідів рук конкретним особам, що залишені на предметах неправомірної вигоди; тотожність зразків голосу людини з голосом на фонограмі та інші [5, с. 116-117].

Серед видів НС(Р)Д, які застосовуються під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень, вчинених судьями, можна виділити наступні: аудіо, відео-контроль особи; зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж; зняття інформації з електронних інформаційних мереж; накладення арешту на кореспонденцію; огляд та виїмку кореспонденції та спостереження за особою або місцем; аудіо, відео-контроль місця, проведення контролю за вчиненням злочину. На думку А.В. Шевчишена зазначені негласні слідчі (розшукові) дії спрямовані суто на збирання доказів [6, с. 441].

Варто погодитись з думкою Є.В. Чуйко, який зазначає, що основне призначення негласних слідчих (розшукових) дій – отримання у кримінальному провадженні інформації про посткримінальні події, здобутої із використанням негласних сил і засобів, що належать до сфери оперативно-розшукової діяльності. Це є характерною особливістю, яка відрізняє НС(Р)Д від гласних слідчих (розшукових), а також те, що відомості про факти і методи їх проведення не підлягають розголошенню за винятком випадків, передбачених КПК України (ч. 1 ст. 246). Тим самим для правоохоронних органів створюються сприятливі умови для викриття організованої і ретельно прихованої злочинної діяльності [7, с. 203].

Ми підтримуємо слушну думку Н.В. Кимлик, що діяльність оперативних підрозділів з перевірки інформації про осіб (судді), що готують чи вчиняють корупційні правопорушення, проводяться ще до початку кримінального провадження, зібрані дані мають основне значення для подальшого ходу розслідування і судового розгляду [8, с. 134].

Доречно також наголосити, що відповідно до ч. 2 ст. 247 КПК України розгляд клопотань про надання дозволу на проведення негласних слідчих (розшукових) дій щодо суддів у приміщенні судових органів, може здійснюватися слідчим суддею відповідного апеляційного суду поза межами територіальної юрисдикції органу досудового розслідування.

Висновки. Отже, розслідування корупційних кримінальних правопорушень, вчинених судьями має свою специфіку, що характеризується, на початковому етапі, певним комплексом процесуальних засобів збирання доказів. Проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень, вчинених судьями залежить від слідчої ситуації, та відповідає меті й завданню безпосередньої процесуальної дії, оцінці повноти її проведення, прийнятті рішення про використання її результатів. На початковому етапі розслідування слідчі (розшукові) дії проводяться у поєднанні з негласними слідчими (розшуковими) діями, і спрямовані на викриття підозрюваної особи (судді) і збирання максимальної кількості доказів.

Вагомим слідчими (розшуковими) та негласними слідчими (розшуковими) діями у розслідуванні вказаних злочинів є обшук, допит, огляд, призначення експертиз, аудіо-, відеоконтроль місця, спостереження за особою, річчю або місцем, контроль за вчиненням злочину (у формі спеціального слідчого експерименту, імітування вчинення злочину).

Список літератури:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 18.08.2024).
2. Волобуєв А.Ф., Мирошніченко Ю.М., Допит у кримінальному провадженні: досудове розслідування і судовий розгляд. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2025. Серія ПРАВО. Випуск 87: частина 4. С. 50-56. URL:DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.7>.
3. Чернявський С.С. Особливості розслідування одержання прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою. *Вісник кримінального судочинства*, 2015. № 1. С. 223-229.
4. Антонюк П.Є., Сорока І.В., Чупріна О.В.. Проведення експертизи як засіб збирання доказів під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з державним фінансуванням галузі охорони

здоров'я. *Наукові перспективи*. 2024. № 2 (44). С. 1042-1053. URL: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-2\(44\)-1042-1053](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-2(44)-1042-1053).

5. Ціпотан Ю.П. Проведення експертиз під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень, вчинених суддями. *Корупційні ризики в Україні: актуальні шляхи їх недопущення та подолання*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Науководослідний інститут публічного права. (8 жовтня 2024 р. Львів – Торунь : Liha-Pres). 2024. С. 134-138.

6. Шевчишен А.В. Можливості негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальних провадженнях про корупційні злочини. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. (Київ, 9 грудня 2016 року). Київ: Національна академія внутрішніх справ. С. 448-441. URL: <https://elar.navs.edu.ua/jspui/handle/123456789/5011>

7. Чуйко Є.В. Негласні слідчі (розшукові) дії під час розслідування розкрадань майна у сфері виконання державних соціальних програм. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2023. Серія ПРАВО. 80 (2). С. 201-206.

8. Кимлик Н.В. Особливості проведення слідчих дій під час розслідування корупційних злочинів. *Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право)*. 2013. 4(63). С. 132-137.

Tsipotan Yu.P. SOME ORGANIZATIONAL AND TACTICAL PRINCIPLES OF CONDUCTING CERTAIN INVESTIGATIVE (DETECTIVE) AND COVERT INVESTIGATIVE (DETECTIVE) ACTIONS IN THE INVESTIGATION OF CRIMINAL CORRUPTION OFFENSES COMMITTED BY JUDGES

The article examines the procedural and tactical features of the organization and tactics of investigative (detective) and covert investigative (detective) actions during the investigation of criminal corruption offenses committed by judges. It is argued that the public danger of such criminal corruption offenses is significant, since as a result of their commission, the authority of the judiciary as a whole is undermined. It is determined that the main means of gathering evidence in the investigated proceedings are investigative (search) actions, which provide the most evidentiary information which forms the basis for a notice of suspicion. It is noted that the conduct of investigative (detective) actions largely depends on the situation which develops during the investigation of an offense. The author identifies the stages of the process of investigation of criminal corruption offenses committed by judges. It is determined that investigative (detective) actions are the most effective and efficient at the initial stage of investigation of this category of crimes. The author also identifies the range of covert investigative (detective) actions which are carried out if there is a need to collect evidence of a corruption offense which cannot be obtained in any other way. Attention is drawn to the complex nature of investigative (detective) and covert investigative (detective) actions during the investigation of criminal corruption offenses committed by judges. The author analyzes the specifics of inspection, search, interrogation, and examination during the investigation of criminal corruption offenses committed by judges. Typical objects of inspection and search are presented. The author defines a typical set of forensic examinations which are appointed in the course of investigation of corruption criminal offenses committed by judges and emphasizes the tasks of forensic examinations in criminal proceedings under this type of crime. The author outlines the types of typical covert investigative (detective) actions during the investigation of criminal corruption offenses committed by judges and specifies the peculiarities of their conduct.

Key words: unlawful benefit, investigative (detective) actions, covert investigative (detective) actions, investigation of corruption offences, judge.

Шевчук О.М.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Карпенко М.В.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ДОКАЗИ ТА ДОКАЗУВАННЯ В АДМІНІСТРАТИВНИХ СПРАВАХ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ НАРКОЗЛОЧИННОСТІ

В статті проведено аналіз теоретичних та практичних проблем встановлення доказів та доказування в адміністративних справах пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів та психотропних речовин. Зазначається що, для ефективного вирішення адміністративної справи пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів та психотропних речовин, рішення суду має бути законним та обґрунтованим, ґрунтуватися на засадах верховенства права, тобто бути таким, що ухвалене на підставі повного та всебічного розгляду обставин в справі, підтверджених відповідними доказами. Вказується, що джерелами доказів в адміністративних справах пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів є письмові, речові та електронні докази, показання свідків та висновки експертів. Констатовано, що дослідження доказів в адміністративних справах пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів та психотропних речовин – це сукупність процесуальних дій, спрямованих на отримання від учасників процесу необхідної інформації стосовно конкретної справи та осмислення її зважаючи на предмет доказування у досліджуваній сфері. Здійснено аналіз судових рішень національних суддів в контексті допустимості доказів у справах адміністративних справах пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів й здійснено аналіз рішення ЄСПЛ. Звертається увага на важливість дотримання встановлених законодавством процедур щодо збирання, фіксації та дослідження доказів, зокрема речових, письмових та електронних, показань свідків і висновків експертів. Наводяться приклади порушень під час затримання осіб, фіксації фактів зберігання наркотичних речовин, проведення експертиз, медичних оглядів, що часто призводить до визнання доказів недопустимими та закриття адміністративних справ в судах. З'ясовано, що багатьох адміністративних справ, що стосуються незаконного обігу наркотичних засобів чи психотропних речовин, відсутність експертного висновку щодо вилучених матеріалів унеможлиблює доведення факту наявності заборонених наркотичних засобів. Зроблено висновок, що практика окремих судових рішень вказує на порушення встановлених законом процедур щодо збору чи фіксації доказів, предметом яких є наркотичні чи психотропні речовини. Окремо авторами зазначається, що такі дії уповноважених осіб у більшості випадків приводять до обмеження конституційних прав і свобод людини, а також вказують про неналежний спосіб їх отримання правоохоронними органами. Підкреслюється необхідність системного підходу до вирішення окреслених питань через вдосконалення правозастосовчої практики, посилення процесуальних гарантій та підвищення професійного рівня суб'єктів, уповноважених на фіксацію адміністративних правопорушень.

Ключові слова: докази, доказування, наркотичні засоби, психотропні речовини, адміністративні правопорушення, адміністративне судочинство, судова практика.

Постановка проблеми. В Україні, за даними статистики, наркоманія збільшується на 8% на рік, що є однією з найвищих тенденцій у світі. У цьому слід пам'ятати, що 70 % наркозалежних осіб становить молодь до 25 років. Відповідно до Всесвітнього Звіту про наркотики 2023 року Організації Об'єднаних Націй В 2021 році 5,3 відсотки всіх підлітків 15-16 років у світі вживали канабіс, що може мати довготривалі та тяжкі

наслідки для їх розвитку. За даними Всесвітнього звіту про наркотики за 2024 рік також зазначено, що у 2022 році більше 292 мільйони людей, або кожна 18-а, вживали наркотики в протязом останнього року – що на 20 відсотків більше, ніж десять років тому.

Збільшується кількість правопорушень в сфері незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин. Проблемними питаннями пра-

возастосування є законність отримання доказів у цій царині. Способи отримання доказів, предметом яких є наркотичні чи психотропні речовини, для притягнення особи до адміністративної відповідальності безпосередньо залежать від їхнього джерела, та має бути отриманий відповідно до вимог законодавства та з дотриманням визначених процедур. Однак існує неоднозначна судова практика з цих питань, оскільки їх отримання та фіксація часто супроводжуються порушеннями процесуальних норм. Що вказує на актуальність вибраної теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади інституту доказів та доказування в адміністративному судочинстві звернули увагу такі вчені як В.М. Гарашук, Т.О. Коломоєць, О. М. Соловійова, Я.С. Калмикова, В.В. Самонова [1] та ін. Потрібно звернути увагу на публікації дослідників в наукометричних базах Скопус у цій сфері, а саме щодо специфіки забезпечення прав наркозалежних на реабілітацію в Україні та Європейському Союзі [2], проблем адаптації законодавства України щодо контролю за обігом наркотиків до законодавства Європейського Союзу [3], окремих питань доступу до інформації та практики ЄСПЛ [4] та ін. Однак, проблемні питання встановлення доказів та доказування в адміністративних справах пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів та психотропних речовин залишились поза увагою дослідників. Вищенаведене вказує на наукову новизну роботи та підкреслює актуальність вибору теми.

Постановка завдання. Мета статті є проаналізувати та охарактеризувати проблемні питання встановлення доказів та доказування в адміністративних справах пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів та психотропних речовин.

Виклад основного матеріалу. Оцінку допустимості доказів зобов'язані здійснювати уповноважені національні суди, проте Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) зберігає за собою право перевіряти справедливості способів їх отримання [5]. Тому, Кодекс адміністративного судочинства України (далі – КАС України) вказує, що для ефективного вирішення адміністративної справи, рішення суду має бути законним та обґрунтованим, ґрунтуватися на засадах верховенства права, тобто бути таким, що ухвалене на підставі повного та всебічного розгляду обставин в справі, підтверджених відповідними доказами [6].

Для встановлення допустимості доказів в адміністративних справах пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів або психотропних

речовин важливе значення мають джерела доказів та їх дослідження. Зокрема, згідно ч. 2 ст. 72 КАС України, джерелами доказів є письмові, речові та електронні докази, показання свідків та висновки експертів [6]. В наукових працях вказується, що дослідження доказів – це сукупність процесуальних дій, спрямованих на отримання від учасників процесу необхідної інформації стосовно конкретної справи та осмислення її зважаючи на предмет доказування [7, с. 103]. Вищенаведене підходить для нашого предмету дослідження.

У положеннях Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), передбачена адміністративна відповідальність за незаконне виробництво, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин у невеликих кількостях без мети збуту [8] та інші правопорушення у цій царині. Для адміністративного проступку окрім його складових елементів має значення розмір (малий, великий та особливо великий) наркотичних чи психотропних речовин [9], а також для отримання інформації щодо віднесення конкретної речовини до наркотичної (чи психотропної, або аналогу) та їх маси, необхідно провести обов'язкову експертне дослідження.

Спосіб отримання доказів в адміністративному провадженні включає діяльність визначених законодавством суб'єктів, спрямовану на збирання та фіксацію доказів. Форми документування процесуальних дій адміністративного провадження закріплені у ст. 251 КУпАП. Так, процесуальні дії можуть бути зафіксовані в адміністративному протоколі, на технічних носіях, що містять інформацію про відповідні дії, а також у поясненнях осіб, письмових документах й інших матеріалах, що мають значення для справи [8].

Відмітимо також, що постановою Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 року № 16 вказує про необхідність висновку експерта щодо визначення виду, назви та характеристик наркотичних засобів, або психотропних речовин, а також встановлення їхнього походження, методів виготовлення чи обробки [10]. Крім визначення, чи відноситься вилучена речовина до наркотичних засобів, психотропних речовин чи їхніх аналогів, важливим є також встановлення її кількості. Ця ознака має першочергове значення у кваліфікації правопорушення як адміністративного або кримінального.

Розглянемо окремі судові рішення у досліджуваній сфері. Так, у справі № 347/622/24, розглянутій Косівським районним судом Івано-Франків-

ської області 9 травня 2024 року, було встановлено вину особи у вчиненні адміністративного правопорушення, кваліфікованого за ч. 1 ст. 44 КУпАП, та застосував адміністративне стягнення у вигляді штрафу в розмірі 850 гривень. Згідно з матеріалами справи, під час патрулювання працівники поліції зупинили громадянина, який поведився підозріло. У ході проведення поверхневого огляду в особи було виявлено пакет із речовиною, схожою на наркотичну. На місці події було складено протокол про адміністративне правопорушення, а вилучену речовину направлено на експертизу, яка підтвердила, що це наркотичний засіб. Суд, розглянувши матеріали справи, дійшов висновку про наявність вини особи щодо незаконного зберігання наркотичних засобів без мети збуту, що є порушенням ч. 1 ст. 44 КУпАП [11]. В інших судових справах за номером № 336/2561/23 [12], № 308/6801/19 [13], та номером № 199/394/24 [14] щодо порушень, передбачених ч. 1 ст. 44 КУпАП, демонструють процедуру виявлення, фіксації та розгляду фактів незаконного зберігання наркотичних засобів без мети збуту. Судові рішення ґрунтувалися на достатніх доказах, а відсутність скарг на неправомірні дії поліції свідчить про дотримання процесуальних норм.

Однак, часто поліція не затримують особу за підозрою в скоєнні правопорушення через відсутність впевненості щодо складу та кількості вилученої наркотичної речовини. Якщо ж під час експертного дослідження буде встановлено, що речовина не містить наркотичних компонентів, виникає питання щодо правомірності арешту та відповідальності поліції за такі дії.

Окрім вищезазначеного поширеною проблемою на практиці є фактичне затримання особи без належного документального оформлення, яке відповідно до вимог ст. 254 КУпАП [8] має бути зафіксоване у встановленому порядку. Крім того, вилучення речового доказу (наприклад, наркотичного засобу) у процесі такого затримання особи або під час огляду місця події має відбуватися згідно з визначеними законодавством правилами, недотримання яких може спричинити визнання доказів недопустимими.

Так, за постановою Смілянського міськрайонного суду Черкаської області від 13 грудня 2023 року у справі № 703/4338/23 особу було притягнуто до адміністративної відповідальності за керування транспортним засобом у стані наркотичного сп'яніння. Однак суд закриття провадження у справі, мотивуючи це тим, що під час адміністративного провадження були допущені

порушення, зокрема відсутність належного протоколу затримання та направлення на медичний огляд, що суперечить вимогам ст. 254 КУпАП [15]. Зокрема, за матеріалами справи, поліція зупинила особу за підозрою в керуванні транспортним засобом у стані сп'яніння, однак не вилучили у неї водійське посвідчення на місці, а також не забезпечили проходження медичного огляду відповідно до встановленої процедури. Суд дійшов висновку, що сам факт зовнішніх ознак сп'яніння не є достатнім доказом для притягнення до відповідальності без належно оформлених доказів, що стало підставою для закриття провадження [15].

Також у іншій справі № 757/49326/20-п, що розглядалася Київським апеляційним судом, особа була визнана винною у вчиненні адміністративного правопорушення за ч. 1 ст. 130 КУпАП, що передбачає відповідальність за керування транспортним засобом у стані наркотичного сп'яніння. Суд першої інстанції встановив, що особа керувала автомобілем з ознаками наркотичного сп'яніння, що було підтверджено висновком наркологічної лікарні [16]. Проте, суд апеляційної інстанції скасував постанову суду першої інстанції та закриття справу, зважаючи, що огляд на стан наркотичного сп'яніння було проведено з порушеннями вимог Інструкції про порядок виявлення у водіїв транспортних засобів ознак алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння [17]. Зокрема, судом було встановлено, що особі не було проведено лабораторні дослідження на визначення наркотичного засобу, а діагноз про наявність стану сп'яніння було встановлено тільки на підставі клінічних ознак. Апеляційний суд також врахував, що за фізичної неможливості особи здати сечу, лікарем не було отримано зразки іншого біологічного середовища для перевірки її стану [16]. Отже, у цій справі неналежний спосіб встановлення стану наркотичного сп'яніння став наслідком порушення встановленого порядку проведення медичного огляду, що призвело до визнання доказів недопустимими та закриття справи через відсутність складу адміністративного правопорушення.

В іншій справі, приміром, за постановою Богунського районного суду м. Житомира від 30 грудня 2024 р., [16] особа була визнана винною у вчиненні правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 44 КУпАП. Однак під час судового розгляду виникли спірні питання щодо правомірності затримання та законності складання процесуальних документів. Відповідно до матеріалів адміністративного провадження, під час судового розгляду встановлено, що поліція зупинила особу, запідозривши її у збе-

ріганні наркотичних засобів. Вилучення речовини, схожої на наркотичну, було оформлено у протоколі огляду місця події, складеному слідчо-оперативною групою. Вказувалося, що особа самостійно дістала та передала поліції пакет із забороненою речовиною. Проте у судовому розгляді особа заперечила факт добровільної передачі наркотичних засобів, пояснюючи це тим, що вона не мала фізичної можливості цього зробити через контроль з боку правоохоронців. Водночас у матеріалах справи не було достатніх доказів, які б підтверджували або спростовували цю версію подій. Суд, враховуючи суперечності в матеріалах справи, дійшов висновку про недотримання належних процесуальних гарантій та порушення процедури фіксації адміністративного правопорушення. Попри це, беручи до уваги складений протокол та інші матеріали, суд визнав особу винною та призначив адміністративне стягнення у вигляді штрафу [18]. Отже, ця справа також підкреслює важливість правильного документування дій правоохоронців під час виявлення та фіксації адміністративних правопорушень, а також необхідність забезпечення належних процесуальних гарантій для уникнення спірних ситуацій у суді.

У низці адміністративних справ, що стосуються незаконного обігу наркотичних речовин, відсутність експертного висновку щодо вилучених матеріалів унеможливує доведення факту наявності заборонених засобів. Це, у свою чергу, стає підставою для припинення провадження. Наприклад, у справі № 716/35/19, яку розглядав Заставнівський районний суд 24 травня 2019 року, обвинувачений заперечував факт вживання наркотиків і не погоджувався з результатами експрес-тесту. Для підтвердження або спростування цього факту слід було провести лабораторний аналіз сечі з використанням більш точних методів, проте таке дослідження не здійснили. Відсутність цього аналізу зробила неможливим доведення наявності наркотичних речовин, що стало причиною закриття справи [19].

Аналогічно, у справі № 753/9354/22 від 8 травня 2023 року виявлено порушення щодо зберігання та пакування біологічних матеріалів. Зокрема, відсутність належного маркування та підписів на вилучених зразках викликала сумніви щодо їхньої достовірності. Ці процесуальні недоліки поставили під загрозу об'єктивність експертного висновку, що призвело до визнання зібраних доказів недопустимими [20]. Таким чином, якщо немає належного висновку експерта або порушено процедуру його отримання, це може суттєво

вплинути на результат адміністративного розгляду. У таких випадках суди можуть ухвалити рішення про закриття справи через відсутність належних доказів.

У контексті дослідження судової практики у справах, що пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів, важливо звернути увагу на практику ЄСПЛ, зокрема до справи «Раманаускас проти Литви» від 5 лютого 2008 року, яка встановлює принципові стандарти оцінки допустимості доказів. ЄСПЛ розглянув ситуацію, де особа була залучена до справи через дії правоохоронців, які фактично спровокували вчинення злочину, пов'язаного з незаконним обігом наркотичних речовин. Судом було встановлено, що дії правоохоронців вийшли за межі звичайного розслідування та становили неприховану провокацію, чим порушується право особи на справедливий судовий розгляд [21]. Зокрема, ЄСПЛ визначив, що провокація від правоохоронних органів має місце, коли співробітники не обмежуються пасивним розслідуванням, а активно впливають на особу, спонукаючи її до вчинення злочину, який за звичайних обставин не було б вчинено. Такі дії визнаються порушенням ст. 6 Європейської конвенції з прав людини, що гарантує право на справедливий судовий розгляд [22]. Таким чином, справа «Раманаускас проти Литви» демонструє, що процесуальні порушення при зборі доказів можуть призводити до визнання таких доказів недопустимими, а отже, ставити під сумнів легітимність переслідування в справах, що пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів.

Висновки. Практика окремих судових рішень вказує на порушення встановлених законом процедур щодо збору чи фіксації доказів, предметом яких є наркотичні чи психотропні речовини. Ці дії уповноважених осіб у більшості випадків приводять до обмеження конституційних прав і свобод людини, а також вказують про неналежний спосіб їх отримання правоохоронними органами. В результаті, під час судового розгляду в адміністративних судах такі докази можуть бути визнані недопустимими та не використовуватися при ухваленні судового рішення. Вищенаведене вказує на необхідність удосконалення методики збору, процесуального закріплення та оцінювання доказів, предметом яких є наркотичні чи психотропні речовини. Отримані результати статті дозволяють сформулювати висновки щодо шляхів удосконалення правового механізму доказування в справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з незаконним обігом наркотиків.

Список літератури:

1. Самонова В.В. Джерела доказів в адміністративному судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 202-204.
2. Shevchuk O. Features of ensuring the rights of drug addicts for rehabilitation in Ukraine and the European Union: Comparative Legal Aspect. /Shevchuk O., Shevchuk V. Kompaniets I., Lukashevych S., Tkachova O. *Juridical Tribune – Tribuna Juridica*. 2022. Vol. 12, Issue 2, P. 264 – 282.
3. Shevchuk, O., Adaptation of Ukrainian legislation on drug trafficking control to European Union legislation (separate aspects). / Shevchuk, O., Protsiuk, I., Mokhonchuk, S., & Papusha, I. *Juridical Tribune– Tribuna Juridică*. 2019. Vol. 9, Num. Special, pp. 117 – 126.
4. Shevchuk, O. Human Right to Access Public Information: The Experience of Ukraine and the Practice of the ECtHR. / O. Shevchuk, O. Drozdov, V. Kozak, A. Vyltsan, O. Verhoglyad-Gerasymenko. *Hasanuddin Law Review*. 2023. Vol 9, no. 2. pp. 155-167. DOI: 10.20956/halrev.v9i2.4396
5. Козинець І.Г., Кравченко В. Я. Окремі питання доказів та доказування адміністративному судочинстві на сучасному етапі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 173-177.
6. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
7. Калмикова Я. С. Аксіологія фактів у доказовій діяльності в адміністративному судочинстві. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 2. С. 101–104.
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
9. Про затвердження таблиць невеликих, великих та особливо великих розмірів наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, які знаходяться у незаконному обігу: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 01.08.2000 № 188 (у редакції наказу Міністерства охорони здоров'я України від 29.07.2010 № 634), . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0512-00#Text>
10. Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів : постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 № 16. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-02#Text>
11. Постанова Косівського районного суду Івано-Франківської області від 09 травня 2024 року. Справа № 347/622/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118912508>
12. Постанова Івано-Франківського міського суду від 18 квітня 2023 року. Справа № 336/2561/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110269310>
13. Постанова Ужгородського міськрайонного суду від 11 липня 2019 року. Справа № 308/6801/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82978531>
14. Постанова Смілянського міськрайонного суду Черкаської області від 13 грудня 2023 року. Справа № 703/4338/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115620269>
15. Постанова Амур-Нижньодніпровського районного суду м. Дніпропетровська від 19 січня 2024 року. Справа № 199/394/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116398172>
16. Постанова Київського апеляційного суду від 31 травня 2021 року. Справа № 757/49326/20-п. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97404057>
17. Про затвердження Інструкції про порядок виявлення у водіїв транспортних засобів ознак алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції: Наказ МВС України та МОН України від 09 листопада 2015 № 1452/735. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1413-15#Text>
18. Постанова Богунський районний суд м. Житомира від 30 грудня 2024 року. Справа № 295/12866/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124139575>
19. Постанова Заставнівського районного суду від 24 травня 2019 року. Справа № 716/35/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82086372>
20. Постанова районного суду у справі № 753/9354/22 від 8 травня 2023 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111627226>
21. ЄСПЛ. «Раманаускас проти Литви» від 5 лютого 2008 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-126069>
22. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Міжнародно-правовий документ від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

Shevchuk O.M., Karpenko M.V. EVIDENCE AND SUBSTANTIATION IN ADMINISTRATIVE CASES IN THE FIELD OF COMBATING DRUG

The article analyzes theoretical and practical issues related to the establishment and assessment of evidence in administrative cases concerning the illicit trafficking of narcotic drugs and psychotropic substances. It is

emphasized that, for the effective resolution of such administrative cases, court decisions must be lawful and well-founded, based on the principles of the rule of law—namely, adopted as a result of a comprehensive and thorough examination of the case circumstances, substantiated by appropriate evidence. The sources of evidence in these cases include written, material, and electronic evidence, witness testimonies, and expert opinions. It is stated that the examination of evidence in administrative proceedings related to drug trafficking constitutes a set of procedural actions aimed at obtaining necessary information from the parties involved and analyzing it in light of the subject of proof in this area. The article examines national court decisions in the context of admissibility of evidence in such cases and also analyzes a relevant judgment of the European Court of Human Rights. Attention is drawn to the importance of complying with the procedures established by law regarding the collection, documentation, and examination of evidence, particularly physical, written, and electronic evidence, witness statements, and expert conclusions. The article highlights instances of violations during the apprehension of individuals, documentation of drug possession, conducting forensic examinations and medical assessments, which often result in evidence being deemed inadmissible and administrative proceedings being closed. It is revealed that in many administrative cases concerning the illicit circulation of narcotic drugs or psychotropic substances, the absence of an expert opinion regarding seized materials makes it impossible to prove the presence of prohibited substances. The authors conclude that certain court practices indicate violations of statutory procedures for collecting and recording evidence related to narcotic or psychotropic substances. It is also noted that such actions by authorized officials often lead to restrictions of constitutional rights and freedoms and demonstrate improper methods of evidence collection by law enforcement bodies. The need for a systemic approach to addressing these issues is emphasized, through improving law enforcement practices, strengthening procedural safeguards, and enhancing the professional competence of officials authorized to document administrative offenses.

Key words: *administrative offenses, administrative proceedings, court practice, evidence, evidentiary process, narcotic drugs, psychotropic substances.*

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавство

УДК 343.137.5

DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.2/23>**Гавриленко В.В.**

Державне некомерційне підприємство

«Державний університет «Київський авіаційний інститут»

ПРОСТОРОВА СФЕРА ДІЇ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА НА ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ СУДОВИХ ТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

У статті розглядаються питання впливу міжнародно-правових засобів на окремий специфічний об'єкт регулювання, яким є діяльність національних судових та правоохоронних органів. Загальновідомо, що вплив може здійснюватися за трьома аспектами або сферами дії міжнародного права: сферою суб'єктною, сферою об'єктною і сферою просторовою. У статті досліджуються лише одна сфера – просторова, яка відіграє важливе значення і зазвичай саме вона покладається в основу розробки та прийняття багатьох міжнародних договорів. Ззначається, що просторова сфера може виступати у міжнародних правовідносинах стосовно побудови національних правопорядків як в односторонньому сенсі, так й у зв'язку із суб'єктним та об'єктним аспектами, оскільки вони тісно пов'язані між собою, але просторовий аспект потребує окремого детального аналізу. Доведено, що якщо завдяки впливу міжнародних стандартів законодавці національних держав прийняли нові правові норми, то стосовно останніх треба вже казати не про просторову сферу дії міжнародного акту, а про просторову (територіальну) чинність національних нормативно-правових актів, до яких увійшли нові норми. Цей простір характеризується обсягом того фізичного правового простору, в межах якого на відповідних суб'єктів права поширюється формальна обов'язковість таких актів. Зроблено спробу знайти підходи для відповіді на питання, яким чином можуть одночасно на певній просторовій території діяти (правозастосовуватися) норми і міжнародного права і національного законодавства за умови, наприклад, якщо вони мають ознаки певної неузгодженості, розбіжності і, навіть, суперечать одні іншим? А якщо є суперечності або незрозумілості між правовими приписами міжнародного договору і нормами національного законодавства, то хто з них має пріоритет? Підходи сформульовано завдяки аналізу праць відомих вітчизняних науковців-юристів. Обґрунтовано, що в українському національному законодавстві має закріплюватися пріоритет міжнародного права над внутрішньодержавним, міжнародний договір має стояти вище, ніж національний закон, насамкінець, в разі колізій між нормами міжнародних договорів, ратифікованих Верховною Радою України, і нормами національного законодавства, пріоритетному застосуванню підлягають норми міжнародних договорів. Наведені факти розбіжностей, іноді навіть суттєві, між міжнародно-правовими нормами та правовими приписами у національному законодавстві, коли йдеться про просторову сферу дії прийнятих національних нормативно-правових актів після впливу на них міжнародних стандартів. Робляться такі висновки: 1) принципи дії нормативно-правових актів у просторі потребують подальшої розробки та удосконалення як у міжнародному праві так й в національних законодавствах, що дозволить з'ясувати специфіку територіальної чинності нормативно-правових актів і врахувати її в процесі здійснення правового регулювання суспільних відносин; 2) просторові межі дії міжнародно-правових стандартів та національних нормативно-правових актів повинні мати чітке й однозначне закріплення у відповідних документах, що сприятиме їхньої ефективної дії та більш повної реалізації свого функціонального призначення.

Ключові слова: просторова сфера дії міжнародного права, міжнародно-правові стандарти, імплементація, національний правопорядок, судові та правоохоронні органи, суб'єкти та об'єкти впливу міжнародного права.

Постановка проблеми. Проблема дослідження полягає в тому, щоб окреслити та охарактеризувати просторову сферу дії міжнародного права та міжнародно-правових стандартів на діяльність національних судових та правоохоронних органів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти проблеми статті розглядалися в роботах Л. Богачової, О. Копиленко, Д. Москвича, Н. Оніщенко, І. Овчинникова, П. Рабіновича, О. Скакун, О. Солоненко, Т. Сироїд, В. Суханова, Ю. Шемшученко та інших вчених. Проте комплексного аналізу просторової сфери дії міжнародного права на діяльність національних судових та правоохоронних органів на загально-теоретичному рівні проведено не було, що має бути доповнено результатами проведеного дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є доведення до наукової спільноти уявлення важливості проблеми про просторові сфери і межі дії міжнародно-правових стандартів та національних нормативно-правових актів, необхідності їхнього чіткого й однозначного закріплення у відповідних документах. Завданнями є аналіз наукових праць, дослідження міжнародних джерел, у яких визначені питання просторової сфери дії міжнародно-правових стандартів та національних нормативно-правових актів.

Виклад основного матеріалу. У наукових та навчальних юридичних джерелах сфера дії міжнародного права залежно від застосування міжнародно-правових засобів впливу на об'єкт регулювання поділяється на: сферу суб'єкту, яка пов'язана із колом суб'єктів, які виступають у міжнародно-правових відносинах; сферу об'єкту, яка пов'язана із міжнародно правовими відносинами та які безпосередньо виступають об'єктом міжнародного права, і сферу просторову або просто територіальну, яка включає сухопутні, морські, повітряні та інші простори, а також географічні об'єкти (наприклад, Антарктика, азово-чорноморський басейн, води відкритого моря, чорноморські протоки та ін.) [1, 2].

Необхідність дослідження питань про *просторову сферу* виникає тоді, коли завдяки впливу міжнародних стандартів на національну правову систему стосовно діяльності судових та правоохоронних органів в законодавстві та інших нормативно-правових актах робляться спеціальні правові приписи про дію або бездіяльність визначених суб'єктів (конкретної держави або сукупності держав; державних органів, що здійснюють судову та правоохоронну діяльність; осіб і грома-

дян, що знаходяться на теренах держави, та представників (співробітників) судових і правоохоронних органів) на конкретних просторах, де можуть бути реально реалізовані правові норми, що спеціально прийняті для визначення їхньої функціональності.

Треба підкреслити, що *просторова сфера* дії прийнятих національних нормативно-правових актів після впливу на них міжнародних стандартів має виняткове значення для практики і вона, зазвичай, але не завжди, відображається в кожному міжнародному договорі (найчастіше, в положеннях про сферу його дії).

Взагалі питання полягає у наступному: якщо дія міжнародного права у просторі розповсюджується на сухопутні, водні, повітряні, космічні та інші простори, то чи можуть також діяти у цих просторах й національні правові приписи, які прийняті після імплементації в них міжнародних стандартів?

Загальний підхід в теорії міжнародного права свідчить, що просторова сфера дії міжнародного права характеризується як: сфера державної території; сфера території з міжнародним режимом; сфера взаємодії двох правових систем [2, с. 6]. Але, після впливу міжнародних стандартів на прийняті в національному законодавстві акти реалізація правових норм, що знаходяться в цих актах, саме у просторовому сенсі має суттєві нюанси.

Оскільки завдяки впливу міжнародних стандартів законодавці національних держав прийняли нові правові норми, то стосовно останніх треба вже казати не про просторову сферу дії міжнародного акту, а про просторову (територіальну) чинність національних нормативно-правових актів, до яких увійшли нові норми. Цей простір характеризується обсягом того фізичного правового простору, в межах якого на відповідних суб'єктів права поширюється формальна обов'язковість таких актів.

За основу для подальших міркувань ми візьмемо наукові підходи науковця Л. Л. Богачової, яка, на нашу думку, вірно робить акцент на тому, що «просторова (територіальна) чинність нормативно-правових актів характеризується обсягом того фізичного простору, в межах якого на відповідних суб'єктів права поширюється формальна обов'язковість таких актів. У межах правового простору держави *встановлюються єдині стандарти* (курсив наш – автор) в гуманітарній, політичній, соціально-економічній та інформаційній сферах, забезпечується єдність правового регулювання суспільних відносин, діє

уніфіковане законодавство, існує консолідована правова система» [1, с. 7]. Далі вона, розглядаючи принципи дії нормативно-правового акту, виділяє територіальний, екстратериторіальний та екстериторіальний принципи.

Нас найбільше цікавлять останні два, оскільки територіальний принцип, пов'язаний із нормативними актами місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, має, зрозуміло, територіально обмежену сферу дії.

На думку Л. Л. Богачової, «екстратериторіальна дія актів публічного права можлива на територіях із міжнародним режимом (ділянки простору, на які не поширюється суверенітет жодної держави; правовий статус таких просторів визначається конвенційними нормами міжнародного права, угодами між суміжними державами); на територіях зі змішаним правовим режимом (на таких територіях діють одночасно норми міжнародного права й національного законодавства (курсив наш – автор) прибережних держав; вони не входять до складу державних територій, однак прибережні держави в таких просторах мають визначені суверенні права, передбачені національним законодавством і міжнародними договорами (курсив наш – автор) – на розвідку й розробку ресурсів територій тощо); на територіях інших держав. Екстериторіальний принцип – це непоширення дії нормативно-правового акту на ті чи інші території. Розрізняють екстериторіальність дипломатичного представництва іноземної держави; екстериторіальність військових частин, літаків і кораблів, що перебувають на території іноземної держави за спеціальним дозволом. Екстериторіальний принцип є свого роду правовою фікцією. Певні частини території держави (будинки іноземних посольств, консульств) уважаються такими, що не знаходяться на території держави, де вони фактично існують, а юридично визнається, що вони знаходяться на території тієї держави, чие посольство вміщується в будинку» [1, с. 7].

Ми не випадково курсивом виділили словосполучення «діють одночасно норми міжнародного права й національного законодавства» та «передбачені національним законодавством і міжнародними договорами». Виникає питання, яким чином можуть одночасно на певній просторовій території діяти (правозастосовуватися) норми і міжнародного права і національного законодавства за умови, наприклад, якщо вони мають ознаки певної неузгодженості, розбіжності і, навіть, суперечать одні іншим? А якщо є суперечності або незрозумі-

лості між правовими приписами міжнародного договору і нормами національного законодавства, то хто з них має пріоритет?

На останнє питання частково можна знайти відповідь, наприклад, у Конституції України, де зазначається, що «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» [3, ст. 9].

На підставі цієї статті та узагальненого аналізу наукових праць вітчизняних науковців (М. О. Баймуратова, Ю. О. Волошина, О. П. Васильченка, М. І. Козюбри, П. Ф. Мартиненка та ін.), В. В. Шамрай констатує, що «за загальноприйнятим правилом, закріпленим в конституціях більшості демократичних європейських держав, в ієрархії джерел права, включаючи джерела конституційного права, ратифікований міжнародний договір стоїть вище, ніж національний закон (курсив наш – автор), оскільки норми останнього не можуть ні суперечити нормам міжнародного права, ні відмінити їх. На конституційному рівні закріплюється пріоритет міжнародного права над внутрішньодержавним (курсив наш – автор). Більшість авторів – спеціалістів з міжнародного права – дотримуються думки, що в разі колізії між нормами міжнародних договорів, ратифікованих Верховною Радою, і нормами національного законодавства, пріоритетному застосуванню підлягають норми міжнародних договорів (курсив наш – автор)» [4, с. 28].

Згідно наведених вище міркувань вітчизняних науковців, з якими в принципі можна погодитися, дійсно у національному законодавстві має закріплюватися пріоритет міжнародного права над внутрішньодержавним, міжнародний договір має стояти вище, ніж національний закон, насамкінець, в разі колізії між нормами міжнародних договорів, ратифікованих Верховною Радою України, і нормами національного законодавства, пріоритетному застосуванню підлягають норми міжнародних договорів.

Здавалося б все так, але в практичній площині реалізація норм та принципів міжнародних договорів (тобто, міжнародних стандартів), та правових норм національного законодавства, прийнятих на підставі міжнародних стандартів, не завжди вписуються у наукові постулати відомих вчених-юристів.

Візьмемо, наприклад, Віденську конвенцію про дипломатичні зносини 1961 року [5], яка є вагомим міжнародним стандартом для розробки та прийняття низки таких національних україн-

ських законодавчих актів як Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року [6], Законів України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 року [7], «Про дипломатичну службу» від 7 червня 2018 року [8], «Про Консульський статут України» від 2 квітня 1994 року [9] тощо, і ми побачимо, що в національних актах присутні багато нормативних положень, що не передбачені Віденською конвенцією.

Цей факт слушно помітив і дослідив вітчизняний науковець Ю. А. Іванов [9], який, порівнявши Віденську конвенцію із національними законодавчими актами, встановив, що порядок кримінального провадження на території дипломатичних представництв та консульських установ України (регламентований главою 41 Кримінального процесуального кодексу України) не повністю відповідає нормам міжнародного права, тобто наведеній Конвенції. Більш того, на його думку, це суперечить статті 9 Конституції України та статті 19 Закону України «Про міжнародні договори України», де встановлений пріоритет норм міжнародного права перед нормами національного законодавства. Він звертає увагу на наступні розбіжності:

- у статті 519 КПК України у разі вчинення кримінального правопорушення на території дипломатичного представництва чи консульської установи України за кордоном службовою особою, уповноваженою на вчинення процесуальних дій, є керівник дипломатичного представництва чи консульської установи України, натомість у Віденській конвенції, яка є основним кодифікаційним міжнародно-правовим актом у сфері дипломатичного права, вживається термін «глава представництва», а не «керівник»;

- у Конвенції відсутній термін «територія дипломатичного представництва», який вживається в КПК України. Натомість у статті 1 Конвенції визначено термін «приміщення дипломатичного представництва», котрий означає будівлі чи частини будівель, які використовуються для цілей представництва, включаючи резиденцію глави представництва, кому б не належало право власності на них, включаючи земельну ділянку, яка обслуговує зазначену будівлю чи частину будівлі. Ю. А. Іванов пояснює цей факт тим, що «застосований у КПК України термін «територія дипломатичного представництва» є взагалі некоректним, оскільки він заснований на хибній теорії екстериторіальності, за якою місце розташування дипломатичного представництва начебто є територією акредитуваної держави (курсив

наш – автор). Насправді ділянка, призначена для розміщення іноземного дипломатичного представництва, залишається частиною території держави перебування, однак набуває специфічного правового статусу, котрий характеризується недоторканністю та іншими імунітетами і привілеями, передбаченими нормами дипломатичного права»;

- статтею 520 КПК України передбачено, що керівник дипломатичного представництва чи консульської установи України уповноважений на здійснення законного затримання особи, після чого відповідно до ч. 2 статті 522 КПК України він зобов'язаний забезпечити доставляння затриманої особи до підрозділу органу державної влади на території України, уповноваженого на тримання затриманих осіб. Але, за нормами дипломатичного права затримання у приміщенні дипломатичного представництва та подальше вивезення в Україну особи буде правомірним, очевидно, лише за умови, що така особа не є громадянином країни перебування, належить до відповідної категорії персоналу дипломатичного представництва і користується недоторканністю та імунітетом від юрисдикції країни перебування. У протилежному випадку процесуальне затримання особи та спробу її вивезення в Україну буде обґрунтовано розцінене як втручання у внутрішні справи держави перебування, порушення її суверенітету і територіального верховенства та як використання приміщень представництва для цілей, несумісних з його офіційними функціями;

- недоліком чинної редакції глави 41 КПК України є те, що врегульовуючи порядок кримінального провадження на території дипломатичних представництв та консульських установ України, вона залишає поза увагою представництва України при міжнародних організаціях, які, однак, мають аналогічний з дипломатичними представництвами статус.

Ми не випадково детально навели міркування Ю. А. Іванова для того, щоб наочно показати факти розбіжностей, іноді навіть суттєві, між міжнародно-правовими нормами та правовими приписами у національному законодавстві, коли йдеться про *просторову сферу* дії прийнятих національних нормативно-правових актів після впливу на них міжнародних стандартів.

В цьому сенсі, повертаючись до наукової праці Л. Л. Богачової, необхідно повністю погодитися з її висновком про те, що «просторові межі дії нормативно-правових актів повинні мати чітке й однозначне закріплення в законодавчих актах, що сприятиме ефективній дії нормативно-право-

вих актів, реалізації ними свого функціонального призначення» [1, с. 11].

Як приклад «чіткого і однозначного» закріплення *просторової сфери* у міжнародно-правовому акті, що надає виразний стандарт для розробки національного законодавства, можна навести пункти 1, 2 та 4 статті 5 Протоколу № 4 до Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, де зазначається таке: «Будь-яка Висока Договірна Сторона може при підписанні або ратифікації чи будь-коли після цього надіслати Генеральному секретареві Ради Європи заяву, де *зазначаються межі застосування нею положень цього Протоколу до територій* (курсив наш – автор), які зазначено в цій заяві і за міжнародні відносини яких вона є відповідальною. Будь-яка Висока Договірна Сторона, яка надіслала заяву на підставі попередньої частини, може будь-коли після цього надіслати нову заяву про зміну умов будь-якої попередньої заяви чи припинення застосування положень цього Протоколу щодо будь-якої території. *Територія будь-якої держави*, до якої цей Протокол застосовується на підставі його ратифікації чи прийняття цією державою, і *кожна територія*, до якої цей Протокол застосовується на підставі заяви, зробленої такою державою згідно з цією статтею, *розглядаються як окремі території для цілей посилення у статтях 2 і 3 на територію держави* (курсив наш – автор)» [10, п. 1, 2 та 4 ст. 5]. До речі, стаття 2 передбачає свободу пересування – «Кожен, хто законно перебуває на території будь-якої держави, має право вільно пересуватися і вільно вибирати місце проживання в межах цієї території» [10, п. 1 ст.2], а стаття 3 – заборону вислання громадянина: «Нікого не може бути вислано, шляхом застосування індивідуальних або колективних заходів, з території держави,

громадянином якої він є» [10, п. 1 ст. 3]; «Нікого не може бути позбавлено права в'їзду на територію держави, громадянином якої він є» [10, п. 2 ст. 3]. У наведених статтях 2 та 3 також визначаються міжнародні стандарти для національних законодавств відносно *просторової сфери*.

Короткий але конкретний стандарт стосовно *просторової сфери* міститься у Загальній декларації прав людини 1948, де у статті 2 зазначається, що «не повинно проводитися ніякого розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоврядованою або як-небудь інакше обмеженою у своєму суверенітеті» [11, ст. 2].

Висновки. Під час розробки та прийняття міжнародних стандартів для функціонування національних судових та правоохоронних органів мають обов'язково враховуватися питання їхньої подальшої просторової сфери застосування. У свою чергу прийняті на національному рівні нормативно-правові акти мають поширювати свою дію як на територію держави, так і за її межами виключно на підставі приписів міжнародного права. Потребують подальшої розробки та удосконалення, як у міжнародному праві так й в національних законодавствах, принципи дії нормативно-правових актів у просторі, що дозволить з'ясувати специфіку територіальної чинності нормативно-правових актів і врахувати її в процесі здійснення правового регулювання суспільних відносин. Просторові межі дії міжнародно-правових стандартів та національних нормативно-правових актів повинні мати чітке й однозначне закріплення у відповідних документах, що сприятиме їхньої ефективної дії та більш повної реалізації свого функціонального призначення.

Список літератури:

1. Богачова Л. Л. Просторові межі дії нормативно-правового акту. *Київський часопис права*. 2021. № 3. С. 7 – 11. DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2021.3.1>
2. Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право. Міжнародний захист прав людини : посіб. для підгот. до зовн. незалеж. оцінювання / Т. Л. Сироїд, Л. О. Фоміна ; за заг. ред. Т. Л. Сироїд. – 5-те вид., перероб. і допов. – Харків : Право, 2023. – 474 с. URL: <https://surli.cc/exghgm>
3. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://surl.li/vrgpjh>
4. Шамрай В. В. До питання доктрини співвідношення міжнародного договору та конституційного права в умовах європейської інтеграції. *Право і громадянське суспільство*, №2, 2015. С. 22 – 32.
5. Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_048
6. Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004 року № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004, № 50, ст.540. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>

7. Про дипломатичну службу: Закон України від 7 червня 2018 року № 2449-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2018, № 26, ст.219. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2449-19#Text>

8. Про Консульський статут України: Указ Президента України від 2 квітня 1994 року № 127/94. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/127/94#Text>

9. Іванов Ю. А. Міжнародно-правові аспекти здійснення кримінального провадження на території дипломатичних представництв та консульських установ України. «Актуальна юриспруденція», *Юридична науково-практична Інтернет-конференція* 05.03.2013. Секція № 5. URL: https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=450%3A010313

10. Протокол № 4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який гарантує деякі права і свободи, не передбачені в Конвенції та у Першому протоколі до неї. Із змінами і доповненнями, внесеними Протоколом 11 від 11 травня 1994 року. Дата набрання чинності для України: 11.09.97 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU63009?an=619930>

11. Universal Declaration of Human Rights. The human rights adopted by the United Nations General Assembly of its 183rd meeting, held in Paris on 10 December 1948. <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>

Gavrylenko V.V. SPATIAL SCOPE OF INTERNATIONAL LAW EFFECT ON THE ACTIVITIES OF NATIONAL JUDICIAL AND LAW ENFORCEMENT BODIES

The article considers the impact of international law means on a specific object of regulation, namely, the activities of national judicial and law enforcement agencies. It is well known that influence can be exercised within three aspects or spheres of international law: the subject sphere, the object sphere, and the spatial sphere. The present paper focuses on only one area – spatial, which is of great importance and is usually the basis for the development and adoption of many international treaties. It is noted that in international legal relations, the spatial sphere can concern the construction of national legal orders both unilaterally and together with the subjective and objective aspects since they are closely interrelated. However, the spatial aspect requires a separate detailed analysis. It is proved that if, due to the influence of international standards, national legislators have adopted new legal norms, then with regard to the latter, we should no longer speak of the spatial scope of an international act, but of the spatial (territorial) effect of national legal acts which include new norms. The space is characterized by the scope of the physical legal space within which the relevant legal entities are formally bound by such acts. The author attempts to find approaches to answering the question of how both international law and national law can be applied simultaneously in a particular spatial territory, provided, for example, that they have signs of inconsistency, discrepancies, and even contradictions. And if there are contradictions or inconsistencies between the legal provisions of an international treaty and the norms of national legislation, which one takes precedence? The approaches are formulated by analyzing the works of well-known national legal scholars. It is substantiated that Ukrainian national legislation should enshrine the priority of international law over domestic law – an international treaty should be superior to national law. In case of conflicts between the provisions of international treaties ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine and the provisions of national legislation, the provisions of international treaties should take precedence. The author cites the facts of discrepancies, sometimes even significant ones, between international legal norms and legal provisions in national legislation when it comes to the spatial scope of the adopted national legal acts after they have been influenced by international standards. The following conclusions are drawn: 1) the principles of the effect of legal acts in space require further development and improvement both in international law and in national legislation that will make it possible to clarify the specifics of the territorial effect of legal acts and take it into account during the legal regulation of social relations; 2) the spatial scope of international legal standards and national legal acts should be clearly and unambiguously set forth in the relevant documents that will facilitate their effective action and more complete realization of their functional purpose.

Key words: *spatial scope of international law, international legal standards, implementation, national legal order, judicial and law enforcement agencies, subjects and objects of influence of international law.*

Дручек О.В.

Київський інститут Національної гвардії України

Волуйко О.М.

Київський інститут Національної гвардії України

МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО ЯК ГАЛУЗЬ ПРАВА: ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДМЕТУ, ПРИНЦИПІВ ТА СФЕРИ ДІЇ

Статтю присвячено розв'язанню основних теоретичних проблем міжнародного гуманітарного права як галузі права.

Доведено, що міжнародне гуманітарне право є складовою частиною системи міжнародного права, його окремою галуззю, яка регулює міждержавні відносини у період війни (збройного конфлікту). Головною його метою є обмеження насильства на користь гуманності шляхом захисту жертв війни та цивільного населення, а також обмеження застосування методів і засобів ведення війни.

Запропоновано визначення поняття міжнародного гуманітарного права як системи договірних та звичаєвих принципів і норм, що застосовуються у міжнародних та неміжнародних збройних конфліктах, і які визначають взаємні права та обов'язки суб'єктів щодо заборони або обмеження використання певних засобів і методів ведення війни та забезпечення захисту жертв збройних конфліктів.

Доведено, що нормативну основу міжнародного гуманітарного права, крім звичаєвих норм, складають три групи конвенційних джерел: 1) «Право Женеви» – система міжнародних договорів, спрямованих на захист жертв війни (збройного конфлікту); 2) «Право Гааги» – система міжнародних договорів, спрямованих на заборону використання окремих видів зброї та заборону застосування певних методів ведення війни (збройного конфлікту); 3) «Право Нью-Йорку» – система міжнародних договорів, спрямованих на захисту прав людини як у мирний час, так і в умовах війни (збройного конфлікту).

Обґрунтовано, що, як і будь-яка інша галузь права, міжнародне гуманітарне право ґрунтується на системі притаманних лише йому галузевих принципів, які забезпечують йому єдність і системність, а також визначають мету, зміст та напрями нормативного регулювання. Основною особливістю принципів міжнародного гуманітарного права є те, що вони містять правила поведінки воюючих сторін, тобто визначають відносини, пов'язані зі збройним конфліктом.

Установлено, що у системі міжнародного гуманітарного права міжнародним збройним конфліктом визнається будь-яка ситуація, коли має місце оголошення війни чи будь-яке інше збройне зіткнення між двома і більше державами, навіть якщо стан війни не визнаний однією з них, або ж випадки часткової або повної окупації території держави, навіть за відсутності збройного опору. Неміжнародними збройними конфліктами визнаються тривалі та інтенсивні збройні зіткнення на території держави між урядовими збройними силами і організованими збройними формуваннями або між організованими збройними формуваннями.

На основі аналізу конвенційних норм проаналізовано та розкрито особливості дії норм міжнародного гуманітарного права у просторі, часі та за колом осіб.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право; галузь права; предмет галузі; джерела, принципи, норми галузі; права людини; «право Женеви», «право Гааги», «право Нью-Йорку»; збройний конфлікт; сфера дії.

Постановка проблеми. Збройна агресія російської федерації проти України з усією необхідністю засвідчила важливість дотримання норм міжнародного гуманітарного права (далі – МГП), яке, незважаючи на усі проблеми застосування, залишається єдиною, визнаною міжнародною

спільнотою, системою обов'язкових норм, спрямованих на регулювання правил ведення війни та захист жертв війни.

МГП є складовою частиною системи міжнародного права, його окремою галуззю, яка регулює міждержавні відносини у період війни

(збройного конфлікту). Головною його метою є обмеження насильства на користь гуманності шляхом захисту жертв війни та цивільного населення, а також обмеження застосування методів і засобів ведення війни. Відповідно до Статуту ООН, а також до норм Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, держава-агресорка несе міжнародну відповідальність за агресію, а її військо та політичне керівництво підлягає кримінальному переслідуванню і покаранню за злочин агресії як на міжнародному, так і на національному рівні.

Термін «міжнародне гуманітарне право» уперше було запропоновано Жаном Пікте і включено у назву Женевської дипломатичної конференції (1974–1977 рр.) для того, щоб чітко визначити напрямок відповідного правового регулювання. До того, а почасти і зараз, аналогом зазначеного поняття визнаються поняття «право збройних конфліктів», «право війни», «закони та звичаї ведення війни», хоча, на нашу думку, останні не зовсім відповідають його змісту.

МГП, як система норм, покликаних обмежити руйнівні наслідки війни (збройного конфлікту), виникла в результаті реальних процесів, пов'язаних із перебігом і наслідком воєнних дій, і початково ґрунтувалася на принципах християнської моралі і милосердя. На справедливий думку В.П. Ярмакі, якщо розуміти первинний сенс визначення міжнародного права як закону у відносинах між народами, то слід припустити, що перші загальні звичаєві правила виникли до утворення державності, у первісному соціальному порядку [1, с. 95-96]. Ідея захисту людей від негараздів військового часу, що виникла на початках людської цивілізації, була актуальною в усі історичні періоди, надзвичайно актуальною вона залишається і сьогодні.

У літературі справедливо зазначено, що, незважаючи на значний генезисний і ціннісний вимір, у доктрині МГП до цього часу не вироблено єдиного підходу щодо поняття, структури, змісту, предмету регулювання зазначеного правового феномену [2, с.37]. Між тим, розуміння сутності МГП, з огляду на наявність в Україні міжнародного збройного конфлікту та викликані ним необхідності апелювання до механізмів МГП, є надзвичайно актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями проблем МГП займалися такі відомі юристи-міжнародники, як А Був'є, Ж.-М. Генкертс, Е.Давид, Л. Досвальд-Бек, Д. Ласіка, Н. Мельцер, Ж. Пікте, Ф. Хоффман,

А. Фердросс та ін. Наразі над проблемами МГП працюють М. Гнатовський [3], М. Грушко [4,5], І. Жаровська [6], А. Замрига [7] В. Маньгора [8], В. Пилипенко [9], В. Репецький [10] О. Салієнко [11], І. Хендерсон, І., Ріс К. (Henderson I., Reese K.) [12], Б. Уддін Хан (Uddin Khan B.), Н. Насрулла (Nasrullah N.) [13], Б.-Н. Фаді (2025) та ін. вчені, чії праці стали вагомим доробком у розробку теорії МГП. Проте, поза увагою дослідників досі лишається багато важливих проблем, пов'язаних із характеристикою МГП як галузі міжнародного права.

Постановка завдання. Метою статті є – розкриття особливостей МГП як галузі міжнародного права. Для цього необхідним вважаємо виконати такі завдання: 1) уточнити поняття МГП; 2) визначити предмет, основні напрями правового регулювання та систему принципів МГП; 3) розкрити особливості сфери дії МГП.

Виклад основного матеріалу. Міжнародне гуманітарне право є ключовою галуззю, у межах якої здійснюється міжнародно-правове регулювання відносин воєнного часу, зокрема, питання обмеження засобів і способів ведення війни, а також засобів захисту цивільного населення і жертв війни. Порушення прав людини в умовах збройного конфлікту розглядається як порушення основних засад міжнародного права у цілому, а також міжнародного права прав людини, зокрема. У зв'язку із зазначеним, проблема поняття, предмету та сфери дії МГП набуває особливого значення.

Аналізуючи питання місця МГП у системі міжнародного публічного права, констатуємо єдність наукових поглядів у тому, що міжнародне гуманітарне право є самостійною галуззю останнього, оскільки має власні предмет, метод, принципи та джерела.

Існують різні підходи до поняття МГП. Так, Ф. Мартенс пропонував розуміти зазначене поняття як у об'єктивному значенні – у розумінні сукупності юридичних норм, що визначають дії держав та їх збройних сил під час війни, та і у суб'єктивному значенні – у розумінні правоздатності держав до розв'язання війни і користування правами, визнаними за воюючою стороною [2]. Професор Женевської академії міжнародного гуманітарного права та прав людини Нільс Мельцер визначає МГП як сукупність норм, спрямованих на обмеження гуманітарних наслідків збройних конфліктів, метою яких є обмеження засобів і методів ведення війни, що можуть застосовувати сторони конфлікту, а також забезпечення захисту

та гуманного поводження з особами, які не беруть або припинили брати безпосередню участь у бойових діях [15].

На нашу думку, МГП є системою договірних та звичасвих міжнародно-правових норм, що застосовуються як у міжнародних, так і у внутрішніх збройних конфліктах, і які визначають взаємні права та обов'язки суб'єктів щодо заборони або обмеження використання певних засобів і методів ведення війни та забезпечення захисту жертв збройних конфліктів.

Одною із ключових проблем, які ускладнюють реалізацію МГП, є розширення ситуацій і умов, які можуть слугувати підставами для не-застосування або неналежного застосування його принципів і норм. За сучасних умов такими викликами є: а) залучення збройних сил однієї чи кількох третіх держав до локальних конфліктів, які перетинають національні кордони; б) збільшення кількості чи фрагментація сторін збройних конфліктів; в) маскування агресором своєї збройної агресії під терористичні акції або внутрішні конфлікти всередині держави-жертви; г) застосування нових засобів та методів ведення бойових дій, а також видів зброї (безпілотники, кіберзброя тощо), що ускладнює визначення питання про географічний вимір поля бою. Наслідками таких змін стає ускладнення правових інтерпретацій предмету та сфери дії МГП.

Аналізуючи предметну сферу МГП, зауважимо, що найчастіше до його системи відносять три групи джерел: 1) «Право Женеви» – систему договорів, спрямованих на захист жертв війни (його основу становлять чотири конвенції, прийняті 12 серпня 1949 р. на міжнародній конференції у Женеві, та додаткові протоколи до них від 8 червня 1977 р.); 2) «Право Гааги» – систему договорів, спрямованих на заборону використання окремих видів зброї та заборону застосування певних методів ведення війни (його основу становлять Гаазька 1907 року Конвенція (iv) про закони і звичаї сухопутної війни та Положення про закони та звичаї сухопутної війни, а також Гаазькі конвенції та декларації 1899 та 1907 років, які передбачали обмеження методів та засобів ведення війни для зменшення зайвих страждань, інші договори стосовно заборони окремих методів ведення війни; 3) «Право Нью-Йорку» – систему договорів, прийнятих у межах ООН, які стосуються окремих аспектів захисту прав людини як у мирний час, так і в умовах збройного конфлікту. Проте, досить часто у літературі зустрічається позиція, відповідно до якої основними підсис-

темами МГП визнаються лише «право Женеви» і «право Гааги», що, на нашу думку, не зовсім правильно.

Як і будь-яка інша галузь права, МГП ґрунтується на системі притаманних лише йому галузевих принципів. Формування та юридичне закріплення зазначених принципів, а також їх зміст визначаються специфікою суспільних відносин, які вони покликані регулювати. Принципи МГП забезпечують зазначеній галузі єдність і системність, а також визначають мету, зміст та основні напрями нормативного регулювання. Основною особливістю принципів МГП є те, що вони містять у собі певні правила поведінки воюючих сторін, тобто визначають відносини, пов'язані зі збройним конфліктом. Наука міжнародного права не розробила єдиного підходу до систематизації принципів МГП. Узагальнення позицій авторитетних фахівців у галузі міжнародного права (А. Фердросс, Ж. Пікте, Н. Мельцер) дозволяє до системи основних принципів МГП віднести: а) рівність сторін конфлікту та відсутність принципу взаємності; б) встановлення балансу між військовою необхідністю та гуманністю; в) обов'язок розрізняти цивільне населення й комбатантів, а також цивільні об'єкти та військові цілі та відповідно спрямовувати свої дії тільки проти військових цілей; г) обов'язок уникати або, у будь-якому випадку, мінімізувати заподіяння випадкової смерті, поранень та знищення людей і об'єктів, захищених від прямого нападу; г) принцип пропорційності при оцінці доцільності нападу, що, як можна очікувати, попутно потягне за собою втрати життя серед цивільного населення, поранення цивільних осіб та завдасть шкоду цивільним об'єктам, які б надмірними у порівнянні з конкретною і безпосередньою військовою перевагою, яку передбачається таким чином досягти; д) обов'язок уникати зайвих страждань; е) принцип гуманного поводження [15, с.19-23]. Натомість, у вітчизняній юридичній літературі досить часто до переліку принципів МГП відносять такі принципи, як: а) гуманізації збройних конфліктів; б) обмеження воюючих у виборі засобів і методів ведення війни; в) неспричинення зайвих страждань; г) чесності і сумлінності у виборі засобів і методів ведення воєнних дій; г) екологічної безпеки або захисту навколишнього середовища під час збройного конфлікту; д) проведення відмінностей між комбатантами і некомбатантами; е) поваги прав людини; є) захисту цивільного населення й об'єктів, жертв війни; ж) відповідальності за порушення норм і принципів міжнародного

гуманітарного права. Зокрема, таку систему принципів МГП обґрунтовує В.Х. Ярмачі [1, с. 97]. Враховуючи зазначені розбіжності, наголосимо на доцільності подальшої розробки проблеми принципів МГП.

Характеризуючи *сферу дії* МГП, зазначимо, що традиційними критеріями для її визначення є *матеріальні* (умови, простір і час) та *суб'єктивні* (коло осіб). Розглядаючи умови дії МГП, зазначимо, що конвенційні норми набувають чинності для сторони, яка її підписала, з моменту підписання, а вступ у дію його норм відбувається з моменту виникнення ситуації збройного конфлікту. Проте, слід зауважити, що певним винятком є норми, які розраховані на мирний час, але спрямовані на підготовку держав до застосування норм МГП.

Звернення до проблеми поняття «збройний конфлікт» свідчить, що те, що зазначене поняття набуло свого універсалізму у межах сучасної, започаткованої прийняттям Статуту ООН, системи міжнародного права, відповідно до якого застосування зброї та військової сили набуло якості імперативної заборони, унаслідок чого війну, як явище та стан відносин між державами, було виключено із засобів міжнародного спілкування. Відповідно, наявне у текстах міжнародно-правових документів до 1945 року *jus ad bellum* (право війни) трансформувалося у свою протилежність – *jus contra bellum* (заборону війни). Незважаючи на те, що конвенційного визначення поняття «збройний конфлікт» не існує, таке визначення присутнє у судовому тлумаченні рішення Міжнародного кримінального трибуналу по колишній Югославії, зокрема, у такому формулюванні: «Збройний конфлікт має місце кожного разу, коли держава застосовує силу або коли відбувається тривалий збройний конфлікт між урядовими силами й організованими збройними групами або між такими групами всередині однієї держави [16]. На сьогодні у МГП прийнято розрізняти міжнародні та неміжнародні збройні конфлікти. Міжнародним збройним конфліктом, відповідно до Женевських конвенцій, є: а) оголошена війна чи будь-який інший збройний конфлікт, що може виникнути між двома і більше державами, навіть якщо стан війни не визнаний однією з них; б) випадки часткової або повної окупації території держави, навіть за відсутності збройного опору (спільна ст. 2 Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 грудня 1949 року). Неміжнародними збройними конфліктами визнаються тривалі та інтенсивні збройні зіткнення на території держави між урядовими

збройними силами і організованими збройними формуваннями або між організованими збройними формуваннями. Зокрема, це ситуації, коли: а) у межах території однієї держави починаються чітко визначені воєнні зіткнення між збройними силами та іншими організованими збройними формуваннями або між організованими збройними формуваннями; б) організовані збройні формування здійснюють контроль над частиною території держави, який дає їм можливість вести безперервні та узгоджені воєнні дії. Тобто, безумовними підставами для визнання конфлікту збройним неміжнародним, є те, що конфлікт має бути відносно тривалим та вестися організованими озброєними групами.

Критерії *підстав* для вступу у дію норм МГП передбачено у ст. 2 Женевських конвенцій I-IV та ст. 2 та статті 1 Додаткового протоколу, згідно яких підставами для застосування договірних та звичаєвих норм МГП (окрім норм, спеціально розрахованих на неміжнародний збройний конфлікт), є випадки: а) оголошення війни між двома або більше державами; б) фактичного збройного конфлікту, що виникає між двома або більшою кількістю держав, навіть якщо будь-яка з них не визнає стану війни; в) окупації всієї чи частини території держави, навіть якщо ця окупація не зустрінє жодного збройного спротиву; г) збройного конфлікту, в яких народи ведуть боротьбу проти колоніального панування, іноземної окупації та расистських режимів для здійснення свого права на самовизначення, закріпленого у Статуті ООН та в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН.

Що стосується неміжнародного збройного конфлікту, то зазначені норми можуть реалізуватися за наявності додаткових критеріїв, а саме: а) збройні угруповання повинні мати мінімальний рівень організації (перебувати під відповідальним командуванням, підпорядковуватися військової дисципліні, мати змогу дотримуватися норм МГП); б) збройний конфлікт повинен мати достатній рівень інтенсивності. Слід зазначити, що така «розмитість» вимог ускладнює застосування норм МГП під час неміжнародних збройних конфліктів, а це, у підсумку, значно знижує його ефективність. Водночас, у п. 2 ст. 1 ДП II передбачено, що до випадків порушення внутрішнього порядку та виникнення обстановки внутрішньої напруженості, таких як безлади, окремі й спорадичні акти насильства та інші акти аналогічного характеру, оскільки вони не є збройними конфліктами.

Щодо визначення сфери дії МГП у *просторі*, загальним правилом є те, що його норми діють: а) на території держав, що беруть участь у збройному конфлікті; б) на будь-якій території, де відбуваються бойові дії або де сторони конфлікту вступають у певні відносини (наприклад, у відкритому морі); в) на окупованих територіях після завершення активної фази збройного конфлікту. У зазначеному аспекті важливим є: а) визначення театру війни, тобто простору, де можуть відбуватися військові дії; б) визначення території, на якій можлива кваліфікація порушень МГП та воєнних злочинів. За загальним правилом, театром війни є уся територія держав-сторін міжнародного збройного конфлікту, включно з внутрішніми морськими водами та територіальним морем, а також простори, на які не поширюється національна юрисдикція третіх держав (наприклад, морські та повітряні простори за межами національної юрисдикції), окрім демілітаризованих і нейтралізованих територій та просторів.

Аналіз особливостей застосування МГП у *часі* дозволяє до принципів питань віднести моменти початку та закінчення збройного конфлікту, а також наявність (початок) стану оголошеної війни та військової окупації. Загальним правилом є те, що норми МГП починають діяти з моменту, коли в ході збройного конфлікту вчинено перший ворожий акт, результати якого вимагають дії положень МГП. Тобто, МГП починає діяти: а) щойно перша особа потребує захисту норм МГП; б) щойно вчинено перший збройний напад; в) щойно оголошено війну або ділянку іноземної території окуповано тощо. Проте, забезпечення зазначених вимог почасти залишається проблемним через її недобросовісне трактування. Також в теорії та на практиці існує певна невизначеність стосовно поняття закінчення воєнних дій.

Особливість застосування норм МГП *за колом осіб* пов'язана із двома основними аспектами: а) коло суб'єктів, які мають обов'язки щодо виконання норм МГП; б) коло суб'єктів, які мають право на захист відповідно до норм МГП. До кола суб'єктів, які мають обов'язки згідно з МГП, належать: а) держави, як основні суб'єкти міжнародного права. Держави відповідають за дотримання МГП збройними силами та окремими військовослужбовцями та зобов'язані вжити всіх необхідних заходів для того, щоб вимоги МГП виконувалися усіма особами, які фактично можуть брати ефективну участь у збройному конфлікті (як комбатантами, так і цивільними); б) міжнародні (міжурядові) організації, під керів-

ництвом яких збройні сили беруть участь у збройних конфліктах; в) утворення, які не є суб'єктами міжнародного права, але фактично беруть участь у бойових діях (неурядові збройні групи). До кола суб'єктів, які мають право на захист згідно норм МГП, належать: а) комбатанти, що беруть участь у збройному конфлікті (зауважимо, що вони не вважаються належними до категорії «захищені особи», оскільки напад на них може бути правомірним. При цьому МГП містить норми, що захищають комбатантів від засобів та методів війни, які спричиняють їм надмірні страждання або роблять їхню загибель неминучою); б) комбатанти *hors de combat* (поза боєм), тобто, поранені, хворі або такі, що зазнали корабельної аварії, положення про захист яких передбачені у I та II Женевських конвенціях; в) військовополонені – комбатанти, які склали зброю та здалися, або комбатанти, що були захоплені в полон супротивником; 4) цивільні особи під владою супротивника.

Висновки. З урахуванням зазначеного, констатуємо наступне:

1. Міжнародне гуманітарне право є складовою частиною системи міжнародного права, його окремою галуззю, яка регулює міждержавні відносини у період війни (збройного конфлікту). Головною його метою є обмеження насильства на користь гуманності шляхом захисту жертв війни та цивільного населення, а також обмеження застосування методів і засобів ведення війни.

2. Міжнародне гуманітарне право складається із комплексу договірних та звичаєвих принципів і норм, що застосовуються у міжнародних та неміжнародних збройних конфліктах, і які визначають взаємні права та обов'язки суб'єктів щодо заборони або обмеження використання певних засобів і методів ведення війни та забезпечення захисту жертв збройних конфліктів.

3. Основу міжнародного гуманітарного права, крім звичаєвих норм, складають три групи конвенційних джерел: 1) «Право Женеви» – система міжнародних договорів, спрямованих на захист жертв війни (збройного конфлікту); 2) «Право Гааги» – система міжнародних договорів, спрямованих на заборону використання окремих видів зброї та заборону застосування певних методів ведення війни (збройного конфлікту); 3) «Право Нью-Йорку» – система міжнародних договорів, спрямованих на захисту прав людини як у мирний час, так і в умовах війни (збройного конфлікту).

4. Як і будь-яка інша галузь права, міжнародне гуманітарне право ґрунтується на системі притаманних лише йому галузевих принципів, які

забезпечують йому єдність і системність, а також визначають мету, зміст та напрями нормативного регулювання. Основною особливістю принципів міжнародного гуманітарного права є те, що вони містять правила поведінки воюючих сторін, тобто визначають відносини, пов'язані зі збройним конфліктом.

5. У системі міжнародного гуманітарного права міжнародним збройним конфліктом визнається будь-яка ситуація, коли має місце оголошення війни чи будь-яке інше збройне зіткнення між двома і більше державами, навіть якщо стан

війни не визнаний однією з них, або ж випадки часткової або повної окупації території держави, навіть за відсутності збройного опору. Неміжнародними збройними конфліктами визнаються тривалі та інтенсивні збройні зіткнення на території держави між урядовими збройними силами і організованими збройними формуваннями або між організованими збройними формуваннями.

6. На основі аналізу конвенційних норм проаналізовано та розкрито особливості дії норм міжнародного гуманітарного права у просторі, часі та за колом осіб.

Список літератури:

1. Ярмак В.Х. Система принципів міжнародного гуманітарного права, що застосовується під час збройних конфліктів. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. № 4. Ч. 1. С. 95-98.
2. Базов В.П. Питання теорії міжнародного гуманітарного права у контексті інтеграції та глобалізації. *Юридична Україна*. 2020. № 11. С. 36-43.
3. Гнатовський М.М., Короткий Т. Р., Хендель Н. В.. Міжнародне гуманітарне право. Довідник для журналістів. 2-ге вид., доповн. Одеса: Фенікс, 2015. 92 с.
4. Грушко М. В. Окремі аспекти захисту цивільного населення в період окупації: Автономна Республіка Крим і м. Севастополь. *Право і суспільство*. 2020. № 5. С. 230–238.
5. Грушко М. В., Мойсейкін О. С. Застосування норм міжнародного гуманітарного права в збройному конфлікті в Україні: окремі питання. *Правничий часопис Донецького державного університету імені Василя Стуса*. 2021. № 2. С. 53–63.
6. Жаровська І.М. Проблеми і недоліки норм міжнародного гуманітарного права. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2022. № 12. С. 13-17.,
7. Замрига А. В. Застосування міжнародного гуманітарного права в умовах збройної агресії російської федерації проти України. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2022. № (6). URL: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2022-6-01-04>. (дата звернення: 20.02.2025).
8. Маньгора В.В., Маньгора Т.В. Імплементация норм міжнародного гуманітарного права в національне законодавство в умовах воєнного стану. *Інформація і право*. 2023. № 3(46). С. 205-214.
9. Пилипенко В. П. Застосування норм міжнародного гуманітарного права до збройних конфліктів міжнародного й неміжнародного характеру в контексті воєнних злочинів. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. Випуск 3. С. 317-323.
10. Репецький В.М. Застосування міжнародного гуманітарного права у збройному конфлікті України. *Науковий вісник Львівської комерційної академії. Серія «Юридична»*. 2015. № 2. С. 368–373.
11. Салієнко О. О. Співвідношення прав людини та міжнародного гуманітарного права. *Альманах міжнародного права*. 2020. Вип. 23: Міжнародне гуманітарне право. С. 178-185.
12. Henderson I., Reece K. Proportionality Under International Humanitarian Law (IHL): The ‘Reasonable Military Commander’ Standard and Reverberating Effects (January 24, 2018). *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, Vol. 51, No. 3, 835, 2018, U. Of Adelaide Law Research Paper No. 2018-43, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3108324> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3108324/>
13. Uddin Khan B., Nasrullah N. Implementation of International Humanitarian Law and the Current Challenges In: *Revisiting the Geneva Conventions: 1949-2019*. Brill : Nijhoff. 2019. P. 262–299 DOI: https://doi.org/10.1163/9789004375543_012.
14. Фаді Бані-Насер. Міжнародно-правовий захист цивільного населення та інших категорій осіб під час збройних конфліктів. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 6. С. 79-87.
15. Мельцер Н. Міжнародне гуманітарне право: загальний курс МКЧХ. 2020. 358 с. URL: <https://blogs.icrc.org/ua/wp-content/uploads/sites/98/2021/05/Nils-Melzer-Comprehensive-introduction-to-IHL-UKR.pdf> (дата звернення: 20.03. 2025).
16. TRIY, App., October 2, 1995, Tadic, & 70.

Druchek O.V., Voluiko O.M. INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW AS A FIELD OF LAW: FEATURES OF THE SUBJECT, PRINCIPLES AND SCOPE OF ACTION

The article is devoted to solving the main theoretical problems of international humanitarian law as a field of law.

It has been proven that international humanitarian law is an integral part of the system of international law, its separate branch, which regulates interstate relations during the period of war (armed conflict). Its main goal is to limit violence for the benefit of humanity by protecting war victims and the civilian population, as well as limiting the use of methods and means of warfare.

It is proposed to define the concept of international humanitarian law as a system of contractual and customary principles and norms that are applied in international and non-international armed conflicts, and which determine the mutual rights and obligations of subjects regarding the prohibition or restriction of the use of certain means and methods of waging war and ensuring the protection of victims of armed conflicts.

It has been proven that the normative basis of international humanitarian law, in addition to customary norms, consists of three groups of convention sources: 1) "Geneva Law" – a system of international treaties aimed at protecting victims of war (armed conflict); 2) "Hague Law" – a system of international treaties aimed at banning the use of certain types of weapons and banning the use of certain methods of waging war (armed conflict); 3) "New York Law" is a system of international treaties aimed at protecting human rights both in peacetime and in conditions of war (armed conflict).

It is substantiated that, like any other branch of law, international humanitarian law is based on a system of sectoral principles inherent only to it, which provide it with unity and systematicity, as well as determine the purpose, content and directions of normative regulation. The main feature of the principles of international humanitarian law is that they contain the rules of conduct of the warring parties, that is, they define relations related to armed conflict.

It has been established that in the system of international humanitarian law, any situation is recognized as an international armed conflict, when there is a declaration of war or any other armed conflict between two or more states, even if the state of war is not recognized by one of them, or cases of partial or full occupation of the territory of the state, even in the absence of armed resistance. Prolonged and intense armed clashes on the territory of the state between government armed forces and organized armed groups or between organized armed groups are recognized as non-international armed conflicts.

On the basis of the analysis of conventional norms, the peculiarities of the operation of the norms of international humanitarian law in space, time and among persons have been analyzed and revealed.

Key words: *international humanitarian law; branch of law; the subject of the field; sources, principles, norms of the industry; human rights; «Geneva law», «Hague law», «New York law»; armed conflict; scope of action.*

Замула А.Ю.

Державне некомерційне підприємство
«Державний університет «Київський авіаційний інститут»

Дульська В.В.

Державне некомерційне підприємство
«Державний університет «Київський авіаційний інститут»

ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЖІНОК ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ ТА ВОЄННИХ ДІЙ

Проблеми захисту прав жінок у період збройних конфліктів та воєнних дій є одними з ключових у сфері міжнародного гуманітарного права, оскільки війна суттєво загострює гендерну нерівність, підвищує ризики насильства та порушення найважливіших прав жінок. Автори дослідження висвітлюють основні загрози, з якими стикаються жінки під час воєнних дій і збройних конфліктів, аналізують міжнародно-правові та національні механізми захисту, а також оцінюють ефективність їхньої реалізації. У статті розглянуто ключові міжнародні документи, що регулюють захист жінок у воєнний час, зокрема, досліджено положення, що гарантують захист жінок від сексуального насильства, дискримінації та інших форм утисків, а окрім того їхню роль у мирному врегулюванні конфліктів.

Національне законодавство України аналізується з точки зору відповідності міжнародним стандартам. Особливу увагу приділено ролі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; судової системи у забезпеченні захисту прав жінок. Важливою складовою дослідження є аналіз воєнних злочинів проти окресленої категорії осіб у контексті сучасної російсько-української війни, зокрема масових випадків сексуального насильства, порушення соціально-економічних прав тощо.

Дослідження підтверджує, що забезпечення прав жінок у період збройних конфліктів потребує комплексного підходу, що включає зміцнення законодавчої бази, підвищення ефективності судового переслідування, створення спеціалізованих реабілітаційних центрів та удосконалення механізмів міжнародної співпраці. Запропоновано рекомендації щодо посилення захисту прав жінок, включаючи розширення правових можливостей потерпілих, збільшення фінансування гуманітарних програм та впровадження спеціальних освітніх ініціатив для представників судової та правоохоронної системи.

Результати дослідження демонструють необхідність подальшого розвитку механізмів захисту прав цієї вразливої категорії осіб у кризових умовах та адаптації міжнародних стандартів до національної правової системи. Підвищення рівня обізнаності про права жінок, боротьба з безкарністю воєнних злочинців та забезпечення комплексної допомоги постраждалим мають стати пріоритетними завданнями у процесі постконфліктного відновлення.

Ключові слова: права жінок, збройний конфлікт, міжнародне гуманітарне право, воєнні злочини, сексуальне насильство, міжнародні механізми захисту, судова система, реабілітація постраждалих.

Постановка проблеми. Проблеми захисту прав жінок під час збройних конфліктів і воєнних дій є одними з ключових у сфері міжнародного гуманітарного права та права прав людини, оскільки воєнні дії створюють особливі ризики для жіночого населення. Війна призводить до системного порушення фундаментальних прав людини, обмежуючи доступ до базових соціальних, економічних та політичних гарантій, закріплених у міжнародних та національних постулатах. Жінки,

перебуваючи у зоні бойових дій або на тимчасово окупованих територіях, стають жертвами насильства, в тому числі сексуального, що має фізичні, психологічні та соціальні наслідки. Особливої актуальності ця проблема набуває в контексті російсько-української війни, оскільки численні випадки злочинів проти жінок, підтверджені міжнародними правозахисними організаціями, вимагають розширення правозахисних механізмів та посилення відповідальності за їх вчинення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій щодо проблем захисту прав жінок під час збройних конфліктів і воєнних дій свідчать про зростаючу увагу науковців до цієї теми. Вчені, такі як К. Громовенко, В. Джуган, Д. Клапоушак, А. Луцан, І. Прус та Т. Федорова зосереджуються на різних аспектах захисту прав жінок у період збройних конфліктів і воєнних дій, як от на проблемах гендерно зумовленого насильства, ефективності національного та міжнародного правозахисного механізмів, а також питаннях соціальної реабілітації постраждалих.

Постановка завдання. Метою дослідження є комплексний аналіз проблем захисту прав жінок під час збройних конфліктів з урахуванням міжнародно-правових стандартів, національного законодавства та практичних аспектів реалізації механізмів захисту. Дослідження спрямоване на визначення ключових загроз, які постають перед жінками у період воєнних дій, оцінку ефективності існуючих правових та інституційних заходів, а ще вироблення рекомендацій щодо посилення захисту. Важливою складовою є аналіз міжнародного досвіду у сфері боротьби з насильством щодо жінок у воєнний час та оцінка можливості його імплементації в національну правову систему.

Виклад основного матеріалу. Міжнародна спільнота визнає права людини як найвищу цінність, що є основою демократичного суспільства та міжнародного правопорядку. Однак, збройні конфлікти та насильство спричиняють системне й масштабне порушення як громадянських і політичних прав, так і економічних, соціальних і культурних свобод, оскільки значна частина ресурсів спрямовується на військові потреби, що обмежує можливості забезпечення базових прав людини. Війна має різний вплив на чоловіків і жінок, проте жінки зазнають додаткових ризиків, у тому числі посиленої вразливості до насильства, дискримінації та порушення їхніх фундаментальних прав, що потребує спеціальних заходів захисту та підтримки. Важливо наголосити, що гарантії захисту прав і свобод жінок в умовах збройних конфліктів базуються на системі міжнародно-правових норм, принципів і механізмів захисту прав, спрямованих на забезпечення їх соціально-правової безпеки. Ці гарантії охоплюють широкий спектр нормативно-правових актів, які визначають основні стандарти захисту жінок, підкреслюють їхню вразливість у воєнний час та встановлюють механізми реагування на порушення їхніх прав. Одним із найважливіших документів, що проголошує універсальні

права кожної людини, є Загальна декларація прав людини, ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 році. У преамбулі документа наголошується, що визнання гідності, властивий всім членам людської спільноти, а також рівних і невід'ємних прав є основою свободи, справедливості та загального миру [1].

У свою чергу, Женевські конвенції 1949 р. та їх Додаткові протоколи 1977 р. відіграють ключову роль у захисті прав жінок під час збройних конфліктів, встановлюючи правові норми щодо гуманного поводження та запобігання дискримінації. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни у ст. 27 підкреслює, що жінки повинні отримувати особливий захист від будь-яких форм насильства, приміром зґвалтувань, примусової проституції та будь-яких посягань на їхню гідність [2]. Тоді як у ст. 76 I Додаткового протоколу закріплено необхідність особливого ставлення до жінок, особливо тих, хто перебуває в ситуаціях, що загрожують їхній безпеці, а також наголошує на захисті від сексуального насильства [3]. У свою чергу, у ст. 4 II Додаткового протоколу визначено фундаментальні гарантії для осіб, які не беруть безпосередньої участі у бойових діях, включаючи заборону насильства над життям, здоров'ям і фізичним чи психічним добробутом таких осіб. Серед іншого, забороняється жорстоке поводження, тортури, зґвалтування та будь-які форми приниження людської гідності, що особливо важливо для захисту жінок, які нерідко стають жертвами сексуального насильства під час війни [4]. Тоді як Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. є основним міжнародним договором щодо боротьби з дискримінацією жінок, включаючи випадки воєнних конфліктів [5]. Статтею 1 Конвенції ООН визначено поняття дискримінації щодо жінок, що охоплює будь-яке обмеження чи позбавлення прав на основі статі, тоді як ст. 2 зобов'язує держави-учасниці вживати заходів для викорінення дискримінації, включаючи законодавчі ініціативи та відповідальність за порушення прав жінок, в свою чергу ст. 6 прямо вказує на необхідність боротьби з усіма формами експлуатації жінок, скажімо з примусовою проституцією та сексуальним насильством, що особливо актуально під час війни [5]. Ці міжнародно-правові норми є ключовими для гарантування прав жінок у період збройних конфліктів, забезпечуючи їм належний захист, допомогу та особливі умови утримання вразливих категорій, таких як вагітні та матері.

Разом із тим, значущим є те, що акти насильства, вчинені рф щодо жінок на території України, викликають рішуче засудження з боку європейської та світової спільноти. Особливе занепокоєння викликає масштабність цих порушень, їхній системний характер та глибокий вплив війни на становище жінок. Відмітимо, що лідери ОБСЄ у своїй заяві з нагоди Міжнародного дня боротьби за ліквідацію насильства щодо жінок підкреслили необхідність посилення міжнародних зусиль у протидії гендерно зумовленому насильству, особливо в умовах збройних конфліктів. Вони наголосили, що насильство за ознакою статі є не лише порушенням прав людини, а й серйозною загрозою загальній безпеці, оскільки воно має системний характер і значно загострюється під час кризових ситуацій [6]. Окрему увагу в заяві приділено ситуації в Україні, де наслідки російської агресії негативно впливають на мільйони жінок і дівчат. Наприклад, лідери ОБСЄ засудили не лише військові дії, а й численні випадки насильства, що супроводжуються зневагою до людської гідності. Вони висловили глибоке занепокоєння тим, що конфлікт сприяє зростанню загроз для жінок, які опиняються у вразливих умовах, стають жертвами воєнних злочинів і зазнають довготривалих фізичних, психологічних і соціальних наслідків [6].

Окрім аналізу міжнародних документів, що регламентують питання захисту прав жінок у період збройних конфліктів, варто розглянути наукові підходи до цієї проблематики. Дослідження вчених дозволяють не лише глибше зрозуміти масштаби та особливості порушень прав жінок у кризових ситуаціях, але й оцінити ефективність існуючих механізмів їхнього захисту. К. Громовенко акцентує увагу на тому, що права людини стають особливо вразливими під час збройних конфліктів, що зумовлює необхідність їхнього міжнародно-правового захисту [7, с. 101].

Д. Клапоушак наголошує на вразливості жінок і дітей під час збройних конфліктів, підкреслюючи, що вони є однією з найбільш незахищених категорій цивільного населення. Особливу увагу науковець приділяє проблемі гендерно зумовленого насильства, яке в умовах війни набуває системного характеру та стає інструментом терору. Він зазначає, що сексуальне насильство, включаючи зґвалтування, використовується як засіб залякування, знищення морального духу та деморалізації суспільства [8, с. 296].

У свою чергу, І. Прус наголошує на тому, що збройна агресія росії проти України спричинила

масові порушення прав людини, як-от сексуальне насильство, катування, жорстоке поводження та завдання тяжких тілесних ушкоджень. Особливу увагу останній звертає на системність таких злочинів та їхній цілеспрямований характер щодо цивільного населення, особливо жінок. Науковець зазначає, що серед осіб, які здійснюють ці злочини, часто є військовослужбовці, набрані з-поміж тих, хто раніше відбував покарання за тяжкі та особливо тяжкі злочини, що лише підвищує рівень насильства та безкарності [9, с. 135].

А. Луцан акцентує увагу на особливій вразливості жінок-матерів неповнолітніх дітей та вагітних жінок під час збройних конфліктів. Він зазначає, що ці категорії жінок стають першочерговими жертвами сексуального насильства та жорстокого поводження, оскільки їхній фізичний та емоційний стан робить їх беззахисними перед агресорами. Науковець підкреслює, що вагітність або наявність дитини часто використовується воєнними злочинцями як засіб тиску, шантажу та примусу, змушуючи жінок вчиняти дії, які суперечать їхній волі [10, с. 302]. Звідси, окреслені злочини не лише порушують основоположні права людини, а й мають довготривалі фізичні та психологічні наслідки для постраждалих, що вимагає особливих механізмів захисту та притягнення винних до відповідальності.

Т. Федорова наголошує на особливій вразливості жінок під час збройних конфліктів та в післявоєнний період, оскільки останні змушені самостійно дбати про добробут сімей, долати небезпечні відстані у пошуках життєво необхідних ресурсів, а також доглядати хворих і поранених [11, с. 378]. Відтак, жінки стають не лише жертвами війни, а й ключовими учасницями процесу післявоєнного відновлення та стабілізації.

Тоді як В. Джуган акцентує увагу на численних викликах, з якими стикаються жінки у кризових умовах, особливо під час збройних конфліктів. Науковець наголошує на тому, що право на охорону здоров'я для жінок, які пережили гендерне насильство, вагітних, матерів та жінок у зонах бойових дій, часто залишається обмеженим, що унеможливує отримання необхідної гуманітарної допомоги. Дослідник звертає увагу на проблему реалізації прав жінок із дітьми, багатодітних матерів, жінок з інвалідністю, представниць ЛГБТ-спільноти, а ще тих, хто втратив родичів, дітей, кінцівки або житло [12, с. 147]. Така позиція підкреслює системні бар'єри, з якими стикаються жінки у вразливих умовах, та необхідність комплексного підходу до забезпечення їхніх прав

і соціального захисту. Разом із тим, вчений аналізує трансформацію гендерних ролей в Україні, підкреслюючи розширення можливостей жінок у професійній сфері та їхню адаптацію до сучасних економічних і соціальних викликів. Він зазначає, що жінки активно освоюють нові професії, працюють на кількох роботах, щоб компенсувати традиційний рівень доходу, та демонструють високий рівень залученості у волонтерську діяльність [12, с. 147]. Безперечно, що зміна гендерних важелів свідчить про зростання ролі жінок у суспільстві, їхню гнучкість і готовність брати на себе додаткові обов'язки в умовах нестабільності. Відтак, окреслене акцентує увагу на зміцненні позицій жінок, їхній активній соціальній участі та необхідності підтримки їхньої праці як у професійному, так і в волонтерському середовищі.

Додатково зауважимо, що сексуальне насильство, включаючи зґвалтування, використовується як зброя війни з метою дегуманізації не лише постраждалих жінок, а й їхніх сімей та громад, що призводить до глибоких фізичних, психологічних і соціальних наслідків. Цей вид насильства є особливо жорстокою формою воєнного злочину, що виходить за межі особистого страждання, оскільки впливає на цілі спільноти, руйнує їхню цілісність та ослаблює їхню здатність до опору. В умовах збройних конфліктів зґвалтування використовується як засіб терору, що змушує цивільне населення покидати свої домівки, спричиняє деморалізацію, створює атмосферу страху та безвиході [13]. Цей злочин має багаторівневий вплив, оскільки крім фізичного та психологічного болю, він часто супроводжується соціальною стигматизацією, що ще більше ускладнює повернення жінок до нормального життя. У багатьох традиційних суспільствах жертви сексуального насильства можуть стикатися з відторгненням з боку родини або громади, що посилює їхню ізоляцію та ускладнює процес реабілітації. У випадках масового використання зґвалтувань як стратегії війни відбувається системне знищення національної ідентичності через руйнування родинних зв'язків, нав'язування нової етнічної ідентичності та народження дітей, зачатих унаслідок насильства.

Ефективний захист прав людини значною мірою залежить від наявності належного правового механізму. Значущим його складником є система суб'єктів, до якої входять державні установи, громадські організації, органи місцевого самоврядування та інші інституції, що займаються відновленням порушених прав. В умовах воєнного стану особливу роль у виконанні цих завдань відіграють

волонтери, благодійні організації та окремі громадяни, які сприяють забезпеченню прав і підтримці постраждалих.

Окреслюючи ключові проблеми захисту прав жінок у період збройних конфліктів та воєнних дій, необхідно зосередитися на механізмах їхнього врегулювання та складових елементах цього процесу. Ратифікація Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами 2011 р. стала помітним кроком у зміцненні механізмів захисту прав жінок від насильства, особливо в умовах збройних конфліктів [14]. Документ зобов'язує державу вживати комплексних заходів для запобігання насильству, захисту постраждалих та покарання винних, так ст. 5 передбачено обов'язок держави вживати необхідних законодавчих і практичних заходів для запобігання насильству та відповідальність за невиконання цих зобов'язань, тоді як ст. 22 покладає обов'язок на державу створювати спеціалізовані служби підтримки для жертв насильства, включаючи притулки, гарячі лінії та психологічну допомогу, а ст. 25 наголошує на необхідності забезпечення доступу до медичних і соціальних послуг, особливо для жінок, які постраждали від сексуального насильства [14].

Механізм захисту прав жінок в умовах збройних конфліктів включає цілу низку правових, інституційних та гуманітарних заходів, які спрямовані на забезпечення рівності та захисту жінок від насильства, дискримінації та інших порушень їхніх прав. Значущим елементом є національне законодавство, яке базується на міжнародних зобов'язаннях. У механізмі захисту прав зазначеної категорії осіб під час збройних конфліктів особливу роль відіграють Уповноважений Верховної Ради України з прав людини та судова система, які забезпечують контроль за дотриманням прав людини, розгляд скарг і захист жінок від порушень їхніх прав, що виникають унаслідок воєнних дій. Так, Омбудсмен здійснює парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод відповідно до Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [15]. Відтак, діяльність останнього включає моніторинг ситуації щодо порушень прав жінок, сексуального насильства, використання катувань та інших жорстоких форм поводження, що заборонені міжнародним гуманітарним правом. Тоді як, судова система є провідним механізмом захисту прав жінок у період збройних конфліктів відповідно до Основного Закону, ст. 55, гарантує кожному

право на судовий захист [16]. Жінки, які постраждали від порушень своїх прав, можуть звертатися до суду для притягнення винних до відповідальності та відшкодування шкоди. Судовий механізм включає кримінальні провадження щодо воєнних злочинів, у тому числі щодо сексуального насильства, відповідно до норм Кримінального кодексу України, так ст. ст. 438 та 439, які передбачають відповідальність за порушення законів та звичаїв війни [17]. Зауважимо, що захист прав жінок також забезпечується через механізм звернення до Європейського суду з прав людини відповідно до ст. 34 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. [18]. Жінки, які стали жертвами насильства або інших порушень прав під час воєнних дій, можуть подавати скарги на порушення ст. 3, ст. 8, ст. 14 Конвенції, які забороняють катування, забезпечують право на повагу до приватного та сімейного життя і забороняють дискримінацію [18].

Для покращення механізмів захисту прав жінок під час збройних конфліктів і воєнних дій необхідно запровадити ряд заходів, які сприятимуть забезпеченню їхніх прав та безпеки. По-перше, доцільно запровадити спеціалізовані програми для жінок, які постраждали від збройних конфліктів, що включатимуть не лише медичну та психологічну допомогу, але й підтримку у відновленні соціальних прав. Однією з нових ініціатив є створення спеціалізованих мобільних юридичних бригад, які працюватимуть безпосередньо в зонах бойових дій, надаючи жінкам оперативну правову допомогу. Це дозволить швидко реагувати на ситуації, коли права жінок порушуються в умовах конфлікту, а ще забезпечить надання правової підтримки тим, хто через безпеку або географічні обмеження не може звернутися до традиційних органів правосуддя. Вагомим напрямом є створення спеціалізованих центрів реабілітації, які б надавали не лише тимчасову допомогу, а й довгострокову підтримку у відновленні психоемоційного стану та соціального статусу жінок. По-друге, доцільно розвивати програми навчання та підвищення обізнаності серед правоохоронців і суддів щодо специфіки прав жінок у період збройних конфліктів, що дозволить їм більш ефективно реагувати на випадки насильства та інших порушень. По-третє, ефективно розслідування та притягнення винних до відповідальності вимагає створення спеціалізованих слідчих і судових органів, які зосереджуватимуться на воєнних зло-

чинах. Доцільним є запровадження спеціальних підрозділів у прокуратурах та слідчих органах, що володіють відповідними знаннями та навичками у розслідуванні сексуального насильства під час конфліктів. Важливим кроком ще є розробка механізмів захисту потерпілих і свідків у таких справах, що зменшить ризик повторної віктимізації та сприятиме активнішому залученню жінок до правових процесів.

Отже, підвищення ефективності соціально-правового захисту жінок, які зазнали впливу збройних конфліктів і воєнних дій, вимагає системного підходу, що включає удосконалення законодавчої бази, створення спеціалізованих інституцій, розширення доступу до правосуддя, забезпечення комплексної реабілітації та підвищення рівня правової культури суспільства. Лише за умови реалізації цих заходів можна досягти реального захисту прав жінок у період воєнних дій і після їх завершення.

Висновки. На основі проведеного дослідження встановлено, що збройні конфлікти мають руйнівний вплив на права жінок, загострюючи проблеми гендерної нерівності, насильства та дискримінації. Аналіз міжнародно-правових норм і національного законодавства України засвідчив, що, попри наявність численних механізмів захисту, їх реалізація залишається недостатньо ефективною. Основними викликами є відсутність належної правової відповідальності за воєнні злочини проти жінок, недостатня підтримка постраждалих та обмежений доступ до правосуддя. Важливими заходами для покращення ситуації є зміцнення законодавчої бази, створення спеціалізованих реабілітаційних центрів, підвищення кваліфікації суддів і правоохоронців та розширення міжнародної співпраці. Лише комплексний підхід, що включає юридичні, соціальні та гуманітарні аспекти, дозволить забезпечити належний захист жінок у кризових умовах та сприятиме відновленню їхніх прав у постконфліктний період. Результати дослідження свідчать про необхідність подальшого розвитку механізмів захисту прав жінок у кризових умовах. Постконфліктне відновлення повинно включати не лише заходи правового характеру, але й економічну та соціальну підтримку жінок, які постраждали від війни. Крім того, важливим є забезпечення їхньої участі у миротворчих процесах, що сприятиме створенню справедливого та стабільного суспільства.

Список літератури:

1. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
2. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
3. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#top
4. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II) від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#top
5. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#top
6. OSCE joins the 16 Days of Activism campaign and urges States to step up efforts to end violence against women in conflict. URL: <https://www.osce.org/secretariat/532070>
7. Громовенко К.В. Особливості захисту прав людини в умовах збройних конфліктів. Актуальні питання юридичної науки. 2022. № 17. С. 101-107.
8. Клапоушак Д.С. Щодо міжнародно-правового захисту цивільного населення під час збройного конфлікту. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2023. Випуск 77: частина 2. С. 294-298.
9. Прус І.М. Правовий захист жінок під час російсько-української агресії. Нове українське право. 2023. Вип. 2. С.134-139.
10. Луцан А.В. Захист прав жінок в умовах збройних конфліктів. Право і суспільство. 2022. № 6. С. 299-306.
11. Права людини в період збройних конфліктів: міжнародна науково-практична конференція, присвячена 75-річчю прийняття Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 року та Міжнародному дню прав людини. 1 листопада 2024 р., м. Одеса: збірник матеріалів конференції. Одеса. 2024. 539 с.
12. Джуган В.О. Проблеми захисту прав жінок під час воєнних дій в Україні. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 9. С. 146-148.
13. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом. URL: <https://vsyrovatska-gromada.gov.ua/news/1677063020/>
14. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами, ратифікована із заявами Законом № 2319-IX від 20.06.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text
15. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1998. № 20. ст.99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text>
16. Конституція України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
17. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05 квітня 2001 року № 2341-III. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2001. № 25-26.ст.131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#top>
18. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

Zamula A.Yu., Dul'ska V.V. PROBLEMS OF PROTECTING WOMEN'S RIGHTS DURING ARMED CONFLICTS AND HOSTILITIES

The issues of protecting women's rights during armed conflicts and hostilities are among the key ones in the field of international humanitarian law, as war significantly exacerbates gender inequality, increases the risk of violence and violation of women's most important rights. The authors of the study highlight the main threats faced by women during hostilities and armed conflicts, analyze international legal and national protection mechanisms, and assess the effectiveness of their implementation. The article examines key international documents regulating the protection of women in wartime, in particular, the provisions guaranteeing the protection of women from sexual violence, discrimination and other forms of harassment, as well as their role in the peaceful settlement of conflicts.

National legislation of Ukraine is analyzed in terms of its compliance with international standards. Particular attention is paid to the role of the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights and the

judiciary in ensuring the protection of women's rights. An important component of the study is the analysis of war crimes against this category of persons in the context of the current Russian-Ukrainian war, including massive cases of sexual violence, violations of socio-economic rights, etc. The study confirms that ensuring women's rights during the period of conflict requires a comprehensive approach, including strengthening the legislative framework, increasing the effectiveness of prosecution, creating specialized rehabilitation centers and improving mechanisms of international cooperation. Recommendations are offered to strengthen the protection of women's rights, including the empowerment of victims, increased funding for humanitarian programs and the introduction of special educational initiatives for representatives of the judiciary and law enforcement. The results of the study demonstrate the need to further develop mechanisms to protect the rights of this vulnerable category of people in crisis and to adapt international standards to the national legal system. Raising awareness of women's rights, combating impunity for war criminals, and providing comprehensive assistance to victims should be priorities in the post-conflict recovery process.

Key words: *women's rights, armed conflict, international humanitarian law, war crimes, sexual violence, international protection mechanisms, judicial system, rehabilitation of victims.*

Марченко Д.В.

Національний університет «Одеська юридична академія»

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ КОЛІЗІЙНИХ НОРМ У МІЖНАРОДНОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ ЯК МЕХАНІЗМ РЕГУЛЮВАННЯ ДОГОВОРУ

У статті досліджується теоретичний аналіз колізійних норм у міжнародному приватному праві, як механізм регулювання договору. Стаття наголошує, що у сучасному світі з активною глобалізацією міжнародні угоди та комерційні відносини з різних юрисдикцій стають дедалі частішими і складнішими. Це створює нові виклики для правового регулювання, адже кожна країна має свою правову систему і специфічні норми, що регулюють різні аспекти цивільних і комерційних відносин.

У процесі дослідження проаналізовано колізійні норми, які є основою міжнародного приватного права, відіграють ключову роль у визначенні, яке право застосовується до конкретних правовідносин, зокрема до форми договору. Колізійні норми міжнародного приватного права є досить важливим механізмом у регулюванні форми договору. Оскільки саме вони визначають, яке національне право має застосовуватися до договору, укладеного між сторонами, які мають різні юрисдикції. Особлива увага приділена колізійним нормам, які дозволяють уникнути правових конфліктів, що можуть виникати через розбіжності у вимогах до форми договору в різних правових системах.

У статті також розглянуто колізійні норми, що регулюють такі аспекти, як місце укладення договору, місце його виконання, місце вчинення юридично значущих дій, а також волю сторін щодо вибору права. Крім того, ці норми служать для забезпечення правової визначеності та передбачуваності в міжнародних правовідносинах, що особливо важливо в умовах зростання глобальної комерції. Колізійні норми дозволяють захистити інтереси сторін договору, мінімізацію правових ризиків та забезпечення дотримання імперативних норм держав, які можуть мати відношення до договору.

Зроблено висновок, що дослідження колізійних норм у міжнародному приватному праві як механізм регулювання форми договору не тільки розкриває юридичні аспекти міжнародних угод, але й дозволяє знайти ефективні рішення для забезпечення правового порядку у сфері міжнародних комерційних відносин.

Ключові слова: колізійні норми, міжнародне приватне право, договір, *lex loci contractus*, *lex loci solutionis*, *lex loci actus*.

Постановка проблеми. Колізійне право, або міжнародне приватне право, стосується справ приватного права, де факти містять один або кілька іноземних елементів. Колізійні норми відіграють досить важливу роль у міжнародному приватному праві. Вони не можуть бути охарактеризовані як жорсткі правила, проте їх можна вважати керівними принципами, які слугують певним орієнтиром під час розв'язання правових спорів з іноземним елементом. Одним із ключових елементів у застосуванні колізійних норм є колізійна прив'язка, що являє собою вказівку на конкретне законодавство, застосовне в справі, що розглядається. Ця прив'язка відіграє вирішальну роль, визначаючи, закони якої держави мають бути використані для вирішення правового конфлікту. Однак у деяких випадках колізійна

прив'язка може мати альтернативний характер, надаючи сторонам або судам право вибору між правовими системами різних країн. Такий підхід дає змогу враховувати розмаїття правових систем і обирати те законодавство, що найповніше відповідає інтересам сторін та особливостям справи.

Аналіз досліджень і публікацій. Питань колізійних норм у міжнародному приватному праві торкалися у своїх роботах: Галущенко Г. В. [1], Іванова М. І., Потапенко Є. О. [2], Жушман В. П., І. А. Шуміло І. А. [3], Кузьменко С. Г. [4], Кисіль В. І. [5], Мануїлова К. В. [6], Фединяк Г. С., Фединяк Л. С. [7] та інші.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення комплексного теоретичного аналізу колізійних норм у міжнародному приватному праві як інструменту врегулювання договірних правовід-

носин, з урахуванням сучасних викликів глобалізованого правового середовища. У рамках цього дослідження передбачається виявити прогалини у правовому регулюванні та практиці застосування колізійних норм, проаналізувати основні підходи до визначення застосовуваного права, а також запропонувати ефективні механізми вдосконалення правозастосування у сфері міжнародного договірної права.

Виклад основного матеріалу. Серед основних колізійних норм у міжнародному приватному праві, що регулюють форму договору, варто виділити кілька ключових підходів, які визначають застосовуване право, а саме, *lex loci contractus* (право місця укладення договору), *lex loci solutionis* (право місця виконання договору), *lex loci actus* (право місця вчинення дії), автономія волі сторін у виборі права щодо форми договору.

Lex loci contractus (право місця укладення договору)

Право місця укладення угоди (*lex loci contractus*) є важливою колізійною нормою в міжнародному приватному праві, яка визначає, яке право має застосовуватися до договору в залежності від місця його укладення. Цей принцип передбачає, що правовий режим, що регулює права та обов'язки сторін у договорі, базується на законодавстві тієї країни, де угода була фактично укладена.

Lex loci contractus полягає в тому, що застосовне право визначається через прив'язку до місця укладення угоди. Це право регулює всі аспекти договору, включаючи його дійсність, формальні вимоги, зміст зобов'язань і права сторін. Згідно з цією концепцією, якщо договір укладається в конкретній юрисдикції, то право цієї юрисдикції буде застосовуватися до всіх питань, пов'язаних з договором, за винятком випадків, коли сторони обирають інше право чи існують інші норми міжнародного приватного права, що передбачають інший підхід.

Наприклад, якщо сторони договору уклали угоду в Україні, але визначили як застосовне право – право іншої країни, то це, може вплинути на те, як трактуються умови договору, його виконання, а також можливі спори. Проте, якщо сторони не зробили такого вибору, то за замовчуванням застосовується право тієї юрисдикції, де договір був укладений. Це також може включати питання про те, чи є договір дійсним, які формальні вимоги необхідні для його укладення, а також як повинні виконуватися зобов'язання та реалізовуватися права сторін.

Право місця укладення угоди зазвичай застосовується до тих договорів, де сторони не вибрали право для регулювання їхніх відносин. Воно особливо актуальне для угод, в яких важливо враховувати місцеві правові норми, що можуть вплинути на форму і зміст договору. Дана колізійна норма є досить практичною, оскільки місцеве право може визначати специфічні вимоги щодо укладення і виконання договорів, такі як особливі формальності, вимоги до документів, а також регулювати питання, що стосуються законності і дійсності угод. Наприклад, у деяких юрисдикціях можуть існувати особливі правила щодо письмових форм договорів, їх нотаріального посвідчення або вимог до підписів. В ситуаціях, де сторони не узгодили застосовне право, право місця укладення угоди забезпечує, що договір регулюється звичними і зрозумілими правовими стандартами юрисдикції, де укладено угоду. Це може бути особливо важливим у випадках, коли договори включають специфічні місцеві норми, такі як правила щодо комерційної практики, трудові умови або правила захисту прав споживачів.

Lex loci solutionis (право місця виконання договору)

Колізійна норма *lex loci solutionis* є важливою нормою у міжнародному приватному праві, яка визначає право, що застосовується до зобов'язань у договірних відносинах, спираючись на місце виконання зобов'язання. Цей принцип забезпечує регулювання змісту зобов'язання, а також прав та обов'язків сторін у процесі виконання угоди відповідно до права тієї держави, в якій повинні бути виконані основні умови договору.

Lex loci solutionis передбачає, що право, яке буде застосовуватися до регулювання договірних зобов'язань, є право країни, де повинні бути виконані ці зобов'язання. Це включає не лише процедуру виконання, але і правовий режим, який регулює, як саме мають бути виконані зобов'язання, а також обов'язки та права сторін у процесі цього виконання.

Для певного ряду міжнародних договорів цей колізійний принцип визначає правила, що стосуються сутності зобов'язань. Наприклад, у договорах про спільну діяльність або в договорах на виконання будівельних, монтажних та інших робіт з капітального будівництва застосовується право тієї країни, де відбувається виконання робіт або де створюються результати договору. Колізійна норма *lex loci solutionis* регулює деталі процесу виконання зобов'язань, такі як спосіб доставки товарів, строки виконання, умови при-

ймання або відмови від виконання. Це особливо важливо в міжнародних комерційних угодах, де деталі виконання можуть значно варіюватися в залежності від правових традицій і практик різних юрисдикцій.

Принцип колізійного регулювання може впливати на застосування права місця виконання договору, що означає, що до змісту договору, а також до визначення прав та обов'язків сторін застосовується право тієї держави, де договір підлягає виконанню. Зазвичай право місця виконання договору використовується для регулювання конкретних зобов'язань, що виникають з договору, таких як місце фактичної передачі товару, місце здійснення платежу та інші аспекти виконання.

Колізійний принцип *lex loci solutionis* може взаємодіяти з іншими колізійними нормами, наприклад з колізійною нормою, яку ми згадували вище, *lex loci contractus* (право місця укладання угоди) або право, обране сторонами для регулювання основних умов договору. У ситуаціях, коли кілька юрисдикцій можуть претендувати на застосування своїх норм, принцип *lex loci solutionis* допомагає визначити, яке право має пріоритет у регулюванні питань, що стосуються виконання угоди.

Lex loci actus (право місця вчинення дії)

Lex loci actus, або право місця вчинення дії, є важливою колізійною нормою в міжнародному приватному праві, яка визначає застосовне право на основі місця, де була вчинена певна юридично значуща дія, пов'язана з договором або правовим актом. Цей принцип допомагає встановити правову регуляцію для випадків, коли юридичні наслідки виникають унаслідок конкретних дій, що мають місце в певній юрисдикції. *Lex loci actus* вказує на те, що право, яке буде застосовуватися до визначення дійсності або правових наслідків певної дії, є право тієї країни, де ця дія була здійснена. Це може стосуватися таких актів, як підписання договору, здійснення правочину, подання документів, або будь-якої іншої юридично важливої дії.

Колізійна норма *lex loci actus* часто застосовується для визначення правового режиму, що регулює специфічні юридичні дії. Наприклад, якщо особа підписує договір на території певної країни, право цієї країни може регулювати питання, пов'язані з дійсністю підпису та формальностями, необхідними для укладення угоди. *Lex loci actus* може бути особливо важливим у ситуаціях, де конкретні юридичні дії потребують врахування місцевих правових норм. Наприклад, якщо

угода підписується в одній країні, але має правові наслідки в іншій, застосування права місця вчинення дії може визначити, чи є підписання дійсним відповідно до місцевих вимог.

Також важливо зазначити, що принцип *lex loci actus* може бути критично важливим у випадках, коли угода чи контракт має міжнародний аспект. Якщо договір укладено в одній юрисдикції, але його виконання чи наслідки стосуються іншої юрисдикції, застосування місцевого права місця вчинення дії допомагає вирішити питання, чи відповідає цей договір місцевим правовим вимогам. Наприклад, якщо угода була підписана у країні з певними правовими вимогами до форми документа або його змісту, ці вимоги можуть вплинути на визнання або виконання договору в іншій країні, де застосовуються інші правила. Таким чином, розуміння та правильне застосування принципу *lex loci actus* є необхідним для забезпечення правової визначеності та захисту інтересів сторін у міжнародних угодах. Це також може допомогти уникнути правових суперечностей та забезпечити відповідність контрактів і угод місцевим законам і стандартам.

Автономія волі сторін у виборі права щодо форми договору

У більшості юрисдикцій сторони мають можливість вільно обирати право, яке буде застосовуватися до їхнього договору. Цей принцип автономії волі сторін є основоположним для міжнародного приватного права та надає сторонам значну гнучкість у регулюванні своїх договірних відносин. Зокрема, ця свобода вибору закріплена в правилах провідних світових арбітражних установ, таких як Міжнародний торговий арбітражний суд (ICC) та Лондонський міжнародний арбітражний суд (LCIA), які дозволяють сторонам самим визначати, яке право буде застосовуватися до їхнього контракту. А також, дана колізійна норма закріплена у правових інструментах, таких як Регламент 593/2008/ЕС («Римський регламент») [8]. Даний регламент регулює правове регулювання контрактних зобов'язань, підтверджує право сторін вибирати застосовне право для свого контракту, за винятком випадків, коли вибір є очевидно несумісним з публічним порядком. Дана колізійна норма сприяє зниженню правової невизначеності та забезпечує передбачуваність для учасників міжнародних угод. Воно дозволяє сторонам адаптувати правову основу угоди відповідно до своїх потреб і забезпечує більшу впевненість у правових наслідках, що випливають з їхніх зобов'язань. Однак, незалежно від свободи

вибору права, існують певні обмеження, які повинні враховуватися. Наприклад, вибране право не повинно порушувати публічний порядок або імперативні норми інших юрисдикцій, де може відбуватися виконання контракту або де можуть виникати правові наслідки для сторін. Це забезпечує баланс між автономією сторін і захистом важливих публічних інтересів.

Якщо сторони визначають певне внутрішнє право для регулювання свого договору, а міжнародний договір, такий як CISG (Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів) [9], є частиною визначеного права в силу його ратифікації та набуття чинності внутрішнім правом, посилення на це внутрішнє право в договорі сторін передбачає застосування відповідного міжнародного договору. Сторони повинні прямо відмовитися від нього, якщо вони бажають застосовувати лише негармонізоване внутрішнє право. Крім того, в деяких юрисдикціях сторонам може знадобитися чітко вказати, що вони бажають виключити певні положення міжнародного договору, наприклад, CISG. Це можна зробити за допомогою спеціальних застережень у договорі, які або повністю виключають застосування CISG або змінюють чи доповнюють певні частини CISG. За відсутності такої прямої відмови міжнародна угода зазвичай вважається невід'ємною частиною внутрішнього права і тому застосовується до договору незалежно від обраних сторонами норм внутрішнього права. Тому дуже важливо, щоб сторони усвідомлювали наслідки свого вибору і точно формулювали свої домовленості, щоб уникнути непорозумінь і непередбачуваних правових наслідків.

Якщо сторони не вказали конкретне право, яке буде застосовуватися до їхнього договору, питання визначення застосовного права вирішується на основі об'єктивних критеріїв, які встановлюють відповідні правові норми. Основні об'єктивні критерії для визначення застосовного права наведені в Регламенті (ЄС) № 593/2008.

Згідно з Регламентом Рим I, якщо сторони не обрали право, застосовне до їхнього договору, застосовується право, найбільш тісно пов'язане з договором. Зазвичай це право визначається на основі місця надання послуг, що є загальним правилом для контрактів, в яких основний обов'язок сторін полягає в наданні послуг. Це забезпечує логічний і практичний підхід до визначення правового режиму, який найбільш адекватно відображає фактичні умови виконання договору. У разі, якщо місце надання послуг не є чітким або очевид-

ним, Регламент Рим I передбачає інші об'єктивні критерії для визначення застосовного права. Зокрема, це може бути право держави, в якій сторони мають основне місце ведення бізнесу, або, в деяких випадках, місце укладення договору, якщо воно має тіснішу прив'язку до договору, ніж інші можливі юрисдикції. Регламент Рим I також встановлює спеціальні правила для різних типів договорів. Наприклад, для договорів купівлі-продажу товарів чи надання послуг можуть застосовуватися інші критерії, якщо такі договори мають специфічні умови чи вимоги. Це дозволяє забезпечити адекватний правовий режим в залежності від характеру угоди і типу зобов'язань, що випливають з договору.

Навіть якщо сторони договору вибрали право, яке буде застосовуватися до їхнього договору, певні допоміжні або попередні питання можуть бути регульовані відповідно до іншого права. Це відбувається через необхідність забезпечення відповідності специфічним юридичним аспектам, які не завжди охоплюються правом, обраним сторонами [10].

Наприклад, питання щодо дійсності підпису або дійсності представництва однієї зі сторін може бути розглянуте відповідно до права, яке регулює корпоративний статус або повноваження представника, а не до права, яке сторони обрали для регулювання основних умов договору. У таких випадках важливо розглядати правові аспекти, що стосуються легітимності і правоздатності осіб, які підписують договір від імені компанії чи іншої юридичної особи. Це питання може бути визначено правом юрисдикції, де зареєстрована або має основне місце ведення бізнесу відповідна компанія. Важливо відзначити, що навіть коли право, обране сторонами, застосовується до основних аспектів договору, допоміжні питання можуть вимагати окремого правового регулювання, щоб забезпечити повну юридичну визначеність та дотримання всіх правових вимог. Це забезпечує комплексний підхід до вирішення правових питань і захисту інтересів всіх сторін, враховуючи як загальні умови договору, так і специфічні вимоги, що виникають у процесі його виконання.

Висновки. Отже, колізійні норми у міжнародному приватному праві відіграють значну роль, що стосуються регулювання договору. Аналіз колізійних норм підкреслює їх важливу роль у забезпеченні правової визначеності та справедливості у міжнародних правовідносинах. Колізійні норми служать критичним механізмом

для визначення, яке право має застосовуватися до конкретного договору, особливо коли сторони походять з різних юрисдикцій з різними правовими вимогами до форми угоди. Дослідження цих норм показує, що їх ефективне застосування дозволяє уникнути правових суперечностей і забезпечити належне виконання контрактних зобов'язань на міжнародному рівні. Це, в свою чергу, сприяє стабільності і передбачуваності

у міжнародних комерційних відносинах, що є важливими для розвитку глобальної економіки та ефективної взаємодії між підприємствами з різних країн. Дослідження колізійних норм є необхідним для розуміння їхнього впливу на міжнародні угоди та для розробки механізмів, які забезпечують належне правове регулювання у глобальному середовищі, а також на їх ефективне застосування.

Список літератури:

1. Галущенко Г. В. Актуальні проблеми застосування колізійної норми в міжнародному приватному праві / Г. В. Галущенко / *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 6. С. 162- 171.
2. Іванова М. І., Потапенко Є. О. Колізійні норми міжнародного приватного права при застосуванні іноземного права. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 69. С. 13-19. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.3554987>
3. Міжнародне приватне право : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / за ред. проф. В. П. Жушмана та доц. І. А. Шуміло. Х. : Право, 2011. 320 с.
4. Міжнародне приватне право. навч. посіб. / За ред. С. Г. Кузьменка. К.: Центр учбової літератури, 2010. 316 с.
5. Кисіль В. І. Колізійне регулювання в сучасному міжнародному праві / В. І. Кисіль // *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2000. Вип. 4. С. 225-244.
6. Мануїлова К.В. Уніфікація колізійних норм, що застосовуються до позадоговірних зобов'язань. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. С. 458-46.
7. Фединяк Г. С., Фединяк Л. С. Міжнародне приватне право: Підручник. 4-те вид., переробл. і допов. К.: Атіка, 2009. 500с.
8. Regulation (EC) No 593/2008 of the European Parliament and of the Council of 17 June 2008 on the law applicable to contractual obligations (Rome I). Електронний ресурс. URL: <https://surl.li/ixpljq>
9. United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods. Електронний ресурс. URL: <https://surl.li/xierqx>
10. Internationales Privatrecht / Kollisionsrecht. Електронний ресурс. URL: <https://surl.li/exoyzq>

Marchenko D.V. THEORETICAL ANALYSIS OF COLLISION NORMS IN INTERNATIONAL PRIVATE LAW AS A MECHANISM OF CONTRACT REGULATION

The article examines the theoretical analysis of conflict of laws rules in private international law as a mechanism for regulating a contract. The article emphasizes that in the modern world with active globalization, international agreements and commercial relations from different jurisdictions are becoming more frequent and complex. This creates new challenges for legal regulation, because each country has its own legal system and specific rules that regulate various aspects of civil and commercial relations.

In the process of research, the conflict of laws rules were analyzed, which are the basis of private international law, play a key role in determining which law applies to specific legal relations, in particular to the form of the contract. The conflict of laws rules of private international law are a rather important mechanism in regulating the form of the contract. Since they determine which national law should apply to a contract concluded between parties with different jurisdictions. Particular attention is paid to conflict of laws rules, which allow to avoid legal conflicts that may arise due to differences in the requirements for the form of a contract in different legal systems.

The article also considers conflict of laws rules that regulate such aspects as the place of conclusion of a contract, the place of its performance, the place of committing legally significant actions, as well as the will of the parties to choose the law. In addition, these rules serve to ensure legal certainty and predictability in international legal relations, which is especially important in the context of the growth of global commerce. Conflict of laws rules allow to protect the interests of the parties to the contract, minimize legal risks and ensure compliance with the imperative norms of states that may be relevant to the contract.

It is concluded that the study of conflict of laws rules in private international law as a mechanism for regulating the form of a contract not only reveals the legal aspects of international agreements, but also allows to find effective solutions to ensure the legal order in the field of international commercial relations.

Key words: conflict of laws rules, private international law, contract, *lex loci contractus*, *lex loci solutionis*, *lex loci actus*.

Осінов В.І.

Міжнародний гуманітарний університет

ЗБІР ДОКАЗІВ У МІЖНАРОДНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті досліджується процес збирання доказів у міжнародному кримінальному процесі з акцентом на принцип об'єктивності та неупередженості розслідування.

Наголошено на принципі об'єктивності досудового розслідування та зобов'язанні сторін кримінального процесу збирати як обтяжувальні, так і виправдувальні докази.

Відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду, прокурор зобов'язаний враховувати як докази обвинувачення, так і виправдання.

Автор аналізує підходи до доказування у США, ФРН та Україні, акцентуючи увагу на розподілі обов'язків між сторонами та судом.

Детально проаналізовано допустимість доказів як центральну умову їх використання в суді, з урахуванням міжнародної практики. Особливу увагу приділяється викликам збору доказів у зонах бойових дій, зокрема фізичній небезпеці для слідчих, обмеженому доступу до місць злочину та труднощам у взаємодії з потерпілими.

Особливу увагу приділено питанням допустимості доказів, зокрема їх правовій придатності та відповідності процесуальним вимогам, а також викликам, пов'язаним із їхнім отриманням в умовах збройних конфліктів.

Розглянуто роль технологій, зокрема супутникових знімків, цифрових пристроїв і штучного інтелекту, у забезпеченні доказової бази, а також новітні ініціативи МКС – OTPLink та Project Harmony.

Наголошено на потенціалі цифрових платформ для оптимізації збору, обробки й аналізу доказів, водночас зазначено ризики, пов'язані з алгоритмічною упередженістю, недостовірними повідомленнями та обмеженим доступом до цифрових ресурсів.

Стаття підкреслює необхідність адаптації міжнародного кримінального процесу до сучасних технологічних умов, одночасно з дотриманням етичних та правових стандартів доказування.

У заключній частині окреслено основні проблеми міжнародного доказування: обмежений доступ до доказів, складність перевірки автентичності, бар'єри міжнародного співробітництва та необхідність дотримання етичних і правових стандартів.

Автор підкреслює, що подальший розвиток міжнародного кримінального правосуддя має поєднувати високі технології із належними процесуальними гарантіями.

Ключові слова: докази, допустимість доказів, прокурор, цифрові технології, Міжнародний кримінальний суд, міжнародне співробітництво, доказування.

Постановка проблеми. Збір доказів у міжнародному кримінальному процесі є одним з основних етапів, що визначає успішність притягнення до відповідальності осіб, що вчинили міжнародні злочини, такі як геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочин агресії. Міжнародний кримінальний процес відрізняється від національних правових систем своєю специфікою: він охоплює різноманітні правопорушення, які мають глобальний масштаб, і проводиться в умовах складних політичних, гуманітарних та безпекових ситуацій. Внаслідок цього процес збору доказів вимагає не тільки високих професійних стандартів, але й дотримання строгих етичних та правових норм.

Проблема збору доказів у міжнародному кримінальному процесі полягає в кількох важливих аспектах: наявність юридичних і фактичних бар'єрів; допустимість та оцінка доказів; збір доказів у конфліктних зонах та порушення прав людини; міжнародне співробітництво та його обмеження; етичні та правові стандарти збору доказів; використання новітніх технологій для збору доказів.

Усі ці фактори потребують детального аналізу та постійного удосконалення процесу збору доказів у міжнародних кримінальних судах. Тому, щоб забезпечити справедливе правосуддя, необхідно знайти баланс між ефективністю збору доказів, їхньою допустимістю і правами учасників процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питанню збору доказів у міжнародному кримінальному процесі присвячена увага у дослідженнях таких науковців, як: А. Кассезе, В.А. Шабас, М.Ч. Бассіуні, А. Сісулі, П. Хернандес, С.Д. Мерфі та ін.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз особливостей збору доказів у міжнародному кримінальному процесі, зокрема труднощі, які виникають в умовах конфліктних ситуацій, та окреслити напрямки вдосконалення доказової діяльності в міжнародних кримінальних судах.

Виклад основного матеріалу. У міжнародному кримінальному процесі основним принципом є обов'язок слідства розглядати як докази обвинувачення, так і докази виправдання. Згідно зі Статутом Міжнародного кримінального суду (далі – МКС), прокурор «вивчає усі обставини, що свідчать як на користь, так і проти особи» [1].

Джерела доказів у міжнародних кримінальних справах є різноманітними: свідчення очевидців, експертні висновки, документи, фотознімки, аудіо- та відеоматеріали, супутникові зображення та електронні дані [2, р. 98]. Так, І. Л. Беспалько та В. В. Вапнярчук підкреслюють, що, наприклад, «кримінальний процес США характеризується відсутністю єдиного центрального органу, в руках якого була б сконцентрована вся повнота повноважень по здійсненню кримінальних процесуальних дій і прийняттю рішень, і який би здійснював доказування з метою повного, всебічного та об'єктивного встановлення всіх обставин кримінального правопорушення. Кожна з сторін (обвинувачення і захисту) здійснює власне розслідування, збираючи докази для подальшого їх представлення в суді» [3, с. 45].

В кримінальному законодавстві ФРН, як зауважує А. Молдован, обов'язок доказування у німецькому кримінальному процесі покладається на суд. А на стадії попереднього розслідування цей обов'язок покладається на прокуратуру. Крім того, беручи участь у судовому засіданні, прокурор сприяє дослідженню доказів, допомагає суду [4].

В українському законодавстві, зокрема, ст. 93 КПК України визначає, що «збирання доказів здійснюється сторонами кримінального провадження, потерпілим, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, у порядку, передбаченому цим Кодексом» [5]. А ст. 84 КПК України зауважує, що до доказів в кримінальному провадженні відносяться «фактичні дані, отримані у передбаченому цим Кодексом порядку, на під-

ставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню» [5].

І. Л. Беспалько та В. В. Вапнярчук роблять наступний висновок: «як і в кримінальному процесі України, так і в США головними властивостями доказів є їх належність, допустимість, достатність, вагомість. Однак на відміну від вітчизняного кримінального процесу, в США кожна зі сторін здійснює власне розслідування, збираючи докази для подальшого їх представлення в суді» [3, с. 48].

Збір доказів у зонах бойових дій залишається викликом для міжнародних слідчих органів. У звіті Human Rights Watch за 2021 рік зазначено, що слідчі часто стикаються із загрозами фізичній безпеці, неможливістю охопити усі місця злочинів та обмеженням доступу до документальних матеріалів [6, р. 23].

Особливу увагу потрібно приділити питанню допустимості доказів. В. М. Тертишник зазначає, що допустимість доказів означає правову придатність їх для використання у кримінальному процесі як аргументів у доказуванні, а саме: 1) фактичні дані як докази, одержані: а) уповноваженим на те суб'єктом; б) з відомого, перевіреного та не забороненого законом джерела; в) у встановленому законом порядку з дотриманням процесуальної форми, яка гарантує захист прав та законних інтересів громадян; 2) фактичні дані та сам процес їх одержання належним чином закріплені та засвідчені; 3) зібрані докази та інші матеріали кримінального провадження загалом дають змогу здійснити перевірку достовірності та законності одержання фактичних даних [7, с. 288, 290].

І. О. Завидняк зауважує, що говорячи про допустимість доказів в процесі надання міжнародної правової допомоги в розслідуванні злочинів транснаціонального характеру, докази є допустимими, якщо вони отримані на законних підставах, компетентним органом іноземної держави, який діяв у рамках і за дорученням компетентних органів запитуючої держави, з точним дотриманням суб'єктами міжнародної правової допомоги вимог міжнародного договору та національного законодавства щодо порядку здійснення співробітництва, провадження запитуваної процесуальної дії, способу фіксації доказової інформації та забезпечення прав осіб, які залучаються до участі у провадженні [8, с. 333].

Згідно з практикою Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії

(справа «Прокурор проти Тадіча»), докази, отримані внаслідок порушення основоположних прав людини, можуть бути визнані недопустимими [9]. Це положення підкреслює важливість дотримання стандартів справедливого судочинства навіть під час збору доказів у надзвичайних умовах.

Важливим нововведенням є залучення технологій штучного інтелекту та аналізу великих даних для ідентифікації доказів масових злочинів. Як підкреслює Л. Фрідман у своєму дослідженні, що у міру розвитку технологій постійно з'являються нові інструменти, які змінюють характер і доступність доказів у судовому процесі. Поширення, взаємозв'язаність і функціональні можливості мобільних пристроїв із вбудованими камерами та доступом до інтернету, які фіксують значно більше інформації про діяльність і спілкування людей, ніж будь-коли раніше, змінюють спосіб, у який кримінальні слідчі та прокурори збирають, оцінюють і представляють докази в суді [10, р. 283]. Це особливо актуально для міжнародних кримінальних процесів, де прокурорам необхідно представити великий і різноманітний обсяг доказів для доведення численних обвинувачень, пов'язаних із складними збройними конфліктами. Завдання прокурора – надати докази таким чином, щоб допомогти судді чи складу суду оцінити їхнє значення та зрозуміти, як вони вписуються в загальний наратив.

Використання супутникових знімків, автоматичного розпізнавання обличчя та збору відкритих джерел інформації дозволяє підвищити ефективність розслідувань. А сучасні цифрові пристрої здатні зафіксувати набагато більше інформації про ситуацію, ніж може сприйняти свідок, а інноваційні засоби представлення дають можливість юристам доповнити та підсилити докази за рахунок додаткових даних і створення переконливих візуальних матеріалів. У справах, що стосуються воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду, потрібна велика кількість і різноманітність доказів для пояснення контексту конфлікту й доведення складу злочину та форм відповідальності

Отже, в умовах сучасних конфліктів велике значення набули цифрові технології, що дозволяють фіксувати порушення прав людини у реальному часі. З літа 2023 року збір доказів у МКС здійснив значний крок уперед із впровадженням платформи OTPLink. Ця нова онлайн-платформа забезпечує більш доступний шлях для свідків міжнародних злочинів – включаючи згвалтування, тортури, вбивства та поневолення – безпосеред-

ньо подавати інформацію прокурорам у режимі реального часу. OTPLink доповнює ширшу цифрову ініціативу МКС під назвою Project Harmony, яка використовує хмарні обчислення та штучний інтелект для обробки великого обсягу складної інформації та доказів. У сукупності ці ініціативи обіцяють зробити подання інформації доступнішим, спростити та забезпечити безпеку обробки, збереження та аналізу доказів, а також пришвидшити аналіз складної інформації. Зрештою, ці інструменти мають сприяти реалізації завдань міжнародного кримінального правосуддя, надаючи жертвам та свідкам більше можливостей та пришвидшуючи функцію Суду з встановлення істини [11].

Втім, попри усі переваги, нові системи мають і недоліки. Неграмотність, мовні бар'єри та відсутність цифрової інфраструктури обмежують коло осіб, які можуть скористатися OTPLink, хоча це можна частково подолати завдяки інформаційній роботі МКС і програмам перекладу. Алгоритми Project Harmony повинні допомогти виявляти закономірності насильства та осіб, тому питання алгоритмічної упередженості є критичним для успіху програми. Існує також ризик, що окремі особи або організації можуть подавати неправдиву або оманливу інформацію як докази – отже, алгоритми мають супроводжуватися ретельною цифровою та ручною перевіркою, а моделі повинні бути навчені з урахуванням таких потенційно недостовірних даних.

Запровадження Офісом прокурора платформ OTPLink і Project Harmony безперечно є прогресивним кроком у розвитку міжнародного кримінального правосуддя. Мета OTPLink не буде повністю досягнута, якщо Офіс прокурора не інвестуватиме у заходи з інформування та перекладацькі послуги, щоб гарантувати, що платформа та ефективність її використання охоплять усіх зацікавлених сторін – зокрема постраждалі спільноти, потенційних жертв і свідків у межах всіх Ситуацій на етапі попереднього вивчення та розслідування.

Так само, у прагненні використати новітні технології, Project Harmony має на меті підвищити ефективність загального управління доказами в МКС, дозволяючи ОП стратегічно використовувати обмежені ресурси та аналізувати великі обсяги даних і доказів із меншими витратами й у коротші строки. Водночас Project Harmony також є вразливим до низки ризиків, зокрема проблем справедливості й так званих «ворожих прикладів» (adversarial examples), з якими слід боро-

тися шляхом постійного вдосконалення моделі та підвищення можливостей автентифікації.

Виокремимо, які ж проблеми у зборі доказів у міжнародному кримінальному процесі сьогодні існують:

1. Наявність юридичних і фактичних бар'єрів: Міжнародні кримінальні слідчі органи стикаються з проблемами в доступі до необхідних місць та осіб, які можуть бути важливими для розслідування. Часто збору доказів заважають умови збройних конфліктів, політична нестабільність чи обмеження, що накладаються урядами держав. У таких умовах дуже складно зібрати достовірні свідчення, документи чи інші матеріали, що можуть бути використані в судовому процесі.

2. Допустимість та оцінка доказів: В одних випадках певні категорії доказів, здобуті за допомогою цифрових технологій (наприклад, супутникові знімки, дані з соцмереж або відео з місць подій), можуть бути піддані сумнівам щодо їх автентичності. В інших випадках використовуються докази, здобуті в умовах, що можуть порушувати основоположні права людини, зокрема права на недоторканність особистості та справедливий суд. Проблеми виникають також щодо оцінки свідчень, адже не завжди можна встановити їх достовірність або коректність у контексті міжнародного кримінального процесу.

3. Збір доказів у конфліктних зонах та порушення прав людини: Збір доказів під час збройних конфліктів, де відбуваються масові порушення прав людини, створює значні труднощі. Слідчі та прокурори часто опиняються в небезпечних умовах, де їхнє життя може бути під загрозою. Збір свідчень від потерпілих або очевидців може бути ускладнений не тільки фізичною небезпекою, але й психологічними бар'єрами, зокрема страхом помсти або репресій.

4. Міжнародне співробітництво та його обмеження: Для ефективного збору доказів необхідне широке співробітництво між міжнародними та національними органами, а також неурядовими

організаціями, що займаються правами людини. Однак часто політичні інтереси та національні інтереси держав можуть стати перешкодою для такого співробітництва. Деякі країни можуть відмовлятися надати необхідну допомогу або доступ до своїх територій для проведення розслідувань. Зокрема, це стосується ситуацій, коли держави є відповідальними за порушення міжнародного права.

5. Етичні та правові стандарти збору доказів: Збір доказів у міжнародному кримінальному процесі пов'язаний з важливими етичними та правовими викликами. Прокурори та слідчі повинні дотримуватися строгих стандартів, що визначають, яким чином можуть бути отримані докази, щоб вони були законними і допустимими в суді. Використання доказів, отриманих із порушенням прав людини, може поставити під сумнів законність самого судового процесу.

6. Використання новітніх технологій для збору доказів: Використання технологій, таких як цифрові методи розслідувань, супутникові знімки та автоматизовані системи збору даних, відкриває нові можливості для міжнародного кримінального процесу. Ці технології дозволяють збирати докази, що можуть бути використані в суді, навіть у випадках, коли доступ до традиційних джерел доказів є обмеженим. Однак і ці новітні методи не позбавлені труднощів, пов'язаних з автентичністю даних і можливістю маніпуляцій.

Висновки. Ефективний збір доказів є основою справедливого міжнародного кримінального процесу. Головними викликами залишаються забезпечення достовірності інформації в умовах збройних конфліктів, дотримання стандартів прав людини під час збору доказів і адаптація процедур до сучасних технологічних реалій. Подальший розвиток міжнародного кримінального процесу має бути спрямований на удосконалення методики доказування, ширше залучення цифрових інструментів та посилення гарантій прав учасників судових процесів.

Список літератури:

1. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду, 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 27.04.2025).
2. Kooops G. Theory and practice of international and internationalized criminal procedure. Kluwer Law Intl., 2005. 358 p.
3. Беспалько І.Л., Вапнярчук В.В. Особливості процесу доказування в кримінальному процесі Сполучених Штатів Америки. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2024. Вип. 81. С. 39-49.
4. Молдован А. Кримінальний процес: Україна, ФРН, Франція, Англія, США. 2-ге вид.: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2010. 352 с.

5. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України № 4651-VI від 13.04.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 27.04.2025).
6. Human Rights Watch. *World Report. 2021*. URL: <https://www.hrw.org/world-report/2021> (дата звернення: 27.04.2025).
7. Тертишник В.М. Кримінально-процесуальне право України: підручник. 4-те вид., допов. і переробл. Київ, 2003. 1120 с.
8. Завидняк І.О. Допустимість доказів, отриманих у процесі надання міжнародної правової допомоги, під час розслідування економічних злочинів транснаціонального характеру. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 8. С. 332-335.
9. ICTY, Prosecutor v. Tadić, Decision on the Defence Motion, 1995. URL: <https://www.icty.org/x/cases/tadic/acdec/en/51002.htm> (дата звернення: 27.04.2025).
10. Freeman L. Digital evidence and war crimes prosecutions: the impact of digital technologies on international criminal investigations and trials. *Fordham International Law Journal*. 2018. № 41(2). P. 283-336.
11. Digital Evidence Collection at the Int'l Criminal Court: Promises and Pitfalls / by Hayley Evans and Mahir Hazim. July 5, 2023. URL: <https://surl.lu/qkvjdw> (дата звернення: 27.04.2025).

Osipov V.I. COLLECTION OF EVIDENCE IN INTERNATIONAL CRIMINAL PROCEEDINGS

This article explores the process of evidence collection in international criminal proceedings, with an emphasis on the principles of objectivity and impartiality in investigations.

It highlights the requirement, under the Rome Statute of the International Criminal Court, for the Prosecutor to consider both incriminating and exonerating evidence.

The author examines evidentiary approaches in the United States, Germany, and Ukraine, focusing on the distribution of responsibilities between the parties and the court.

Particular attention is paid to the admissibility of evidence as a central condition for its use in court, taking into account international practice.

The article also addresses the challenges of collecting evidence in conflict zones, including physical dangers to investigators, restricted access to crime scenes, and difficulties in interacting with victims.

Special focus is given to the legal admissibility of evidence, including its procedural validity and compliance with due process standards, as well as challenges related to its collection during armed conflicts.

The article discusses the role of technology—such as satellite imagery, digital devices, and artificial intelligence—in building evidentiary foundations, alongside recent initiatives by the ICC, including OTPLink and Project Harmony.

The potential of digital platforms to enhance the collection, processing, and analysis of evidence is emphasized, while also acknowledging risks linked to algorithmic bias, misinformation, and unequal access to digital resources.

The article underscores the need for international criminal proceedings to adapt to modern technological realities while maintaining ethical and legal standards of proof.

In conclusion, it outlines key issues in international evidence gathering: limited access to evidence, difficulties in verifying authenticity, barriers to international cooperation, and the imperative to uphold ethical and legal guarantees.

The author argues that the future development of international criminal justice must integrate advanced technologies with robust procedural safeguards.

Key words: *evidence, admissibility of evidence, prosecutor, digital technologies, International Criminal Court, international cooperation, evidentiary process.*

Polezhaka K.O.

Yaroslav Mudryi National Law University

FEATURES OF THE MECHANISM FOR IMPLEMENTATION OF ADVISORY POWERS IN ACCORDANCE WITH ADDITIONAL PROTOCOL NO. 16

The Article examines the features of the mechanism for implementation of advisory powers in accordance with Additional Protocol No. 16. Implementation of advisory powers is characterized by a certain mechanism defined in the relevant regulatory legal acts. It has been established that the advisory opinion procedure is not available to all courts and tribunals of the High Contracting Parties to the Protocol. The jurisdiction of the Court extends only to requests for advisory opinions submitted by a national authority that has been designated by a High Contracting Party as a higher court or tribunal for the purposes of Protocol No. 16 («designated court or tribunal»). The higher court exercises such a right at its own discretion and at any time this right may be suspended by sending an application to withdraw the request for an advisory opinion. The request for an advisory opinion must arise in pending national proceedings which are currently examined by a higher court or tribunal. The opinion sought must concern a question or questions of principle concerning interpretation or application of the rights and freedoms set out in the Convention or the Protocols thereto and which, in the opinion of the court or tribunal concerned, are necessary for the purpose of giving judgment. The questions raised must be formulated with sufficient precision to enable the Court to limit its findings to matters which are directly relevant to the proceedings pending at national level. The procedure for giving an advisory opinion requires the Court to provide clear guidance on interpretation to the requesting court or tribunal. In order to be able to do this, it is necessary to set out the reasons, which prompted the instance concerned to make the request, and the request must be complete and precise. Such a motion, which shall be reasoned, must contain not only the question or questions on which the court or tribunal concerned seeks guidance from the Court, but also additional elements specified by law. After a request for an advisory opinion has been made, the Court may grant anonymity to persons or organizations involved in a dispute in the national proceedings, either on its own initiative or at the request of the requesting court or tribunal. Provision of an advisory opinion shall be free of charge.

Key words: *advisory powers, advisory opinion, implementation mechanism, procedure for examining a request, European Court of Human Rights, Council of Europe, Additional Protocol No. 16.*

Statement of the problem. In the modern law-enforcement dimension of the European Court of Human Rights (ECHR), the advisory competence stipulated in Additional Protocol No. 16 to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, is a relatively new but extremely important component of its activity. Its introduction was due to both the growing burden on the Court and the need to strengthen the integration dialogue between international and national legal orders, primarily in the field of interpretation and application of the convention norms. At the same time, despite the regulatory consolidation of the procedure for national courts to request advisory opinions, the mechanism for implementation of these powers of the Court reveals a number of conceptual and practical challenges.

Firstly, the limited nature of the circle of subjects authorized to initiate requests raises questions regarding the equality of access to the advisory instrument for the different justice systems of the Member States. Secondly, the voluntary nature of requesting an advisory opinion, despite the foreseen potential benefit in resolving controversial issues of interpretation, makes it difficult to develop a consistent practice of its application. Thirdly, the lack of binding nature of such opinions, combined with the high formal requirements for their admissibility (in particular, in respect to the specifics of requests and connection with the open national proceedings), creates the risks of formalizing the procedure to the detriment of its effectiveness.

Thus, despite the declarative goal of Protocol No. 16 – strengthening the dialogue between the

ECHR and national courts, in practice, there are a number of unresolved issues regarding the institutional and procedural design of advisory competence, its impact on the domestic law enforcement, as well as the place of this function in the general architecture of the protection of human rights in Europe. All this leads to the need in a systematic theoretical and legal analysis of the mechanism for implementation of advisory powers of the ECHR and determining the prospects for its further development.

Analysis of recent research and publications.

In recent years, there has been an active growth of interest in the study of the advisory powers of the European Court of Human Rights, which has become especially relevant after the entry into force of Additional Protocol No. 16. Among the sources studied, one can trace the desire of scholars to comprehensively analyze this institution both from the standpoint of international law and through the prism of national law enforcement.

I. Boyko focuses on the characteristics of the advisory jurisdiction of the ECHR as an important component of the general mechanism for ensuring human rights in Europe. The author carefully analyzes the legal nature of advisory opinions, determines their correlation with the binding decisions of the Court, and also emphasizes the functional flexibility of this mechanism, which, on the one hand, does not have coercive force, but on the other hand, is capable of significantly influencing the interpretation of the Convention in national legal systems. At the same time, the author draws attention to the fact that advisory opinions should not replace precedential jurisdiction, since their purpose is to promote the harmonization of the interpretation of the provisions of the Convention in complex and innovative issues [1].

In turn V. Zavgorodny, in his monograph, considers the advisory powers of the ECHR in the broader context of the influence of the Court's practice on the legal system of Ukraine. The researcher pays special attention to the methodological foundations of the implementation of advisory opinions by national courts, emphasizing the need for a deep understanding of their legal force and legitimacy within the constitutional and legal system of the state. The author substantiates the importance of involving domestic courts in a dialogue with the ECHR through the mechanism of advisory appeals, which, in his opinion, not only strengthens inter-judicial exchange, but also contributes to the development of national judicial culture in the spirit of European values [2].

Ukrainian researcher A. Medvid pays attention to the historical origins and evolution of the institution

of advisory powers of the ECHR, tracing the gradual transformation of the concept of advisory opinions from an abstract idea to a normatively enshrined mechanism. Special emphasis is placed on the political, legal and institutional prerequisites for the adoption of Additional Protocol No. 16, which, in the author's opinion, testifies to the Council of Europe's desire to deepen cooperation between national and international jurisdictions. The study emphasizes the importance of this institution for strengthening the preventive function of judicial protection of human rights [3].

K. Gavrysh's study examines the potential of advisory opinions of the ECHR as a source of judicial precedent formation. The author analyzes specific examples of the application of advisory opinions in the law-enforcement practice of various states parties to Protocol No. 16 and highlights their indirect impact on the evolution of European judicial law-making. Particular attention is paid to the mechanisms through which advisory opinions can shape legal doctrine, despite their advisory nature. K. Gavrysh emphasizes that even in the absence of formal binding force, these opinions can act as a catalyst for changes in national legislation and judicial practice [7].

Summarizing the results of the analysis, it can be concluded that modern scientific research demonstrates the multifaceted nature of approaches to understanding the mechanism for implementing the advisory powers of the ECHR under Additional Protocol No. 16. Scientists highlight both the regulatory and legal aspects of the functioning of this mechanism and its practical significance for national legal systems. What is common is the understanding of the advisory powers as a tool that enhances the unity of interpretation of the Convention and contributes to the integration of European standards into the domestic law of the participating states.

Task statement. The purpose of the Article is to consider the features of the mechanism for implementation of advisory powers in accordance with Additional Protocol No. 16.

Outline of the main material of the study. The legally significant outcomes of the ECHR's activity are both its decisions on the admissibility (inadmissibility) of complaints regarding violation of the convention norms, the progress of a statement (or a case) in court, the finding of non-violation or violation by the state of the convention human rights and freedoms, and the award of just satisfaction to the victim, as well as advisory opinions provided by the Court of the Council of Europe at the request of the subjects authorized by the convention norms or the Rules of Procedure of the Strasbourg Court [2, p. 64].

It is worth noting that for the first time the expediency of introducing the specified procedure was expressed in the report of the «Group of Wise Men» (a group of the recognized judges and scholars created in accordance with the «Action Plan» approved on May 16–17, 2005 in Warsaw, at the Third Summit of Heads of State and Government of the Member States of the Council of Europe) for the Committee of Ministers of the Council of Europe in November 2006. It was noted that the possibility of obtaining advisory opinions from the European Court of Justice on interpretation of the Convention and its protocols by the higher national courts, primarily the constitutional courts, would not only improve the dialogue between the ECHR and the national courts, but would also strengthen the «constitutional» role of the Court. In addition, the need for such measures was conditioned by the threat of possible conflicts regarding interpretation of the Convention by the ECHR and the higher national courts, including the constitutional courts [3, p. 41–42].

In 2018, following the ratification by the tenth Member State of the Council of Europe, as required by Article 8, and having been opened for signature on October 2, 2013, Additional Protocol No. 16 to the European Convention on Human Rights [9] entered into force. This instrument is a part of the package of measures taken by the Council of Europe since the Interlaken Conference, for the purpose to relieve the ECHR of the large number of applications submitted each year on the similar legal issues by providing clear guidance to the national judges by clarifying the law at an early stage, thus increasing the possibility for resolving the issue at the national level. This Protocol [9] effectively establishes advisory competence for the Court on the questions of principle concerning interpretation or application of the rights and freedoms set out in the Convention or the protocols thereto.

The preamble to Protocol No. 16, *inter alia*, outlining the reasons for its development, emphasizes that «the expansion of the Court's powers to issue advisory opinions will contribute to further strengthening the interaction between the Court and the national authorities and thereby, enhance implementation of the Convention, in accordance with the principle of subsidiarity» [9]. In respect hereof, Article 1 of Protocol No. 16 determines the right of the higher courts and tribunals of the Member States to the Convention, within the framework of specific cases under consideration by them, to address reasoned requests to the ECHR for advisory opinions on the questions of principle concerning interpretation or application

of the rights and freedoms guaranteed by the Convention and the protocols thereto. The provisions of the following four Articles of Protocol No. 16 determine the conditions and procedure for the exercise of the said right. In particular, *inter alia*, they indicate that the decision to grant a request for an advisory opinion is taken by a panel of five members of the Grand Chamber. In this case, the Council of Europe Commissioner for Human Rights and the state whose judicial authorities submitted the request have the right to submit their written observations and participate in the hearings of the case [8, p. 11].

It should be mentioned that Protocol No. 16 to the Convention establishes a new mechanism for the provision of advisory opinions to requests from the higher national courts of the Member States on the specific cases considered at the national level. To some extent, such a mechanism may be compared to preliminary ruling requests from the higher national courts to the Court of Justice of the EU. The Protocol stipulates that the request for an opinion should be executed by the highest national courts and tribunals in order not to overload the ECHR and to align the procedure with the requirement of prior exhaustion of the national remedies specified by the individual applications [9].

It is important to underline that the advisory opinion procedure is not available to all courts and tribunals of the High Contracting Parties to the Protocol. The Court's jurisdiction extends only to requests for advisory opinions submitted by the national authority which has been designated by a High Contracting Party as a higher court or tribunal for the purposes of Protocol No. 16 («designated court or tribunal»). According to Article 10 of the Protocol, «Each High Contracting Party to the Convention shall, at the time of signature or when depositing its instrument of ratification, acceptance or approval, by the declaration addressed to the Secretary General of the Council of Europe, indicate the courts or tribunals which it designates for the purposes of Article 1, clause 1, of this Protocol. This declaration may be modified at any other time and in the same manner» [9]. For this reason, national courts or tribunals are advised to ensure that they have jurisdiction to submit the request for an advisory opinion. That is why, it is recommended that the attached list of designated courts or tribunals be consulted before taking any decision on whether to request an advisory opinion. The Court shall not have jurisdiction to hear the request submitted by the authority not designated as the highest court or tribunal. States Parties shall designate such judicial authorities and notify them to the Secretary-General

[8]. The aforementioned instrument of requesting an advisory opinion from the ECHR is purely optional, i. e. the higher court exercises such a right at its own discretion and may at any time suspend this right by submitting a declaration of withdrawal of the request for an advisory opinion [1, p. 67–68].

It should be also mentioned that in the proceeding for an advisory opinion the Court may not examine the abstract questions of the Convention law. Therefore, three points should be emphasized. First, the request for an advisory opinion must arise in the pending national proceedings which are currently examined by a higher court or tribunal. The Court has no jurisdiction to consider the request which does not meet this requirement. Second, the opinion sought must concern a question or questions of principle concerning interpretation or application of the rights and freedoms set out in the Convention or the Protocols thereto and which, in the opinion of the court or tribunal concerned, are necessary for the purpose of making a decision. The Court has no jurisdiction to assess, where appropriate, facts of the case or to assess the substance of the parties' views on interpretation of the domestic law within the Convention law or to make a decision as for results of the proceeding. The Court's role is limited to giving an opinion on the request made to it. Ultimately, it is for the referring court or tribunal to decide the issues raised in the case and to draw, where appropriate, the conclusions to be drawn from the Court's opinion on the provisions of the domestic law applicable to the case and for the outcome of the case [4]. Thirdly, the questions raised must be formulated with sufficient precision to enable the Court to limit its findings to the matters directly relevant to the proceeding pending at the national level. If the questions raised are broad and general in nature, even if the panel of five judges declares the motion to be admissible, the Grand Chamber may subsequently find it to be necessary to reformulate them, taking into account the specific legal and factual circumstances specified in the national proceeding. The issues which do not meet the requirements of Article 1 of Protocol No. 16 will not be examined [5].

The decision on the request for an advisory opinion is optional (Article 1, clause 1, of Protocol and Rule 92, clause 1, of Chapter X of the Rules of Court) [10]. Taking into account to the purpose of the Protocol, a designated court or tribunal may exercise the advisory opinion procedure if it considers that the case considered by it raises the question or questions of principle concerning interpretation or application of the rights and freedoms set out in the Convention or the protocols thereto, and that it considers it to be

necessary to seek an advisory opinion for the purpose of determining the dispute submitted to it [8].

A designated court or tribunal may request the Court for an advisory opinion as soon as it finds that the national proceeding before it raises a question or questions of principle concerning interpretation or application of the rights and freedoms set out in the Convention or the Protocols thereto, and it considers that the Court's opinion should be sought (Article 1 § 2 of the Protocol). Nevertheless, it is advisable to submit a request to the Court only after the facts and legal issues, including the question of the Convention law, have been appropriately determined. Requesting an advisory opinion before the key factual or legal issues have been assessed at the national level may affect admissibility of request or the extent to which the Grand Chamber may answer some of the questions raised. Depending on the position of the national law, it may rather be the case that one or both parties may take the initiative on this issue in their appeal against decision of the lower court. In any case, the final decision on whether or not to request an advisory opinion remains with the appellate court or tribunal, as it was designated by the higher court or tribunal for the purposes of the Protocol [9].

The procedure for providing an advisory opinion requires the Court to provide clear guidance on interpretation to the requesting court or tribunal. In order to be able to do so, it is necessary to set out the reasons which caused the authority concerned to make the request, and such request must be complete and precise. It is important to underline that the content of any request for an advisory opinion is determined by Article 1, clause 3, of Protocol No. 16 and Rule 92, clause 2.1, of Chapter X of the Rules of Court. Such a motion, which shall be reasoned, must contain not only the question or questions on which the court or tribunal concerned seeks guidance from the Court, but also the following additional elements:

- a) the subject matter of the national case and its relevant legal and factual basis;
- b) the relevant national legal provisions;
- c) the relevant issues of the Convention, in particular, the rights or freedoms concerned;
- d) if applicable, a brief summary of the arguments of the parties to the national proceeding on the issue;
- e) if possible and appropriate, presentation of the requesting court or tribunal's own views on the matter, including any analysis it may have made of the matter itself [8].

The request for an advisory opinion must not be of an abstract nature, but must be based on the ongoing judicial proceeding, thus, making the ECHR's assess-

ment necessary to resolve a specific legal issue in the context of a national case pending before it. The request must also be reasoned and accompanied by the certain information concerning the national proceeding, including its subject matter, the relevant factual and legal basis, the applicable national provisions and a reference to the relevant provisions. The motion formulated in such a way will be submitted to a panel of five judges of the Grand Chamber for an assessment of its admissibility, with due reasons for any possible refusal, as provided for in Article 2 (1) of the Protocol. Admissibility of the request for an advisory opinion, as stipulated by the Guidelines on the Implementation of Protocol No. 16 adopted on September 18, 2017, appears to depend on whether it «infringes a new point of the Convention law» or where «the facts of the case do not appear to be directly applicable to the Court's case-law or [...] there appears to be an inconsistency in the case-law». Therefore, in one of these situations, competence will be transferred to the assessment of the Grand Chamber [8]. A reasoned advisory opinion of the ECHR is issued by the Grand Chamber of the Court and is addressed to the requesting court or tribunal and to the State to which the said judicial body belongs, and it is also subject to publication. However, such an opinion does not have the binding legal force.

It should be noted that the requesting court or tribunal has a certain margin of discretion in determining whether it is «appropriate» to include a summary of the parties' arguments on the issue that is the subject of the request and whether it is «appropriate» to set out its own views on that issue. Though these are matters for the relevant instance to consider, bearing in mind the spirit of sincere and friendly dialogue and cooperation that pervades Protocol No. 16, the ECHR encourages inclusion of both elements. In any case, it is important that the requesting court or tribunal, when implementing its judgment, places the Court in the most informed position enabling it to provide the interpretative guidance sought by the requesting court or tribunal, on application of the Convention law to national proceedings.

Both before the request is considered by the panel and after the panel has declared the request admissible, the Secretariat of the Court may, at the request of the Chairman, contact the requesting court or tribunal in order to obtain the additional information on the request and supporting documents. Any delay in providing them may rather cause a delay both in calculating the date on which the request is deemed to have been duly submitted and when issuing the advisory opinion.

It should also be mentioned that if the requesting court or tribunal considers that the request requires urgent consideration, it must inform the ECHR and give reasons for the need for an expedited procedure. It is important that the Court is informed immediately of the urgent nature of the request for an advisory opinion. For this reason, the requesting courts or tribunals should clearly indicate in the letter: «URGENT: PROTOCOL No. 16» (at the top of each page of the request) [8, p. 6]. However, the full request should not in principle exceed twenty pages. It may be submitted to the Court in the language of the national proceeding, if that is an official language of the High Contracting Party to which the requesting court or tribunal belongs. Nevertheless, translation of the request into English or French must be submitted to the Court within the time limit specified by it (clause 7 of Rule 34 of the Rules of Court) [10].

Following the request for an advisory opinion, the Court may grant anonymity to the persons or entities involved in a dispute in the national proceeding, either on its own initiative or at the demand of the requesting court or tribunal. The requesting court or tribunal shall ensure that any personal information contained in the request is processed in accordance with the relevant national legislation and practice on anonymity (for example, by deleting the personal data or providing the anonymous information to the persons or entities involved in a dispute in the national proceeding) [9].

The requesting court or tribunal shall decide whether to stay the national proceeding pending the Court's advisory opinion. However, in the interests of the proper conduct of the advisory opinion proceeding and for maintaining its efficiency, the requesting court or tribunal shall inform the ECHR of any procedural steps which may affect the request and, in particular, whether any new parties are admitted to the national proceeding [9].

The request for an advisory opinion and the relevant documents must be sent by the requesting court or tribunal directly to the Secretary of Court by the registered letter (Secretary of the European Court of Human Rights, the Council of Europe, F – 67075 Strasbourg CEDEX). The Registrar will acknowledge receipt of the request and provide all necessary information on its processing. At this stage, the court or tribunal may be asked to complete its request, if it is considered incomplete. A designated court or tribunal is also offered to provide the Court with a contact person for the purposes of examination.

The ECHR shall inform the requesting court or tribunal of all relevant procedural steps in the proceeding, including:

a) deadlines for submitting translation of the request and producing additional materials to support the request;

b) decision of a panel of five judges on the request;

c) holding the proceeding before the Grand Chamber when the request for an advisory opinion is taken by a panel of five judges, including notification of any submissions made by the High Contracting Party to which the court or tribunal belongs, or by any third party involved in the case;

d) any decision inviting the parties to the national proceeding or another third party to participate in the proceeding before the Grand Chamber;

e) notification of the advisory opinion approved by the Grand Chamber on the request [8, p. 8].

In its turn, the requesting court or tribunal must inform the parties to the national proceeding of the progress of such proceeding. If the Chairman of the Court has offered the parties to the national proceeding to participate in the proceeding for provision of an advisory opinion, the Court shall assume this function, including notification of the advisory opinion taken by the Grand Chamber on the request. In assessing whether to avail itself of the opportunity to comment on the applications submitted by the parties involved in the case in accordance with Rule 44, the requesting court or tribunal has a certain freedom of discretion. The decision of the requesting court or tribunal to avail itself of this opportunity will not principally affect the progress of the proceeding before the Court [8, p. 8].

Provision of an advisory opinion shall be free of charge. The Court shall not take a decision on the costs of the parties to the proceeding. However, the Chairman of the Court may take a decision to invite a party to the national proceeding to participate in the procedure for provision of an advisory opinion and, if that party does not have sufficient means and if it is possible under the national rules, the requesting court or tribunal may grant that party the legal aid to cover the costs, including those of lawyers incurred before the Court. The Court itself may also grant the legal aid, if the party concerned has not already received any aid under the national rules, or to the extent that such aid does not cover or covers only in part the costs incurred before the Court (Rule 95, Chapter X, of the Rules of Court) [10].

Conclusions. Thus, in conclusion, it may be noted that the mechanism for exercising advisory powers in accordance with Additional Protocol No. 16 has a number of features: firstly, the advisory opinion procedure is not available to all courts and tribunals of the High Contracting Parties to the Protocol. The

Court's jurisdiction extends only to requests for the advisory opinions submitted by the national instance designated by a High Contracting Party as a higher court or tribunal for the purposes of Protocol No. 16 («designated court or tribunal»); secondly, the aforementioned instrument of requesting an advisory opinion from the ECHR is exclusively optional, i. e. the higher court exercises such a right at its own discretion and at any time this right may be suspended by sending a statement to withdraw the request for an advisory opinion; thirdly, the request for an advisory opinion must arise in the pending national proceeding currently being considered by a higher court or tribunal; fourthly, the requested opinion must concern a question or questions of principle concerning interpretation or application of the rights and freedoms set out in the Convention or the protocols thereto and which, in the opinion of the court or tribunal concerned, are required for taking the decision; fifth, the questions raised must be formulated with sufficient precision to enable the Court to limit its findings to the matters, which are directly relevant to the proceeding pending at the national level. If the questions raised are broad and general in nature, even if the panel of five judges declares the motion admissible, the Grand Chamber may subsequently find it to be necessary to reformulate them, taking into account the specific legal and factual circumstances specified in the national proceeding.

The questions, which do not meet the requirements of Article 1 of Protocol No. 16, will not be examined; sixth, a designated court or tribunal may request the Court to give an advisory opinion as soon as it finds that the national proceeding before it raises a question or questions of principle concerning interpretation or application of the rights and freedoms set out in the Convention or the Protocols thereto, and it considers that the Court's opinion should be sought. Moreover, it is recommended that a request shall be made to the Court only after the facts and legal issues, including the Convention law, have been determined, to the extent appropriate; seventh, the advisory opinion procedure requires the Court to provide clear interpretative guidance to the requesting court or tribunal.

In order to be able to do this, it is necessary to set out the reasons, which prompted the instance concerned to make the request, and the request must be complete and precise. Such a motion, which shall be reasoned, must contain not only a question or questions on which the court or tribunal concerned seeks guidance from the Court, but also the additional elements stipulated by law; eighth, the requesting court or tribunal has a certain discretion in determining

whether it is «appropriate» to include a summary of the parties' arguments on the issue that is the subject of the request, and whether it is «appropriate» to set out its own views on that issue; tenth, both before the request is considered by the panel and after the panel has declared the request admissible, the Secretary of Court may, at the request of the Chairman, contact the requesting court or tribunal for obtaining the additional information on the request and the supporting documents. Any delay in their provision may rather cause a delay both in calculation of the date on which

the request is deemed to have been duly submitted and in the issuance of the advisory opinion; eleventh, after the request for an advisory opinion has been submitted, the Court may grant anonymity to the persons or entities involved in the dispute in the national proceeding, either on its own initiative or at the request of the requesting court or tribunal; twelfth, provision of an advisory opinion shall be free of charge.

Finally, we note that the issue of the mechanism for implementation of advisory powers requires further scientific research.

Bibliography:

1. Бойко І. С. Консультативна юрисдикція Європейського суду з прав людини. *Юридичний вісник*. Одеса: Гельветика. 2020. № 2. С. 64–72. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/06c1e015-6711-434c-b555-1c893a1f22b8> (дата звернення: 09.04.2025).
2. Завгородній В. А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні: теоретичний, методологічний і прикладний аспекти: монографія. Дніпро: Дніпровський державний університет внутрішніх справ, 2020. 536 с. URL: <https://surl.lu/iefjkm> (дата звернення: 09.04.2025).
3. Медвідь А. Б. Зародження та розвиток інституту консультативних висновків у межах повноважень Європейського суду з прав людини. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2017. № 2. С. 39–45. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2017_2_8 (дата звернення: 09.04.2025).
4. Advisory opinion on the procedural status and rights of a biological parent in proceedings for the adoption of an adult: advisory opinion of 13 April 2023 in response to request no. P16-2022-001 by the Supreme Court of Finland. *European Court of Human Rights*: website. URL: <https://surl.li/vsjtps> (last accessed: 09.04.2025).
5. Advisory opinion on the use of the «blanket reference» or «legislation by reference» technique in the definition of an offence and the standards of comparison between the criminal law in force at the time of the commission of the offence and the amended criminal law: advisory opinion of 29 May 2020 in response to request no. P16-2019-001 by the Constitutional Court of Armenia. *European Court of Human Rights*: website. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22003-6708535-9909864%22%5D%7D> (last accessed: 09.04.2025).
6. Decision on a request for an advisory opinion under Protocol N. 16 concerning the interpretation of Articles 2, 3 and 6 of the Convention: decision of 14 December 2020 in response to request no. P16-2020-001 by the Supreme Court of the Slovak Republic. *European Court of Human Rights*: website. URL: <https://surl.lu/mgymcv> (last accessed: 09.04.2025).
7. Gavrysh K. Establishing judicial precedents through advisory opinions of the European Court of Human Rights. *The Italian Review of International and Comparative Law*. 2023. Vol. 2. № 2. P. 266–295. DOI: <https://doi.org/10.1163/27725650-02020004>
8. Guidelines on the implementation of the advisory opinion procedure introduced by Protocol N. 16 to the Convention (approved by the Plenary Court on 18 September 2017). *European Court of Human Rights*: website. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/guidelines_p16_eng (last accessed: 09.04.2025).
9. Protocol N. 16 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Strasbourg, 2. X. 2013. Council of Europe Treaty N. Series 214. URL: <https://rm.coe.int/1680084832> (last accessed: 09.04.2025).
10. Rules of Court. *European Court of Human Rights*: website. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/rules_court_eng (last accessed: 09.04.2025).

Полежака К.О. ОСОБЛИВОСТІ МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСУЛЬТАТИВНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ЗГІДНО З ДОДАТКОВИМ ПРОТОКОЛОМ № 16

У статті розглянуто особливості механізму реалізації консультативних повноважень відповідно до Додаткового протоколу № 16. Реалізації консультативних повноважень властивий певний механізм, визначений у відповідних нормативно-правових актах. Встановлено, що процедура консультативного висновку доступна не для всіх судів і трибуналів Високих Договірних Сторін Протоколу. Юрисдикція Суду поширюється лише на запити про консультативні висновки, подані національною інстанцією, яка була призначена Високою Договірною Стороною як вищий суд або трибунал для цілей Протоколу № 16 («призначений суд або трибунал»). Вищий суд таке право реалізує за власною волею та в будь-який момент це право може бути зупинене шляхом направлення заяви

про відкликання звернення за консультативним висновком. Запит на консультативний висновок має виникати в незавершеному національному провадженні, яке зараз розглядається вищим судом чи трибуналом. Запитуваний висновок має стосуватися питання чи принципових питань, пов'язаних із тлумаченням або застосуванням прав і свобод, визначених у Конвенції чи протоколах до неї, і які, на думку відповідного суду чи трибуналу, є необхідними для винесення рішення. Поставлені запитання мають бути сформульовані з достатньою точністю, щоб Суд міг обмежити свої висновки питаннями, які безпосередньо пов'язані з провадженням, яке триває на національному рівні. Процедура надання консультативного висновку вимагає від Суду надати чіткі вказівки щодо тлумачення запитуючому суду або трибуналу. Для того, щоб бути в змозі зробити це, необхідно викласти причини, які спонукали відповідну інстанцію подати запит, і запит повинен бути повним і точним. Таке клопотання, яке має бути вмотивованим, має містити не лише питання або питання, щодо яких відповідний суд або трибунал просить вказівок Суду, але також нормативно визначені додаткові елементи. Після подання запиту на консультативний висновок Суд може надати особам або організаціям, залученим у спорі у внутрішньодержавному провадженні, анонімність за власною ініціативою або на прохання суду чи трибуналу, який запитує. Надання консультативного висновку є безкоштовним.

Ключові слова: консультативні повноваження, консультативний висновок, механізм реалізації, процедура розгляду запиту, Європейський Суд з прав людини, Рада Європи, Додатковий протокол №16.

Стрельцова О.В.

Державне некомерційне підприємство
«Державний університет «Київський авіаційний інститут»

Верещак М.В.

Державне некомерційне підприємство
«Державний університет «Київський авіаційний інститут»

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ACQUIS ЄС ЯК КЛЮЧОВА УМОВА НАБУТТЯ ЧЛЕНСТВА В ЄС

Стаття присвячена комплексному аналізу процесу адаптації законодавства України до правових стандартів ЄС (acquis ЄС) як ключової умови набуття членства в Європейському Союзі. У тексті викладено історико-процесуальні аспекти євроінтеграції України, починаючи від декларативного прагнення до членства та подій, що набули особливої актуальності після початку повномасштабної війни, до конкретних кроків, здійснених із 2022 року. Особливу увагу приділено еволюції правових механізмів, зокрема, методології пристосування національного законодавства до принципів, норм і стандартів ЄС через використання таких інструментів, як скринінг acquis, створення дорожніх карт у сферах верховенства права, реформування державного управління та зміцнення демократичних інституцій. Автори розглядають теоретичні основи процесу адаптації, підкреслюючи різницю між поняттями «адаптація» та «гармонізація», а також аналізують методологічні підходи до імплементації європейських стандартів у національну правову систему. Особливу увагу приділено визначенню форм адаптації (законодавчої, виконавчої, судової) та їх ролі у забезпеченні ефективної інтеграції України до правового простору ЄС. У статті наведено огляд ключових етапів процесу, зокрема, узгодження національного законодавства з міжнародними зобов'язаннями, формування координаційних органів та впровадження реформ за підтримки Європейської Комісії. Розглянуто також існуючі проблеми та виклики, зумовлені як внутрішніми факторами (адміністративні та законодавчі диспропорції, високий рівень корупції), так і зовнішніми умовами, зокрема впливом збройної агресії РФ проти України. Отже, адаптація законодавства України до acquis ЄС розглядається як багатомірний процес, який визначає подальшу траєкторію євроінтеграції держави. У статті також розкрито інноваційні підходи до формування нормативно-правової бази, визначено важливість інтеграції міжнародного досвіду в українські реформи та наголошено на ролі координації між державними інституціями у впровадженні європейських стандартів. Аналіз наслідків адаптаційних заходів для економічного розвитку та соціальної стабільності створює основу для подальшого поглиблення інтеграційних процесів.

Ключові слова: Європейський Союз (ЄС), право ЄС, acquis ЄС, адаптація законодавства, установчі договори ЄС, джерела права ЄС.

Постановка проблеми. Україна завжди прагнула і декларувала свій намір набути статусу повноправного члена Європейського Союзу (далі – ЄС, Союз), навіть попри відсутність «зворотного зв'язку» щодо цього питання з боку Союзу та його держав-членів. Проте реальних перспектив ці наміри отримали лише з початком повномасштабної війни РФ проти нашої держави. Звертаючись до хронології тих подій, варто згадати, що 28 лютого 2022 року Президент України В. Зеленський підписав заявку на вступ до ЄС. 17 червня 2022 року Єврокомісія опублікувала висновок щодо заявки України, визнавши європейську пер-

спективу України, та рекомендувала надати статус кандидата за умови виконання низки реформ: судової, антикорупційної, а також щодо деолігархізації, боротьби з відмиванням грошей, медіа та прав нацменшин [1, с. 246]. 23 червня 2022 року Європейська Рада одноставно схвалила рішення надати Україні статус кандидата на вступ до ЄС на основі рекомендацій Європарламенту та Єврокомісії. 14 грудня 2023 року Європейська Рада ухвалила рішення про початок переговорів про вступ України в ЄС. Відтоді, з метою поступового наближення законодавства України до норм права ЄС, стартував структурований процес адаптації

через скринінг *acquis* ЄС та відкриття переговорних кластерів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням адаптації законодавства України *acquis* ЄС завжди приділялася певна увага як науковцями, так і фахівцями-практиками. Зокрема, до тематики «приведення у відповідність», «узгодження», «зближення», «досягнення сумісності законодавства України із законодавством ЄС» звертались у своїх працях такі вчені-правознавці як О. Головка, В. Муравйов, Н. Мушак, Р. Петров, І. Яковюк та інші дослідники. Проте інтенсифікація процесів підготовки України до вступу в ЄС значно вплинула на темпи проведення відповідних адаптаційних заходів, а отже актуалізувала необхідність наукового аналізу як самого явища адаптації законодавства до правових стандартів Союзу, так і тих заходів, які супроводжують ці процеси.

Постановка завдання. Мета статті полягає у детальному вивченні та оцінці процесу адаптації українського законодавства до європейських норм (*acquis* ЄС) як невід'ємної умови для здобуття Україною статусу держави-члена ЄС, включаючи аналіз викликів і перспектив, які виникають у зв'язку з політичними та соціально-економічними змінами на міжнародній арені, а також розгляд правових інструментів, які застосовуються для гармонізації українського законодавства з європейськими вимогами.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що для держав, які мають намір вступити до складу ЄС, визначаються певні критерії відповідності для того, щоб уже на підготовчому етапі приєднання у країні-кандидата були розроблені правові механізми належного виконання норм права ЄС. Одним із таких критеріїв є адаптація національного законодавства до норм, принципів і стандартів Союзу – *acquis* ЄС. [2, с. 57].

Загалом процес адаптації національного законодавства до норм, принципів і стандартів Союзу включає сукупність способів і методів, за допомогою яких здійснюється зближення, узгодження, приведення у відповідність національного законодавства до *acquis* ЄС.

Слід зазначити, що ряд науковців та фахівців-практиків послідовно наголошують на необхідності розмежовувати поняття «адаптація» та суміжні категорії. Зокрема Н. Багай звертає увагу на різницю між поняттями адаптація, імплементація та гармонізація законодавства, зазначаючи, що адаптація передбачає пристосування національного законодавства до міжнародних стандартів і норм [3, с. 68].

На думку О. Головка, яка аналізує співвідношення понять «адаптація» та «гармонізація», саме термін «адаптація» має застосовуватися для характеристики процесу приведення національного законодавства третіх країн у відповідність до правових стандартів Союзу (тобто за межами Союзу). Пояснення цього полягає у тому, що за своєю суттю адаптація – це одностороннє зобов'язання до дії, а не досягнення певного результату (англ. *endeavours clause*), оскільки відсутність результатів не вважається порушенням державою-партнером узятих на себе зобов'язань [4, с. 551–568].

Натомість термін «гармонізація», – вважає О. Головка, – коректніше вживати для позначення процесу наближення правових приписів держав – членів ЄС до встановлених Союзом стандартів шляхом скасування відмінностей у національному законодавстві (тобто для позначення процесу законодавчого зближення всередині Союзу). Для обґрунтування своєї позиції автор посилається на те, що саме цим терміном оперують установчі договори ЄС (зокрема, статті 114, 115 Договору про функціонування ЄС) [4, с. 557-558].

Адаптація як процес полягає у постійному вдосконаленні національного законодавства шляхом прийняття відповідних нормативно-правових актів та забезпеченні їх повного і неухильного виконання, формуючи, за висловом А. Лазовського, у першому випадку формальний вимір адаптації, а в другому – її реальний вимір [5].

Залежно від гілок влади, які активно здійснюють адаптацію національного права до правових стандартів ЄС, А. Лазовський виділяє законодавчу, виконавчу та судову адаптацію. Кожній із цих форм адаптації властиві відповідні методи їх проведення, які з точки зору правової науки характеризуються як правотворчі, правозастосовні та правотлумачні. Участь національного законодавця в особі вищого представницького органу держави – парламенту, який використовує національні (законотворчість) та міжнародні (зокрема надання згоди на схвалення міжнародних договорів) механізми правотворчості в процесі адаптації є, безумовно, визначальним чинником її успішного й ефективного проведення. З огляду на викладене законодавчу адаптацію слід вважати базовою, оскільки оновлення існуючої системи національного законодавства та створення нової нормативно-правової бази є складовою успішного проведення реформ у державах – партнерах ЄС [5].

Крім того, адаптація за інтенсивністю її проведення, а також за обсягом і змістом може бути

мінімальною, частковою (помірною) та максимальною (повною). Мінімальна адаптація застосовується в країнах, перспективи членства за якими Союз офіційно не визнає. Цей вид адаптації обмежується переважно галузями, пов'язаними з економічним та торговельним співробітництвом між ЄС та країною-партнером.

Часткова (помірна) адаптація законодавства третьої країни до *acquis* ЄС використовується у разі створення зони вільної торгівлі між країною-партнером та Союзом, що передбачає можливість поширення на таку країну деяких переваг внутрішнього ринку ЄС, зокрема свободи руху товарів та інших чинників виробництва.

Максимальна (повна) адаптація законодавства третьої країни до *acquis* ЄС вимагається у зв'язку із підготовкою цієї країни до членства в Союзі [6, с. 276]. Зокрема, стосовно держав-кандидатів на вступ до ЄС Європейська комісія визначила, що будь-яка часткова адаптація *acquis* ЄС без розв'язання конкретної проблеми може створити нові додаткові труднощі при приєднанні [7, с. 44].

Варто нагадати, що процес адаптації законодавства України до права ЄС був започаткований ще в первинному базовому договорі між Україною та ЄС – Угоді про партнерство та співробітництво 1994 р., проте Угода про асоціацію 2014 р. значно розширила його засади та функціональні складові. В Угоді про асоціацію визнається, що важливою умовою для розвитку і поглиблення політичної асоціації та економічної інтеграції між сторонами є поступова адаптація законодавства України до законодавства ЄС. На цьому багаторазово наголошується як у преамбулі, так і в статті, що визначає цілі асоціації, а також безпосередньо в тексті Угоди [8, с. 453].

Положення Угоди про асоціацію щодо адаптації українського законодавства створюють юридичні передумови для запровадження особливого процесу адаптації національного права з правом ЄС. При цьому йдеться не тільки про установчі договори Союзу, а й про загальні принципи права ЄС, акти його інститутів, прецедентну практику Суду ЄС і навіть про акти правозастосовного, програмного і рекомендаційного характеру, не наділені обов'язковою юридичною силою (м'яке право), тобто, по суті, про всі правові надбання (систему правових стандартів) Союзу, що і позначається терміном «EU *acquis*». З іншого боку, термін «законодавство України» в тексті Угоди також тлумачиться максимально широко: він охоплює не тільки власне закони, а й підзаконні акти, а поде-

куди і правозастосовну (зокрема адміністративну) практику [9].

Щодо практичних аспектів реалізації процесу адаптації, важливо розуміти, що при розробці законодавчих актів, спрямованих на адаптацію українського права до законодавства ЄС, недостатньо просто дослівно перенести текст акта ЄС до національного законодавства. Необхідно створити такі механізми, які забезпечать ефективне застосування норм права ЄС на практиці та їх органічну інтеграцію у правову систему України [10, с. 60].

З моменту набрання чинності Угодою про асоціацію між Україною та ЄС 1 вересня 2017 року розпочався процес поступового наближення українського законодавства до стандартів ЄС. Хоча Угода визначала необхідні кроки, вона не встановлювала конкретних результатів чи чітких критеріїв рівня гармонізації українського законодавства з європейським. Відповідно до статті 51 Угоди про партнерство та співробітництво, ключовим завданням було узгодження законодавства України з *acquis* ЄС із визначенням пріоритетних сфер для адаптації. Для реалізації цих завдань було затверджено Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства ЄС, яка деталізувала механізми гармонізації українських правових актів із європейськими нормами [11].

Нова методологія розширення ЄС передбачає переговори за кластерами, де 35 розділів *acquis* поділені на шість тематичних блоків. Переговори за кожним кластером відкриваються лише після виконання державою-кандидатом усіх умов, необхідних для початку переговорів за кожним відповідним розділом. Під час цього процесу Європейська Комісія разом із країною-кандидатом здійснюють ретельний аналіз національного законодавства щодо відповідності вимогам *acquis* ЄС. Метою переговорів є досягнення домовленості про умови членства, у тому числі про можливість тимчасових або постійних винятків із *acquis*. Переговори вважаються завершеними після погодження сторонами всіх розділів *acquis* [12-13].

Закон України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 року визначає лише дві основні вимоги до нормативних актів, що адаптують національне законодавство до європейського права. По-перше, преамбула такого акта повинна містити посилання на відповідні акти права ЄС (ч. 1 ст. 38 Закону). По-друге, проект нормативно-правового акта має включати інформацію про відповідність (постатейну таблицю відповідності)

нормам *acquis* ЄС (ч. 4 ст. 43 Закону) [14]. При опрацюванні законодавчого акту виконується певний порядок дій: 1) визначення мети законопроекту, сфери регулювання та відповідності євроінтеграційним зобов'язанням; 2) встановлення конкретних положень права ЄС, які імплементуються, їх змісту; 3) аналіз актів права ЄС щодо їхньої мети, предмета регулювання, суб'єктів, винятків, типу вимог і зв'язку з іншими документами ЄС; 4) порівняння положення законопроекту з Угодою про асоціацію та іншими міжнародними договорами й актами ЄС; 5) вивчення висновків внутрішньопарламентських експертиз (наукової, юридичної, Комітету ВРУ з питань євроінтеграції); 6) підготовка таблиці відповідності, яка є інструментом моніторингу та планування адаптації [10, с. 61].

Для координації переговорного процесу та адаптації законодавства постановою Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2024 року № 987 [15] створено Міжвідомчу робочу групу, а також профільні переговорні групи для підготовки позицій України у переговорах щодо укладення Угоди про вступ до ЄС за відповідними розділами переговорної рамки. Основні завдання груп: консолідація переговорних позицій органів влади, планування й моніторинг виконання рекомендацій Європейської Комісії, підготовка пропозицій щодо Національної програми адаптації законодавства України до *acquis* ЄС, а також координація роботи міністерств та інших органів під час переговорів про вступ до Євросоюзу.

Окрім цього, наразі триває процес селф-скринінгу українського законодавства щодо відповідності *acquis* ЄС. За результатами першого етапу, проведеного у 2023 році, визначено близько 3000 актів права ЄС, які потребують імплементативної в національне законодавство [16].

На 9-му засіданні Ради асоціації Україна-ЄС, що відбулося 20 березня 2024 року в Брюсселі, було представлено звіт щодо виконання Угоди про асоціацію за 2023 рік. Загальний рівень виконання Угоди між Україною та ЄС, Європейським співтовариством з атомної енергії й їхніми державами-членами за період з 2014 по 2024 рік зріс із 72% у 2022 році до 77% у 2023 році, тобто на 5% більше. Водночас, рівень реалізації запланованих завдань на 2023 рік становить 88%, з яких урядом України виконано 86%. Найвищий прогрес (понад 90%) досягнуто у сферах інтелектуальної власності, статистики та обміну інформацією, гуманітарної політики, юстиції, свободи, безпеки, прав людини, освіти та молоді, політич-

ного діалогу, національної безпеки та оборони [17].

Україна також успішно виконує як основні сім рекомендацій Європейської Комісії, зокрема було проведено судові реформи, посилено боротьбу з корупцією та відмиванням коштів, реалізовано антиолігархічні заходи, узгоджено регуляцію медіа та реклами з правом ЄС та покращено захист прав нацменшин. Додаткові чотири рекомендації стосуються збільшення штату НАБУ, розширення повноважень НАЗК, лобіювання та захисту прав нацменшин. Це дозволяє розраховувати на позитивну оцінку з боку Єврокомісії щодо відповідності додатковим критеріям для членства в ЄС.

Виконання демократичних принципів і стандартів є важливим не лише для подальшого просування в переговорах про вступ, але й для отримання фінансової допомоги. Так, у межах механізму підтримки «Ukraine Facility» на 2024–2027 роки на суму 50 млрд євро уряд України затвердив план, який передбачає реалізацію 69 реформ і 10 інвестицій, поділених на 146 якісних та кількісних індикаторів, що охоплюють 15 напрямків [18, с. 96].

Водночас Україні буде складно досягнути належного рівня відповідності критеріям членства в ЄС. Ще до початку війни ефективність державного управління в Україні поступалася більшості країн Центральної та Східної Європи. Зокрема, у 2023 році Україна мала низькі показники державного управління, поступаючись у цьому питанні навіть найменш успішним державам-членам ЄС. Крім того, її показники також були значно нижчими, ніж у нинішніх десяти кандидатів і потенційних кандидатів на вступ до ЄС [19, с. 9]. Тому, реалізуючи підготовчі заходи з метою набуття членства в ЄС, Україна продовжує активну роботу над трьома дорожніми картами у сферах верховенства права, реформи державного управління та функціонування демократичних інституцій.

Дорожня карта у сфері верховенства права визначає пріоритети та заходи для посилення судової системи, боротьби з корупцією, забезпечення і захисту основоположних прав людини, а також гарантії юстиції, свободи та безпеки. Документ містить конкретні кроки з підвищення незалежності та ефективності правосуддя, посилення інституційної спроможності антикорупційних органів, вдосконалення пенітенціарної системи і посилення захисту персональних даних. Його ухвалення та виконання є умовою відкриття Кластера 1 «Основи процесу вступу до ЄС» і визначатиме динаміку переговорів України з ЄС.

Рис. 1. Загальний прогрес виконання Угоди про асоціацію за сферами станом на початок 2024 року [17]

Дорожня карта реформи державного управління зосереджена на модернізації держапарату і створенні ефективної системи формування та координації політики, на покращенні якості державних послуг, цифровізації, посиленні управління державними фінансами й оптимізації роботи державної служби. Вона містить орієнтири для розроблення стратегій реформування держуправління та управління державними фінансами до 2030 року, а також передбачає оновлення законодавчої бази відповідно до права ЄС.

Дорожня карта з функціонування демократичних інституцій описує необхідні зміни для зміцнення демократичної системи України, включно з прозорими виборчими процедурами, покращенням парламентської діяльності та посиленням ролі громадянського суспільства в ухваленні рішень. Попри те, що затвердження цього документа не є формальною умовою для відкриття Кластера 1, його підготовка важлива для забезпечення підтримки держав-членів ЄС і формує підґрунтя для подальшого ефективного

переговорного процесу щодо вступу України до Євросоюзу [20]

Всі дорожні карти синхронізовано з міжнародними зобов'язаннями України та іншими стратегічними документами.

Широкомасштабна війна проти України змусила суттєво переглянути пріоритети внутрішньої політики та соціально-економічного розвитку, що негативно вплинуло на темпи й ефективність євроінтеграції. Через бойові дії сповільнилися реформи в рамках Угоди про асоціацію з ЄС, деякі завдання відкладено до мирного часу, а окремі європейські норми потребують адаптації до умов воєнного стану. Попри зусилля ЄС із лібералізації торгівлі, війна знизилася зацікавленість європейських партнерів до співпраці та інвестицій через високі ризики. Водночас Україна стала залежною від міжнародної допомоги, яка покриває третину бюджету. Крім того, значні політичні, фінансові та кадрові ресурси країни спрямовані на протидію російській агресії, оборона забирає майже

половину державних витрат. У таких умовах інтеграція до ЄС неминуче відходить на другий план у політичному та суспільному дискурсі [21, с. 11-12]. Також процес адаптації українського законодавства до норм ЄС на цьому етапі має низку проблем: відсутність єдиного і стабільного законодавчого поля, суперечності між українськими та європейськими нормами, відмінності у правових традиціях та кадровій політиці, а також високий рівень корупції. Серед додаткових складнощів – необхідність адаптації кодексів і законів, недостатня мовна та фахова підготовка законотворців щодо права ЄС, складнощі перенесення норм ЄС у національну правову систему та ризик викривлення змісту через неврахування юридичних особливостей актів ЄС [22, с. 166].

Водночас війна також підкреслила важливість швидкої та ефективної адаптації законодавства для забезпечення стабільності й розвитку країни. Потрібно здійснити комплексні заходи, спрямовані на припинення війни з РФ, активізацію економічних реформ, зниження рівня корупції, покращення якості управління та залучення додаткових

ресурсів для наближення стандартів життя й економічного розвитку до рівня країн ЄС.

Висновки. Адаптація законодавства України *acquis* ЄС є однією з ключових умов набуття членства в цьому інтеграційному міждержавному об'єднанні. Цей процес включає сукупність способів і методів, за допомогою яких здійснюється зближення, узгодження, приведення у відповідність національного законодавства до *acquis* ЄС. Історична орієнтація України на євроінтеграцію активізувалась із початком війни, прискорюючи адаптацію законодавства через скринінг *acquis* ЄС та відкриття переговорних кластерів. Попри прогрес у ключових реформах, таких як судова реформа та антикорупційні заходи, існують виклики: суперечності між національними та ЄС нормами, нестабільність законодавства, обмежені кадрові ресурси та висока корупція, що ускладнюють адаптацію. Ефективність адаптації залежить від координації між інституціями та чітких механізмів моніторингу процесу інтеграції України в ЄС, що вимагає продовження реформ для економічної стабілізації та покращення управлінських процесів.

Список літератури:

1. Кочеванова Ж.І. Еволюція розвитку відносин України та Європейського Союзу. Актуальні питання у сучасній науці. 2022. №3. С. 238-251.
2. Стрельцова О.В. Вплив європейського права на конституціоналізацію правової системи України. Теорія і практика конституціоналізації галузевого законодавства України: монографія / наук. ред. Ю. С. Шемшученка, відп. ред. Н. М. Пархоменко. Київ: Вид-во «Юрид. думка», 2013. 308 с. С. 57–81.
3. Багай Н.О. До поняття адаптації аграрного законодавства України до законодавства ЄС. Актуальні правові проблеми інноваційного розвитку агросфери: збірник матеріалів науково-практичної конференції 20 лист. 2020 р. Харків : Юрайт, 2020. С. 68-73.
4. Головка О. Механізми адаптації законодавства європейських держав до правових стандартів Європейського Союзу. Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України: монографія / А. Я. Мельник, С. О. Мельник, А. І. Дмитрієв та ін.; за ред. В. Н. Денисова. Київ: Юстініан, 2006. 672 с.
5. Lazowski A. Adaptation of the Polish legal system to European Union Law: Selected Aspects. SEI Working Papers. May 2001. № 45. URL: <http://www.sussex.ac.uk/units/SEI/pdfs/wp45.pdf>.
6. Гришак С.В. Теоретичні основи адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Форум права. 2012. № 4. С. 273–277.
7. Agenda 2000. For a stronger and wider Union. European Commission. Bulletin of the European Union, Supplement 5/97, 1997. P. 44-45.
8. Стрельцова О.В. Конституціоналізація процесу асоціації України з Європейським Союзом: теорія та практика: монографія. Київ: Алерта, 2017. 532 с.
9. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011/paran2820#n2820
10. Путівник з адаптації законодавства України до права ЄС: теоретичні та практичні аспекти / Л. А. Ваолевська, І. М. Мишак, І. С. Заярна, А. М. Кондратова, М. О. Лисенко, Т. П. Мельник. Київ, 2023. 120 с.
11. Фокін Я.Ф. Проблеми та перспективи адаптації законодавства України до норм ЄС під час збройної агресії. Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування. 2024. №12. URL: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2024-12-01-09>

12. Про схвалення Стратегії комунікації з питань європейської інтеграції України на період до 2026 року: Розпорядження КМУ від 09.12.2022 № 1155-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1155-2022-%D1%80#Text>
13. Монасенко А., Атаманчук Н. Апроксимація законодавства України до права ЄС щодо акцизного оподаткування енергетичних продуктів. *Юридична газета*. 2024. URL: <https://surl.gd/spyplo>
14. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>
15. Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу: Постанова КМУ від 27 серпня 2024 р. № 987. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-2024-%D0%BF#Text>
16. Любарець А. Євроінтеграція: інституційний і кадровий вимір. URL: <https://surl.li/gctpmu>
17. Звіт про виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом за 2023 рік. URL: <https://surl.li/fhlger>
18. Саприкін В. План для Ukraine Facility 2024-2027: цифрова трансформація публічного управління. Україна на шляху до ЄС: виклики та перспективи : матеріали круглого столу до Дня Європи в Україні (Київ, 9 трав. 2024 р.): / за заг. ред. Л. Г. Комахи, М. С. Орлів, Ю. Г. Рубана. Київ: ННІ ПУДС КНУ, 2024. С. 96-98.
19. Богданець О., Паламарчук Т. Виклики для сторін від вступу України до ЄС. Україна на шляху до ЄС: виклики та перспективи : матеріали круглого столу до Дня Європи в Україні (Київ, 9 трав. 2024 р.): / за заг. ред. Л. Г. Комахи, М. С. Орлів, Ю. Г. Рубана. Київ: ННІ ПУДС КНУ, 2024. С. 9-11.
20. Україна готує три Дорожні карти в межах вступу до ЄС: що передбачають ці документи і чому вони важливі. URL: <https://surl.lu/zkyhjx>
21. Україна на шляху до ЄС: реалії і перспективи. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. 2022. № 1–2 (187– 188). 132 с.
22. Гуртова К. М. Теорія і практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС. *Київський часопис права*. 2024. №4. С. 162-168.

Strieltsova O.V., Vereshchak M.V. FEATURES OF THE PROCESS OF ADAPTING UKRAINIAN LEGISLATION TO THE EU ACQUIS AS A KEY CONDITION FOR EU MEMBERSHIP

The article is dedicated to a comprehensive analysis of the process of adapting Ukrainian legislation to EU legal norms (EU acquis) as a key condition for obtaining membership in the European Union. The text outlines the historical and procedural aspects of Ukraine's European integration, starting from the declarative aspiration to membership and events that became particularly relevant after the onset of the full-scale war, to specific steps taken since 2022. The article pays particular attention to the evolution of legal mechanisms, specifically, the methodology of adapting national legislation to the principles, norms, and standards of the EU through tools such as the screening of acquis, the creation of roadmaps in areas of rule of law, public administration reform, and strengthening of democratic institutions. The author examines the theoretical foundations of the adaptation process, highlighting the difference between "adaptation" and "harmonization," and analyzes methodological approaches to implementing European standards into the national legal system. Special attention is given to defining the forms of adaptation (legislative, executive, judicial) and their role in ensuring effective integration of Ukraine into the EU's legal space. The article reviews key stages of the process, including the alignment of national legislation with international commitments, the formation of coordinating bodies, and the implementation of reforms supported by the European Commission. It also considers existing problems and challenges caused by internal factors (administrative and legislative disparities, high levels of corruption) and external conditions, particularly the impact of the military conflict. Thus, the adaptation of Ukrainian legislation to the EU acquis is seen as a multidimensional process that defines the further trajectory of the state's European integration. The article also reveals innovative approaches to forming the regulatory base, notes the importance of integrating international experience into Ukrainian reforms, and emphasizes the role of coordination among state institutions in implementing European standards. The analysis of the effects of adaptation measures on economic development and social stability lays the groundwork for further deepening integration processes.

Key words: European Union (EU), EU law, EU acquis, legislative adaptation, EU founding treaties, sources of EU law.

Фасій А.В.

Національний університет «Одеська юридична академія»

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ДО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА НА ОХОРОНУ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я

Стаття присвячена аналізу історичного формування підходів до правового регулювання права на охорону психічного здоров'я. Досліджено еволюцію сприйняття психічного розладу, як стану здоров'я людини, що потребує окремого правового регулювання, а також визначено ключові тенденції розвитку права на охорону психічного здоров'я. Розглянуто міжнародні стандарти у сфері захисту психічного здоров'я, зокрема нормативні акти ООН, Ради Європи та Всесвітньої організації охорони здоров'я, а також їх вплив на національне законодавство різних країн, включаючи Україну. Особливу увагу приділено становленню вітчизняної системи правового забезпечення права на охорону психічного здоров'я, починаючи з радянського періоду до сучасності.

У статті проведено порівняльний аналіз правових підходів різних держав до регулювання питань примусового психіатричного лікування, дотримання прав осіб із психічними розладами та забезпечення доступу до психіатричної допомоги. Визначено основні виклики, з якими стикається законодавче регулювання у цій сфері, серед яких – необхідність удосконалення механізмів контролю за дотриманням прав людини, забезпечення ефективності правозастосовної практики та гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами.

Теоретичне значення дослідження полягає у розширенні наукового уявлення про історичні аспекти правового регулювання охорони психічного здоров'я, що сприяє глибокому розумінню еволюції цього права. Практичне значення полягає у можливості використання отриманих висновків для удосконалення національного законодавства, а також у розробці правових механізмів захисту прав осіб із психічними розладами відповідно до міжнародних стандартів.

Ключові слова: право на психічне здоров'я, охорона психічного здоров'я, захист права на психічне здоров'я, міжнародні стандарти, психічні розлади, захист прав людини.

Постановка проблеми. Психічне здоров'я є невід'ємною складовою загального здоров'я людини, а його забезпечення є пріоритетним завданням національної та міжнародної системи охорони здоров'я. З огляду на тенденцію зростання кількості випадків психічних розладів, необхідність ефективного правового регулювання у цій сфері стає все більш актуальною. Дослідження історії становлення законодавства та системи правового регулювання сфери психічного здоров'я, дозволяє, на основі аналізу, краще зрозуміти сучасний стан правового регулювання, причини прогалин та дає можливість визначення шляхів вдосконалення системи охорони здоров'я.

Правове регулювання сфери охорони психічного здоров'я є ключовим фактором у забезпеченні рівного доступу до медичної допомоги та захисту прав пацієнтів. Аналіз минулих підходів до регулювання дозволяє виявити ефективні та неефективні моделі, що можуть бути використані для вдосконалення сучасного законодавства. Особливо важливим це питання є в умовах глобаліза-

ції та зміни соціальних та економічних умов, які впливають на психічне здоров'я населення. Окрім того, актуальність теми у вітчизняному правовому полі зумовлена потребою у належному захисті права на психічне здоров'я населення України, що масово страждає внаслідок повномасштабної війни.

Стигматизація та дискримінація осіб з психічними розладами залишаються суттєвими бар'єрами для реалізації їх прав. Історичний аналіз розвитку законодавства дозволяє виявити причини цих проблем і розробити правові механізми для їх подолання. Важливість вищезазначеного зростає з точки зору дотримання міжнародних стандартів прав людини, що передбачають недискримінацію та рівні права для всіх громадян у сфері охорони здоров'я.

Актуальність теми дослідження підкреслюється зростаючим інтересом до проблем психічного здоров'я у суспільстві. Зміни у соціальній свідомості, підвищення рівня обізнаності та активність громадянського суспільства ство-

роють сприятливі умови для розробки та впровадження ефективних правових механізмів. Ретроспективний аналіз правового регулювання допомагає формулювати стратегічні напрямки розвитку законодавства на майбутнє.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання охорони права на психічне здоров'я стало предметом наукових досліджень таких вітчизняних та зарубіжних вчених, як: М. Антонович, Ю. Бисага, Є. Березовська, Д. Белов, Р. Богачев, А. Бондар, С. Вайлдмен, І. Демченко, В. Зайцев, Є. Захарова, Б. Келлі, О. Клименко, М. Лациба, О. Мохова, Ю. Назарко, В. Рикова, О. Рогова, С. Рудий, М. Сальнікова, І. Сенюта, М. Співак, Л. Срізеран, А. Тейлор, З. Черненко, В. Чорна та ін. При цьому питання історично розвитку системи міжнародного та вітчизняного законодавства у сфері охорони права на психічне здоров'я залишається малодослідженим.

Постановка завдання. Метою статті є визначення послідовності розвитку підходів до регулювання права на охорону психічного здоров'я.

Виклад основного матеріалу. Психічне здоров'я як правова категорія пройшло значну еволюцію від стародавніх цивілізацій до сучасності, відображаючи зміни в розумінні та ставленні суспільства до психічних розладів. Так, у стародавніх суспільствах, таких як Єгипет та Месопотамія, психічні розлади часто приписували надприродним силам, а лікування включало релігійні ритуали та фізичні засоби. В Єгипті хворі на психічні розлади часто розглядалися як особи, що зазнали втручання злих духів або богів. Лікування ґрунтувалось на релігійних ритуалах та магічних обрядах, що проводилися жерцями [1, с. 69].

У Стародавній Греції та Римі філософи, зокрема Гіппократ, почали розглядати психічні захворювання як медичні стани, відходячи від релігійних пояснень [2, с. 3]. Джерелами для вивчення історії медицини середньовіччя виступають теологічні та медико-теологічні трактати, створені визначними християнськими мислителями. Серед них можемо виокремити праці Григорія Нісського, Тертуліана, Августина Блаженного, Гільдегарди Бінгенської та Фоми Аквінського. Грецькі філософи, такі як Гіппократ, запропонували теорії про природні причини психічних захворювань, розглядаючи їх як дисбаланс у рідинах тіла (гуморальна теорія) [3, с. 47]. Цей підхід став основою для подальших медичних і правових концепцій у Римі, де видатний лікар Гален розвивав ідеї Гіппократа

та сприяв розвитку медичних знань. Римське право також містило положення, що стосувались захисту осіб з психічними розладами, забезпечуючи їм певні права та захист.

Середньовіччя характеризується поверненням до релігійного та магічного підходу до психічного здоров'я, що частково було зумовлено впливом християнської церкви. Психічні розлади часто сприймалися як ознаки одержимості демонами або кара за гріхи. Це призводило до того, що хворих піддавали різноманітним релігійним обрядам, а іноді й жорстоким покаранням. Втім, в той же час почали з'являлись перші спеціалізовані установи для догляду за психічно хворими. Натомість в ісламському світі в той час існували більш прогресивні підходи, такі як бімарістани, де застосовували більш гуманні та терапевтичні методи лікування [4, с. 81]. Бімарістани (від перського *bīmāristān*, що означає «лікарня» або «місце для хворих») – це спеціалізовані лікувальні заклади, які існували в ісламському світі, починаючи з VIII століття. Вони були попередниками сучасних лікарень і мали розвинену систему медичної допомоги, включаючи лікування як фізичних, так і психічних захворювань [5].

У XI-XIII століттях в Європі почали виникати притулки для хворих на психічні розлади, такі як Бетлемська лікарня в Лондоні. Такі установи, що спочатку функціонували як благодійні притулки, з часом стали лікарнями для лікування психічних розладів [6, с.4].

У мусульманському світі також були створені спеціалізовані заклади для лікування психічних розладів, наприклад, лікарня в Багдаді [7] та лікарня в Каїрі [8], де використовували більш гуманні методи лікування, такі як музикотерапія та психотерапія.

XVIII-XIX століття стали періодом значного прогресу і області охорони психічного здоров'я. У цей час з'являлись спеціалізовані психіатричні заклади, які функціонували на основі наукових знань і медичних досліджень. Відбувся перехід від жорстких і негуманних методів утримання пацієнтів до більш цивілізованих і терапевтичних підходів.

Одним із ключових етапів розвитку правового регулювання стало прийняття в 1774 році в Англії «Акту про божевільні» (The Madhouses Act) [9], який вимагав реєстрації всіх психічних лікарень та здійснення державного нагляду за ними. Це стало першим кроком до створення системи державного контролю над лікуванням психічних розладів.

Протягом XIX – початку XX століття правове регулювання охорони психічного здоров'я зазнало значних змін, які відображали загальні тенденції розвитку медичного права та суспільного ставлення до осіб із психічними розладами. У 1838 році у Франції було ухвалено «Закон про божевільних» (Loi sur les aliénés), який встановлював чіткі правила для прийому пацієнтів до психіатричних лікарень та їх утримання. У Великій Британії прийняття «Акту про божевільних» 1845 року (Lunacy Act 1845) [10] призвело до посилення державного контролю над психіатричними закладами та змінило статус психічно хворих осіб на пацієнтів.

У другій половині XIX століття почали з'являтися дискусії щодо прав осіб із психічними захворюваннями, що відобразилося у законодавчих ініціативах, спрямованих на запобігання примусовій госпіталізації без належних правових процедур. З розвитком психіатрії як науки, правове регулювання почало враховувати нові методи лікування, такі як психоаналіз та терапевтичні заходи. На початку XX століття у багатьох країнах з'явилися психіатричні комісії, які контролювали діагностику, лікування та звільнення пацієнтів. До початку XX століття спостерігалася тенденція до уніфікації підходів у сфері охорони психічного здоров'я, що проявлялося у міжнародних конференціях лікарів та юристів, які обговорювали необхідність розробки єдиних стандартів щодо правового статусу психічно хворих осіб та методів їх лікування. Таким чином, у XIX – початку XX століття розвинулися основні принципи державного регулювання психічного здоров'я: контроль за психіатричними установами, гарантії прав пацієнтів та впровадження наукових методів лікування, що заклало фундамент для подальших реформ у XX столітті.

Досліджуючи національну систему правового регулювання права на охорону психічного здоров'я, варто зазначити, що саме радянська спадщина суттєво вплинула на стан правового регулювання психічного здоров'я в Україні. Після здобуття незалежності у 1991 році українська система охорони психічного здоров'я значною мірою зберегла організаційну структуру, стратегії та практики, успадковані від радянської моделі. У радянський період законодавство з цього питання було сформоване в межах державної політики, що поєднувала контроль, примусову госпіталізацію та каральну психіатрію, особливо щодо осіб, яких вважали політично небезпечними. Радянська модель охорони психічного

здоров'я орієнтувалася переважно на біомедичні підходи, що передбачали тривале стаціонарне лікування у великих психіатричних лікарнях, часто без належного урахування прав та інтересів пацієнтів [11].

Законодавство у сфері психічного здоров'я у Радянському Союзі було тісно пов'язане із загальним підходом до медицини як сфери, що підлягала жорсткому державному контролю. Примусові заходи, такі як ізоляція осіб із психічними розладами, застосовувалися часто без належної правової процедури та незалежного контролю. Фінансування сфери психічного здоров'я залишалося недостатнім, а система психіатричної допомоги майже не розвивала реабілітаційних послуг та соціальної підтримки. Тривалий час зберігалася практика інституційного догляду, що спричиняло соціальну ізоляцію пацієнтів та порушення їх прав.

Перехідний період після розпаду СРСР характеризувався збереженням багатьох радянських підходів до психіатричної допомоги, хоча поступово з'явилися нові законодавчі ініціативи, спрямовані на реформування системи. У 2017 році було схвалено «Концепцію розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року» [12], яка передбачала поступове впровадження сучасних міжнародних стандартів, зокрема розвитку амбулаторної психіатричної допомоги, забезпечення прав пацієнтів та інтеграції психічного здоров'я у загальну систему охорони здоров'я. Однак радянська спадщина, що включає застарілі підходи до лікування, брак фінансування та недостатню розвиненість системи правового захисту пацієнтів, залишається однією з ключових проблем, що потребують подальшого реформування.

Важливим кроком стало ухвалення Верховною Радою України у січні 2025 року Закону №12030 «Про систему охорони психічного здоров'я в Україні» [13]. Цей закон встановлює правові, організаційні, економічні та соціальні засади функціонування системи охорони психічного здоров'я в Україні, спрямованої на забезпечення доступності та якості послуг, дотримання прав пацієнтів, а також запобігання виникненню психічних розладів. Закон передбачає сертифікацію психологів та психотерапевтів, що сприятиме підвищенню якості надання послуг у сфері психічного здоров'я.

Загалом, законодавче забезпечення охорони психічного здоров'я в незалежній Україні еволюціонує в напрямку інтеграції сучасних підходів, орієнтованих на пацієнта, та відповідності євро-

пейським стандартам, що сприяє підвищенню ефективності та якості надання психіатричної допомоги.

На сучасному етапі розвитку системи охорони психічного здоров'я, міжнародні нормативно-правові акти відіграють ключову роль у формуванні стандартів охорони психічного здоров'я та захисту прав осіб з психічними розладами. Одним з найважливіших документів є Загальна декларація прав людини (1948 р.), яка закріплює основоположні права і свободи всіх людей, включаючи право на охорону здоров'я. Конвенція про права осіб з інвалідністю (2006 р.) спеціально зосереджена на захисті прав осіб з інвалідністю, включаючи психічні розлади, і визначає обов'язки держав щодо забезпечення їх інтеграції та недискримінації.

Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (1950 р.) також містить положення, що захищає права осіб з психічними розладами, зокрема ст.5 гарантує право на свободу та особисту недоторканість. Крім того, у 2013 році було прийнято Комплексний план дій ВООЗ з психічного здоров'я, який визначає глобальні цілі та заходи для покращення психічного здоров'я населення, включаючи інтеграцію психічного здоров'я в загальні системи охорони здоров'я.

Національні законодавства різних країн враховують міжнародні стандарти та розробляють власні нормативно-правові акти для регулювання охорони психічного здоров'я. В Україні ключовими законодавчими актами є Закон України «Про психіатричну допомогу», який визначає правові, організаційні та соціальні основи надання психіатричної допомоги та захисту прав осіб з психічними розладами. Закон встановлює принципи добровільності, гуманності, та конфіденційності у наданні психіатричної допомоги, а також процедури примусового лікування [14].

Подібні законодавчі акти існують і в інших країнах. Наприклад, у США діє Закон про рівність у сфері психічного здоров'я та боротьби із залежностями (Mental Health Parity and Addiction Equity Act, 2008 р.) [15], який забезпечує рівні права на отримання медичних послуг для осіб з психічними розладами. У Великобританії діє Закон про психічне здоров'я (Mental Health Act, 1983 р.), який регулює надання психіатричної допомоги та захист прав пацієнтів [16]. У Німеччині діє Закон про допомогу особам з психічними розладами (Psychisch-Kranken-Hilfe-Gesetz, 1992 р.) [17], що встановлює основи надання медичної допомоги та соціальної підтримки.

Одним із ключових документів, що був ухвалений Всесвітньою організацією охорони здоров'я є Комплексний план заходів у сфері психічного здоров'я на 2013-2030 роки [18], який встановлює чотири основні цілі: зміцнення ефективного лідерства та управління у сфері психічного здоров'я, надання всеохоплюючих інтегрованих послуг охорони здоров'я, впровадження стратегій профілактики та зміцнення психічного здоров'я, а також посилення системи інформації та досліджень у цій сфері.

ВООЗ також здійснює моніторинг та оцінку виконання міжнародних стандартів державами-членами, надає технічну допомогу та підтримку у розробці національних стратегій з охорони психічного здоров'я. Важливою сферою діяльності ВООЗ є сприяння обміну знаннями та передовим досвідом між країнами, що дозволяє впроваджувати найкращі практики у сфері психічного здоров'я на національному рівні.

Таким чином, сучасний стан правового регулювання охорони психічного здоров'я ґрунтується на міжнародних нормативно-правових актах, національному законодавстві, що враховує специфіку кожної країни, та значній ролі ВООЗ у формуванні і впровадженні стандартів і рекомендацій у цій сфері. Такий підхід дозволяє забезпечити комплексний та ефективний захист прав осіб з психічними розладами, сприяючи їх інтеграції в суспільство та покращення якості життя.

Попри розвиток законодавчої бази, що регулює питання охорони права на психічне здоров'я, залишається низка викликів. Однією з основних проблем сучасного правового регулювання охорони психічного здоров'я є недоліки існуючої законодавчої бази. У багатьох країнах законодавство не забезпечує належний захист прав осіб з психічними розладами, що призводить до їхньої дискримінації та обмеження у доступі до медичних послуг. Іншою важливою проблемою є практичні труднощі у реалізації законодавчих норм. Навіть у тих країнах, де існують розвинені нормативно-правові акти, часто спостерігається недоліки у їх впровадженні та дотриманні. Це може бути пов'язано з недостатнім фінансуванням системи охорони психічного здоров'я, браком кваліфікованих фахівців, а також недостатньою підготовкою медичного персоналу. Наприклад, у багатьох країнах пацієнти з психічними розладами стикаються з проблемами доступу до якісних медичних послуг, що обмежує їхні можливості отримати належне лікування та підтримку.

Крім того, існують проблеми з виконанням процедур примусового лікування. Законодавство передбачає складні та тривалі процедури, що часто стає перешкодою для своєчасного надання допомоги. У деяких випадках відсутність чітких механізмів контролю за виконанням законодавчих норм призводить до зловживань та порушень прав пацієнтів.

Особливої уваги потребують питання щодо суспільних стереотипів та стигматизації осіб з психічними розладами. Це є значним бар'єром для ефективного правового регулювання охорони психічного здоров'я. Незважаючи на зростання обізнаності про психічні розлади, багато людей досі сприймають їх через призму негативних стереотипів, що призводить до дискримінації та соціальної ізоляції пацієнтів. Це може відобразитися у неприйнятті суспільством законодавчих ініціатив, спрямованих на покращення умов для осіб з психічними розладами, а також у негативному ставленні до їхнього працевлаштування, освіти та соціальної інтеграції [19]. Стигматизація також впливає на самих пацієнтів, які можуть відмовлятися від медичної допомоги через страх осуду та соціальної ізоляції. Для подолання цієї проблеми необхідно проводити широкомасштабні інформаційні та освітні кампанії, спрямовані на зміну суспільних стереотипів та підвищення обізнаності про психічне здоров'я [20, с. 964].

Таким чином, недоліки існуючої законодавчої бази, практичні проблеми реалізації законодавчих норм та вплив суспільних стереотипів і стигматизації створюють значні виклики у сфері правового регулювання охорони психічного здоров'я. Подолання цих проблем вимагає комплексного підходу, що включає вдосконалення законодавства, забезпечення ефективного контролю за його виконанням, а також зміну суспільного ставлення до осіб з психічними розладами [21, с. 233].

Висновки. Історичний аналіз правових підходів до охорони психічного здоров'я дозволяє виявити трансформацію уявлень про правовий статус осіб з психічними розладами. Якщо попередні підходи ґрунтувались на тому, що особи із психічними розладами є об'єктами медичного втручання і соціального контролю, то сучасна правова парадигма акцентує на суб'єктності, правах і гідності цих осіб. Вивчення історичних процесів формування та встановлення стандартів у цій сфері дозволяє краще зрозуміти джерела сучасних правових норм і обґрунтувати необхідність їх подальшого розвитку з урахуванням як міжнародної практики, так і національних потреб.

Дослідження дає можливість зробити висновок, що наразі стоїть потреба у забезпеченні правового визнання та захисту прав осіб з психічними розладами у всіх сферах життя, включаючи освіту, працевлаштування та соціальну інтеграцію. Це може бути досягнуто через прийняття комплексних законів, що регулюють ці питання, та забезпечення їх узгодженості з міжнародними стандартами, зокрема Конвенцією про права осіб з інвалідністю. Також слід розробити детальні рекомендації щодо надання психіатричної допомоги в надзвичайних ситуаціях, таких як пандемії, природні катастрофи та збройні конфлікти та інформаційні війни. Такі нормативно-правові акти мають охоплювати питання профілактики, ранньої діагностики, лікування, реабілітації та ресоціалізації осіб з психічними розладами, а також гарантувати належне фінансування відповідних програм і забезпечення спеціалістами. Важливо, щоб ці нормативні акти не обмежувалися лише медичними аспектами, а створювали умови для інтеграції осіб з психічними розладами у спільноту, їхнього соціального включення, активного життя, працевлаштування, участі у громадських процесах. При цьому особливий акцент слід зробити на боротьбі зі стигматизацією, тобто негативним ставленням суспільства до осіб із психічними особливостями. Така стигма часто перетворюється на бар'єр до отримання якісної допомоги, відкритого діалогу про ментальне здоров'я та повноцінного життя таких осіб.

Стигматизація осіб з психічними розладами є не лише соціальною, а й правовою проблемою. Вона формує упередження у суспільстві, впливає на політики й практики державних інституцій, призводить до правового замовчування проблеми. Усунення цього бар'єра можливе лише через комплексні зміни – просвітницькі кампанії, зміну дискурсу в медіа, правові гарантії неприпустимості дискримінації, а також створення механізмів захисту від мови ворожнечі та порушень гідності. Саме такий підхід дає змогу перейти від формального до реального забезпечення права на охорону психічного здоров'я як фундаментального людського права.

Таким чином, правове регулювання права на психічне здоров'я – це система норм, принципів, інституцій та механізмів, які визначають, закріплюють і забезпечують реалізацію, охорону та захист права особи на збереження і підтримку психічного здоров'я. Система стандартів, що забезпечує охорону права на психічне здоров'я, формується під впливом історичних процесів, які

відбувалися в суспільстві та безпосередньо впливали на ментальне благополуччя населення. Водночас ця система має відповідати сучасним потребам і викликам, що постають перед суспільством.

Тільки з урахуванням як історичного досвіду, так і умов сьогодення можливе формування ефективної та чутливої до людської гідності моделі охорони права на психічне здоров'я.

Список літератури:

1. Хрол Н.В. Лікування психічних розладів в епоху середньовіччя. *Психіатрія, неврологія та медична психологія*. Вип. 14. 2020. С. 68-73. URL: <https://periodicals.karazin.ua/pnmp/article/view/16342/15176>
2. Marke Ahonen Ancient philosophers on mental illness. *History of Psychiatry* 30(1) p. 3-18. URL: <https://www.issup.net/files/2019-02/0957154x18803508.pdf>
3. Історія медицини: курс лекцій для магістрів 1-3 курсів медичних факультетів денної форми навчання галузі знань 22 «Охорона здоров'я» спеціальностей 221 «Стоматологія», 222 «Медицина», 228 «Педіатрія» / уклад. І. Г. Утуж, М. О. Мегрелішвілі. Запоріжжя : ЗДМУ, 2021. 132 с. URL: <http://dspace.zsmu.edu.ua/bitstream/123456789/18054/1/Історія%20медицини.%20Курс%20лекцій.pdf>
4. Пархомчук М. Ю. Історія формування центрів ментального здоров'я та їх історичних прототипів. *Архітектурний вісник КНУБА*. № 30-31. 2024 С. 80-86. URL: <https://drive.google.com/file/d/1NCKB53xjq8i6Xy7aof2pXAJuNRQjTmZB/view>
5. Ігнашук О.В. Історія організації надання лікарняної допомоги населенню. URL: <https://nuph.edu.ua/wp-content/uploads/2015/04/Ігнашук-О.В.pdf>
6. Попович О. Моделі взаємодії аномального явища та суспільства в їх історичному розвитку. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2014. №1 (20). С. 271-279.
7. Видатні лікарі середньовіччя. URL: <https://surl.lu/txxvfx>
8. Поняття «Лікарня» вперше з'явилося в середньовічному халіфаті. URL: <https://surl.gd/epjyju>
9. Madhouses Act 1774. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Madhouses_Act_1774
10. Lunacy Act 1845. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Lunacy_Act_1845
11. Психічне здоров'я на перехідному етапі: результати оцінювання та рекомендації для інтеграції охорони психічного здоров'я в систему первинної медичної допомоги та громадські платформи в Україні. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/747231517553325438/pdf/120767-Ukrainian-PUBLIC-mental-health-UA.pdf>
12. Концепція розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2017-p-Text>
13. Про систему охорони психічного здоров'я в Україні: Закон України від 15 січня 2025 року № 4223-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4223-20-Text>
14. Про психіатричну допомогу: Закон України від 22 лютого 2000 року № 1489-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14-Text>
15. Mental Health Parity and Addiction Equity Act. 2008. URL: <https://surl.li/flkqig>
16. Search Mental Health Act 1983. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1983/20/contents>
17. Bayerisches Psychisch-Kranken-Hilfe-Gesetz (BayPsychKHG) Vom 24. Juli 2018 (GVBl. S. 583) BayRS 2128-2-A/G. URL: <https://www.gesetze-bayern.de/Content/Document/BayPsychKHG>
18. Комплексний план заходів у сфері психічного здоров'я на 2013-2030 pp. URL: <https://surl.li/cc/yqthjc>
19. Mental Health Action Plan 2013-2020. World Health Organization. URL: <https://www.who.int/publications/i/item/9789241506021>
20. Corrigan P. W., et al. Challenging the public stigma of mental illness: A meta-analysis of outcome studies. *Psychiatric Services*, vol. 63, no. 10, 2012, pp. 963-973.
21. Stuart H. Mental illness stigma expressed by police to police. *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, vol. 45, no. 4, 2008, pp. 231-240.

Fasii A.V. RETROSPECTIVE ANALYSIS OF APPROACHES TO LEGAL REGULATION OF THE RIGHT TO MENTAL HEALTH PROTECTION

The article is devoted to the analysis of the historical formation of approaches to the legal regulation of the right to mental health protection. It examines the evolution of the perception of mental disorders as a health condition requiring distinct legal regulation and identifies key trends in the development of the right to mental health protection. The study reviews international standards in the field of mental health protection, including the normative acts of the United Nations, the Council of Europe, and the World Health Organization, as well as their impact on the national legislation of various countries, including Ukraine. Special attention is given

to the establishment of the domestic system of legal protection of the right to mental health, from the Soviet period to the present.

The article provides a comparative analysis of legal approaches in different countries to the regulation of issues such as involuntary psychiatric treatment, the protection of the rights of individuals with mental disorders, and access to psychiatric care. The main challenges facing legislative regulation in this area are identified, including the need to improve mechanisms for monitoring human rights compliance, ensuring the effectiveness of law enforcement practices, and harmonizing national legislation with international standards.

The theoretical significance of the study lies in expanding scientific understanding of the historical aspects of the legal regulation of mental health protection, contributing to a deeper comprehension of the evolution of this right. The practical significance lies in the potential application of the obtained findings to improve national legislation and develop legal mechanisms for protecting the rights of individuals with mental disorders in accordance with international standards.

Key words: *right to mental health, mental health protection, protection of the right to mental health, international standards, mental disorders, human rights protection.*

Відомості про авторів

Адамчук Н.В. – аспірант Приватного вищого навчального закладу «Європейський університет»

Антонюк А.О. – курсантка 3-го курсу Військово-юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Білоус Д.Є. – студент 3 курсу факультету слідчої та детективної діяльності Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Бровченко Т.І. – кандидат юридичних наук, доцент, асистент кафедри Цивільно-правової політики, права інтелектуальної власності та інновацій Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Ваолевська Л.А. – доктор юридичних наук, професор, керівник Дослідницької служби Верховної Ради України

Васьковець Л.А. – кандидат біологічних наук, професор, професор кафедри безпеки праці та навколишнього середовища Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

Верещак М.В. – студентка Державного некомерційного підприємства «Державний університет «Київський авіаційний інститут»

Волуйко О.М. – кандидат юридичних наук, доцент, полковник, начальник кафедри правового забезпечення та правоохоронної діяльності Київського інституту Національної гвардії України

Гавриленко В.В. – кандидат юридичних наук, докторант кафедри міжнародного та європейського права Державного некомерційного підприємства «Державний університет «Київський авіаційний інститут»

Горелкіна К.Г. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Горелова В.Ю. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Давиденко С.В. – кандидатка юридичних наук, доцентка, доцентка кафедри кримінального процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Дручек О.В. – кандидатка юридичних наук, доцентка, професорка кафедри правового забезпечення та правоохоронної діяльності Київського інституту Національної гвардії України

Дульська В.В. – студентка 4 курсу спеціальності 293 «Міжнародне право» факультету права та міжнародних відносин Державного некомерційного підприємства «Державний університет «Київський авіаційний інститут»

Добрянська Н.В. – кандидат юридичних наук, професор, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Зайцев О.М. – старший викладач кафедри менеджменту та соціально-гуманітарних дисциплін Черкаської філії ПВНЗ «Європейський університет»

Замула А.Ю. – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри міжнародного та європейського права Факультету права та міжнародних відносин Державного некомерційного підприємства «Державний університет «Київський авіаційний інститут»

Карпенко М.В. – студентка 1 курсу магістратури факультету слідчої та детективної діяльності Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Карпець Ю.В. – аспірант третього року навчання спеціальності 081 «Право» Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності Національної академії правових наук України

Клипа О.П. – кандидат юридичних наук, викладач ВСП «Сумський фаховий коледж Сумського національного аграрного університету»

Кушнір Я.В. – викладач кафедри фундаментальних юридичних дисциплін ПВНЗ «Буковинський університет»

Луценко Д.С. – кандидат юридичних наук, керуючий партнер адвокатського об'єднання "Novels"

Марченко Д.В. – аспірант кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія»

Мищак І.М. – доктор історичних наук, професор, перший заступник керівника Дослідницької служби Верховної Ради України

Озадівський І.Л. – аспірант кафедри економічного права та економічного судочинства Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Осіпов В.І. – здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії з міжнародного права кафедри морського та міжнародного права Міжнародного гуманітарного університету

Полежака К.О. – аспірантка кафедри міжнародного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Польова А.В. – старший викладач кафедри менеджменту та соціально-гуманітарних дисциплін Черкаської філії ПВНЗ «Європейський університет»

Пушкар О.А. – кандидат юридичних наук, докторант кафедри кримінального права і процесу Державного податкового університету

Рябих Н.В. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри права Луцького національного технічного університету

Селезньова О.М. – доктор юридичних наук, завідувач кафедри професійних та спеціальних правових дисциплін, професор ПВНЗ «Буковинський університет»

Стрельцова О.В. – доктор юридичних наук, доцент кафедри міжнародного та європейського права Державного некомерційного підприємства «Державний університет «Київський авіаційний інститут»

Уberman В.І. – кандидат технічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії формування та регулювання якості вод Науково-дослідної установи «Український науково-дослідний інститут екологічних проблем» Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України

Фасій А.В. – аспірантка кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія»

Ціпотан Ю.П. – заступник начальника відділу Національного антикорупційного бюро України, аспірант кафедри криміналістичного забезпечення та судових експертиз Національної академії внутрішніх справ

Черкунов О.В. – кандидат юридичних наук, докторант кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Шабалін А.В. – кандидат юридичних наук, старший дослідник, завідувач відділу питань захисту прав інтелектуальної власності Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності Національної академії правових наук України, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, адвокат

Шевчук М.І. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу і криміналістики Львівського національного університету імені Івана Франка

Шевчук О.М. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Щекун О.А. – аспірант кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

ВІДГУК

на науковий журнал Донецького державного університету внутрішніх справ «Центральноукраїнський вісник права та публічного управління»

Науковий журнал «Центральноукраїнський вісник права та публічного управління» є фаховим періодичним виданням, що видається Донецьким державним університетом внутрішніх справ та охоплює спеціальності D8 Право та D4 Публічне управління та адміністрування.

Видання активно сприяє розвитку правової науки, а також формуванню сучасних підходів до публічного управління та адміністрування в Україні. У журналі публікуються наукові статті, присвячені теоретичним і прикладним аспектам правознавства, публічного управління, а також питанням правозастосовної практики.

Журнал виходить регулярно чотири рази на рік, що забезпечує постійний науковий діалог та дозволяє авторам оперативно публікувати результати своїх досліджень. До публікації приймаються матеріали українською та англійською мовами, що створює умови для міжнародної наукової співпраці.

Важливою перевагою журналу є застосування сучасної системи подвійного «сліпого» рецензування, що гарантує якість та наукову новизну опублікованих матеріалів. Окрім цього, всі статті проходять обов'язкову перевірку на дотримання принципів академічної доброчесності із використанням антиплагіатних програм. Журнал дотримується політики відкритого доступу, завдяки чому всі наукові статті є вільно доступними для читачів на офіційному вебсайті (<https://cuj.dnuvs.ukr.education/index.php/cuj/homepage>). Сайт видання зручний у користуванні, містить повну інформацію щодо редакційної політики, умов публікації та вимог до авторів.

Варто відзначити, що усі опубліковані у журналі матеріали мають чітку наукову структуру, супроводжуються розгорнутими анотаціями українською та англійською мовами, а також містять список використаних джерел, оформлений згідно з міжнародними вимогами (APA). Такий підхід забезпечує якісний рівень наукової публікації та її відповідність міжнародним стандартам.

Журнал користується авторитетом серед українських і зарубіжних дослідників, активно залучає до публікацій не лише відомих науковців, а й молодих дослідників, здобувачів, аспірантів та практиків. У середньому кожен номер журналу включає близько 15 фахових наукових статей, що охоплюють актуальні проблеми сучасного правового та управлінського простору.

Редакційна колегія журналу представлена провідними фахівцями з України та Європи, що свідчить про високий рівень міжнародної співпраці та наукової експертизи. Комунікація з редакцією організована на високому професійному рівні – відповіді на запити надходять своєчасно, а співпраця є конструктивною та зручною для авторів.

Журнал індексується у провідних наукометричних базах, таких як Index Copernicus International, а також у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського, що забезпечує його доступність і впізнаваність серед наукової спільноти.

«Центральноукраїнський вісник права та публічного управління» безумовно є важливою платформою для наукових дискусій, обміну досвідом та презентації результатів актуальних досліджень у сфері права та публічного управління.

**Завідувач кафедри адміністративного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
доктор юридичних наук, професор**

Володимир ГАРАЩУК

Науковий журнал

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Юридичні науки

Том 36 (75) № 2 2025

Коректура • *І. Чудеснова*

Комп'ютерна верстка • *Ю. Ковальчук*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

м. Київ, вул. Джона Маккейна, 33

Електронна пошта: editor@juris.vernadskyjournals.in.ua

Сторінка журналу: www.juris.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 23,82. Ум. друк. арк. 26,27. Зам. № 0625/487

Підписано до друку 19.05.2025. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.